САДРИДДИН АЙНӢ

706 Cax

САДРИДДИН

АЙНӢ

АКНУН
НАВБАТИ
ҚАЛАМ АСТ

ОСОРИ БАРГУЗИДА
ДАР ДУ ҶИЛД

НАШРИЁТИ «ИРФОН» ДУШАНБЕ — 1978

САДРИДДИН

АЙНӢ

АКНУН
НАВБАТИ
ҚАЛАМ АСТ

ҶИЛДИ
ДУВВУМ

НАШРИЁТИ «ИРФОН» ДУШАНБЕ — 1978

Тоҷик²
А 40

ТАРТИБДИҲАНДАИ ДУҶИЛДА БО ДЕБОЧА
ВА ТАВЗЕҲОТАШ
КАМОЛ АЙНӢ

МУҲАРРИР
Ш. ШАРАФ

Айнӣ Садриддин

А-40 Осори баргузида дар ду ҷилд. (Тартиб. дуҷилда бо дебоча ва тавзеҳоташ К. Айнӣ, Муҳар. Ш. Шараф). Душанбе, «Ирфон», 1978. Ҷ. 2. Акнун навбати қалам аст. 1978.

464 саҳ.

Дар китоби дуввуми дуҷилдаи Садриддин Айнӣ асарҳои дар солҳои гуногун навиштаи ӯ «Ҷаллодони Бухоро», «Аҳмади Девбанд», «Мактаби кӯҳна», «Марги судхӯр», «Ятим» доҳил гардидаанд. Дуҷилда ба муносибати 100-солагии рӯзи таваллуди устод нашр мешавад.

Айни Садриддин

Избранные произведения в 2-х т. Т. 2.

А $\frac{70303-807}{М\ 501\ (13)-78-78}$

Тоҷик²

© НАШРИЁТИ «ИРФОН», 1978.

553358
Таджикский
Гос... итут
...КА

Фотокопия

ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО

АЗ НАВИСАНДА

(Аз муқаддимаи нашри яҳуми ин китоб)

Ман навиштани ин повестро соли 1920, пештарак аз революцияи Бухоро сар карда, дар моҳи сентябри хамон сол ба поён расонда, дар хамон вақтхо ба Нашриёти давлатии Республикаи Советии Халқии Бухоро супурда бошам хам, чоп нашуд. Вақте ки сабаби чоп нашуданашро пурсидам, мудири нашриёти мазкур «асаратон гум шуд, бинобар ин чоп нашуд» гуфта чавоб дод. Пеш аз он ходиса — дар моҳи июни соли 1920 «Фочиан алиман як чавони бухорои» ном як хикояти аввалинам дар Тошкент гум шуда буд, ки мусаввадаи он хам дар дастам намонда буд. Бар болои он, ин «думкунии» барон ман як фалокати дигар шуда, ба ман таъсири хеле бад кард. Хайрият мусаввадаи ин дар дастам монда буд, ки маро хеле тасалли медод.

Дар соли 1920 редаксияи журнали «Инкилоб» ин асарро аз ман барои чоп кунонидан дар журнали мазкур талаб кард. Ман хам ниро дубора кор карда, аммо карегӣ кӯтоҳтар намуда фиристода будам, ки дар соли 1922 дар шумораҳои 3—4—5—6—7—8 журнали мазкур чоп шуда буд. Аммо аз он чо ки шумораи чопи он журнал кам ва саводнокони ба алифбои араб хам хеле махдуд буданд, дар он вакт ин асар дар байни омман мехнатқашони босавод ва бомаданиятшудан имрузаро ба назар гирифта хостам, ки ин повесть дубора чоп навад, бинобар ин дубора кор карда ба ёдгории он бародарон ва рафиқонам, ки дар моҳи марти[illegible] дар арки Бухоро дар дасти қаллодони а[illegible] буданд, бахшидам.

Ҳамин қадарашро ҳам бояд қайд кунам, ки дар вақти дубора кор кардани ин асар дар саволу ҷавобҳо ва гуфтугузорҳо аз ҷиҳати техника баъзе навиҳо даровардаа ва мундариҷаашро қадре пурратар карда бошам ҳам, аммо сохти асарро монанди як намунаи тачрибаи 16 сол пештараи худ ба ҳолаш боқӣ гузоштам. Инчунин ҷадидҳоро ҳам танҳо аз забони уламо ва амалдорони онвақта, ба тарзе ки онҳо ҳамон вақтҳо ҳамон тарз дастур медоданд, тасвир намуда, тафсили моҳияти синфии ҷадидизм ва ҷадидҳоро ба романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон»-и худ ҳавола намудам. Аз хонандагон ҳар кас, ки он тафсилотро хоҳад, ба он китобҳо мурочиат хоҳад кард.

Моҳи феврали соли 1936,
Самарқанд.

С. Айнӣ.

«ҶАДИД» КИСТ?

Дар моҳи марти соли 1918 дар арки Бухоро барои ҷаллодон машғулият зиёд шуда буд. Ин машғулияти ҷаллодон аз рӯзи шанбе — дуюми марти ҳамон сол сар шуда буд. Амир дар ҷавоби талабномаи қатъии Колесов, ки барои талаби ислоҳот ва таслими силоҳ аз номи ҷавонбухоронён дода буд, барои кушта маҳв намудани ҷавонфикрони дар даруни Бухоро буда ва хайрхоҳони онҳо фармон дода буд. Мувофиқи ин фармони амир ҳар рӯз садҳо ҷавонфикрон, хайрхоҳони онон ва касоне, ки ба хайрхоҳии онон шубҳанок шудаанд, дастгир шуда дар арки амир кушта мешуданд ва ҳар шаб ҷасади он кушташудагонро аз шаҳр ба беруни дарвозаи Ӯғлони Бухоро дар кӯли маълум бурда андохта, барои дастгиршавандагони фардоӣ дар арк ҷой холӣ мекарданд.

Азбаски аз 2-юми март то 5-уми март дар беруни шаҳр бо кувваҳои шӯришгар ҷанг давом дошт, амалдорони амир ва муллоён барои ба арк бурдани дастгиршудагон фурсат наёфта, бештарини онҳоро дар ҷои дастгиршудаашон зада мекуштанд, гӯшу бинии мурдагонро мебуриданд, чашмонашонро мекофтанд, рӯҳошонро чок мекарданд, шикамҳошонро мекафонданд. Дар аъзои бадани баъзе дастгиршудагон ин амалиётро дар ҳолати зиндагии онҳо ичро карда пас аз он мекуштанд, ки маҷрӯҳ бо азоб ва уқубатҳои шуниданошуда ҷон медод.

Бинобар ин дар аввалҳои март кушташавандагон дар даруни арк маҳдуд буда машғулияти ҷаллодон ҳам аз ҳад зиёд набуд. Дар он рӯзҳо ҷаллодон рӯзона бо куштани якчанд нафар ва шабона бо бор карда додани ҷасади онҳо аз кор фориғ шуда фарогат мекарданд.

Баъд аз 5-уми март, вақте ки отряди Колесов ба Кизилтеппа пас нишаст ва аҳволи Бухоро як дарача «бесуда» шуд, амир фармон бароварда чор андохт, ки «дар кӯчаҳо одам кушта нашавад. Чадидоне, ки дастгир карда мешаванд, ба арки олӣ оварда шаванд, дар ин чо барои саломатии сари чаноби олӣ тасаддукот карда мешаванд».

Чадид кист?

Чавоби ин савол ба хонандагони мо якдарача маълум бошад ҳам, ғазоталабоне, ки он вакт дар Бухоро гирд омада буданд, аз амалдорони амир ва муллоҳои калон «чадид кист?» гуфта мепурсиданд. Амалдорон — махрамони амир, козӣ, раис ва дигар муллоҳои калони Бухоро барои чадидро аз ғайри чадид чудо карда дастгир намуда овардан ба ғазоталабон ин гуна таъриф мекарданд:

«Ҳар касе ки гиребони куртааш тукмадор бошад, чадид аст; ҳар касе ки дар тани худ камзӯл дошта бошад, чадид аст; ҳар касе ки камзӯли сиёҳ дошта бошад, бадтарини чадидон аст; ҳар касе ки ришашро кадре кӯтоҳ карда мӯйлабҳояшро дарозтар гузошта бошад, чадид аст; ҳар касе ки писарашро барои хонондан дар мактабҳои нав дода бошад, ё ин ки барон хондан ба Россия ва ё ба Истамбул фиристода бошад, ё ки худаш газета хонада бошад, ё ин ки бо газетахонон ошной дошта бошад, албатта чадид аст; аммо дар чадид будани касоне ки кадре забони русиро донанд ва ё ба Истамбул рафта омада бошанд, ҳеч шакку шубҳае нест; ҳар касе ки ин гуна одамонро «чадид не» гӯяд, ё ин ки ба чадидии ин гуна одамон шак орад, бе шакку шубҳа чадид аст...».

Ин аст «таърифи пуррае» ки барон аз одамони дигар чудо карда дастгир намуда куштани «чадидон» дар мохи марти соли 1918 ба ғазоталабони Бухоро мисли як дастуруламал дода шуда буд.

УСУЛИ НАВИ ОДАМКУШӢ

Мувофики таърифе ки дар боло нишон дода шуд, шогирдпешагони кушбегӣ, амалдорони хурд, мулобачагон, ғазоталабон ҳар рӯз садҳо одамони бегуноро дастгир карда, зала, чашмони онҳоро бароварда, сар-

хошонро кафонда, дасту похошонро шикаста, аммо бинобар мухолифат накардан ба фармони охирин амир, онҳоро накушта ба арк оварда ба дасти дарборӣён месупориданд. Дарборӣён бошанд, он бандиёнро ба муллоҳое, ки дар айвони чомеи арк маҳкама барпо карда нишаста буданд, манзур карда фатвои дахонакии бо хурсандӣ «лозимулқатл» гуфтани онҳоро мегирифтанд, вакте ки амир ба амал овардани ин фатворо бо ишорати бурути худ тасдик кард, он бандиёнро барои куштан ба дасти чаллодон месупурданд...

Дар рӯзҳои панчум, шашум, ҳафтум ва ҳаштуми март бандӣ чунон бисьёр шуд, ки ғайр аз обхонаҳо, канахонаҳо, ҳавличаҳо, ки хабехонаҳои маълуми дарунӣ арканд, дар таххонаҳои дарунии арк ҳам чои холӣ намонд. Ҳар рӯз қариб сад нафар чаллод аз пагохӣ то бегохӣ ба одамкушӣ машғул бошанд ҳам, барои бандиёни наве, ки бехадду хисоб оварда мешуданд, чои холӣ карда наметавонистанд.

Кам ва дер холӣ шудани чои барои бандиёни нав, сабаби дигар ҳам дошт. Ин сабаб усули нави одамкушӣ буд, ки аз тарафи козикалон Бурхониддин, Низомиддинхӯҷаи урганчӣ ва Абдурауф корвонбоши ихтироъ ёфта аз тарафи амир тасдик шуда буд.

Ба амал татбик кардани ин «усул» ба кори дар вакти кам бисьёр одам кушта барои бандиёни нав чо холи кардан якдарача сакта овард. Мувофики ин «усул» барои куштани як нафар банди ду-се нафар чаллод 45 дакика — як соат вакт сарф карданашон лозим буд.

Бинобар ин ба болои бандиёни кӯҳна бандиёни наве, ки пай дар пай оварда мешуданд, зам шуда соат ба соат шумаран дар навбати катл истода интизории марги худро кашандагон зиёд гардида, торафт чои танги мекард.

Мо пеш аз он ки «усули» нави одамкуширо тасвир намоем, лозим аст, ки «усули» кӯҳнаи онро кӯтоҳ карда баён намоем.

Дар рӯзҳои аввали март дар дарунии ҳар кадоми ҳавличаҳо як хандакеро, ки ҳафт газ қаъ, ду газ бар ва шаш газ чукурӣ дошт, канда буданд. Да ду пои кушташавандагонро бо чилбур баста дар ду тарафи он хандак сари онҳоро ба лаби хандак карда катор мехобонданд ва чаллодон кордҳои дудаман нешборики нав тезкардан худро ба гулӯгоҳи он бандиёне, ки дар лаби хандак барои куш-

тан хобонда шуда буданд, як бор-як бор халонда кашида рафтан мегирифтанд, шогирдони ҷаллодон аз пои кушташудагон гирифта кашола карда мурдан онҳоро ба канортар бурда партофта ба ҷои онҳо бандиёни дигареро, ки навбати қатлашон расидааст, баста хобонда, барои корди ҷаллод тайёр карда мемонданд...

Маълум аст, ки бо ин «усул» як ҷаллод дар як соат чанд нафар бандиро ба қатл расонад ҳам монда намешуд ва барои бандиёни наве, ки фардо оварда шуданӣ буданд ба қадри даркорӣ ҷой ҳам холӣ мегардид.

Лекин рафта-рафта дар роҳи давом кунонидани ин «усул» баъзе монеъҳо пайдо шуд, муҳимтарини он монеъҳо инҳо буданд:

1. Дар муддати ду-се рӯз хандаккҳо пур аз хуни одам шуда бӯй гирифтанд ва арки амирро бӯи бади хун фурӯ гирифта, онро ба дараҷае расонд, ки дар он ҷо зиндагонӣ кардан кариб буд, ки мумкин нашавад.

2. Ҷаллодон дар байни бандиён бисьёрии ноҳаққушташавандагонро ҳис карда баъзе бандиҳоро нишон дода «мо инро кушта наметавонем, ин одам бегуноҳ менамояд, хуни ноҳақ рехташавандан ин аҷаб нест, ки моро ҳам бигирад...» гӯён ҷанҷол баровардан гирифтанд.

3. Муҳимтарини монеъҳо ин буд, кушташавандае, ки гулӯгоҳаш бо корд бурида мешавад, бо 15—20 дақиқа печу тоб хӯрда талвоса кардан ҷон дода осуда мегардид, ва ҳол он ки амир ва дарбориёни ӯ ба ин қаноат намекарданд, ташнагии онҳо бо ин хуне ки ба ин осонӣ рехта мегардид, намешикаст; дили онҳо бо он шавқ ва ҳавасе, ки дили майзадагони хуморӣ шароб мехоҳад, кашидан ҷон додани бандиёнро мехост.

Инак барои ҳаминҳо дар рӯзҳои охир «усули нави» одамкушӣ, кушташавандаро ба қадри имкон бештар азоб дода хуни ӯро нарехта куштан буд.

Барои ба даст даровардани ин мақсад хунҳои бӯйгирифтаи хандаккҳои дар боло тасвир кардашударо бо хок хушконида гӯрониданд ва ба даҳони он хандаккҳо тахта баста ба болои он «дор» барпо намуданд.

Дор аз се чӯб дуруст карда шуд: ду чӯбро ба фосилаи 4 газ дар рӯ ба рӯи ҳам мисли симчӯб як тарафашро ба

замин гӯронида, рост карданд; чӯби дигарро ба болои он чӯбҳо бастанд. Дар миёнаҷои чӯби кӯндаланг як ғарғараи оҳанин парчин карда як нӯги арғамчини канабиро, ки ба вай собун зада суфта карда буданд, аз он ғарғара гузарониданд.

Бандии кушташавандаро ба зери дор оварда як нӯги он арғамчинро ҳалқадавак карда ба гардани ӯ меандохтанд ва нӯги дигари арғамчинро, ки аз ғарғара гузаронида шуда буд, ду-се нафар ҷаллод гирифта бо қуввате ки доштанд, мекашиданд.

Бандие, ки ба ҳамин тариқа ба дор кашида мешуд, гарданаш рафта ба ғарғара мечаспид, танааш ба поён овезон гардида мисли ҷасади бачагоне, ки алвонҷ мепаранд, чарх зада ба ҳар тараф алвонҷ мехӯрд; дар ду-се сония чашмонаш аз косахонааш мебаромад, аз бинаш фаррос зада хун меомад, рангаш ба ранги сипурз снёҳ мегардид...

Он бандӣ то вақти кариб ба охир расидани асари ҳаёташ ба ҳамон вазъият нигоҳ дошта мешуд, аммо пеш аз он ки ҷонаш тамоман барояд, арғамчинро суст карда сар медоданд. Бандӣ ба замин афтода дар печу тоб ва талвоса медаромад... Баъд аз чанд дақиқа чашмашро кушода боз асари ҳаёт нишон медод, сари синааш боло поён дамида, фуромада роҳи нафасаш кушода мегардид, кам-кам ором мегирифт.

Вақте ки бандӣ тамоман ором гирифт, боз арғамчинро мекашиданд, боз гардан рафта ба ғарғара мечаспид, боз тана алвонҷ мехӯрд, боз чашмон аз косахона мебаромаданд, боз аз бинӣ хун ҷорӣ мегардид, боз ранг снёҳи сипурзӣ мешуд, боз марги пуразобу укубати бодаҳшат ва ваҳшоняте, ки дида ва шунида нашудааст, дидан ва шунидани он мумкин ҳам нест, ба пеши чашм намоён мегардид...

Ба ҳамин тариқа ҳар як бандиро чанд бор овехта, буғ карда, сар дода, ғалтонида баъд аз қадре шикастани хумори амир ва дарбориёни ӯ, ки ба хун ташна буданд, тамоман мекуштанд.

Табиӣ, ин усули одамкушӣ чунон ки дар кори тез куштан ва дар фурсати кам бисьёр одам куштан сакта меовард, ҷаллодонро ҳам бағоят монда мекард; ин ҳол ки аз субҳ то шом давом менамуд, ҳаргуна ҷаллодро ҳар чӣ қадар фаъол ва сангиндил бошад ҳам, аз кор мебаровард ва аз ҷонаш безор мекард.

«РЕГХОНА»

9-уми март обхонаҳо, канаҳонаҳо, ҳавлиҷаҳо ва таҳхонаҳо бо бандиён пур шуда ва барои ба зулдӣ кушта тамом кардани бандиёни кӯҳна ва ҷо холӣ кардан ба бандиёни нав фармони қатъии «ҳумоюн» содир шуда буд. Барои иҷро кардани ин фармон ғайр аз дорҳое ки дар ҳавличаҳо барпо карда шуда буданд, лозим омад ки дар регхона ҳам доре кашанд.

Доре ки дар регхона баста шуд, аз дорҳое ки дар боғи боло тасвир ёфтанд, дигаргунатар буд. Мо пеш аз он ки чигуна барпо карда шудани дори регхонаро тасвир намоем, лозим аст ки хонандагонамонро ба худи регхона шиноснунем:

Вақте ки шумо аз тахтапули регистони Бухоро боло рафта ба дарвозаи арк дароед, дар дасти чапатон, дар долони болопӯшида як қатор ҳуҷрачаҳоро мебинед, ки онҳо «обхона» ном ҳабсхонаҳои амир буданд. Дар охири ин қаторҳуҷраҳо дар ҷое, ки ба ҳавличаи тӯпчибошӣ (сардори дарвозабонони арк) мепайвандад, як ҳуҷрача мебарояд. Ин ҳуҷрача монанди обхонаҳои дигар сангин, якдара ва торик бошад ҳам, аз онҳо қадре васеътар аст. Ин ҳуҷрача низ монанди обхонаҳои дигар дар вақти сохта шуданаш ба мақсади ҳабсхона кардан сохта шуда бошад ҳам, дар замонҳои пеш аз он ба ин мақсад истифода накардаанд. Зеро, ин ҳуҷрача ки нисбат ба обхонаҳои дигар қадре васеъ буд, маҳбусони дар он ҷо хобондашуда ба дарачае ки дили ҳокимон мехост, азоб намекашиданд. Азбаски дар он ҳуҷрача барои дар рӯзҳои боришгарӣ ба долон ва роҳҳои арк пошидан рег амбор карда мемонданд, он бо номи «регхона» номида шуда буд.

Аммо дар 9-уми март ин ҳуҷра — регхона ҳам барои одамкушӣ кор фармуда шуд. Аз болои даричаи танги он аз ҷои ба шифт часпидаистодан девор як сӯрохи равзанворе кушода дар он ҷо як ғарғараи оҳанинро шинонданд. Чунон ки дар дорҳои ҳавличаҳо карда буданд, як нӯги арғамчини собунмолидаро аз он ғарғара гузаронида ба даруни ҳуҷра партофтанд ва нӯги дигарашро дар беруни ҳуҷра овезон карда монданд. Ин шуд дори хонагии регхонагӣ.

Як қисми бандиёни кушташавандаро дар ҳамин «регхона» ба қадре ки ҷо ғунҷоиш медод андохтанд, як ҷалод ба даруни ҳуҷра даромада ба гардани бандиён ба навбат як нӯги ресмони канабро ҳалқадавак карда меандохт, нӯги дар берун овезони ресмонро ду-се нафар ҷаллоди дар берун буда мекашиданд ва чунон ки дар баёни дори ҳавличагӣ гуфта шуд, бандиро чанд бор овехта, ғалтонда, буғ карда, сардода мекуштанд.

Дар кушишхонаи «регхона» бештарин ҷаллодони нотаҷрибаи зинфкалбтарро кор мефармуданд. Зеро дар воқеаи моҳи марти соли 1918 азбаски дар арки Бухоро аз ҳад зиёд одам куштан лозим омад, ҷаллодоне ки пешаашон ҷаллодӣ буда ба ин кор тахассус доштанд, камӣ карданд, бинобар ин лозим омад, ки аз дуздон ва чиноятқорони оддӣ ҳам якчанд нафар ҷаллод расонанд. Табиӣ, дар даруни инҳуна ҷаллодони навкор сустқалбҳо ҳам буданд; инҳо дар майдони кушода ба чашмони кушташавандагони худашон, ки аз хонааш баромада ба чашмашон теғ карда назар меандохтанд, нигоҳ карда истода наметавонистанд.

Инак ҳаминҳуна ҷаллодонро дар «регхона» кор мефармуданд. Аз ҷаллодони дар «регхона» буда коркунандае ки дар даруни «регхона» менистод, бинобар торикии он ҷо ба чашми худаш дӯхта шуда истодани чашми курбонии худро намедид ва инчунин онҳое ҳам ки дар беруни «регхона» истода арғамчинро мекашиданд, дар пушти девор дар даруни хона чӣ навъ ҷон канда истодани мақтули худро намедиданд ва бинобар ин дар вақти «кор» дасту дилашон намеларзид.

Дар 9-уми март дар «регхона» ҳам хеле одамро овехтанд, аз он ҷумла он одамоне ки мо ном ва лақаби онҳоро медонем ва бо мо шиносӣ доштанд инҳо буданд: Ҳоҷӣ-Сироҷ [1], Мирзо-Файёз, Мирзо-Аҳмад, Ҳомидхӯҷаи Меҳрӣ, Ҳоҷӣ-Абдусаттор, Аъзамҷон Авезбек, Аброҳом Юнуси яҳудӣ ва писари он Яъқуб...

Дар 9-уми март дар даруни он касоне ки дар «регхона» овехта шуданд, Боқӣ ва Маҳмуд ном писарони Муллонизом Собитови тотор низ буданд.

Боқӣ ва Маҳмудро ки яке 16-сола ва дигаре 14-сола буд ҳеҷ як ҷаллод розӣ нашуд, ки дар майдони кушода ба дор овезад, бинобар ин онҳо ҳам дар кушишхонаи «регхона» дода шуданд.

Гуноҳи ин бачагони хурдсол ин буд, ки падари инҳо Муллонизом тарафдори мактаби нав буд ва дар хонаи

---

[1] Бародари хурди нависандаи ин сатрҳо.

худ мактаб кушода бачагони худро дар он чо хононда буд, инчунин бо Муллоқамари тотор, ки дар Бухоро яке аз сархелони гурӯҳҳои сиёҳ ба шумор мерафт, дар масъалаҳои мактаб мубоҳиса карда буд. Ғайр аз ин, вақте ки дар Бухоро бо фармони амир ва вакили сиёсии империторӣ мактаби тоторон баста шуд, Муллонизом ин бачагонро (Боқӣ ва Маҳмудро) ба Самарқанд фиристода хононда буд.

Бинобар ҳаминҳо Муллонизом яке аз гунаҳкорони калон ба шумор рафта дар рӯзи якшанбе 3-уми марти соли 1918 хонааш аз тарафи одамони ҳукумат ва муллоҳо тороҷ ёфт, худаш, занаш, хоҳарарӯсаш, Сафӣ ном як писари хурдсолаш ва як духтарчаи ҳанӯз аз шир чудоношудааш дар як сурати ваҳшиёна кушта шуданд.

Боқӣ ва Маҳмуд, ки қадре ҳушашон ба сарашон буд бо сар шудани фочиа тавонистанд, ки аз он чо саломат гурезанд ва дар яке аз сағонаҳои кӯҳнаи як мазор, ки дар наздикии ҳавлиашон буд даромада зинда дар гӯр шуда аз назари қаллодон пинҳон шаванд...

Лекин пас аз ду рӯзе ки дар он гӯри кӯҳна хобиданд, ба ташнагӣ ва гушнагӣ тоб оварда натавониста аз он чо баромаданд. Аммо аз он чо баромадан замон ба дасти одамони амир гирифтор омада дар обхона маҳбус гардиданд ва дар 9-уми март қурбони дори «регхона» шуданд...

ДАР ШАБИ 9-УМИ МАРТ АРКИ АМИР

Шаби 9-уми март азбаски ба 26-уми моҳи чимодиюл аввал рост омада буд, моҳ намебаромад, ба болои ин рӯи ҳаворо абри сиёҳ фурӯ гирифта буд, ки ҳама чо сиёҳ, ҳама чо торик ва чун дили муллоёни Бухоро касоватомез буд. Дарунн арки Бухоро холӣ ва осуда буд, лекин ин холигӣ ва осудагӣ мисли холигӣ ва осудагии мазор ғамангез буд; ин қушишхона, ки дар зери пардаи ғафси торики шаб пинҳон монда буд, дар ҳақиқат ҳам мазор буд, аммо мазори мурдагоне буд, ки часади онҳоро ба чои хоки сиёҳ шаби сиёҳ аз назар пинҳон карда буд; ин бинои хароби кӯҳнаи зулмобод, ки сарои подшоҳӣ меномидандаш, дар ҳақиқат як ваҳшатсарои даҳшатафзо буд.

Ғазоталабон, элнавкарон, муллоён ва сарбозон ки рӯ-

зона бомси гармии бозори ин ваҳшатсаро буданд, шабона ба бошишгоҳи худҳо, ба хонаи худҳо, ба ҳучра ва мадрасаи худҳо, ва ба казарман худҳо рафта, ин ваҳшатсароро ба ихтиёри амир, вазир ва посбонони наздики онҳо холӣ гузошта буданд.

Амалдорон, маҳрамони амир, шогирдпешагони қушбегӣ, умуман посбонони онҳо ва дарвозабонони арк мисли мурда хобида буданд. Такудав ва тохтутози чандрӯза, хусусан «бигир, бубанд, бикушш» имрӯза ҳамаро чунон монда карда буд, ки дар ҳақиқат аз мурда фарқашон намонда буд.

Гӯё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре набуд, аммо бедории онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк халал намерасонид.

Амир ба ишратхонаи худ сар фурӯ кашида буд, гӯё ки дар дуньё, махсусан дар дарунн арки Бухоро, ҳеч вокеае рӯй надода бошад, ё ин ки ҳаман вокеаҳои рӯй додаистода барои мустаҳкам кардани тахти ӯ бошанд, аз осудагии шаб фонда бурда, ӯ ба кайфу сафои худ машғул буд. Дар он рӯзҳо, хусусан дар он рӯз хунҳое ки рехта буданд, сарҳое ки бурида шуда буданд, шикамҳое ки чок гардида буданд ва чашмҳое ки кофта шуда буданд, ба осудагии қалбии ӯ ҳеч халал намерасониданд.

Зеро чунон ки ӯ аз падару бобои худ шунида омада буд ва муллоҳо ҳам аз номи шариат таъкид мекарданд, ӯ сояи Худо буд, ҳаман чизҳои чондор ва бечони мамлакатро ӯ аз они худ медонист ва барои худаш офаридашуда мепиндошт. Бинобар ин дар пеши ӯ тӯдаи сарҳои буридан раняҳои худаш, аз кӯман харбузаи пеши деҳқоне ки аз замини худаш кандааст, фарқ надошт.

Дуруст аст, ки чиноятқорони инсонӣ, хар чӣ қадар ки хунхор ва сангдил бошанд,— бошанд, табиист, ки дар паси ҳар чиноят ба азоби вичдонӣ дучор омада мутаассир мешуданд. Аммо амири Бухоро Санд амир Олимхон як ҳайвони даррандаи бевичдон ва беҳис буд, ки аз ин сифат ҳам ки онро ҳатто табақаи чиноятқори инсон доро буд, махрум монда буд.

Ташбеҳ кардани мо ӯро ба ҳайвоноти даррандаи ҳам он қадар ташбеҳи том нест ва дар ҳаққи ҳайвоноти даррандаи якдараҷа беҳурматӣ ва бӯҳтон ҳам мешавад, зеро ҳайвоноти даррандаро бевичдон гуфтан дуруст ояд ҳам беҳис гуфтан дуруст нест. Бинобар ин мо мехостем, ки амири Бухороро дар беҳиссӣ ба чамодот — ба сангу ку-

Таджикский Государственный Университет Библиотека

лӯх ташбеҳ намоем. Лекин айшу нушҳое ки амир дар он шабҳо гузаронида истода буд, афсӯс ки ба ин ташбеҳи мо ҳам роҳ намедод...

Аммо қушбегӣ Усмонбег тамоман дар олами дигар буда бедории ӯ ҳам ба осудагии арк халал намерасонид: ӯ дар дарьёи фикру андешаҳои ғамовари бепоёне ғӯтавар буд. Ӯ дар фикри чигуна пойдор кардани мансаби қушбегигӣ буд, ки дувоздаҳ рӯз пеш аз он ба он мансаб расида буд. Ӯ андеша мекард: дар он мансаб, ки аз ҷонаш ҳам азизтар аст, оё якчанд сол истода метавонист бошад, ё ин ки ягон ҳаракаташ ба амир, ё ба ягон мулло нафорида ба зудӣ маъзул мешуда бошад. Агар маъзул шавад оё монанди Остонакул қушбегӣ ҳаман молу мулкаш мусодира гардида худаш аз шаҳр бадарға мешуда бошад, ё ин ки монанди Насрулло қушбегӣ бо зану бачагонаш ва одамони наздикаш бо як сурати вахшиёна кушта мешуда бошад?..

Усмонбег қушбегӣ ба ин пурсишҳое ки худаш ба худаш медод, ҷавоб ёфта наметавонист ва рӯзҳои оянда-аш ба назараш торик ва маҷҳул менамуданд...

Қушбегӣ дар байни ин фикру андешаҳо дар роҳи таъмини истиқболи мансаби худ нақшаҳо мекашид ва барои худ хатти ҳаракат таъин мекард.

Табий, қисми якуми ингуна нақшаҳоро моддаҳои аз худ хушнуд кардани амир ва муллоён ташкил мекард. Бинобар ин барои расидан ба ин мақсад барои худ тақрибан ингуна хатти ҳаракат таъин мекард:

Аз ҳар ҷо ки ба даст дарояд бачагони амрад ва духтарони зеборо ёфта ба амир пешкаш кардан: барои пур кардани хазинаи амир фуқароро бо кадом роҳ ки бошад, тороҷ кардан ва тороҷ кунондан; агар муллоҳо касеро «чадид аст» ё ин ки «большевик аст, инро куштан даркор аст» гӯянд «хо, тақсир, инро худам ҳам мешиносам, рост истода шӯшидаги инро ба чашми худ дидаам, ин мутлақо кофир аст, бо куштани муқаррарии ин, дил сард ва тасаллоёб намешавад, балки инро пора-пора карда, ё ин ки ба дор овехта даҳҳо бор бӯғ карда — сар дода куштан даркор аст» гуфтан; аз дарбори амир ба муллоён мансабҳои калон гирифта додан; ва онҳоро ҳам бар болои фуқаро ва барои тороҷ кардани онҳо бо амалдорони амир баробарҳуқуқ карда мондан...

Қушбегӣ ана бо ҳамин хаёлот ба олами худ гирифтор буд.

Оре ҳама чӣ арк ҳамингуна осуда буд, аммо танҳо дар ҳавлиҷае ки дар пушти ҷомеъ арки Бухоро дар тарафи шимолии он воқеъ шуда буд, чак-чак ва сӯҳбатҳои гарм мерафт. Ин ҳавлича барои қурбон кардани «гунаҳкороне» ки ба даст меафтанд, яке аз кушишхонаҳо ба шумор мерафт.

ДАР ҲАВЛИЧА

Дар миёнаи ҳавлича чунон ки дар яке аз бобҳои гузашта тасвир карда шуд, як дор баста буданд. Дар атрофи ҳавлича якчанд хонаҳои калону хурд буда дар онҳо бандиҳоро ҷой карда дарҳои онҳоро бо кулфҳои калон баста буданд.

Тангии ин хонаҳо нисбат ба миқдори бандиён ба дараҷае буд, ки онҳо дар он ҷо, гӯё ба болои зону ва бозуҳои якдигарашон нишаста бошанд, бо ҳам ҷафс шуда менишастанд, ва қазои ҳоҷати нисонии худашонро ҳам маҷбур буданд, ки дар зери пои худ адо намоянд.

Бо ҳаман ин, дар назари бандиён ҳавлича, аз обхона бехтар ва хуштар менамуд, зеро дар он ҷо ба болои ин ки қазои ҳоҷати нисоншашон дар зери худашон буд, аз болои сарҳошон ҳам обҳои чиркини мурдор заҳида мерехт.

Аммо ҳавлича як манзараи фоҷеаноки дигар дошт, ки ба дидани он бандиён тоб оварда наметавонистанд. Ин манзараи пурфоҷеа ингуна буд:

Дар пеши назари бандиён ҷасади он бародаронашон, ки ҳар рӯз аз пагоҳӣ то бегоҳӣ ҷаллодон ба дор овехта мекуштанд, дароз кашида мехобиданд ва гӯё онҳо бо забони ҳол ба бандиён мегуфтанд, ки «ҳамин соат, ё баъд аз як соат, агар дер кашад фардо шумо ҳам мисли мо хоҳед шуд».

Дар тарафи офтоббарои ин ҳавлича як айвони калон буд, дар он айвон аз замин то шифт мурдаҳои мазлумонеро ки он рӯз кушта шудаанд, монанди гӯлаҳои барои ҳезум тайёр кардашуда болоиҳам чида монда буданд.

Дар як гӯшаи ин айвон як намад паҳн карда бар рӯи он дах-дувоздаҳ нафар ҷаллод чой нӯшида менишастанд. Ҷаллодон бинобар бисьёрии кори он рӯз кардаашон хелс монда шуда хобидан хоҳанд ҳам ба бедорнишинӣ маҷбур буданд. Зеро онҳо маҷбур буданд, ки ҷасадҳои ка-

сони он рӯз куштаашонро ба аробаҳое ки онҳоро ба беруни шаҳр мекашанд, он шаб бор карда диҳанд.

Ҳамро-гавбозро, ки дар пинак рафта аз сард шуда мондани пиёлаи чои пешаш буда бехабар буд:

— Ака Ҳамро! Чоятон хунук шуда монд, хӯрда пиёларо холӣ кунед! — гуфта як ҷаллод хушьёр кард.

Ҳамро-гавбоз чашмашро кушода пас аз як хамьёза кашидан пиёлаи дар пешаш бударо ба даст гирифта чои сард шудамондаашро бо як култ фурӯ бурда пиёлаи холишударо ба тарафи ҷаллоди чойкаш ғелонда фиристод ва боз ба пинаккунӣ даромад.

— Ака Ҳамро, ба шумо чӣ шуд, магар хобатон омад? Андак сабр кунед! Пас аз тамом кардани корҳоямон якбора ва якҷоя мехобем. Ҳоло чорта гап дода нишинед!— гӯён як ҷаллоди дигар хост, ки хоби ӯро гурезонад.

Ҳамро-гавбоз пас аз як хамьёзаи дуру дарози дигар кашидан:

— Чӣ гап занам? — гуфт,— дилам танг шуда, сарам гашта рафта истодааст, аҳволам хеле бад шуда истодааст.

— Ин хизматҳои вазнин шуморо монда кардагист?— гуфт Қурбон-девона ном як ҷаллод ва бо оҳанги тасаллодиҳона давом кард:

— Хайр зарар надорад, ин рӯзҳои вазнин гузашта меравад. Агар хизматҳотон ба ҷаноби олӣ қабул ёбад, аҷаб нест, ки шуморо амалдор кунанд. Дар он вақт ҳамаи ин мондагиҳоро фаромӯш хоҳед кард.

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки худ ба худ:

«Хизмат... ҷаноби олӣ...» гуфт ба дигарон нигоҳ карда давом намуд:

— Аз хизмат кардан ба ҳамин амири худобехабар дуздӣ ва роҳзанӣ карда гаштанамон ҳазор бор авло буд...

Ҳамро-гавбоз пас аз ду-се лаб нӯшидан аз чои гарми ба тозагӣ ба пешаш гузошташуда, овози худро оҳангдортар карда боз ба сухан даромад:

— Ман номи дуздиро бардоштам, чандин соя аз байни мардум ва аз бозор рӯй пинҳон карда гаштам, хонаҳои чандин касонро пахш кардам, роҳи корвонҳоро гирифтам. Лекин ҳеҷгоҳ то маҷбур нашуда бошам, хуни касеро нарехтаам...

— Одами Абдуқодир тӯқсабои амлокдори ғиҷдувонро кӣ кушта буд? — гӯён Қодир-буз ном як ҷаллод як саволи эътирозомез дода сухани Ҳамро-гавбозро бурид.

— Дуруст,— гуфт Ҳамро-гавбоз,— баъзе вақт ҳамин тавр аҳвол рӯй медод, ки агар касеро ки ба муқобили ман яроқ бардошта баромадааст, накушам, ӯ маро мекушт, ё дастгир карда маро ба дасти ҳокимҳо месупурд. Ана дар ҳамингуна мавридҳо барои халосии худ ҳамла кардаам...

Ҳамро-гавбоз пас аз тамом нӯшидани чои дар пиёла боқимонда боз сухани худро давом дод:

— Аммо ин амири хонасӯхта дар атрофи худ як тӯда даюсҳоро ғун карда касонеро ки ба корҳои бечорагии худ машғул буданд, дастгир карда оварда кушта истодааст. Азбаски ин қадар хуни ноҳақро бо дасту бозӯи мерехта истодааст, «мабодо моро ҳам хун нагирад» гуфта метарсам.

— Ака Ҳамро, шумо содда будед,— гуфт Қурбон-девона бо оҳанги тасаллодиҳона, ба мо чӣ! Амир ки соҳиби мамлакат аст фармон медиҳад, муллоҳо ки соҳиби шариатанд фатво медиҳанд ва мо мувофиқи фармон ва фатвои онҳо мекушем. Ин кор ҳар уболу савоб ки дошта бошад, ба гардани онҳо аст. Маҳкамаи Худо мисли маҳкамаи амир нест, ки барои гуноҳи касе каси дигареро гирифтугир кунад.

— Эй, валло, девона!— гӯён пас аз он ки Қодир-буз сухани Қурбон-девонаро тасдиқ намуд, илова кард:

— Асли гап дар ин ҷост, ки ака Ҳамро пир шудааст. Ба ҳоли касе ки чандин сол боз лақаби «гавбоз»-ро бардошта гаштааст, нигоҳ кунед-э! Бо ду-серӯза хунрезӣ дасту дилаш ларзида монд. Ба хаёлҳои бангиёна афтода рафта истодааст.

Рангу рӯи Ҳамро-гавбоз дигаргун шуд ва ӯ як вазъияти оташинона гирифта гуфт:

— Ой буз, ба ман нигоҳ кун! Яке аз он даюсҳое ки ман гуфтам, ту хастӣ. Ту ҳар касро ба худ қиёс карда гап мезанӣ. Биё гап зан, дар дунёи чи гуна корномаҳо нишон додӣ, кадом пишакбачаро аз мундӣ баровардӣ? Гайр аз шабу рӯз ба ҳокимони золим хушомадгӯӣ карда гаштан дигар корро намедонӣ. Ту аз бозе ки ба кӯчаи олуфтагӣ баромадай корат аз девори кампире ки дарвозаашро баста ба тӯй, ё азо рафтааст, фуромада офтобаашро дуздидан, ё ба болои нисари амрад ва духтари хушрӯи ягон кас ҷанҷол бароварда ӯро ба миршабхона кашола кардан ва пули бисьёри он бечораро ба ҳаром бароварда ба муқобили ин «хизмат» аз миршабхона оши саркут

хӯрдан аст. Агар гапи ҳақро гӯям ту аккан мурдорхӯр ҳастӣ, ки аз думболи гургон давида мегардӣ, то ки онҳо барраеро кафонанд ва ту даруни онро кофта хӯрӣ. Ту як ҳайвони мурдорхӯр ҳастӣ. Ту ҳақ надорӣ, ки ба ман гап занӣ...

Ҳамро-гавбоз дар охири сухани худ ба тарафи Қурбон-девона ишора карда:

— Ин-ку номаш ба худаш як девона,— гуфт.

Ҳамро-гавбоз аз сухан боз истода нос кашида ба хаёлот фурӯ рафт. Маҷлисро як хомӯшии ғамоваре пахш кард...

Баъд аз ду-се дақиқа ин хомушӣ ва оромиро тақартукури аробаҳое ки омада ба дарвозаи хавлича қатор шуданд, вайрон карда ҷаллодонро ба ҳаракат овард...

Аммо Ҳамро-гавбоз ҳанӯз ҳам намеҷунбид ва сари ҳамшудаашро аз сари синааш намебардошт...

Ҷаллодон мурдаҳоро бардошта ба аробаҳо бор кардан. Суханҳое ки дар ин миён гуфтушунид шуд ғайр аз сарашро ин тарафтар мон... пояшро он сӯтар каш!.. хавовезон нашавад... дигар чизе набуд...

Аробаҳо рафтанд, ҷаллодон боз гашта омада ба рӯи намад нишастанд, боз хомӯшии ғамгинона ва оромии пурандӯҳ маҷлиси онҳоро фурӯ гирифт...

МИРШАББОБО

Хомӯшии ғамгинонаи маҷлиси ҷаллодони дар миёнаи мурдагон бударо, ки аз хомӯшии гӯристон ҳам ғамгинтар ва вазнинтар буд, Ҳайдарча вайрон кард. Ӯ пас аз он ки сарашро бардошта гарданашро монанди хурӯси ба чеғ задан тайёршуда дароз карда носи дар даҳонаш об гирифтаро ба онсӯтари намад туф кард, ба Ҳамро-гавбоз нигоҳ карда:

— Ака Ҳамро,— гуфт,— Қурбон-девона девона ҳам бошад, гоҳо гапҳои пухта гап мезанад.

— Кадом сухани Қурбон-девона ба ту форид?— гуфт Ҳамро-гавбоз қадре кушода шуда.

— Сухани навакак гап задагиаш-дия. «Маҳкамаи худо, маҳкамаи амир барин нест, ки ба гуноҳи касе, каси дигареро гирифтугир кунад» гуфт-ку.

— Ту дар кучои ин сухан пухтагӣ ёфтӣ? — Ҳамро-гавбоз пурсид.

— Девона маҳкаман амирро хуб шиноҳта будааст, мегӯям-дия,— гуфт Ҳайдарча ва илова намуд:

— Ман чӣ будани маҳкаман худоро надонам ҳам, чунон ки девона гуфт, аз поён то боло ба гуноҳи касе каси дигареро гирифтугир кардан будани кори амирро хуб медонам...

— Агар рост ояд маҳкаман амир барои гуноҳи накардан касе ҳам, каси дигареро гирифтугир кардан мегирад,— гуфта Рӯзӣ-сарноси сухани Ҳайдарчаро бурида гуфтан ӯро пурра кард.

— Дурустаст,— гӯён пас аз он ки Ҳайдарча гуфтан Рӯзӣ-сарноси ро тасдиқ намуд, сухани худро давом кунонид.

— Ба гуноҳи касе, каси дигареро гирифтани маҳкаман амирро ман ба чашми худ дидаам, агар хоҳед ҳикоя карда диҳам.

— Мехохем, хикоя кун! — гуфт ба вай Маҷиди каҳкашони.

Ҳайдарча ба хикоя кардан даромад.

— Якчанд сол аз ин пеш дар тумани мо — тумани Пешкӯҳ,— гуфт ӯ,— як миршаби мӯйсафед буд. Ба ҳамаамон маълум аст, ки миршаб калон ва сардори дуздон мешавад...

— Дар вақтҳои дуздӣ карда гаштанамон-ку калон ва сардорамон миршаб будааст, акнун ки ҷаллодӣ карда истодаем, калон ва сардорамон кӣ мешавад? — гӯён Қурбон-девона сухани Ҳайдарчаро бурида пурсид.

— Магар ҳаминро ҳам намефаҳмӣ, ки мепурсӣ? — гуфт Рӯзӣ-сарноси тааҷҷубкунона ва эзоҳ дод:

— Вақте ки калон ва сардори дуздон миршаб бошад, ки онҳоро кор мефармояд, калон ва сардори ҷаллодон амир мешавад, ки онҳоро кор фармуда истодааст.

— Мӣёни гапро нашиканетон, монетон ки Ҳайдарча хикояти худро гӯяд,— гуфта Ҳамро-гавбоз аҳли маҷлисро танбеҳ намуд.

Ҳайдарча давом кард:

— Азбаски миршаб калон ва сардори дуздон аст, аз ҳар моли дуздӣ ҳақ мегирад, аз ҳамин мехӯрад, мепушад ва аз ҳамин ба амир пешкаш мекунад, ба касоне ки дар дарбори амир ҳастанд...

— Ба гамбускҳое ки дар дарбори амир ҳастанд...

гӯй,— гуфта Рӯзӣ-сарноӣ сухани Ҳайдарчаро тасҳеҳ намуд.

— Хуб, ба гамбускҳое ки дар дарбори амир ҳастанд,— гӯён Ҳайдарча давом намуд,— олуқ медиҳад ва савғоӣ мефиристад... азбаски Пешкух, як тумани хароб аст, расамае ки аз молҳои дуздии дар он ҷо мешудагӣ меояд, ба ингуна харочотҳо намерасад...

— Ин тавр гапҳои ба ҳамаамон маълумро мон, ҳамон чизҳои ба чашми худ дидаатро гуфта дех! — гӯён Ҳамро-гавбоз сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Ҳозир! — гӯён Ҳайдарча давом намуд:

— Бечора миршаббобо, ман ӯро «миршаббобо» мегуфтам, як рӯз маро ба пеши худ чеғ зад. Пас аз он ки аз душвориҳои зиндагӣ қадре нолид, гуфт:

— Писарам Ҳайдарча! Харочот аз ҳад афзун зиёд шуда рафт. Ғайр аз инҳо овоза ҳаст, ки ба наздикӣ ҷаноби олӣ аз Кармина ба Бухоро меомадаанд. Агар ин овоза рост барояд, барои ин ҳам ду бугча сару по, як асп бо абзолаш ба ҷаноби олӣ пешкаш кардан, ба аҳли дарбор ҳадьяҳо ва барги сабзҳо додан лозим меояд. То ҳамин вақт ман аз миршабии ин туман як пул ҳам поснра карда натавонистам, ки ба ин рӯзам кор ояд. Дирӯз ду сандабачаро ба даҳ ҳазор танга ичора монда бошам ҳам, расаман аз ин ба ман мерасидагӣ ба харочоти аҳлу аёлам намерасад. Аз ту менурсам, ки ягон кор кун, то ки ба ман ягон пули чой рӯяд.

Ман худамро ба нофаҳмӣ зада:

— Миршаббобо! Аз дасти ман чӣ кор меояд? — гуфтам, худатон медонед, ки ман як одами дорам нестам, то ки ба шумо аз сандуқам як халта танга оварда диҳам.

— Гӯш кун! Кореро ки аз дастат меояд, ман ба ту гуфта медиҳам,— гуфт миршаббобо ва гуфта дод:

— Масалан, дар мнёнан ҳамин ҳафта аз ҳамин туман ягон аспи нағз гум мешавад, касе ки он аспро ба даст даровардааст, ба як ҷои дурдаст бурда фурӯхта пулашро нӯши чонаш мекунад. Бо шарофати ҳамин кор ман ҳам аз худи ҳамин туман насибаамро ёфта мегирам, фаҳмидӣ?

— Фаҳмидам! — гуфтам ман.

— Фаҳмидам! — гуфт миршаббобо...

— Ростӣ ба ҳоли ҳамин мӯйсафеди бечора раҳмам омад, вагарна ба ҳеҷ кор дилу димоғ надоштам:

— Хуб, ин тавр бошад як фотиҳа диҳед! Ягон шаб ба

ҳамошо бароям,— гуфта дуои муйсафедро гирифта аз пешаш баромадам...

Дар самоворхонаи сари роҳ як чой дам карда хӯрда нишаста будам, ки аз роҳ як каси нопанеги як аспи калони тӯрукро савор шуда гузаштан гирифт. Бо ин одам шинос будам. Ӯро чеғ зада як пиёла чой додам. Бар болои асп чойро нӯшидан гирифт. Аз ӯ ахволпурсикунон аспро санчидам. Асп аз хоҳиши ман як лой[1] зиёд буд: рангаш бахмали пуштигул барин, чор пояш ва ёлу думаш сиёҳ буд. Дар пешонааш як қашқаи сафед дошт, ки мисли ситоран рӯз медурахшид. Шикаман кадре каланртар афтода бошад ҳам, аз бози карда истодани чашмони оҳувораш маълум буд, ки хеле давандааст.

— Ин аспатон магар хоназод аст? — гуфта ман аз соҳиби асп пурсидам.

— Не! — гуфт ӯ,— ба наздикӣ аз як меҳмоне ки аз Самарқанд омада буд, даҳ ҳазор танга пули нақд ва се қабат сарупой дода гирифтам.

— Солаш чанд?

— Чорро пур карда ба панҷ қадам мондааст.

— Моли хуб будааст, насиб кунад.

Савор пиёларо холӣ карда дод.

— Хайр, хуш,— гӯён аспашро ронда рафт.

Пас аз он ки савор дур шуд, пули чойро дода, ба пеши миршаббобо даромадам.

— Ҳа писарам, биё! — магар ягон гап ҳаст? — гуфт миршаб.

— Не, ҳеҷ гап нест. Ба хонаам рафта истодаам, ба шумо як салом доданро хостам,— гуфтам ва ба ӯ наздик рафта ба гӯшаш пичиррос задам:

— Агар шикор барор гирад, дар байни ҳамин як шаб, ду шаб аз деҳан Испане як асп гум мешавад...

Аз миршаббобо фотиҳа гирифта баромада ба роҳ даромадам, рӯз барвақт бошад ҳам, дар ёбон ва кишторик шудани ҳама ҷо ба деҳан Испане даромадам. Кӯзорҳо оҳиста-оҳиста гашта шаб кардам. Шабона пас аз чан деҳа холӣ ва ором буд. Рост ба пеши ҳавлии савори имрӯза рафтам. Чор тарафи ҳавлиро аз назар гузаронии-

[1] *Лой* — истилохи бофандагон аст, ки ҳар қабати ба навард печидан чизи бофтаро як «лой» меноманд. Карбосро ки газаш зиёд бошад, «як лой зиёд», аммо дар истилохи омма ҳар чизи аз тахмин ё аз одат зиёдро, «як лой зиёд» мегӯянд.

дам, як дарахти тути ба девори ҳавлӣ часпида баромадагӣ будааст.

Ба он дарахт печида баромада ба гӯшан бом хазида ҳар тарафи ҳавлиро аз чашм гузаронидам:

Дар тахти собот асп ба қантар истодааст. Ман чашмамро аз асп намекандам. Пас аз ягон соат соҳиби асп аз ҳавлии дарунаш баромада:

— Ашӯр, Ашӯр! — гӯён касеро ҷеғ зад.

— Лаббай! — гӯён як ҷавон аз даҳлези меҳмонхона саросемавор баромад.

— Магар даррав хобидӣ! Аспро аз қантар барор. Ҷомашро гирифта ба хӯрок гузор. Ба охури молҳон сенҳ ҳам хӯрок андоз. Хобат сахт набарад. Аввал дарвозаро қулф карда гир. Аз ёдат набарояд...

Соҳиби ҳавлӣ ба ҳавлии дарунаш даромада рафт. Ашӯр мувофиқи фармони хӯҷаннаш аввал дарвозаро қулф зада калидашро ба лаби суфа гузошт. Пас аз он ба асп нигохубин кард. Баъд аз ба модагов ва барзаговҳо хӯрок додан ба даҳлез даромада дарашро аз дарун баст. Аз хушбахтии ман калидро фаромӯш карда аз ҷои гузошташ нагирифт...

— Ё ин ки аз бадбахтии хӯҷанн,— гӯён Рӯзӣ-сарноӣ ба гапи Ҳайдарча илова кард.

— Ҳо, ҳамин тавр, ё ин ки аз бадбахтии худаш,— гуфта пас аз он ки Ҳайдарча як илован дигар намуд ба хикояи худ давом кард:

— Ман ин корҳоро ба тарзе ки гурба ҳаракати мушро пояд, поида меистодам...

Боз як-ду соати дигар сабр кардам, аз ҳавлиҳон ҳамсоягон ҳам рӯшнои чароғ наменамуд. Пас аз он «акнун бояд Ашӯр мурдавор хобида бошад» гуфта фикр намудам. Аз ҷои хазидаам гаваккашон ба лаби бом омада, таваккал карда шорида ба рӯи ҳавлӣ фуромадам. Аз лаби суфа калидро гирифта қулфи дарвозаро кушодам. Баъд аз он тахти айвон зини аспро гирифта бурда аспро чапандозҳо барин зертангу забартанг карда зин кардам. Нӯхтаро аз сари асп гирифта лаҷомро андохта савор шуда гирифтам. Аспро ба тарафи дарвоза ронда ҳанӯз дарвозаро накушода будам, ки асп якбора шиҳа кашид...

— Эй аной! Пеш аз савор шудани асп чакакашро бо яқ чилбур маҳкам мебастӣ намешуд?— гӯён Маҷнди каҳкашоӣ сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Миёни гапро нашикан! Ин воқеан гузаштааст.

Баъд аз ин ҳамин тавр хоҳам кард,— гуфта Ҳайдарча ба Маҷнд ҷавоб гардонд.

— Ган задан гир! Хикоятат мазанок омад,— гӯён Ҳамро-гавбоз як нос кашида гирифт. Ҷаллодони дигар ҳам ки ба хикояти Ҳайдарча дода шуда носро фаромуш карда буданд, носкадухошонро аз кисахошон бароварда ба сари зонуҳошон так-так задан гирифтанд. Хайдарча ҳам пас аз он ки носкадуи Ҳамро-гавбозро гирифта кафширо пури нос карда ба дахонаш ҳаво дод, давом намуд:

— Бо шиҳа кашидани асп Ашӯр аз даҳлез: «кисткист?» гӯён давида баромад.

Ман ҳанӯз дарвозаро накушода будам, ки бой ҳам аз ҳавлии дарунаш:

— Чӣ ган, чӣ ган? — гӯён баромад.

Аз боми ҳамсоя як саг аккос зада худро ба кӯча ҳаво дод. Ман ҳам дарвозаро кушода ба кӯча баромада сари аспро сар додам. Дар дастам қамчин набуд. Бо вуҷуди ин, асп ба хуби давид. Кучан кишлоқ боғоят дароз ва каҷу килеб буд, то ба он сари кӯча расидани ман тамоми аҳли деха «намон!.. намон!.. дуздро дор!..» гӯён ба кӯча баромада буданд. Ба он сари кӯча рафта расида дидам, ки 20—30 кас аз шоху чуб ба кӯча ғав партофта роҳро баста, пеши роҳи гурези маро гирифтанд. Аз бадбахти дар дасти ман на як таппонча ҳаст ва на як шампер. Чор сари аспро аз он тараф гардонда ба сари дигари кӯча нигоҳ карда давондам. Дар ин сари кӯча одам кам будааст. Аспро пошна зада хез кунонда аз байни одамхо, гузашта ба тарафи ёбон нигоҳ карда давондам. Дар ҳамин вақт ба гӯшам овозе расид, ки гуянда мегуфт:

— Ман ҳамин рӯз ин одамро дида будам, номаш Ҳайдарча аст.—Ин овоз овози соҳиби асп буд, ки дар ҳақиқат ҳамон рӯз маро дар Пешкӯҳ дар самоворхона дида буд...

Чӣ мегӯед, ки бо сад балову азоб ба даст наафтода ба роҳи калон баромадам. Бо ҳамин рафт то Розмоз рафтам. Акнун рӯз сафед шуда омада истода буд. Дар Розмоз ба хавлии раҳматӣ Ҳаким-кассоб фуромадам. Кассоб барон бозорравӣ барвақт аз хоб хеста тайёри дида истода будааст. Аспро аз дастам гирифта худамро ба тарафи меҳмонхона фиристод.

— Аспро нагзакак саришта кунед! — гуфтам ба кассоб.

— Хотирчамъ бош! — гӯён аспро ба хонаи зеризамин-

ӣ дароварда баст ва худаш ба бозораш рафт. Ман ба мехмонхона даромада хобидам...

Вақте ки Ҳаким-кассоб аз бозор баргашта омад, маро аз хоб бедор кард, ин вақт офтоб фурӯ рафта ва дунёё ба торикӣ рӯй оварда буд. Баъд аз дасту рӯй шустан бо кассоб ош хӯрдем ва чой нӯшидем. Дар вақти чойнӯшӣ барои вақтгузаронӣ аз кассоб аз ин тараф, он тараф гап пурсида ӯро қадре лаккондаӣ шудам:

— Ака Ҳаким, имсол коратон чӣ тавр аст, хар чи ба бозор-ӯчоратон осуда гаштаед? — гуфта пурсидам.

— Шукр, корҳо бад нест,— гуфт кассоб дар ҷавоб кӯтоҳ карда.

— Бо ҳокимон коратон чӣ тавр аст? — гуфта боз як савол партофтам.

— Бо ҳокимон миёнаамон ҳам хуб аст, ҳам бад аст,— гуфт дар ҷавоб.

— Ин бисьёр ачиб аст-ку, чи гуна хуб ва чи гуна бад?

— Агар хар рӯзи бозор ба онҳо як чиз ёфта дода истам, аз ман одами хубтар дар туман нест. Агар ягон рӯзи бозор хушк монанд-чӣ? Даррав чор даъвогар ба дари хонаам тайёр аст.

— Чӣ кор мекунед? Хар чӣ ки бошад бо ҳаминҳо як навъ мувосо, мадоро кардан даркор аст-дия,— гуфтам ман.

— Мувосо, мадоро кардан даркор аст,— гуфт Ҳаким-кассоб,— лекин мувосо, мадоро ҳам як андоза дорад. Барои ин, даромади барзиёд ҳам лозим аст. Ду моҳ пеш аз ин, яке аз ошноҳоям ду гуноҷини фарбехро бо ду гови корӣ оварда дода буд. Дар хонан зеризамини баста монда ҳар рӯзи бозор якта-якта кушта об кардам. То фурӯхта тамом кардани гӯшти ин молҳо ба қозӣ, ранс, миршаб ва амлокдор, ҳатто ба одамҳон онҳо ҳам одамгарӣ карда истодам. Қозӣ гӯшти гов намехӯрад. Ба ӯ аз Турсункассоб гӯшти гӯсфанд ва равғани думба харида додам. Аммо дар ҳафтаи охирӣ аз ҳеҷ ҷо ягон мол наёмад. Бо нархи бозор як гӯсфанд ва як гов гирифта куштам. Албатта фоидаи моли аз бозор гирифта кушташуда ба харочоти рӯзгори худам ба зӯр мерасад. Лекин хокимон аз ҳамин ҳам тамаъгоранд. Акнун чӣ кор кардан даркор аст? Бо ин ҳол мувосо, мадоро чигуна мешавад...

— Магар сангу тарозуи шумо чизе «обӣ» намекунад? — гуфта сухани ӯро буридам.

— Дуруст аст, ки ҳар рӯзи бозор аз сангу тарозу ду-

се чорек гӯшту равғаи зиёдатӣ мекунонам, лекин онро бо ранс медиҳам. Азбаски ба таҳқиқу тафтиши сангу тарозу ранс мутасаддӣ аст, чизе ки аз сангу тарозу дуздида шавад ҳаққи ранс аст.

— Хуб, пас аз он чӣ шуд? — гӯён аз кассоб боз пурсидам.

— Чӣ мешуд? — гӯён кассоб ба сухан даромад,— имрӯз бозорро тамом карда сангу тарозуро ба хӯрҷин андохта мехостам аспро аз сарой гирифта ба хона баргардам, маҳрами қозӣ омада:

— Шуморо шарнатпаноҳӣ чеҳ заданд,— гуфт. Ман пеши қозӣ рафтам. Миршаб ҳам дар ҳамон ҷо будааст. Қозӣ баъд аз пурсупос:

— Аз ин ягон моҳ пеш,— гуфт,— аз туманн Вагонзе ду барзагов бо ду гуноҷин гум шуда будааст. Аз рӯи қавли пайгирон инҳо то деҳан шумо омадаанд ва аз он ҷо нақши пои онҳо барҳам хӯрдааст. То ҳафтаи оянда аз ҳамин молҳо ягон дарак ёбед, вагарна худи шумо дар шубҳа мемонед.

Ана, бародарам Ҳайдарча, кор ҳамин навъ аст,— гуфта Ҳаким-кассоб ба гап задани пинҷаи кор даромад,— агар ҳамин ҳафта ягон чизи дуруст ёфта ба инҳо надиҳам хонаам месӯзад. Бинобар ин ҳамин шаб мехоҳам, ки Турдӣ-гургро ёфта ба ягон ҷо фиристонам, шояд ягон мол ба даст дароварда орад. Вагарна кор бад мешавад... Агар шикорат барор гирад, ту ҳам як-ду молро пеш андохта биёр. Барои ту хам харочоти роҳ мешавад.

Ман берун баромада ёзидам. Ба ситораҳо нигоҳ кардам, ки вакт аз нимаи шаб гузаштааст. Ҳаким-кассобро ки аз бозор монда шуда омадааст ва боз мехоҳад, ки аз думболи Турдӣ-гург равад, ман ҳам монда накунам гуфта аспро худам зин кардам ва ба хона даромада ҷомаамро пӯшида ба кассоб:

— Ака Ҳаким, акнун вақти рафтан шудааст,— гуфта бо ӯ хушбошӣ кардам ва аз ӯ як қамчин ҳам талабида гирифтам. Ӯ ҳамроҳи ман то таги дарвоза баромада маро ба асп савор карда бозмонд ва ман роҳи Қарминаро пеш гирифтам. Ҳамон шаб то бегоҳии рӯзи дигар дар роҳ гузаронида аз болои Сари Пули Эшон, Хомработ, Чӯли Малик ба Қармина рафта шабона ба хонан Бурҳон аспчаллоб фуромадам. Ӯ дар хонааш будааст, пас аз пурсупос кардан бо ӯ:

— Ин асп оби аз Малик поён ва аз Хатирчӣ болоро намехӯрад,— гӯён аспро ба ӯ супурдам.

— Зарар надорад, ба тарафхон Нурато фиристода об мекунам,— гӯён ӯ аспро ба хонан зеризамини даровард баст...

Ду рӯз ба ҳавлии Бурҳон аспчаллоб хобида, монда-гиҳоямро бароварда ба хонан худ баргаштани шудам. Бурҳон ба ман ду ҳазор танга дода маро гусел кард.

Ман аз Кармина пиёда баромада аз болои Ҳазора ба роҳ даромадам. Ба нияти савғои кардан ба Ҳаким-қассоб аз деҳаи Ӯртақӯрғони Ҳазора як барзаговро бо як модагов ба даст оварда пеш андохтам. Барои чапғалат додани роҳ ва пайгумкунӣ аз гузари Дулдул аз Зарафшон гузашта аз болои Бободуғӣ, Тошработ ва Ғиштӣ сиҳат-саломат ба Ҳаким-қассоб супурдам.

Аз Ҳаким-қассоб харочоти роҳамро гирифта саҳар аз он ҷо баромадам. Рӯзро дар роҳ гузаронида шабона дар торикӣ ба Пешкӯҳ даромадам. Рост ба хонан яке аз обғалтҳо рафта баъд аз рафтани ман дар туман чӣ вокеа рӯй доданро аз вай пурсидам. Ӯ вокеаҳои дар ин ду-се рӯз шударо ба ман гуфта дод...

Ҳикояти Ҳайдарча ба ин ҷо расида буд, ки мурдакашҳо омаданд, ҷаллодҳо баъд аз ба аробаҳо бор карда додани мурдаҳо боз омада ёзида, нос кашида, барои шунидани охири ҳикояти Ҳайдарча тайёр шуданд.

ИШҚЕЛБОҒӢ
(ДАВОМИ «МИРШАББОБО»)

Ҳайдарча пас аз туф кардани носи дар даҳонаш буда боз ба сухан даромад:

— Баъд аз аспро аз Испане гирифта бурдани ман,— гуфт ӯ,— соҳиби асп Арбоб-Камолро пеш андохта тамоми аҳолии қишлокро ҳамроҳи худ гирифта ба қозихонаи Пешкӯҳ рафтааст. Онҳо ба пеши қозӣ дар боран дуздии ман ва аспро дуздида бурдани ман гувоҳӣ додаанд.

Қозӣ, раис, миршаб, амлокдор — ҳар кадом як нафарӣ одам дода хонаи маро пахш кунонда кофта дидаанд. Албатта дар он ҷо на аз ман ва на аз асп ҳеҷ асаре наёфтаанд.

Вақте ки ман ёфт нашудаам харочоти он рӯз ба гар-

дани даъвогар — соҳиби асп афтодааст. Ӯ ба қозӣ, раис, миршаб, амлокдор ва ба одамҳои онҳо пули харочот додааст. Арбоб, оқсаққол ва аҳолии қишлокро, ки шоҳид шуда омада будаанд, ба дари қозихона зиёфат кардааст. Дар ҳаман ин корҳо ҳамон рӯз аз соҳиби асп ду ҳазор танга харочот шудааст.

Баъд аз ин ҳама харочоти бефонда соҳиби асп то ёфт шудани ман ҷанҷолро мавкуф монда ба кори худаш рафтааст.

Фардои он рӯз қозӣ, раис ва миршаб маслиҳат карда одам фиристода даъвогар — соҳиби аспро ба қозихона овардаанд. Қози ба даъвогар гуфтааст:

— Асни ту дар шаби торик гум шудааст, ки медонад, ки онро Ҳайдарча дузидааст, ё каси дигар. Инро ғайр аз худои 18 ҳазор олам каси дигаре намедонад. Ҳар чи бошад Ҳайдарча ҳам яке аз гумонбарҳо аст. Ту ғайр аз Ҳайдарча боз номи якчанд нафар гумонбар — гумон бурдашудагонро ба руйхат дех. Мо онҳоро оварда пурсуков карда мебинем. Аз миёна дузд маълум шуда мемонад.

— Такпирҳо! — гуфтааст соҳиби асп,— «гумон, аз имон ҷудо мекунад» гуфтаанд. Ман бо як гумони хушк ҳеҷ касро «дузд» гуфта намегирам. Агар саҳв накарда бошам худам дуздро шинохтам — дузд Ҳайдарча буд. Агар фукародори кардан хоҳетон ҳамон Ҳайдарчаро ба даст дароварда қин мекунетон. Ӯ аспро ёфта медиҳад. Агар асп аз вай ёфт нашавад «молам ба харом баромада будааст» гӯён ба тақдирам тан дода меравам. Ба ягон каси дигар даъво намекунам.

Вақте ки миршаббобо ба болои ман сахт истода «ба ҳеҷ каси дигар даъво намекунам» гуфтани соҳиби аспро мебинад, дар газаб шуда ба сухан медарояд:

— Дар ин туман ту миршабӣ ё ман? — мегӯяд,— ҷаноби олӣ дар ин туман маро миршаб таъин кардаанд. Ман маҷбурам, ки дуздони туманро дастгир карда диҳам ва ҷаноби шарнатпаноҳӣ аз рӯи шаръи шариф ҷазо диҳанд. Хоҳ ту аспро бахшӣ, хоҳ набахшӣ — ин барои ман дахле надорад. Дар ҳар ҳол бояд ман ин корро дуруст тафтиш намоям, ки будани дузд ва ростро ба рӯи об барорам. Аз рӯи хабари пухтае ки ман шунидаам аз ин кор ятими худат — Ашӯр ҳам хабардор будааст.

— Садқаатон шавам, ҷаноби бег,— гуфтааст соҳиби асп,— ба Ашӯр нарасед, ки ӯ як одами бечора аст. Дах сол боз ба дари хонан ман хизмат мекунад, то ҳол аз ху-

дам напурсида як дона харбузаро ҳам нагирифтааст. Ҳатто аз ман музди хизмати худро ҳам талаб накардаааст.

— Хӯш,— гуфтааст миршаб,— дузд Ашӯр аст ё каси дигар, маълум хоҳад шуд...

Фардои он рӯз қозӣ, раис, миршаб ва амлокдор — ҳар кадом як нафарӣ одам фиристода аз деҳан Испане Ашӯрро бо 9 нафар ҷавонони дигар оварда, ба пои онҳо кунда ва ба гарданашон ҷел зада мондаанд.

Миршаб бандиёнро қин кардан гирифтааст. Қалону хурди аҳолии деҳа ғун шуда омада пас аз се рӯз давидан хати кафолат дода бандиёнро аз банд ва қин халос кардаанд.

Ишкелбоғии миршаб, мӯхронаи қозӣ, хидматонаи раис ва дигар одамоне, ки дар ин кор ҳамроҳӣ кардаанд ба сари ҳар кас — ҳар бандие се ҳазор тангагӣ афтодааст...

— Қорҳои ачиб-а,— гӯён як ҷаллод суханӣ Ҳайдарчаро бурид.

— Ингуна корҳое ки ҳар рӯз дар пеши назарамон шуда истодааст, чӣ ачобат дорад? — гӯён Қурбон-девона аз он ҷаллод пурсид.

— Азбаски ҳар рӯз шуда истодааст, ачобати ин корҳо ба чашми ҳеҷ кас наменамояд-дия,— гуфт он ҷаллод ва ба эзоҳ даромад:

— Гирем, ки қозӣ дасташро ҷунбонда аз кисааш мӯҳрашро бароварда онро ба сиёҳӣ ранг карда ба коғаз пахш мекунад, бинобар ин мӯҳрона мегирад; одамҳои ӯ ва ҳокимони дигар ба як деҳа мераванд, як деҳқонро «гунаҳкор» гуфта дастгир карда меоранд, ва аз ӯ хизматона мегиранд, ҳарчанд ин кори онҳо ба манфиати он деҳқон набошад ҳам, ба ҳар ҳол як «хизмат» аст. Аммо ин «ишкелбоғи»-ашон чист?

— Як гунаҳкорро, ё ин ки ягон каси гунаҳкор шумурдашударо дастгир карда меоранд, ба пои ӯ ишкел мезананд; он кас чанд рӯзе ки дар зери ишкел бошад, барои ҳар рӯз як маблағи маълум медиҳад. Номи ин маблағ мешавад «ишкелбоғӣ». Магар ҳаминро ҳам намедонӣ?— гуфта Қурбон-девона ба он ҷаллод хандид.

— Охир ҳамин маблағ барои чист? мегӯям,— гуфт он ҷаллод оташин шуда,— магар он кас ин маблағро барои ин медиҳад, ки чанд рӯз дар зери ишкел «кайф карда» хобидааст!

Рӯзӣ-сарноси пас аз он ки ба тааҷҷубӣ он ҷаллод хандид, гуфт:

— Магар ту сабаб ва маънии ҳаминро ҳам намедонӣ? Қонунитарин ва дурусттарини пулҳое ки аз бандиён меситонанд — ҳамин ишкелбоғӣ аст. Ҳар бандӣ ҳар рӯзе ки дар зери ишкел, ё кунда мехобад, як қисми он асбоб хӯрда ва фасурда мешавад — кӯҳна мешавад ва аз кор мебарояд. Ҳар асбобе ки дар вақти кор фармудан фасурда мешавад, бояд ҳаққи фасурда шудани он аз ҷое ки он асбоб кор фармуда шудааст, рӯёнда шавад. Ин қонун дар ҳама ҷои рӯи дуньё ҷорӣ аст.

Аз Ҳайдарча ки аз баҳсу ҷидоли Рӯзӣ-сарноси ва он ҷаллоди дигар фонда бурда нос кашида хомӯш истода буд, Ҳамро-гавбоз:

— Ашӯр чӣ шудааст? — гуфта пурсид.

— «Дар Бухоро нахи бофандаро гӯсола кандааст, ба ҷазои он гӯсола дар Самарқанд бузи кампирро кушта кӯбкорӣ кардаанд» — гуфт Ҳайдарча ва ба эзоҳ даромад:

— Соҳиби асп Ашӯрро ки «калонтарини гунаҳкорон» ҳисоб меёфтааст, панҷ ҳазор танга хароҷот карда баровардааст. Лекин калонони деҳа «бой сӯхта наравад» гуфта аз забони Ашӯр ба бой ба мазмуни «то адо кардани ин панҷ ҳазор танга ба бой хизмат мекунам» як хат гирифта додаанд.

— Агар аз забони Ашӯр «худам то мурданам, авлодам ҳам то мурданашон ба бой хизмат мекунанд» гуфта хат мегирифтанд боз ҳам равшантар ва авомфаҳмтар мешуд,— гуфта Рӯзӣ-сарноси баёни фикр намуд.

— Баъд аз баргашта омаданат магар ба ту чизе нагуфтанд? — гуфта Ҳамро-гавбоз аз Ҳайдарча пурсид.

— Сабр кунед, гуфта медиҳам,— гуфта Ҳайдарча боз ба сухан даромад:

— Миршаббобо аз беҷогардҳои туман боз чанд нафарро ба муносибати воқеан ҳамон асп дастгир карда оварда як шаб, як шаб бандӣ карда хуб «ишкелбоғӣ» ситондааст.

Ман ин ҳикоятҳоро аз ҷӯран худ шунида рӯзона ба кӯча набаромадам. Шабона вақте ки дуньё мисли маҳкамаҳои амир снёҳ ва торик шуда дуздро аз ғайри дузд фарқ карда намешудагӣ шуд, аз ҷои пинҳон шудаам баромада рост ба пеши миршаббобом рафтам.

Вақте ки миршаб маро дид мисли қазоқи биёбонӣ,

ки «ҳоҷиро» дида бошад, аз ҷояш ҷаста хеста маро дар бағал кашида аз сару рӯям бӯсида:

— Хушомадӣ, писарам,— гуфт ва маро ба паҳлуи худ ҷой дода як табақ палави оши ғоиб [1] доштааст, ки ба пеши ман гирифт. Чой фармуд ва аз ҳар сӯ гап зада гуфт:

— Қорро ба хубӣ ба анҷом расондӣ писарам. Шукр худоро ки ба ман ҳам чойпулӣ аз умедам зиёдтар рӯид. Лекин соҳиби асп туро шиноҳта будааст, «агар Ҳайдарча ёфт шавад, аспам ёфт мешавад» гуфта бисьёр фарьёд кард. Хайрият, ки ту ба даст наафтодӣ. Вагарна маҷбур мешудам, ки туро якчанд рӯз «ба хонаи худ меҳмон кунам». Ҳоло ҳам агар туро бинад, сахт мечаспад. Бинобар ин якчанд рӯз аз мардум рӯй пинҳон карда гаштанат беҳтар аст.

— Дуруст, ба ягон тараф меравам,— гуфтам ман...

Пас аз хӯрдани ош ва тамом кардани чой аз ҷоям хестам. Миршаббобо ба ман ҳазор танга дода маро гусел кард. Ман ба Бухоро омада дар мадрасаи Кӯкалтош ду моҳ мондам.

СОҲИБОНИ ШАРИАТ

Аробаҳои мурдакашӣ боз гашта омаданд, Ҳамро-гавбоз ки аз шунидани ҳикояти Ҳайдарча дилаш кушода шуда буд, барои худаш сар шуда бор карда додани мурдаҳо аз ҷояш хест.

— Ҳамро-ака, сетагӣ бор кунед кифоя аст — гуфт яке аз аробакашон,— то ҳол панҷтагӣ бор мекарданд. Лекин аспҳо монда шудаанд, агар ин дафъа ҳам панҷтагӣ бор кунетон аҷаб нест, ки аспҳо дар роҳ монанд.

— Аспи ту монда шудааст гуфта дар ин ҷо то саҳар ситора шумурда менишинем? Магар мо намехобем, магар барои мо ҷон даркор нест? — гуфт Ҳамро-гавбоз қадре оташинона.

— Кам бор кунед, зуд меоем, агар бисьёр бор кунед дер меоем, ё ин ки ҳеҷ намеоем,— гуфт яке аз аробакашон.

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки худ ба худ:

«Астағфирулло!» гуфт боз ҳам оташинтар шуда ба аробакашон нигоҳ карда давом намуд:

[1] *Оши ғоиб* — оше аст, ки соҳиби хона эҳтиётӣ барои меҳмони номаълуми ғоиб «мабодо касе омада монад» гӯён печонда мемонад.

— Ҳозир дар ин ҷо 150 мурда мондааст. Агар панҷтагӣ бор кунем дар шаш рах кор тамом мешавад, пас аз он шумо ҳам осуда мешавед, мо ҳам. Агар сетагӣ бор кунем дах рах рафта омадани шумоён лозим мешавад, ки то он вақт рӯз шуда офтоб мебарояд ва кори нав сар мешавад. Магар мо нахобида кор карда метавонем? Агар мо кор карда натавонем ин қадар бандии дар ин ҷо ғуншударо кӣ мекушад? Магар очет мекушад?..

— Аспони мо монда шудаанд, мо панҷтагӣ бор карда наметавонем...— гӯён ҳаман мурдакашон ба якбора ғалоғула бардошта сухани Ҳамро-гавбозро буриданд.

— Бигиред ин бачағарҳоро! — гуфта Ҳамро-гавбоз ба ҷаллодон хитоб кард,— дасту поҳошонро бандед, буғ кунед, кушед! 150 мурда не, 155 мурда шавад. Пас аз он ҳаман ин мурдаҳоро худамон мекашонем.

Ҷаллодон якбора ба мурдакашон дар афтоданд, баъзеи онҳоро ба замин ғалтонда ба гарданашон ҳалқадавак андохтан гирифтанд...

Мурдакашон ки ин ҳолро диданд, якбора мулоим шуданд ва яке аз онҳо ба Ҳамро-гавбоз нигоҳ карда:

— Хуб, майлатон, чантагӣ, ки бор карданӣ бошед, бор кардан гиред. Агар аспҳо муранд, амир аспи дигар ёфта медиҳад-дия...

Аробакашон мурдаҳоро бор карда рафтанд. Лекин боз хуни Ҳамро-гавбоз вайрон шуд, амиру вазирро дашном додан гирифт...

— Ака Ҳамро, астағфирулло гӯед: ба ҷаноби олӣ забон нарасонед. Айб ба ҷаноби олӣ нест, ин корҳоро муллоҳо аз рӯи шариат карда истодаанд,— гӯён Қодир-буз хост, ки ғазаби Ҳамро-гавбозро паст кунад.

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки худ ба худ:

— «Ҷаноби олӣ, ҷаноби олӣ»?— гуфт ба Қодир-буз нигоҳ карда хитоб намуд:

— Ҷаноби олиат кист? Ҷаноби олиат, ки ту ҷонсӯхта мехоҳӣ ӯро бе айб нишон диҳӣ, фосиқ, фоҷир, моли мардумхӯр, ифлос ва мурдор як одам аст. На танҳо худи ӯ, балки ӯ бо амалдорони худ, бо ҳокимони худ, бо аҳли дари хонаи худ, ҳатто бо муллоёни худ, ки ту онҳоро аз рӯи шариат кор мекунанд гуфтӣ, ҳамагӣ мурдор, хунхӯр, даюсанд. Кӣ будани инҳоро аз ман пурс...

— Эй валло! — гӯён Қурбон-девона сухани Ҳамро-гавбозро тасдиқ кард.

Ҳамро-гавбоз давом намуд:

— Кори амалдорони амир писару духтари мардумро ва фарзандони худро ба амир пешкаш кардан ва мардумро тороҷ карда ба амир додан аст.

— Кори соҳибони шариат ин корҳоро аз рӯи шариат карда нишон додан аст,— гуфта Рӯзӣ-сарноӣ сухани Ҳамро-гавбозро тасдиқ намуд.

— Дуруст аст,— гуфт Ҳайдарча ва илова намуд:

— Кори амир бо ин писару духтарон дар Бухоро ва бо он пулҳо дар Ялта кайф кардан аст.

Ҳамро-гавбоз давом намуд:

— Кӣ медонад, аз ин одамҳое ки «кофир» гуфта бо дасти мо кушонда истодаанд, чӣ қадарашон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамингуна корҳои амир ва амалдорони ӯ муқобил баромада бошанд, ё ин ки бар болои хироҷ, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд?..

— Чунончи Ҳоҷӣ-Неъмати сартарош ва Абдушукурбои чорчӯй,— гуфта Ҳайдарча сухани Ҳамро-гавбозро бо мисол қувват дод ва эзоҳ намуд:

— Ҳоҷӣ-Неъмат духтарашро ки ба писари Абдушукурбой гаҳворабахш буд, ба амир пешкаш накарда ба писари ӯ дод. Вақте ки ҷанҷол сар шуд, амир аз ин ғавғо фоида бурда Ҳоҷӣ-Неъмат ва Абдушукурбойро кофир гуфта оварда кушт ва пеш аз сард шудани мурдаи онҳо духтари Ҳоҷӣ-Неъматро ки зани никоҳии писари Абдушукурбой буд, ба ҳарамхонаи худ оварда ба бағали гарми ӯ даромад.

— Агар амир ягон касро ба ҳақ кушта бошад, он ҳам Ҳоҷӣ-Неъмат аст,— гуфта Рӯзӣ-сарноӣ ба мисоли Ҳайдарча муқобил баромад ва эзоҳ дод:

— Ҳоҷӣ-Неъмат баришаҳои нозукро ки бо як қӯлт об фурӯ бурданашон мумкин буд ба амир ёфта дод, ҳатто барои ин кор дар Маскав кантӯр кушода буд, ки мудири он кантӯр ба даст афтода ҳабс шуд. Ӯ ба амир чунон наздик буд, ки ҳатто занони худашро ҳам ба ӯ пешкаш кард. Аммо чӣ шуд, ки дар болои ин духтар бо амир миёнаашон вайрон шуд, чун морбозе ки охир бо заҳри мор кушта шавад, оқибат дар дасти амири худ кушта шуд.

— Дар ҳамаи ин корҳо амир айб надорад. Агар ингуна корҳо нодуруст мебуд, муллоҳо ки соҳибони шариатанд ӯро манъ мекарданд — гӯён Қодир-буз боз амир ба муллоёнро тарафдорӣ кард.

Пас аз он ки Ҳайдарча худ ба худ:

— Муллоён, соҳибони шариат? — гӯён аломати тааҷҷуб нишон дод, ба аҳли маҷлис нигоҳ карда гуфт:

— Ҳоло ман ба шумоён дар боран муллоёне ки соҳиби шариатанд, як ҳикояти ғалатӣ гуфта медиҳам.

— Ҳикоят кардан хоҳӣ ҳамин вақт кун! — гуфт Қурбон-девона,— то омадани аробаҳо дилтанг нашавем.

— Сар кун, сар кун,— гӯён дигарон ҳам Ҳайдарчаро нихта кардан гирифтанд...

ДАВОМИ «СОҲИБОНИ ШАРИАТ»

Ҳайдарча ба ҳикоя кардан даромада:

— Дар мадрасаи Қӯкалтош ки калонтарини мадрасаҳои Бухорост, Маҳмуд-араб ном як ошно дорам,— гӯён вай сухан сар кард,— Маҳмуд-араб дар асл аз тумани мо — тумани Пешкӯҳ буда, сӣ сол боз дар он мадраса зиндагонӣ мекунад. Худаш муллои хуб шудааст, даҳьяк-хӯр аст [1]. Дар олуфтагӣ дар Бухоро аз чорта, якта аст, дар ҷавонмардӣ мисл надорад. Агар ту падари ӯро кушта ба худи ӯ паноҳ барӣ ҳам, ӯ туро пинҳон карда нигоҳ медорад ва сирратро фош намекунад.

Ҳар вақт ки ман дар туман ягон кишт [2] хӯрам ба Бухоро гурехта рафта дар ҳуҷраи ҳамин Маҳмуд-араб пинҳон шуда мехобидам. Агар дар ингуна мавридҳо дар ҳуҷраи ӯ як моҳ, ду моҳ хобам ҳам ба ӯ малол намеомад.

Мадрасаи Қӯкалтошро ҷаннати рӯи дуньё гӯӣ ҳам мешавад. Дар он ҷо ғайр аз пои мор ва шири мурғу ҷони одам ҳама чиз ёфт мешавад. Хушрӯйҳои олампаноҳро оварда дар он мадраса базм мекунанд...

— Пас маълум шуд, ки дар он ҷо ҷони одам ҳам будааст,— гӯён Қурбон-девона сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Ҳо,— гӯён Ҳайдарча давом намуд,— дутор гӯй, танбӯр гӯй, мусалласи шаръӣ гӯй, аракии яҳудигӣ гӯй,

---

[1] *Даҳьяк* — ҳазор мукофоти ҳар кадомаш соле 120-тангагӣ буд, ки онро ба муллобачагони қариб ба хатми кутуб расидан дар дарс «пешравӣ нишон дода» медоданд. Ин мукофот бо мурдани соҳиби мукофот ё бо расидани ӯ ба вазифаи сердаромадтар аз дасти ӯ мерафт ва ба дигаре дода мешуд.

[2] *Кишт* — истилоҳи шатранҷбозӣ аст, ки дона рондани ба мукобили «шоҳ»-ро мегӯянд. Аммо дар истилоҳи омма «кишт хӯрдан» киноя аз таъқиб дидани касе аст аз тарафи касе, ё аз тарафи ҳукумат.

пиво гӯй, вино гӯй, коньяк гӯй, банг гӯй, барш гӯй, чакида гӯй, тарьёк гӯй... кӯтоҳаш ҳар чизе ки аз асбоби кайф гӯй дар он чо ёфт мешавад...

— Бо ин қадар асбоби кайф чаро муллоҳо девона намешаванд?— гуфта Қурбон-девона тааҷҷуб кард.

— Ҳамин корҳое ки муллоҳо ҳамин рӯзҳо карда истодаанд, аз кори қадом девона монданӣ дорад? — гуфта Рӯзӣ-сарноси ба тааҷҷуби Қурбон-девона мукобил баромад. Ҳайдарча давом кард:

— Тааҷҷуб дар ин чост, ки назар ба қавли муллоён ҳар муллобачае ки дар мадрасаи Кӯкалтош зиндагӣ кунад, ё муллои хуб мешудааст, ё валӣ мешудааст, ё бой мешудааст, ё ин ки дар вақти мурданаш шаҳид мешудааст. Дар ҳақиқат ҳам муллоҳои калон ва соҳибони шариати машҳур аз ҳамон мадраса мебароянд...

— Дар он чо пои мор набошад ҳам худи мор будааст, ки ин қадар морбачагонро тарбия карда мебароварддааст-дия,— гуфта Рӯзӣ-сарноси сухани Ҳайдарчаро бурид. Ҳайдарча давом намуд:

— Дар мадрасаи Кӯкалтош миршаб ҳам даромада наметавонад, раис ҳам. Бинобар ин қартабозӣ ва қиморбозиҳои гуногуни дар он чо мешудагӣ, бе он ки ба касе чизе дода шавад, осуда мегузарад.

Қорӣ мулло Абдуллохӯҷа ном Маҳмуд-араб як ошно дошт. Ӯ бойбача буда аз растаҳои ободи Бухоро чанд дӯкон ва дар мадрасаи Кӯкалтош чанд ҳуҷраи зархарид дошт. Бо вуҷуди ин ки дар гузари Поччохӯҷаи Бухоро чанд ҳавлии хуб дошт, бояд барои осудагиаш бошад, дар мадрасаи Кӯкалтош меистод. Ӯ дар бадали ду-се сол пули нақди доштагиашро ва мулку асбобҳои дигарашро ҳам фурӯхта дар майхӯриҳо ва киморбозиҳои мадрасаи Кӯкалтош нобуд кард. Сонитарҳо шунидам, ки пас аз ҷудо шудан аз молу ашьёаш чанд вақт дар кӯчаҳо девона шуда гаштааст...

— Маълум мешавад, ки «ба шарофати» дар мадрасаи Кӯкалтош истоданаш валӣ шудааст,— гуфта Рӯзӣ-сарноси гап парронд.

— Дуруст, одамҳо ҳам ӯро валӣ шудааст гуфта ба ӯ садақа медодаанд, ки бо он садақа зиндагонӣ мекардаааст,— гӯён Ҳайдарча сухани худро давом дод:

— Баъд аз он ки девонагӣ, ба қавли Рӯзӣ-сарноси валигӣ, ба дилаш задааст, саҳро баромада дар як масҷид нмом шудааст...

— Маълум мешавад, ки ба шарофати мадрасаи Кӯкалтош муллои калон ҳам шудааст,— гуфта Рӯзӣ-сарноси боз як гап парронд.

— Ин, як одам аст, ҳамин як одамро мисол оварда мехоҳӣ, ки ҳаман муллоҳоро бадном кунӣ,— гуфта Қодир-буз ба Ҳайдарча мукобил баромад.

— Сабр кун, мазанокаш акнун меояд,— гуфта Ҳайдарча давом намуд:

— Як рӯз баъд аз намози бомдод дар миёнсарои[1] мадрасаи Кӯкалтош муллои бисьёре гун шуда миёни худ ҷанҷол ва ғавго сар карданд. Роҳи ҳуҷраи Маҳмуд-араб, ки ман дар он чо будам, аз миёнсарой буд, бинобар ин ман тавонистам, ки худро ба муллоҳо нишон надода ба сари зина фуромада сухани онҳоро гӯш кунам...

— Не, мо ин беобрӯиро бардошта наметавонем, ин одамро аз мадраса пеш кардан лозим аст,— гуфт як мулло.

— Ин одам чӣ кор кардааст? Дар ҳуҷраи худ базм кардааст-дия. Агар базм кардан гуноҳ шумурда шавад, бисьёр касонро аз мадраса рондан даркор мешавад,— гуфт як муллои дигар.

— Ҳуҷраи худаш нест, ин одам ориятнишин[2] аст,— гуфта як мулло фарьёд кашид.

Муллои дигаре баъд аз он ки:

— Оре,— гуфта сухани он муллоро тасдиқ кард, илова намуд:

— Ба замми ин, ин одам корро бисьёр расво кард. Дар муддати як ҳафта ба дари ҳуҷраи ӯ се бор... молидаанд. Фарроши мадраса ба шуста пок кардани дари ҳуҷраи ӯ саргардон аст...

Аммо ман аз ин ҷанҷолҳо ва гуфтугузорҳо чизе нафаҳмидам. Маҳмуд-араб ҳам дар миёнаи ҷанҷолчиён буд. «Таги воқеаро аз ӯ пурсида мегирам-дия» гуфта ба ҳуҷра баромада нишастам...

Баъд аз ягон соат Маҳмуд-араб омад. Аз ӯ воқеаро пурсидам.

— Дар ин мадраса,— гуфт Маҳмуд-араб,— Қорӣ Ибод ном як муллобачаи ориятнишин ҳаст. Худаш бисьёр бадҳаракат. Бештарини калонони мадрасаро аз худ

[1] *Миёнсарой* — роҳрави васеи болопӯшидааст, ки дар мадраса ва саройҳои калон мешавад.

[2] *Ориятнишин* — муллоест, ки на дар ҳуҷраи зархариди худ, балки дар ҳуҷраи дигарон зиндагонӣ мекунад.

ранҷондааст. Бинобар ин бештарини калонони мадраса ба ӯ муқобиланд.

— Як мулло ба ӯ тарафдорӣ карда истода буд-ку. Магар он мулло хеши ӯ аст?— гуфта ман пурсидам.

— Не,— гуфт Маҳмуд-араб,— ӯ дар ин ҷо хеш надорад, он муллое ки ба ӯ тарафдорӣ кард, Абдураҳмони Рафтор ном домуллои ӯст. Агар ӯ ба Қорӣ Ибод тарафдорӣ намекард, Қорӣ Ибод ҳам ба вай дарс намехонд ва ӯ ки танҳо ҳамин як шогирдро дорад, мисли пайғамбари беуммат мударриси бешогирд шуда мемонд.

— Хуб,— гуфтам ман,— яке аз он муллоҳо «Ин корро ҷудо бепарда кард... ин беобрӯӣ...» гуфта истода буд. Ин гапи онҳо ба чӣ сабаб буд?

— Ҳеҷ як кори беобрӯӣ ва ё бепардагӣ нашудааст. Коре ки Қорӣ Ибод кардааст аз он ҷумла корҳое аст, ки ҳар рӯз дар ин мадраса шуда истодааст.

— Охир ҳамон коре ки онҳо «беобрӯӣ» ё «бепардагӣ» номиданд ва шумо онро кори ҳаррӯзан муқаррарӣ мегуед чист?

Маҳмуд-араб пас аз он ки дасташро афшонд, гуфт:

— Қорӣ Ибод як бачаро оварда чанд рӯз дар ҳуҷраи худ пинҳон карда мондааст. Яке аз хушдорҳои он бача аз ин кори Қорӣ Ибод хабардор шуда бо роҳи олуфтагӣ ба дару ҳуҷраи ӯ чанд бор... молидааст. Қасоне ки аз Қорӣ Ибод ранҷиш доштанд, мехоҳанд ки ӯро ба хамин баҳона аз мадраса пеш кунанд...

— Ин корро бояд ягон олуфтаи ӯҳданобаро карда бошад,— гуфта Маҷиди каҳкашонӣ ҳикояи Ҳайдарчаро бурид,— олуфтаҳои «мард» ба ингуна корҳои мурдор даст намезананд.

— Дуруст,— гуфт Ҳамро-гавбоз,— олуфтаҳои — мард ҳар корро рӯйрост мекунанд. Чунончи як вақт аълами[1] Бухоро як бачаи амради ғиҷдувониро оварда ба ҳуҷраи худаш ҷой дода буд. Аз ин кори аълам муллобачагони олуфтаи Ғиҷдувон ор карда рӯйрост он бачаро аз ҳуҷраи аълам бардошта бурданд. Аълам «ҳиққи» карда натавонист.

— Кори Ака-махсум-чӣ? — гуфт Маҷид,— ӯ ҳам дар болои як бор бо ҳамон аълами Бухоро низоъ кард. Барои расво кардани аълам дар рӯзи ид, дар роҳи идгоҳ, дар

[1] *Аълам* — дар луғат ба маънии донотар буда, дар Бухоро як мансаби расмӣ буд, ки ба калонтарини муллоҳо медоданд. Низоъҳои динии дар байни муллоҳо рӯйдодаро ӯ ҳал мекард.

вақте ки аълам ҷомаҳои зардори худро пӯшида ба сари аспаш абзоли тилло зада ба намозгоҳ мерафт, дар миёнаи ду-се ҳазор кас ӯ аз ҷилави аспи аълам гирифта ӯро ҳақорат дод. Ака-махсум як одамчаи хурдтаракак бошад ҳам нотарсида ҳамин корро кард.

— Кор ба ҷасад нигоҳ намекунад,— гуфт Ҳамро-гавбоз,— кор ба ғайрат нигоҳ мекунад. Одами боғайрат як чуғ оташ аст, ки ҳарчанд хурд бошад ҳам дар ҳар куҷо, ки афтад месӯзонад. Аммо одами беғайрат як кулӯх аст, ки ҳар қадар калон бошад ҳам ҳар ҷо афтад хок шуда меравад.

— Гап задан гир, корҳои олуфтаҳои беғайратро ҳам шунавем,— гуфт Рӯзӣ-сарноси ба Ҳайдарча.

Ҳайдарча давом намуд:

— Назар ба суханҳои Маҳмуд-араб худи Қорӣ Ибод аҳмақӣ кардааст. Ӯ мегӯяд, ки ман чанд бор ба ӯ «бо калонон як навъ мувосе кун» гуфта маслиҳат додам, аммо ӯ нашунид. Ана охир расво шуд. Вагарна Муллобозор бо Қорӣ Зоҳид аз Қорӣ Ибод бадтар корҳо карда буданд. Азбаски онҳо ҳамеша дили қалононро ёфта менстоданд, ягон бор ҳам беобрӯ нашуданд. Дар вақти Қорӣ Зоҳидро куштани Муллобозор ҳам хамин калонон корро пӯшонида гузарониданд...

— Маълум мешавад, ки Қори Зоҳид ба шарофати мадрасаи Кӯкалтош шаҳид шудааст,— гуфт Рӯзӣ-сарноси ва илова намуд:

— Дар қатори хоснятҳои мадрасаи Кӯкалтош «дар он ҷо зиндагонинкунандагон... ё ғозӣ мешаванд»-ро ҳам ҳамроҳ кунанд, мешудааст. Дар он вақт кушандаи Қорӣ Зоҳид — Муллобозор ғозӣ ҳисоб меёфт.

— Ба сабаби куштани Қорӣ Зоҳид, ғозӣ шудан ва ё нашудани Муллобозорро ман намедонам. Аммо дар вақтҳои охир, дар тумани Пешкӯҳ дар вақти кушта истоданаш як одамро, Муллобозор ба даст афтода аз тарафи мардум шаҳид карда шуд. Ҳамин бояд аз шарофати мадрасаи Кӯкалтош бошад,— гуфт Ҳайдарча.

— Оқибат Қорӣ Ибодро калонон аз мадраса пеш кардаанд, ё не? — гуфта Қурбон-девона аз Ҳайдарча пурсида ӯро ба сари ҳикояи аз миён гум шуда овард.

— Назар ба қавли Маҳмуд-араб,— гуфт Ҳайдарча,— калонон аз барои пеш кардани Қорӣ Ибод аз мадраса аз ин пеш ҳам бисьёр кӯшиш карда будаанд, аммо натавонистанд. «Ин дафъа ҳам,— гуфт Маҳмуд-араб,— пеш

карда наметавонанд, аммо ҳақорат дода беобрӯй карда мегарданд-дия».

— Бештарини калонон мукобил шуда истода чаро як ориятнишинро пеш карда натавонистанд ва наметавонанд? — гуфта ман аз Маҳмуд пурсидам. Ӯ гуфт:

— Қорӣ Ибод ба хучраи Ҳалимбой ном яке аз бойбачагони Бухоро менишинад. Ӯ як бойбачаи мурдор аст. Қорӣ Ибод ба вай бачаҳои мурдори вайронро ёфта бурда медиҳад ва бо ин кори мурдори худ дили ӯро меёбад. Бинобар ин ҳарчанд калонони мадраса ба Ҳалимбой «Қорӣ Ибод як одами мурдор аст ӯро аз хучраатон бароред» гуфта илтимос кунанд ҳам, ӯ «лам, лум» карда муллоҳоро аз пеши худ дафъ мекунад ва Қорӣ Ибод ҳам дар хучра истодан мегирад. Хучра, ки зархариди бой аст, муллоҳо аз ин зиёда чӣ кор карда метавонанд...

— Дар асл аз Қорӣ Ибод «мурдор» гуфта ба Ҳалимбои мурдор шикоят кардани муллоҳо, аз дузд ба миршаб шикоят кардани калла-майнахӯр [1] барин як аҳмақи астдия,— гуфт Қурбон-девона.

— Ё ки аз кал ба пес шикоят бурдани махав барин як аблаҳӣ аст,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Гапро чаро дароз мекунетон? «Кал додари кӯр» гӯетон намешавад? — гуфт Маҷид.

— Аз ҳама бехтараш «лубиёву каду — лаънат ба ҳар ду» гуфтан аст,— гуфт Ҳамро-гавбоз.

— Лекин ман «лаънат ба ҳар се!» мегӯям,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Аҷаб корҳо? — гуфт як ҷаллод — агар як авом ба як мулло андак аз бинӣ боло гап занад, даррав муллоҳо ба сари ӯ аккаи ало барин ғун шуда «кофир шудӣ», гӯён ӯро каллакӯбак мекунанд. Аммо муллоҳо бо якдигар ҷанг мекунанд ва ҳамдигарро ҳақорат медиҳанд, лекин кофир намешаванд ва «кофир шудӣ» гуфта овозашонро ҳам намебароранд?

— Ҷангу ҷанҷоли миёни худашон, сабаби ҳақорат дидани ҳеҷ кадомашон намешавад,— гуфт Қодир-буз,— чунон ки бар рӯи як нон баромадани як нони дигар сабаби ҳақорати он нон намешавад.

— Дуруст аст,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ,— агар инро бо

---

1 *Калла-майнахӯр* — касест, ки худаш шахсан ба дуздӣ намебарояд. Аммо молҳои дуздиро ба дуздон об карда (пул карда) медиҳад ва ба ин «хизматаш» аз онҳо расама мегирад.

забони авомонаи худ гӯям «лагати харро хар мебардорад» мешавад...

Мурдакашон омаданд, сӯҳбати ҷаллодон бурида шуда ҳамаашон барои мурдаборкунӣ аз ҷояшон хестанд.

МУЛЛОИ ДУЗДЬЁБ
(ДАВОМИ «СОҲИБОНИ ШАРИАТ»)

Ҷаллодон пас аз он ки мурдаҳоро бор карда доданд боз омада ба болои намад ёзиданд. Ҳама монда шуда буданд, аз ҳеҷ кас садое намебаромад... аммо Қодир-буз ба Ҳайдарча нигоҳ карда:

— Қорӣ Ибод як каси мурдор будааст, ба вай худи калонони мадраса мукобил будаанд. Ту ҳамин тавр як муллои вайронро мисол оварда мехоҳӣ, ки ҳаман муллоёнро бадном кунӣ,— гуфта ин хомӯшии мурдамонандро вайрон кард.

Ҳайдарчаро барои гап задан акнун ҳеҷ ҳавсала ва димоғ намонда бошад ҳам, гапи Қодир-бузро хӯрда мағлуб шуда монданро нахост. Ӯ аз ҷои ёзидагнаш рост шуда як вазъияти ҷиддӣ гирифта нишаст ва носкадуашро бароварда як нос кашида пас аз он ки кайфашро қадре дуруст карда гирифт, ба гап даромад:

— Ӯй Қодир-буз! — гуфт ӯ,— аз болои муллоҳо бисьёр калонӣ накун, бой медиҳӣ. Ин ҷонварҳо ки аз болои онҳо хурӯс гумон карда бологарав[1] мемонӣ, мошак[2] шуда мебароянд. Ҳамин Қорӣ Ибоди мурдори вайрон, ки ба мурдорӣ ва вайронии ӯ худат ҳам қонл шудӣ, рафта-рафта муллои калон ва соҳиби шариат шуд. Мол, ҷон, номус ва обрӯи халқро ба дасти худ гирифт.

— Эҳтимол рафта-рафта худашро дуруст карда бошад,— гӯён Қодир-буз гап парронда сухани Ҳайдарчаро бурид.

— На ин ки рафта-рафта худро дуруст карда, балки рафта-рафта пас аз чӣ қадар бисьёр кардани бадиҳо ва вайронихо соҳиби шариат ва муллои калон шуд,— гуфт Ҳайдарча ва илова намуд:

---

1 *Бологаров* — чизест, ки дар болои бозии ҷанги ҳайвонот ва мусобиқаи онҳо мешавад. Масалан, ду вартишбоз (бедонабоз) вартишҳои худро бо гаравиҳои муайян ҷанг меандозанд. Тамошобинон ҳам аз болои вартишҳои онҳо дар байни худ гарав мебанданд. Ана ҳамин гарави дуюмро бологарав меноманд.

2 *Мошак* — вартиши (бедонаи) мокиён — мода.

— Агар бовар накунӣ ана гӯш кун!

— Ӯ гӯш накунад ҳам мо гӯш мекунем,— гуфт Ҳамро-гавбоз,— канӣ гуфта деҳ! Ҳамин тавр як одами мурдори вайрон чӣ тавр шуда муллои калон ва соҳиби шариат шуда будааст?

— Ба шарофати дар мадрасаи Кӯкалтош зиндагонӣ карданаш,— гуфта Рӯзӣ-сарносӣ гап парронд.

— Дуруст аст. Дар ҳақиқат ҳам ғайр аз ин ки чанд вақт дар мадрасаи Кӯкалтош истиқомат карда буд, дигар ҳеҷ пешакбачаро аз мундӣ набаровардааст он мардор,— гуфт Ҳайдарча ва ба ҳикояти худ давом намуд:

— Баъд аз ду соли воқеае ки дар боло гуфта гузаштам, боз ба Бухоро омада дар хучраи Маҳмуд-араб бошигаҳ кардам... Фасли тобистон, ҳаво бисьёр гарм буд, шабона дар даруни ҳучра нафасамо аз гармӣ гаштан гирифт. Бинобар ин ба боми мадраса баромада ёзидем. Болои боми баланди мадрасаи Кӯкалтош бад набуд. Дар он ҷо боди форами саҳроҳои васеи киштзор бе он ки ба бӯи бади кӯча ва паскӯчаҳои танги Бухоро олуда шавад, рост ба димоғи мо мевазид. Мо бо якдигар аз ҳар тараф гуфтугузор мекардем... як вақт бинем, ки шаб аз нима гузаштааст. Мо гапро бас карда ба умеди хоб ба ситорашуморӣ даромадем...

Хобамо сахт бурда будааст. Бо овози пурдаҳшати «намон, намон» аз хоби ширин ҷаста хестем. Овози ғалоғула аз тарафи ҷанубии мадрасаи Кӯкалтош — аз як ҷои наздик меомад. Аз ҳар тарафи шаҳр таблҳои реза ва қаторак [1], одамҳои ҳангоматалаб ба тарафе ки талотӯб шуда истода буд, рехта меомаданд.

Азбаски яке аз ҳангоматалабон мо будем, мо ҳам аз болои боми мадраса фуромада ба ҳамон тараф нигоҳ карда рафтем...

Воқеа дар гузари Эшонипир рӯй дода будааст. Мардум ва шабгардҳо (полисҳои) амирӣ як дузд, ё ин ки як ҷиноятқорро мекофтанд. Даҳбошии ҷиребӣ лаби ҳавзи Девонбегӣ (саршабгард) — Сироҷ-даҳбошӣ барои ёфта дастгир кардани дузд ба шабгардони худ фармонҳои қатъӣ медод...

Дар ин миён аз байни мардум як ҷавон ба пеши Сироҷ-даҳбошӣ омада бо далерии тамом:

— Даҳбошӣ! — гуфт,— агар шумо дар ҳақиқат дуздро ёфта дастгир кардан хоҳед, ба шабгардҳотон «дуздро ёбед» гуфта фармон дода нанистед, балки худи ҳамин шабгардҳоро дастгир карда ба ҳабс гиред, дузд, дастгиршуда ҳисоб меёбад...

Мардум шӯрид, аз байни онҳо садоҳои:

— Дуруст, дуруст...— баромада сухани он ҷавонро кувват дод. Тамоми чашмоне ки бо оташи ғазаб шӯълавар шуда буданд ба тарафи Сироҷ-даҳбошӣ ва шабгардони ӯ дӯхта шуданд...

Сироҷ-даҳбошӣ, ки дар ҳолати бисьёр душворе монда буд, ба он ҷавон наздик омада ба ӯ бо диққат нигоҳ кард ва бо ҳамин як нигоҳ кӣ будани он ҷавонро бояд донista бошад, ки:

— Бигиред ин муллои дуздьёбро! — гуфта ба одамони худ фармон дод ва худаш аз дасти рости он ҷавон нигоҳ дошт.

Он ҷавон «воҳ» гӯён хост, ки дасташро аз дасти даҳбошӣ кашида гирад. Аммо то он вақт шабгардҳо аз ҳар тараф ӯро печонда гирифта буданд.

— Дар ҳақиқат дузд ёфт шуд, дасту остини ин одам пури хун аст. Фонусро пештар биёр! — гуфта Сироҷ-даҳбошӣ ба чироғчии худ фармон дод.

Даҳбошӣ дар пеши фонус дасти он ҷавонро аз остинаш бароварда дид, мо ҳам дидем, остину доманҳои он одам хунолуд ва аз нарангушти дасти росташ чакра-чакра хун мечакид.

Аз тамошобинон яке гуфт:

— Дар ҳақиқат дузд ҳамин одам аст; Мирзо «нарангушти дасти рости дуздро газида хондам» гуфта истода буд...

Шавқун ва талотӯби мардум зиёд шуд. Муштхо баланд шуда ба сари он одам фуромадан гирифтанд. Аммо Сироҷ-даҳбошӣ ба ҳаракатҳои бетартибӣ роҳ надод, он ҷавонро бо шабгардони худ печонда гирифта аз хучуми мардум нигоҳдорӣ кард ва дасти ӯро ба пушташ баста бо ду шабгарди худ ба миршабхонааш фиристод. Шабгардон он ҷавонро пеш андохта бо себандҳои худ зада-зада мебурданд.

Сироҷ-даҳбошӣ ба ҳавлии дузд даромадагӣ рафта ду мачрӯҳро аз назар гузаронид: яке аз онҳо як марди 30-сола буд, ки аз буни гӯшаш тир хӯрда буд ва саломатӣ ёфтанаш дар шубҳа менамуд; дигаре аз онҳо як навҷавони 16—17-сола буд, ки гардан ва бунҳои гӯшаш ҳан-

[1] *Табли реза ва табли қаторак* — таблҳои махсусе, ки худи мршаб ва ё ин ки саршабгардҳо навохта мегаштанд.

ҷол ёфта буд, аммо ҷароҳати зарарноке надошт. Ин ҷавон ба гуфтушунид қодир бошад ҳам, ба сабаби фоҷеа ки ногаҳонӣ дучор шудааст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт.

Сироҷ-даҳбошӣ ба ҷавон нигоҳ карда:

— Воқеаҳоеро ки дирӯз боз аз сарат гузаштааст, ягон-ягон гап зада деҳ! — гуфт.

— Дирӯз пагоҳонӣ ба раста баромадам,— гӯён бача ба сухан даромад,— аз насияҳои бой 15 ҳазор танга пул ҷамъ кардам. Бегоҳонӣ ба хона омадам. Баъд аз хӯрдани ош пулҳои аз бозор чида овардаамро дар зери болишам монда хобидам. Ин одам (ба мачрӯҳи дигар ишора карда) дар раҳрав хобида буд...

— Хӯҷаин дар куҷо буд? — гӯён Сироҷ-даҳбошӣ сухани ҷавонро бурида як савол партофт.

— Норбойро мепурсед? — гуфта ҷавон пурсид.

— Ҳо!

— Як ҳафта шуд, ки Норбой ба Қаркӣ рафтааст.

— Ин одам аз хешовандони Норбой аст, ё ятимаш аст ва ё ин ки ошнои худат аст? — гӯён даҳбошӣ он одами мачрӯҳро нишон дод.

— Не гуфт ҷавон, ин одам на хеши Норбой аст, на ятими он ва на ошноӣ ман.

— Ин тавр бошад, ин одам дар ин ҷо чӣ мекард?

— Ин одам як деҳқони фақир аст, ки дар саҳро дар пеши чорбоғи Норбой хона дорад. Худаш сарбози амир аст. Ҳар рӯз пас аз машқ ин ҷо омада мерафт. Вақте ки Норбой Қаркӣ рафтанӣ шуд, инро таъин кард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад. Ҳамин аст, ки аз Норбой рафтан боз ҳар шаб ин ҷо мехобад.

— Хуб, писарам, гап зан! Пас аз хобидани ту чиҳо шуд! — даҳбошӣ пурсид.

— Чиҳо шуданро намедонам,— гуфта ҷавон ба гап даромад,— лекин як вақт, гӯё маро сиёҳӣ пахш карда бошад, аз хоб бедор шудам, ки ҳақиқатан маро як кас пахш карда истодааст, дар хонаи холӣ дар вақти саҳар, як одами ношиносро дида, дар аввали кор сахт тарсидам. Аммо сонӣ ақламро ба сарам ҷамъ карда аз ҷоям ҷаста хестанӣ шудам. Лекин он нобакор гарданамро тофта ба замин пахш кард. Вақте ки бо овози баланд:

— Кистӣ ту, ҳаромзода? — гӯён фарьёд кардам, он одам бо дасти рости худ даҳонамро маҳкам гирифт. Ман ҳам нарангушти ӯро газида бо қуввате ки доштам сахт

хондам. Дар ҳамин вақт ин одам (мачрӯҳро нишон дода) аз фарьёди ман бедор шуда:

— Чӣ гап? — гӯён ба пеши дар давида омад. Он нобакор аз тарси гирифтории худ маро ба ҳоли худ гузошта ба дар нигоҳ карда давид. Вақте ки ин одам ӯро дастгир карданӣ шуд таппонча холӣ карда баромада рафт. Бо шунидани садои таппонча ҳамсоягон ба бом баромада «намон, намон!» гӯён фарьёд карданд. Шумо ҳам расида омадед. Воқеае ки ман медонам ана ҳамин аст.

— 15 ҳазор тангае ки дар зери болинат монда будӣ, дар ҷояш ҳаст, ё не? — даҳбошӣ пурсид.

— Дарвоқеъ инро фаромӯш кардаам,— гӯён ҷавон гап сар кард,— дузд вақте ки ба дар нигоҳ карда давида рафта дар пеши худ ин одамро дид, чизеро шалти карда аз дасташ ба замин партофт ва пас аз он тир андохт. Баъд аз рафтани ӯ «ин чӣ будааст?» гӯён ба тарафи дар гавак кашида рафта даст-даст карда дидам, ки ҳамон пули дар халта андохта дар зери сарам мондагӣ будааст.

— Назар ба фикри ту он одам танҳо дузд будааст, ё ягон мақсади дигар ҳам доштааст.

— Ба фикри ман он як сайёде будааст, ки мехостааст бо як тир ду шикорро занад — ҳам мехостааст 15 ҳазор тангаро бигирад ва ҳам ба номуси ман даст ёзонад. Аз хушбахтии ман ба ҳеҷ кадоми инҳо ноил нашуда, гурехта гиребони худро халос кардааст.

— Халос шуда натавонист, ба даст афтод, ба миршабхона фиристода шуд,— гуфт даҳбошӣ.

— Кӣ будааст он ҳаромзода? — гӯён ҷавон пурсид ва аз хурсандӣ аз ҷояш хеста нишаст.

— Ҳамсояи худат,— Қорӣ Ибод будааст,— гуфт даҳбошӣ дар ҷавоб.

— Ӯ... ҳамин Қорӣ Ибоди хонасӯхта-а? Ҳам дузд ҳам ҷинояткор?.. Одамро ҳеҷ шинохта намешудааст. Ҳар рӯз ба ман «чаро ба намозҳон ҷамоат — ба масҷид намебароӣ?» гуфта аз гӯру қиёмат гап зада менишаст...

Ҳайдарча ҳикояи худро давом кунонда гуфт:

— Ман гӯшакӣ карда аз Маҳмуд-араб:

— Ин кадом Қорӣ Ибод аст?— гуфта пурсидам.

— Бояд дар хотир дошта бошӣ, ки ду сол аз ин пеш ба болои Қорӣ Ибод номе дар мадраса ҷанҷол баромада буд-ку. Ин, ҳамон аст.

— Магар ӯ дар ҳамон вақт аз мадраса ронда шуда буд, ки дар ин ҷо омада ҷойгир шудааст? — гуфта аз Маҳмуд пурсидам.

— Не, ронда нашуда буд,— гуфт Маҳмуд,— лекин соҳиби ҳуҷра ба пул мӯҳтоҷ шуда он ҳуҷраро фурӯхта, ба муносибати ин ки Қорӣ Ибод аз гузари Эшонпипир аст ба ӯ аз ҳамин мадрасаи Эшонпипир як ҳуҷраи арзонбаҳо харида дод. Ӯ омада дар ҳамин ҷо монд.

Фардои он шаб шунидем, ки сарбози маҷрӯҳ дар калхона мурдааст, Қорӣ Ибод ба ҷиноятҳои худ иқрорӣ карда ба ҳабси абадӣ маҳкум шудааст.

— Чунон ки Маҳмуд-араб гуфта будааст, Қорӣ Ибод ҳақиқатан ҳам як ҷонвари аҳмақ будааст,— гуфт Курбон-девона,— ҳамин корро ки кардан хостааст, ҷаро аввал ба Сироҷ-даҳбошӣ хабар дода бо шарики ӯ корро сар накардааст; дар он вақт ҳам ҷинояти қасд кардагиашро мекард, ҳам як қисми 15 ҳазор тангаро мехӯрд.

— Дар он вақт даҳбошӣ худи ҷавонро ҷиноятчӣ шумурда аз ӯ ҳам як чиз мерӯёнид ва сарбозро шарики ҷинояти он ҷавон нишон дода хуни ӯро ба ҳадар мефиристод,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Дар ҳар ҳол аз ин ҳикоят ҳам Қорӣ Ибод муллои калон шуда набаромад,— гӯён Қодир-буз ба Ҳайдарча гап парронд...

Дар ин миёна мурдакашон омада ба қатори дигар ҷаллодон Ҳайдарча барои мурдаборкунӣ ба рафтан мачбур шуда бошад ҳам, ба Қодир-буз нигоҳ карда:

— Ҳоло сабр кун, чӣ тавр муллои калон ва соҳиби шариат шудани Қорӣ Ибодро баъд аз тамомии кор ба ту гуфта медиҳам,— гуфт...

ВО, ШАРИАТО!
(ДАВОМИ «СОҲИБОНИ ШАРИАТ»)

— Баъд аз ду соли ҳабс шудани Қорӣ Ибод дар туман гапҳои ғалатӣ овоза шудан гирифт,— гӯён Ҳайдарча ҳикоя сар кард:

— «Ҳуррият мешудааст, қозиҳо, раисҳо, миршабҳо, амлокдорҳо ва амалдорони дигари амир баъд аз ин аз мардум ҳар чӣ мехоҳанд гирифта наметавонистаанд. Қорҳои подшоҳӣ ба дасти «оқсаққолоне», ки аз тарафи фуқаро[1] хоста мешаванд, супурда мешудааст... кӯтоҳаш гапҳоеро, ки мо дар умрамон нашунидаем гуфта гирифтанд.

Аз ингуна гапҳо ҳар кас дар фикри худ ба андешае афтод: баъзе бева ва бечорагон «агар кордорӣ ҳамин тавр шавад, мо ҳам дар дунъё рӯи беҳбудӣ ва рӯзи оромиро медидаем» гӯён хурсандӣ мекарданд. Аммо қозиҳо, раисҳо, миршабҳо, ҳокимҳо, амлокдорҳо ва одамони онҳо аз ингуна овозаҳо бағоят тарсида чӣ кор карданашонро надониста саросема шуда мегаштанд.

Баъзе оқсаққолҳо, арбобҳо ва аминҳо «кори подшоҳӣ, ки ба дасти оқсаққолони аз тарафи фуқаро хосташуда афтад, аҷаб нест ки худи фуқаро боз моро ба оқсаққолӣ хоҳад ва мо боз ҳукмронӣ кунем» гӯён дар дили худ як умеди хубе парваранд ҳам, бештарини онҳо «вақте ки қозиҳо, миршабҳо, раисҳо, амлокдорҳо... аз фуқаро чизе гирифта натавонанд, мо дегҷӯшро аз кучо меёбем ва ингуна оқсаққолии бедаромад аз оқсаққолии гадоён чӣ фарқ дорад» гӯён аз ходимон ҳам зиёдтар дар тарс буданд. Инҳо боз ба умеди дигаре афтода «не ингуна корҳо нахоҳанд шуд, ба ингуна корҳо худи қозиҳо ва ҳокимҳо ҳам рох нахоҳанд дод. Онҳо аҳмақ нестанд, ки ба ихтиёри худ ин ҳама ҳукмрониро аз даст диҳанд» гӯён худро дилдорӣ медоданд...

Рости ҳамон вақтҳо ман ҳам дар андеша афтода будам. Агар ҳамон овозаҳо рост мебаромаданд, албатта ба кори мо ҳам халал мерасид. Зеро вакте ки қозӣ ва миршабҳо пора хӯрда натавонанд ва ба кори мо шарик нашаванд, кори мо ҳам бад мешуд, дар он вакт агар мо поямонро бечо монем худи фуқаро моро зада мекушт. Бинобар ин барои фаҳмидани таги он овозаҳо ба Бухоро омада рост ба пеши Маҳмуд-араб рафтам ва аз ӯ ҳақиқати ин гапҳоро пурсидам. Назар ба қавли Маҳмуд-араб он овозаҳо рост будаанд, ҳатто амир дар ин бора фармон баровардан ҳам мехостааст...

Агар аз хотирам набаромада бошад, ҳамон рӯз — рӯзи панҷшанбе буд, ҳамон шаб бо як каллаву ҳазор андеша дар ҳуҷраи Маҳмуд-араб хобидам. Пагоҳонӣ ба тамошои шаҳр баромадам. Шаҳр пур аз одам буд. Одамон тӯда-тӯда ва танҳо-танҳо ба ҳар тараф тез-тез мераф-

[1] *Фуқаро* — ба истилоҳи даври амирии Бухоро ба маънои табаа мебошад.

танд. Равандагон гўё ки аз паи ягон кори бисьёр заруре мерафта бошанд, бисьёр кам гап мезаданд, ё ин ки хеч ғап намезаданд. Агар шиносое, бо шиносое рӯ ба рӯ ояд оҳистекак «амир фармон баровардааст, хуррият шудааст» мегуфт ва они дигар «хо, хуррият шудааст, бинем канӣ чӣ мешавад?» гӯён ҷавоб медод ва бо як табассуми асрорноке аз якдигар чудо мешуданд ва дар роҳашон шиноб мекарданд. .

Он ҳолати шаҳр ба назарам бисьёр ачиб намуд, ман шаҳри Бухороро ҳеҷгоҳ онгуна пурандеша ва пурташвиш надида будам. Он ҳолати шаҳр ба назарам мисли як коҳҳонае намуд, ки дар зераш оташ афтода бошад: дуд мебароварад, аммо ҳанӯз дарнагирифта буд.

Дар ин миён баъзе тӯдаи ҷавононро медидем, ки онҳо ҳам ба ҳар тараф медавиданд, аммо онҳо хеле шодмон ва хушбахт менамуданд. Ҳаргоҳ шиносоҳои инҳо ҳам бо шиносоҳошон во хӯранд «амир фармон баровардааст ва хуррият шудааст» мегуфтанд. Аммо инҳо ин суханҳоро на оҳиста, балки бо овози баланди оҳангдор ва хушнудона мегуфтанд, инҳо ин суханҳоро бо оҳанге мегуфтанд, ки гӯё «ид шудааст ва барои ин ҳозирӣ дидан даркор аст» мегуфта бошанд. Ҳарчанд инҳо ҳам тез-тез медавиданд, аз пеши шиносоҳои худ зуд намегузаштанд, балки бо ҳам бағал кушода вохӯрдӣ мекарданд ва аз сару рӯи якдигар мебӯсиданд ва ба амалдорон ва муллоёне ки дар он вақт аз пешашон мегузаштанд, бо назари ҳақорат нигоҳ карда бо ҳам хандаомезона «акнун рӯзи инҳо ба охир расид» гӯён изҳори шодмонӣ мекарданд...

Ҳолати ингуна ҷавонони шодмони софдил, дар он шаҳри пурандешаи серташвиш ба назари ман монанди он оҳубарагон менамуд, ки бар рӯи хандақи хаспӯшкардаи сайёдон шодмонӣ карда бо ҳам бозӣ мекарда бошанд...

Он рӯзро ки агар фаромӯш накарда бошам, рӯзи ҷумъа буд, бо ингуна тамошоҳо гузаронида бегоҳонӣ дар гузари Шояхсӣ ба ҳавлии як ошном рафтам. Албатта дар он ҷо ҳам гап бар болои фармони амир ва хуррият мерафт...

Соатҳои даҳи шаб буд, ки ба он хонае ки мо нишаста будем, як одам даромада омад Ман он одамро намешинохтам. Ӯ як ҷавони 26—27-сола буда, кӯтоҳқомат, лоғарандом, рӯйборик, сафедча-ранги ба зардӣ моил ва камриш буд. Аз иззат ва эҳтиром кардани аҳли маҷлис

ӯро, маълум мешуд ки ӯ яке аз калонзодагон аст ва аз суханони ӯ фахмида мешуд, ки ӯ аз амир, кушбегӣ аз амалдорон ва муллоёни калон хабардор як одам будааст.

Аҳли маҷлис баъд аз омадани ӯ гуфтугузори худро монда, ҳама ба ӯ чашм дӯхта ба шунидани хабарҳои нав аз ӯ тайёр гардиданд.

— Таксир! Хуррият ҳам шуда монд, акнун чӣ мешуда бошад! — гуфта яке аз аҳли маҷлис аз он одам пурсид.

— Хуррият-муррият намешавад,— гуфт он одам дар ҷавоб,— хуррият аз хама пештар ва бештар ба ҷаноби олӣ ва ба муллоҳои калон зарар дорад. Бинобар ин ҷаноби олӣ ва муллоҳо ба ин кор розӣ намешаванд ва рох намедиҳанд.

— Ака корӣ [1], — гуфтам ман ба он одам, — мо шунидем, ки амир фармон бароварда хуррият додааст. Агар ин кор ба ӯ зарар дошта бошад ва ӯ ба ин кор роҳ надодани бошад, чаро худаш фармон баровардааст?

— Якчанд нафар чадидон, эроннён, ва баъзе бединони дигар амирро танг карда аз ҷонаш безор карданд, ӯ ҳам бо машварати консули рус, ки одами мӯътамади подшохи бекоршудаи Россия Николай аст, барои фиреб додани хурриятталабон як фармон бароварда. Фардо мебинем, ки як ҷанҷол бароварда, фармонро бекор карда, хурриятталабонро ба даст дароварда, ҳамаашонро ҷазо хоҳад дод.

— Агар хурриятталабонро ҷазо доданӣ бошад, магар бе баровардани фармон ҷазо дода наметавонист? Барои ҷазо додани онҳо фармон баровардан, ҷанҷол баровардан ва боз он фармонро бекор карда худро бадном кардан чӣ даркор буд? — гуфта яке аз маҷлисиён ба фикри он одам мукобил баромад.

— «Сипоҳигарӣ, сӣ пой дорад» гуфтаанд,— гуфт он одам,— ҷаноби олӣ ва аҳли дарбори он кас ҳазор ҳунар доранд, ки ҳоло шумоён яке аз онҳоро ҳам намедонед. Агар ҷаноби олӣ хуррият надода хурриятталабонро дастгир карданӣ мешуданд, як кас ба даст афтад даҳ кас мегурехт. Акнун ки фармон бароварда хуррият дода ҳаман онҳоро хотирҷамъ карданд, фардо ҳаман онҳо шодиёна мекунанд ва аз калон то хурди онҳо дар зери ялави шодиёна ҷамъ мешаванд. Дар он вақт ҷаноби олӣ метаво-

[1] Авоми Бухоро ба ҳар салласафед «ака корӣ», гуфта хитоб мекард.

нанд, ки бо ёрии сарбозон, амалдорон ва муллоён ҳаман онҳоро ба даст дарорад, ҳеч набошад як қисми калонашонро. Ин аст ҳунари сипоҳигарӣ..

Фардои он шаб ки рӯзи шанбе буд, пагоҳонӣ ба бозор баромадам. Дӯконҳо, саройҳо бастагӣ буданд. Мардум «ҳуррият шудааст» гӯён ба ҳар тараф медавиданд. Аммо имрӯз на монанди дирӯза бо овози паст, балки ин суханро бо овози баланд мегуфтанд. Овози баландии онҳо ҳам на монанди овози баланди ҷавонони дирӯза хурсанда мешуд ва дар паси калимаҳои «ҳуррият шудааст?» калимаҳои «шариат аз даст рафтааст»-ро ҳам ҳамроҳ мекарданд...

Ман ба лаби ҳавзи Девонбегӣ рафтам. Саҳни атрофи хонақоҳи Девонбегӣ пур аз одам буд. Дар миёнаи онҳо як одам, дар ҳолате ки ба гарданаш фӯта андохта буд:

— Во, шариато! Во, исломо! Во, дино! — гӯён фарьёд мекард. Дар миёнаҳои фарьёдҳои худ ба мардум нигоҳ карда:

— Эй бародарони мусулмон! — мегуфт,— барои нигоҳдории дини ислом ба ғазо ҳозир шавед. Ҷадидони мурдад, бо кофирони дигар ҳамроҳ шуда мехоҳанд, ки ҳуррият кунанд... маънии ҳуррият чист?... Бидонед, ки агар ҳуррият шавад, рӯи занонатонро мекушоянд, духтаронатонро аз дастатон мегиранд, фарзандонатонро ба мактабҳои нави кофиркунанда мехононанд... ғайрат кунед, ки дини ислом аз даст наравад... во, шариато! во, дино!..

Аз миёнаи мардум як каси девонатағма, ки дар бари худ либосҳои қаландарӣ дошт, сухани он одамро қувват дода мегуфт:

— Ман ҳозир дар хиёбон дидам, ки ҳурриятталабон дар вақти намоиш карда рафта истоданашон фаранҷии яқ занро ки аз пешашон баромад, гирифта ҳаво доданд, «акнун ҳуррият шуд, баъд аз ин фаранҷӣ-маранҷӣ дар кор нест» гуфтанд...

— Ана, ана мусулмонон. Шумо гувоҳии ин валии бароҳақро шунидед, ки чӣ гуфт... ин, ҳоло дар аввали кор аст. Фардо ки ҳуррият барқарор шуд, ҳурриятталабон ба хонаатон даромада зан ва духтарҳотонро аз мӯяшон гирифта бефаранҷӣ ба кӯча кашола карда хоҳанд бароварад,— гуфт он одами «во, шариато»-гӯй ва боз фарьёд кашид:

— «Во, шариато! Во, исломо! Во, дино!..»

«Тасаддуқашон шавам, ин соҳиби шариат ва ҳомии дин қадом зоти шариф бошанд» гӯён пештар рафта нигоҳ кардам. Ин одам ба Қорӣ Ибод, ки ду сол пеш аз ин дар болои дуздӣ, одамкушӣ ва ҷинояти дигар ба даст афтода ба ҳабси абадӣ гирифтор шуда буд, монандӣ дошт. Ростӣ ин аст, ки ба чашмони худ бовар карданам намеомад. Чашмонамро молида-молида дурусттар нигоҳ кардам... не, саҳв накардаам: ин одам ҳамон одам буд; ин одам ҳамон одам буд, ки дар мадрасаи Кӯкалтош ҳамон қадар расвоҳоро карда буд; ин одам ҳамон одам буд, ки ба ҳавлии Норбой шабона даромада пулҳои ӯро дуздидан ва мирзои ӯро пахш кардан мехост...

Худ ба худ мегуфтам: «Чаро он вақтҳо дар ёди ин одам худо, пайғамбар, шариат наёмадааст ва имрӯз якбора соҳиби шариат шуда баромадааст...

— Бинобар ин аст, ки «гуфтан муллоро кун, кардаашро накун!» гуфтаанд-дия,— гӯён Қурбон-девона суханни Ҳайдарчаро бурид.

— Ба фаҳми ман,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ,— кардаи муллоро ҳам накун, гуфтаашро ҳам. Зеро агар кардаашро кунӣ, мисли Қорӣ Ибод мурдор ва расво шуда мегардӣ, агар гуфтаашро кунӣ, охир монанди мо ҷаллод мешавӣ.

Ҳайдарча пас аз он ки суханни Рӯзӣ-сарноиро:

— Дуруст! — гӯён тасдиқ кард, ба ҳикояти худ давом намуд:

— Сирри чи гуна аз зиндон халос шуда соҳиби шариат гардидани Қорӣ Ибодро донистан хоста ба мадрасаи Кӯкалтош ба ҳуҷраи Маҳмуд-араб нигоҳ карда роҳӣ шудам... Саҳни мадраса ҳам аз одам пуропур буд. Дар миёни онҳо шахси рангкандан камхуни калонзодамонанде ки шаб дар гузари Шояхӣ дида будам, мисли Қорӣ Ибод ба гарданаш фӯта андохта «во, шариато!..» мегуфт...

Ба мадраса даромадам, ки дари ҳаман ҳуҷраҳо баста, дар он ҷо ҷонзоде наменамояд. Бо зина ба ҳуҷраи Маҳмуд-араб баромадам, ки дари ӯ ҳам бастагӣ аст ва дарро ҳарчанд кӯфтам, аз дарун садое набаромад.

Аз мадраса баргашта баромада ба бозор фуромадам. Дар ҳама ҷои шаҳр ошӯб барпо буд, каҳҳонаи дар зераш оташ афтода дуд карда истода, ки дирӯз пай бурда будам, гӯё, имрӯз дар гирифта буд — гӯё шаҳр месӯхт, садои ғурриши оташ гӯё садои «во, шариато!» буд, ки акнун аз ҳар даҳан мебаромад... то Хиёбон ва Регистон ҳа-

ма ҷоро давр зада баромадам, «дар ҳама ҷо хурӯс баробар ҷеғ мезад», дар ҳама ҷо садои «во, шариато!», дар ҳама ҷо ғулғулаи «Бигир! Бубанд! Бизан! Қашола кун!..» баланд буд. Дар ҳар ҷо одамони амир, қозӣ, раис, миршаб ва муллоён ҳурриятталабонро, ё касонеро ки ҳурриятталаб гумон кардаанд, дастгир карда занон-занон ва кашолакунон ба арки амир мебурданд ва дар он ҷо маҳбусаш мекарданд, гӯё акнун хаспӯш фурӯ рафта буд, ки оҳубарагон ба дом меафтоданд...

Бегоҳонӣ ба ҳуҷраи Маҳмуд-араб рафтам. Худи ӯ ҳам акнун аз тамошо баргашта будааст, ки ҷомаашро дар кашидан буд... ҳар дуямо дар ду кодоки сандалӣ паҳлу ба паҳлуи якдигар ҷо гирифта болишро ба зери ғалҳо кашида ёзидем; ҳар дуямо ҳам ба хубӣ монда шуда будем.

Дар навбати аввал ман ба Маҳмуд-араб дар лаби ҳавзи Девонбегӣ дидагиҳоямро ҳакоят карда аз вай чигуна аз зиндон — аз ҳабси абадӣ халос шуда соҳиби шариат шуда баромадани Қорӣ Ибодро пурсидам.

— Бояд дар хотир дошта бошӣ ки, — гуфт Маҳмуд-араб,— Қорӣ Ибод дар вокеае, ки дар гузари Эшонпир рӯй дода буд, дастгир шуда ба зиндон афтода буд.

— Дар хотир дорам,— гуфтам ман,— тааҷҷуби ман дар ин ҷост, ки аз зиндон чи гуна халос шуд ва чӣ тавр соҳиби шариат гардид?

— Сабр кун! — гӯён Маҳмуд ба ҷавоб даромад,— ӯ чанд гоҳ дар зиндон хобид. Ӯ як бародари аз худаш калонсоли дуохон дошт, ки ба сабаби дуохонаш ба Насрулло-қушбегӣ наздик шуда буд ва бо ӯ рафтуоӣ дошт, бо дуохонӣ гӯё ки амирро ба Насрулло-қушбегӣ гарм мекард.

— Насрулло-қушбегӣ ба хотири ана ҳамин дуохон Қорӣ Ибодро аз зиндон озод кард; на танҳо ӯро озод кард, балки ба замми озод кардан ӯро дар гузари Меҳтар-анбар имом ва мударрис таъин намуд.

— Имом ва мударрис шуда бошад ҳам, бояд Қорӣ Ибод боз ҳамон Қорӣ Ибод бошад,— гуфтам ман,— масалан ман як ҷомаи калон пӯшида, як дастори калон баста, ба воситаи ягон одами калон имом ва мударрис шавам, соҳиби шариат шуда метавонам?! Дастор ва ҷомаи маро дида мумкин аст, ки мардум фиреб хӯранд. Аммо худам фиреб нахоҳам хӯрд. Худамро худ боз ҳамон Ҳайдарчаи дузди ҷаллод медонам. Аммо ин Қорӣ Ибоди бе-

ҳаё на аз худ ва на аз мардум шарм накарда «во, шариато!...» гуфта гаштааст. Дар ҳамин вақт ба Сироҷ-даҳбошӣ рӯ ба рӯ ояд чӣ мегуфта бошад?..

— Ачаб нест, ки дар вақти «во, шариато!..» гӯӣ Қорӣ-Ибод бо Сироҷ-даҳбошӣ оштӣ шуда бошад ва дар ин кор бо ӯ шарик бошад,— гуфта Ҳамро-гавбоз фикр баён намуд.

— Набошад-чӣ! — гӯён Рӯзӣ-сарноӣ сухани Ҳамро-гавбозро тасдиқ намуд ва дар роҳи қувват додани фикри ӯ илова намуд:

— Қасе ки бо Насрулло-қушбегӣ роҳи ошно шуданро меёбад, бо сагбачаи ӯ Сироҷ-даҳбошӣ магар ошно шуда наметавонад?

— Маълум мешавад, ки,— гуфт Маҷиди каҳкашонӣ,— Қорӣ Ибод дар охирҳои кор «баакл шуда будааст».

— Хуб,— гуфт Ҳамро-гавбоз ба Ҳайдарча нигоҳ карда,— Маҳмуд-араб дар ҷавоби ту чӣ гуфт?

Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом намуда гуфт:

— Ҳайдарча, ҷӯра! — гуфт Маҳмуд-араб.—Ту аз корҳои мо муллоён чизеро намедонӣ; агар бо кадом роҳҳо шикам сер кардани муллоёнро медонистӣ, ба ин давлат, ки мулло нашуда дузд шуда гаштаӣ, ҳазор бор шукр мекарди. Ҷои коҳонда, пой сӯхта, даҳан дарронда, гулӯ гирондa «во, шариато!..» гуфта гаштани Қорӣ Ибод барои ин аст, ки ҳамон мансаби имом ва мударрисашро нигоҳ дорад ва болотар аз он ба мансабҳои дигар ҳам расад. Агар ҳуррият шуда мемонд, аввал худам он мурдорро аз меҳроби масҷид бардошта ба кӯли Пуштизоғон [1] ҳаво медодам. Ман бо вуҷуди ин ки аз вай 15 сол пешқадам, азбаски одами воситашаванда надорам, дар як мансаби бисьёр хурде истодаам. Ин мурдор бошад дирӯз аз зиндон баромада имрӯз имом ва мударрис шуд.

— Одами воситашаванда ки надоштед, худатон чаро дуохон шуда ба қушбегӣ ё ин ки ба ягон одами калони дигар наздик нашудед? — гуфта пурсидам ман аз Маҳмуд-араб.

— Соли гузашта худам ҳам ба ҳамин фикр афтода будам,— гуфт Маҳмуд-араб,— «ман дуохон» гӯён ба Имомқул наздик шудам. Имомқул дар он вақтҳо дарбори амир аз Насрулло-қушбегӣ ҳам зӯртар буд. Аз Асрор-махдум як асп гирифта ба Имомқул дода ба во-

[1] *Пуштизоғон* — як чои маълуми Бухоро буд, ки олуфтагон дар он ҷо бо ҳам ҷанг мекарданд.

ситаи он ӯро қозӣ кунондам. Мулло Ҳомиди Савтии ғиҷдувониро раис кунонидам. Акнун мехостам, ки барои худ ягон мансаби калон гирам, ин Насрулло-қушбегии хонасӯхта ба пои Имомқул зад ва ба консулхонаи подшоҳи рус пораву ришва дода ӯро ба воситаи онҳо аз дарбори амир пеш кунонид.

— Хуб, Имомқул дафъ шуда бошад ба ягон каси дигар наздик мешудед намешуд? Қалонони дарбори амиру ҳамагӣ ба дуохон ихлосманданд.

— Акнун ба ягон каси дигар наздик шудан мехостам, ки «ҳуррият мешудааст...» гуфта овозаҳо баромада монд. Агар ҳуррият мешуд, мо барин аз мансаб бенасибмондагон албатта ягон чиз мешудем. Бинобар ин ман ба ҳурриятчиён наздик шудам ва имрӯз дар зери ялави онҳо «Зинда бод ҳуррият! Зинда бод адолат!..» гӯён то Хиёбон рафтам. Дар ҳамин вақт аз Регистон хабар омад, ки «ҷанҷол баромадааст ва ҳуррият вайрон шудааст». Барои фаҳмидани таги ин хабар оҳистекак аз зери ялави ҳурриятчиён шох шуда [1] ба Регистон роҳӣ гардидам. Дар роҳ яке аз маҳрамони амир ки бо ман ошнои дерина буд, ба ман вохӯрда маро дар гӯшае кашида гуфт: «амир барои дастгир кардани ҷадидон фармони махфӣ дод, бо муллоҳои калон маслиҳат карда мардумро аз номи шариат шӯронданӣ шуд...»

Ростӣ, Ҳайдарча чӯра, бо шунидани ин хабар дунъё ба чашмам сиёҳу торик шуд, баданам мисли барги бед ларзидан гирифт ва осмон ба сарам монанди сангии осиё ба гардидан даромад...

— Эй... шумо магар хамин қадар тарсончак будед? — гуфтам ман ба Маҳмуд бо тааҷҷуб.

— Не, Ҳайдарча! Ман дар дунъё аз ҳеҷ чиз наметарсидам ва наметарсам,— гуфт Маҳмуд-араб,— лекин аз ин хабар тарсидам. Зеро ман ин ҳокимҳои даюсро хуб мешиносам. Инҳо ягон касро гунаҳкор шумурда дастгир кунанд, аз худи ӯ чизе намепурсанд, аз як тараф ҳақорат додан мегиранд ва аз тарафи дигар задан мегиранд, ба ӯ барои дахон кушодан маҷол надода кори ӯро тамом мекунанд.

Ана ман аз ҳамин ҳол метарсидам. Вагарна ман розӣ будам, ки маро дастгир кунанд, аз ман «чаро зинда бод ҳуррият гуфтӣ?» гуфта пурсанд, ман ҳам як қисми

[1] *Шох шудан* — ба истилоҳи мардуми Бухоро ба касе нафаҳмонда ба як тараф рафтан аст.

дарду аламҳоеро, ки дар дилам гирех бастаанд, кушоям. Баъд аз он маро хоҳ зинда монанд ва хоҳ кушанд, майлашон буд.

— Хуб, пас аз он чӣ кор кардед? — гуфта пурсидам ман.

— Баъди аз пеши ман рафтани маҳрами амир ман кадре саросема шуда мондам. Пас аз он ҳушамро ба сарам ғун карда фикр намудам ва худ ба худ гуфтам «агар аз ин ҷо гурехта рафта ба ҷое пинҳон шавам, номам ба «ҷадидӣ» мебарояд. Имрӯз набошад як рӯзи дигар охир ба даст меафтам. Дар он вақт кор душвор мешавад. Акнун бехтар он аст, ки фӯтаро аз миёнам кушода ба гарданам андохта дар миёнаи мардум даромада ман ҳам «во, шариато!..» гуфтан гирам».

Албатта ин кор ҳам барои ман осон набуд. Ба худат маълум аст, ки ман дар кӯчаи олуфтагӣ калон шудаам. Ҳарчанд гоҳо ба зӯроварҳо, ба шӯрапуштҳо адаб дода бошам ҳам, ба одамхон бечора, ба касоне ки аз худам камзӯртаранд зарарам нарасидааст. Имрӯз лозим меомад, ки ба дасти хокимони хунхӯр ва муллоёни мурдор олат шуда ба кушта шудани чанд бечора далолат кунам. Лекин ин ҳам барои ман душвор буд, ки 25—30 сол умрам дар кӯчаи олуфтагӣ гузарад, ҷувонбозӣ кунам, қартабозӣ кунам, майхӯрӣ кунам, дар маҷлисҳо дар миёнаи мардум душманони худро бо корд зада афтонам, монанди ту ба сараш кор афтодагонро як моҳ, ду моҳ дар ҳуҷрем пинҳон карда нигоҳ дорам... хулоса ҳар як кори дар мадрасаҳои Бухоро шуданиро карда ба даст наафтаму имрӯз бо ду-се бор «зинда бод ҳуррият! зинда бод адолат!» гуфтан ба даст афтода, монанди барран ба ҷанголи гург гирифторомада муфт мурда равам... окибат фӯтаро аз миён кушода ба гарданам андохтам ва «во, шариато!..» гӯён равон шудам...

Ба Регистон рафта будам, ки бештарини он касоне ки пагоҳонӣ дар зери ялави ҳурриятталабон. «зинда бод ҳуррият!..» гуфта меомаданд, ҳоло дар ин ҷо ба гарданашон фӯта андохта «во, шариато!..» гуфта гаштаанд. Яке аз онҳоро ба канорае кашида:

— Бародар, кор чӣ шуд, ҳуррият чӣ шуд? — гуфта пурсидам.

— Овозатро набарор! — гуфт ӯ,— бисьёр одамро дастгир карда ҳабс карданд, агар доништа монанд, моро ҳам ҳабс хоҳанд кард. Акнун бехтар он аст, ки мақоли

«шаҳри якчашма рав, як чашма шав»-ро аз хотир набарорем...

— Хуб, чизе ки шуда бошад шудааст,— гуфтам ман ба Маҳмуд-араб,— гӯён Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом кард,— ҳоло ҳам ман намефаҳмам, ки Қорӣ Ибод ба кадом рӯй «во, шариато!» гуфта мегардад.

Маҳмуд-араб ҷавоб дод:

— Ҳоло ту ба «во, шариато!..» гуфта гаштани Қорӣ Ибод тааҷҷуб мекунӣ. Агар ту киҳо будани дар Регистон имрӯз «во, шариато!..» гуфта гаштагонро медонистӣ, боз ҳам ҳайронтар мешудӣ. Дар Регистон имрӯз онгуна одамҳо мардумро аз номи шариат ба шӯр андохта гашта бударданд, ки агар дар дастам кордам мешуд, шиками як-ду нафари ин даюсҳоро мекафондам ва пас аз он хандакунон худамро ба дасти ҷаллодони амир месупурдам.

— Хуб, як-ду нафари онҳоро ба ман гуфта диҳед! Онҳо чигуна одамҳо буданд? — гуфтам ман.

— Яке аз онҳо ва пешрави онҳо Ҷунбул-махдум ном як одам буд. Аз ҷиҳати илм алифро аз калтак фарқ карда наметавонад, аммо аз ҷиҳати фисқ 30 сол боз мислашро дар дуньё надидаам...

Маҳмуд-араб дар ин ҷо дар бораи Ҷунбул-махдум чизҳоеро ки одам аз гуфтан ва шунидани онҳо шарм медорад гуфта дода, ба таърифи «во, шариато!..» гӯи дигаре даромад.

— Дигари аз инҳо писари Муллорӯзии араб буд. Ин одам ягон моҳ аз ин пештар дар мадрасаи Заргарон дар ҳуҷраи худ писари эшони шаҳрисабзиро маст карда бо якчанд муллоҳо пахш кард. Дар вақти ин ҳодиса, ҷанҷол, ҷанг ва ғавғо баромад. Азбаски ин ҳодиса рӯзона рӯй дода буд, дар даруни мадраса тамошобини бисьёре ҷамъ шуд. Даҳбошии чиреб (сарполиси район) аз воқеа хабар ёфта омад. Ҳуҷраи ин одам аз дарун баста буд. Даҳбошӣ хост, ки дарро шикаста дарояд. Ин одам бад шудани кори худро фаҳмида бо чиноятшариконӣ худ аз дарича ба кӯча партофта гурехт. Аз ҳамон вақт боз рӯй пинҳон карда мегашт. Имрӯз ба ногоҳ «во, шариато!..» гӯён худро ба миёни мардум андохт.

— Ман имрӯз дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош як муллобачаи калонзоданамон рангпаридаро дида будам, ки «во, шариато!..» гуфта истода буд. Он одамро шаб дар гузари Шояхсӣ ҳам дида будам. Писари Муллорӯзии араб ҳамон одам набошад? — гуфта ман аз Маҳмуд пурсидам.

— Не,— гуфт Маҳмуд-араб,— он одаме ки ту дидӣ боз як мурдори дигар аст. Ӯро ман ҳам имрӯз дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош дидам. Ӯ Нақшбандхон ном дорад, писари эшони Шояхсӣ буда, домоди Салимбег ном саркардан амир аст...

— Қабат ба қабати ин соҳибшариат равғаи будааст,— гуфта Рӯзӣ-сарноси сухани Ҳайдарчаро бурид.

— Ҳо,— гӯён Ҳайдарча ҳикояти худро аз забони Маҳмуд-араб давом дод,— ин одам ба маҷлиси маҳфии ҷавонбухориён ҳам роҳ ёфта худашро тараққипарвар нишон додааст. Аммо имрӯз маълум шуд, ки ӯ ҷосуси дарбори амир ва муллоёни рӯдасалла будааст. Аммо ман имрӯз дар Регистон боз як соҳибшанратро дидам, ки агар кӣ будани ӯро гӯям аз хандидан рӯдаҳоят меканад.

— Хуб, гӯед,— гуфтам ман,— рӯдаҳом канад майлаш. Ман ҳам рӯдаҳон кандагиамро ба муллоҳо медиҳам, ки ба ҷои салла ба сарашон печонда ба «во, шариато!..» гӯй бароянд.

— Ин одам оксаққоли маддоҳон буд,— гӯён Маҳмуд ҳикояташро гуфтан гирифт,— ба худат маълум аст, ки касби маддоҳон писарони амради худро либосҳои хуб пӯшонда рост карда ба номи маддоҳбача ба кӯчаҳо гардондан, ба ин восита ба онҳо хушдор ёфта он хушдорҳоро ба хонаи худ овардан ва онҳоро бо писаронашон дар як ҷо хобонда пул ёфтан аст. Оксаққоли маддоҳон бошад, ғайр аз ин ки аз болои фарзандони худ пул меёбад, аз ингуна «савдоҳои» маддоҳони дигар ҳам расама мегирад. Ана ҳамин оксаққоли маддоҳон ҳам имрӯз дар Регистон бар болои як курсии баланд баромада «во, шариато!..» мегуфт...

Мурдакашон омаданд, сӯҳбат бурида шуд ва ҷаллодон ба «кор» даромаданд...

ПИРЗОДА

Ҷаллодон кори мурдаборкунии худро тамом карда омада ба ҷои худҳошон ёзиданд. Қурбон-девона ба буни гардани Ҳайдарча дӯстдорона зада:

— Дар бораи муллоён боз ягон ҳикояти ғалатӣ гӯӣ, то он ҷо рӯз ҳам шуда мемонад,— гуфт.

— Муллоҳоро-ку нағзакак расво карда додам. Боз чӣ мегӯӣ? Мон акнун андак ёзида ором гирам, чаккаҳо-

ям ҳам дам гирад,— гӯён Ҳайдарча аз кисаи худ носкадуяшро бароварда кафашро аз нос пур карда ба зери забонаш ҳаво дод ва дасташро ба зери сараш гузошта дароз кашид.

— Ту дар ҳаққи ҳама муллоёни вайрон ва мурдор гап задӣ, чунон ки «беша бе шеру дарьё бе моҳӣ намешавад», инчунин дар байни муллоён ҳам мардони худо ёфт мешаванд. Дар байни инҳо чунон шайхҳо ҳастанд, ки аз байни ду ангушти худ арши худоро нишон медиҳанд,— гуфта Қодир-буз ба тарафи Ҳайдарча боз як тир андохт.

— Шайхҳо? — гӯён писханде кард Маҷиди каҳкашонӣ аз ҷои ёзида хобидааш ва пас аз он қад рост карда носи дар даҳон доштаашро ба дуртар туф карда чорзону нишаст ва ба гап даромад:

— Ман,— гуфт ӯ,— дар бораи чунон як муллои калон ва шайхи намоёне ҳикоя кунам, ки ҳикояи Ҳайдарча гуфтаро ба як нӯл зада гурезонад.

— Хуб, шумо ҳам шуги мегуфтагиатонро гӯед,— гуфт Қодир-буз ба Маҷид нигоҳ карда.

— Ман шуг намегӯям, чизҳоеро гуфта медиҳам, ки ҳамаи онҳоро ба чашми худ дидаам,— гуфт Маҷид ва ҳикоя сар кард:

— Пирзода ном як шайхи калоне ҳаст,— гуфт ӯ,— номи ӯро намедонам, аммо азбаски ҳаманн падару бобоҳои он, пир ва шайх шуда гузаштаанд ҳаманн мардум ӯро «пирзода» меноманд. Солаш дар ҳамин вақтҳо бояд ба шаст расида бошад. Риши калони сафедтобаш ки чун як банд алафи гулкардаи хушкида ба сари синааш овезон аст, дастори бузургаш ки монанди гунбази мадрасаи Мир Араб аз дур намоён аст, ҷоман шайтонтеригии сафеди васеи дарозаш, ки барҳояш заминрӯбон аст, яке аз шайхҳои бузург будани ӯро гуфта менстанд...

— Дар зери он шайтонтерӣ, бояд худи шайтон ҳам бошад,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Гоҳо ӯ ҷоман малла ҳам мепӯшад, вагарна ман ин сухани туро тамоман қабул мекардам,— гуфт ба Рӯзӣ-сарноӣ Маҷиди каҳкашонӣ ва ҳикояи худро давом дод:

— Ҳаргоҳ ки Пирзода ба кӯча мебарояд ба як дасташ як асои дарозеро ки қади он аз қади худаш як ваҷаб баланд аст ва ба дасти дигараш як тасбеҳи дарозеро, ки нимаш аз остинаш баромада ба тарафи замин ове-

зон шуда менстад — мегирад ва ба ин ҳол ба ҳеҷ сӯ нигоҳ накарда танҳо ба замин чашм дӯхта пичирросзанон оҳиста-оҳиста қадам партофта роҳ меравад.

Дар роҳ агар ягон каси шиносояш ба ӯ вохӯрда салом диҳад, вазнинона сарашро бардошта ба тарафи он одами саломдода гӯшаи чашми худро мепартояд. Баъд аз он асояшро ба сари кифти худ такья диҳонда мемонад, тасбеҳашро аз остинаш бароварда дар ҳолате ки пичиррос зада истодааст, ба чашмони худ мемолад, ду дасташро ки дар яке аз онҳо тасбеҳ ҳаст, ба ҳаво бардошта дуо мекунад ва пас аз он:

— Ваалайкӯм ассалом,— мегӯяд,— ин вақтҳо камнамо ҳастед?.. дар намозҳои бомдод ва аср ба хонақоҳ омада истед!.. Аз сӯҳбати дарвешон фондабардор шавед...

Боз қадре сари худро ҳам карда менстад, баъд аз он боз дастҳояшро бардошта пичиррос мезанад ва пас он ки дуое хонда дастҳояшро бар рӯ мекашад:

— Ҳайр, дар паноҳи илоҳӣ бошед. Барои зиёрати кубур рафта истодаам,— гӯён оҳиста-оҳиста қадам партофта ба роҳаш меравад...

— Ман бисьёр вақтҳо боз ин ҳолат ва ҳаракати он шайхро дида ба ӯ ихлос баста гашта будам,— гӯён Маҷид ба ҳикояти худ давом кард.

— Дар аввал дафъае ки дар зиндон афтодам, дар дили худ назр бастам, ки «агар аз зиндон халос шавам ба хонақохи ҳамон шайх рафта дуо хоҳам гирифт». Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қини подшоҳиро дида ду таноб заминн дар Каҳкашон доштаамро фурӯхта харҷ карда, ба шарти қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...

— Ту, албатта, аз зиндон халос шудани худатро ба шарофати назри ба он шайх бастагиат гумон кардаӣ? — гуфт Қурбон-девона ба Маҷид.

— Албатта! — гуфт Маҷид дар ҷавоб.

— Лекин назр бастани ту дар роҳи халосии аз зиндон, худи дорун мушкушаки табиби ҳиндустонӣ барин таъсир кардааст-дия,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Дорун мушкушаки табиби ҳиндустонӣ чист? — гуфта Ҳамро-гавбоз аз Рӯзӣ-сарноӣ пурсид:

— Як вақт,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ,— як табиби ҳиндустонӣ ба Бухоро омада дар лаби ҳавзи Девонбегӣ дӯкони доруфурӯшӣ кушодааст. Дорун ӯ танҳо дорун мушкушак буда онро як каф, як каф дар коғазпораҳо печон-

да мондааст. Ҳар кас, ки пеши он табиб омада аз доруи мушкушаки ӯ харида тариқаи кор фармудани уро мепурсидааст, ӯ мегуфтааст:

— «Аввал мушро доред, аз думаш гирифта бар руи санг ду-се бор сахт занед, ҳар вақт ки муш аз ҳаракат боз монд, ин доруро ба димоғаш гузоред, як ба як дарав мемурад». Дар зиндон ду таноб заминро фурӯхта ҳарҷ карда Маҷид ба чои аз думи муш дошта уро бар рӯи санг задан гузаштааст.

— Ҳар чӣ бошад ман халосии худро аз назди ба шайх бастаам донистам,— гӯён Маҷид ба хикояти худ давом кард,— баъд аз халос шудан бароп адои назри худ ба хонақоҳи Пирзода рафтам. Дар он вақтҳо он кас дар хонақоҳи болои ҳавз имом ва шайх буданд. Вақти намози аср буд, таҳорат карда ба масҷид даромадам. Шайх дар тарафи дасти рости меҳроб намози нафл мехонданд. Баъд аз тамом шудани намози шайх муаззин такбир фуровард. Шайх хеста ба меҳроб гузаштанд. Мардуми бисьёре, ки хонақоҳро пур карда нишаста буданд, дар пушти шайх саф бастанд. Ман ҳам дар катори мардум рост истодам. Шайх намозро дарозу кашол карда хонд. Ростӣ дилам хеле танг шуд...

— Ту ки мактаб ва мадраса надидай, намозро аз куҷо ёд гирифта будӣ, ки хондӣ! — гуфта Ҳамро-гавбоз аз Маҷид пурсид.

— Монанди он мардаки биёбонӣ, ки «муллохо пичир-пичир карданд, ман ҳам пичир-пичир кардам» гуфтааст дар баёни намозхонии худ, ман ҳам намозхонҳои дигар ҳар кореро ки карданд, кардам-дия,— гуфт Маҷид дар чавоб ва ҳикояи худро давом дод:

— Баъд аз намоз, шайх пушти худро ба меҳроб гардонда нишаст ва дигарон ҳам аз паҳлуи ӯ ҳалқа баста нишастанд. Шайх куръон хонда дуову фотиҳа кард. Пас аз он чашми худро пӯшонда ва сари худро хам карда дам нишаст... як вақт муаззин азони шомро гуфт. Намози шомро ҳам ҳамроҳи шайх хондем. Баъд аз намози шом мардум паси якдигар аз масҷид баромада рафтанд. Аммо шайх ханӯз ҳам намоз мехонд. Дар масҷид ғайр аз ман каси дигаре намонда буд...

Вақте ки шайх аз ҷояш хеста хост, ки аз масҷид барояд, ман часта аз ҷоям хеста кафшҳои шайхро бардошта аз масҷид баромада кафшҳоро пеш мондам ва худам даст пеш гирифта, сар ҳам карда рост истодам. Дар дастам як коғазпеч ҳам буд, ки дар даруни он ҳафт танга назр кардаамро печонда монда будам...

Шайх бо оҳистагӣ аз масҷид баромада дар вақти пӯшида истодани кафшаш илтифот намуда ба тарафи ман як нигоҳ кард. Ман салом додам.

— Ваалайкӯм ассалом,— гӯён шайх дасти худро ба тарафи ман дароз кард.

Ман бо таъзим наздик рафта вохӯрдӣ карда дастонашро бӯсида ба чашмонам молидам. Дар вақти дастбӯсӣ коғазпечро ҳам ба кафаш гузарондам.

Шайх сари худро ҷунбонда истода пас аз он ки:

— Ҳӯ... хӯ,... хӯ... худо қабул кунад,— гуфт ду дасташро бардошта дар ҳаққи ман дуои дуру дароз кард ва баъд аз он:

— Ба сӯҳбатҳо омада истед, ҳар муроде ки дошта бошед, хосил мешавад! — гуфт ва ба тарафи ҳавлии худ рафт...

— Дар ин хикояти ту ман ягон кори ношоистаеро дар ҳаққи Пирзода надидам-ку,— гӯён Қодир-буз сухани Маҷидро бурид.

— Сабр кун, тагидегашро акнун кашида медиҳам![1]— гуфт Маҷид дар ҷавоб ва ҳикояти худро давом дод:

— Дар вақти сарбозам як рӯз ман дар дарвозаи арк қаровул будам. Амир дар Ялта буд, бинобар ин дар дарвозаи арк қозиқалон бо қушбегӣ ҳамроҳ нишаста ардаву доди мардумро «мепурсид». Соатҳои даҳи рӯз буд, ки қариб дусад нафар одам як шахсро, ки ҷомааш ба сараш печондагӣ буд зада-зада ба тарафи дарвозаи арк кашолакунон оварданд...

— Мардумро ба дари арк роҳ надиҳед, гунаҳкорро танҳо бо даъвогар ва чор нафар калоншаванда пеш биёред! — гуфта қозиқалон ба посбонон фармон дод.

Мо посбонон фармонро бачо овардем. Одаме ки ҷомааш ба сараш печондагӣ буд — гунаҳкор:

— «Лоҳавла вало қуввата илло биллоҳил алиюлъазим. Тӯҳмати азим... тӯҳмати азим»,— гӯён ба қозиқалон наздик шуд.

Қозиқалон аввал аз даъвогар гап пурсид. Ӯ дар ҷавоб гуфт:

— Таксир! Ин одам ба хонаи ман даромада ба занам

---

[1] Ин мачоз аз оши палав гирифта шудааст, ки тагидегии он хубтар ва серравғантар мешавад.

ҳучум карда истода будааст, ки ман ба болояш даромада омадам. Оқсаққоли гузар ва ҳамсоягонро шоҳид кармо медонеду шариат.

— Рӯи инро кушоед! Кӣ будааст ин ҳаромзода?! — гуфта козикалон ба мо фармон дод:

Ман пеш рафта аз сари гунаҳкор чомаашро кашида гирифта нигоҳ кардам, ки он одам пири худам, имом ва шайхи хонақоҳи Болои ҳавз — чаноби Пирзода будааст...

— Барака ёб, Мачид! — гуфта фиристод Ҳайдарча бо шодмонӣ.

— Қандаша хӯрад Пирзодет! — гуфта ба вай илова кард Рӯзӣ-сарноӣ ва ҳаман чаллодон якбора чапак зада фиристоданд.

— Оҳистатар,— гуфт Мачид,— ягон кас овози чапакро шунида хабар диҳад, моро ҳам «чадид» гуфта хоҳанд кушт.

— Гап задан гир, касеро ки ба мо гап зада тавонад, ҳанӯз модараш назоидааст. Ин давр, даври чаллодон аст. Ба чаллодон касе гап зада наметавонад.

— Агар ба чаллодон гап задан мумкин мебуд, аввал амирро мекуштанд,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ ва Мачид хикояти худро давом дод:

— Қозикалон пас аз он ки ба Пирзода нигоҳ карда ду-се бор:

— Дар гӯр сарат, дар гӯр сарат!— гуфт, ба даъвогар ва шоҳидон:

— Шумо ба кори худатон равед. Мо ин мурдорро мувофиқи шаръи шариф чазо медиҳем,— гуфта онҳоро рухсат дод.

Пас аз он ки даъвогар ва шоҳидон дур шуданд, козикалон ба қушбегӣ гӯшакӣ карда:

— Агар ба ин одам мувофиқи гуноҳаш чазо диҳем, ҳаман муллову шайхҳо бадном мешаванд. Ин дафъа насиҳат дода фиристонем, чӣ мегӯед?

— Ихтиёр ба дасти чаноби шариатпаноҳӣ аст! — гӯён қушбегӣ ба фикри қозикалон ҳамроҳ шуд.

Бо ишорати қозикалон посбонон Пирзодаро ба ӯ наздик оварданд. Қозикалон пас аз он ки лаби худашро лесида-лесида:

— Чӣ кор кунам, ки ҳамаи мулло ва шайхҳо бадном мешаванд, вагарна ҳаққи ту сангсор кунондан буд,— гуфт ва илова кард:

— Хуб, ин дафъа дафъ шав, минбаъд коратро донис-та кун!

— Тӯҳмат, тақсир, тӯҳмат! Ман дар вақте ки аз он кӯча мегузаштам, танг шудам, барои нақзи вузӯъ халоҷо кофта ба он ҳавлӣ даромада будам, ки...— гӯён Пирзода мехост узр гӯяд. Ясавулбошӣ ба ӯ наздик омада:

— «Тавба кардам» гӯед, ҷаноби олиро дуо карда рафтан гиред! — гӯён сухани ӯро бурид.

Пирзода пас аз он ки дар ҳаққи ҷаноби олӣ дуои...

— Бо даҳони ҷунуби худ,— гуфта Рӯзӣ-сарноӣ сухани Маҷидро тасҳеҳ кард.

— Ҳо, бо даҳони ҷунуби худ,— гӯён Маҷид давом намуд,— дар ҳаққи ҷаноби олӣ дуои дуру дарозе кард, саллаву ҷомаашро дуруст карда ба Регистон фуромада рафт...

— Магар ҳанӯз он пират зиндааст? — гуфта Қурбон аз Маҷид пурсид.

— Зинда аст, ҳанӯз ҳикояти ӯ тамом нашудааст.

— Гуфтан гир, ин тавр бошад!— гуфт Ҳамро-гавбоз. Маҷиди қаҳқашонӣ давом кард:

— Як рӯз дар Қогон тамошо карда мегаштам,— гуфт ӯ,— дар миёни мардум «Пирзода!.. Пирзода!..» гуфта шавқун баромад. Ба тарафи вокзал нигоҳ кардам, ки як бандиро аз вагон фуроварда истодаанд. Дар пасу пеши бандӣ ду посбони милтиқдори рус. Дар вақте ки посбонон ӯро аз наздикии ман мегузарониданд дидам, ки Пирзодан худам аст. Ман дар тааҷҷуб афтода хостам, ки аз вай аҳвол пурсам. Аммо посбонон роҳ надоданд ва нагузоштанд, ки ман ба ӯ наздик равам. Ночор ман ҳам аз думболи онҳо ба қатори садҳо тамошобин рафтан гирифтам. Ӯро бурда ба тӯқсабохона даровардаанд. Одамони тӯқсабохона маро ва дигар тамошобинонро аз он ҷо рондаанд. Ман он рӯз сабаби бандигии пири худро нафаҳмида баргаштам...

Фардои он рӯз яке аз одамони тӯқсаборо, ки ба ман шиносо буд, дида аҳволро пурсида фаҳмидам, ки он қадар кори аҷибе нашуда будааст...

— Хуб чӣ шуда будааст? — гуфт Ҳамро-гавбоз.

— Пирам дар станцияи Фароб ба хонаи як зани вайрон барои нақзи вузӯъ (худаш дар вақти пурсиш ҳамин тавр ҷавоб додааст) даромадааст. Полиси станция ки ба болои ҳодиса расида омадааст, Пирзодаро барои ин ки бо вуҷуди тайёр ва кушода будани фоҳишаҳонаҳои рас-

мӣ, аз фоҳишаи хусусӣ истифода кардан хостааст ва зинакро барои ин ки берухсати расмӣ фоҳишаги кардан хостааст, гунаҳкор шумурда пиртакул (протокол) карда онҳоро ба сардори худ супурдааст. Сардори полис занакраняи Бухоро буданаш ба ихтиёри тӯқсабои Қогон, ки намояндаи ҳукумати Бухоро аст, фиристодааст.

— Хуб, «ҷаноби» тӯқсабо ба ин кор чӣ чора дидаанд? — гуфта Қурбон-девона пурсид.

— Тӯқсабо ин аҳволро ба воситаи телефон ба қушбегӣ фаҳмондааст, қушбегӣ бо машварати қозикалон ин дафъа ҳам гуноҳи пирро бахшидааст...

— Яъне пирро мурид дастгирӣ кардааст,— гуфта Ҳамро-гавбоз ҳамаро хандонд...

— Дар бадали ин, дар рӯзи қиёмат Пирзода қушбегиро аз оташи дӯзах халос хоҳад кард,— гуфта Рузи-сарноси хандан аҳли маҷлисро боз ҳам баландтар гардонид...

— Ҷои ханда ҳанӯз дар пеш аст,— гӯён Маҷид пас аз паст шудани хандаи аҳли маҷлис давом кард:

— Ду сол аз ин пеш, аз Чорҷӯй омада ба Қогон фуромадам. Поезди охирӣ ба Бухоро рафта будааст, барои фойтун пули бисьёр дода ба шаҳр рафтан раги дастам кашид[1], «хуб чӣ зарар дорад, имшаб, ба Қогон меҳобам ва фардо бо поезди якум Бухоро меравам» гӯён медӯкони Шариф-самоворчӣ рафтам. Дар он ҷо як чой дам карда ба болои кат бо Шариф нӯшида чақ-чаққунон нишастем...

Як вақт аз наздикии мо дар торикӣ як одам шипиррос зада гузашт. Ба сари ин одам як саллаи кабуди калон буд, ки фашашро мисли афғонон дароз карда партофта буд ва бо як дасташ нӯги фаши саллаашро гирифта бо он даҳон ва ниман рӯяшро пӯшонда буд. Маълум буд, ки ин одам ин корро барои ношиносонидани худ мекард. Дар бағалаш як буғчаи калон ҳам буд...

«Ин одам бояд як дузди навкор бошад, ки ин бӯғчаро аз ҷое ҳозир дуздида омада истода бошад» гуфтам ман дар дили худ ва аз думболи ӯ афтодам...

— Дуздро қарақчӣ задан хостааст-дия,— гуфта Рӯзӣ-сарноси сухани Маҷидро бурид.

Маҷид, пас аз он ки:

[1] *«Раги даст кашидан»* — аз харҷ даст нигоҳ доштан аст.

— Дуруст, ҳамин тавр буд, агар кор мисли гумон кардагии ман мебаромад, бӯғчаро аз дасти ӯ гирифта монданӣ будам,— гуфта ба ҳикояти худ давом кард:

— Ин одам рост ба пеши ҳамон ҳавлии маълум рафт. Аз тиреза ба дарун нигоҳ кард, магар дар он ҷо ягон каси зарарнокро надид, ки зуд ба дари даромади он иморат рафта ба дарун даромада ғонб шуд.

Чӣ қадар диққат карда бошам ҳам, ман кӣ будани он одамро шинохта натавонистам. Ман ҳам ба пеши он иморат расида аз тиреза ба дарун нигоҳ кардам. Дар зери рӯшнои лампаҳои хирасӯз, дар атрофи чорпояҳо одамони маст панҷ-панҷ ва даҳ-даҳ нишаста буданд. Ба рӯи чорпояҳо шишаҳои пури пиво ва арақ қатор буданд. Дар ҳар давра дар миёни мардон як ё ду нафар занони беморнамо ки лаб ва рӯйҳошонро бо сурхӣ ва сафедӣ ранг карда буданд, менишастанд. Занон шишаи пиво, ё ин ки аракро гирифта ба истакон ва румкаҳо рехта якяк ба мастон медоданд. Ҳар шишаро то нима холӣ карда онро дар зери чорпоя ба қуттии шишадон гузошта, ба кашидани шишаи дигар сар мекарданд...

Гоҳо аз баъзе даврaҳо яке аз он мардони маст яке аз он занонро аз бозу гирифта ба яке аз ҳуҷрачаҳое ки дар як тарафи он ҷо буд, даромада мерафтанд...

Дар шаҳнишини хона музикачиён менавохтанд ва баъзе занон мерақсиданд. Баъзе касон хоҳ ба ҳавои музика мувофиқ ояд, хоҳ наёяд «лублу, лублу, маҳмадҷон, лублу маҳмадҷон» гӯён хониш мекарданд...

Ман қариб ду соат ин маҷлиси дилгиркунандаи мастонро тамошо карда истода бошам ҳам, дар миёни онҳо он касеро ки ман дидам ва шинохтани ӯро мехостам, дида натавонистам. Оқибат ба чойхона омада хобидам...

Бо торикии рӯз аз саворхона баромада аз тарафи вокзал роҳӣ шудам. Вақте ки аз байни қаторҳои вагонҳо мегузаштам дар чорбоғчаи вокзал дар байни дарахтон касеро, ки шабона дида, кӣ будани ӯро муайян карда натавониста будам, дидам. Он одам буғчаи дар бағал доштаашро ба замин гузошта онро яла мекард.

«Акнун даст гирифтам» гӯён ба он одам, наздик шудам, ки пири худам — Пирзода будааст. Ӯ бӯғчаро кушода аз дарунаш дастори калон, тасбеҳи дароз ва ҷоман сафеди шайтонтеригии худро мебароварад. Дар даруни буғчааш як ҷойнамози маллаи кашидадӯзӣ ҳам будааст,

ки онро гирифта мехробашро ба тарафи қибла карда паҳн мекард.

Ӯ ҳам маро шинохт ва аз саросемагӣ аз ман пештар ӯ ба ман салом дода:

— Ҳо бародар, дар ин ҷо будед-дия? Ман ҳамин шаб аз Чорҷӯй аз зиёрати Сахиҷон [1] омада будам.

Аммо аз поезди Бухоро монда дар ин ҷо хобидам.

Ман қасдан барои обдузд гирифтани ӯ:

— Ман шуморо дирӯз дар намози пешин дар хонақоҳи Хӯҷадавлат дида будам-ку? — гуфтам (дар он вақтҳо пирам имом ва шайхи хонақоҳи Хӯҷадавлат таъин шуда буд).

— Дуруст, ман намози пешин ва асру шомро дар хонақоҳ хонда ба нияти Чорҷӯй рафтан аз шаҳр баромада будам. Лекин аз поезд монда дар ин ҷо хобидам,— гуфта пирам дурӯғи аввалашро бо дурӯғи дигаре дуруст кардан хост.

Ман «пирам»-ро аз ин зиёда дурӯғгӯй карданро надоста:

— Хуб тақсир, сухани шуморо аввал нафаҳмида будаам,— гӯён ба роҳи худ рафтанӣ шудам.

— Ин ҷо истед! Бояд барои билетгирӣ рафта истода бошед. Барои ман ҳам билет гиред,— гӯён кисаашро кофта ба ман пули майда дода илова намуд:

— То омадани шумо ман намозро хонда мегирам.

Ҳарчанд ӯ мехост, ки ман пули ӯро нагирифта гӯям ки «хуб тақсир, пули майда дар худам ҳаст, барои шумо ҳам билет мегирам», аммо ман худро ба нодонӣ зада пулашро гирифтам ва ба тарафи билетхона рафтам...

Ман билетро гирифта омадам, ки «пирам» намозашро хонда шудааст, саллаи сафеди калонашро бастааст, ҷомаи сафеди васеи дарози шайтонтеригии худро пӯшидааст, як тарафи тасбеҳи дарозашро аз остини ҷомааш бароварда ба тарафи замин овезон кардааст, ҷойнамози малларо чӯр қат карда ба китфаш андохтааст ва лабошро пичир-пичир кунонда ба роҳ ҳозир шудааст.

Ман билетро ба дасти ӯ дода, тамом шудани дуояшро, ки ба бадали ин хизмати ман дар ҳаққи ман мекард, мунтазир нашуда худ ба худ:

— «Баъд аз ин рӯи мурдори туро худо ба ман нишон надиҳад!» гӯён ба тарафи қатори вагонҳо, ки барои Бухоро рафтан тайёр шуда буд, нигоҳ карда рафтам.

— Маълум мешавад, ки ин дафъа ҳам пират барои «нақзи вузӯъ» ба он ҷои маълум рафтааст. Лекин ин дафъа дар худи ҳамон ҷо таҳорат ашро ҳам тоза карда бошад, ки аз он кор фориғ шудан замон ба намозхонӣ ва тасбеҳгӯӣ даромадааст,— гуфта Рӯзӣ-сарноӣ ҳикояти Маҷидро пурра кард.

— Пират рафта-рафта «баақл» шуда будааст,— гуфт Қурбон-девона ба Маҷид.

— Чӣ тавр?

— Аввалҳо ба хонаҳои занақҳои хусусӣ даромада худро расво мекард. Магар насиҳати полиси Фароб ба вай хуб асар кардааст, ки дигар ба хонаи онгуна занҳо нарафта раҳи рост ба ҷои маълуми рӯпрост рафтааст?

— Дуруст, — гуфт Маҷид, — аз ҳикояти Ака-махсум ҳам маълум мешавад, ки ӯ дар охирҳои кор хеле «баақл» шудааст...

Мурдакашон омаданд, шунидани ҳикояти Ака-махсум дар паси бор карда додани мурдагон монд...

СИРРИ МАРДОН ПӮШИДА (ДАВОМИ «ПИРЗОДА»)

Баъд аз он ки ҷаллодон мурдаҳоро бор карда дода омада ба ҷои худ нишастанд, Ҳамро-гавбоз ба Маҷиди қаҳқашонӣ «канӣ акнун ҳикояти Ака-махсумро сар кун» гуфт.

— Хӯш ҳозир,— гӯён Маҷид ба гап даромад:

— Ман Ака-махсум ном як ошно доштам, номи аслиш ӯ дигар бошад ҳам, ба сабаби муллозода буданаш ҳаман мардуми Бухоро ӯро Ака-махсум мегуфтанд. Ӯ дар айёми ҷавонии худ дар мадрасаҳои Бухоро истиқомат карда ҳаман корҳоеро ки муллоҳои Бухоро ва олуфтагони ин ҷо мекунанд, аз сар гузаронидааст. Дар вақтҳои охир ӯ аз мадраса ва муллоҳо рӯйгардон шуда ҳамеша бо муллоҳои калон ва амалдорони амир ҷангу ҷидол барпо мекард ва дастбагиребон мешуд. Ҷанги ӯро бо аълами Бухоро навакак гуфтам. Ӯ бо миршаби Бухоро ҳам чанд бор ҷанг карда ба сабаби ғайрат ва ҳунари худ ба дасти ӯ гирифтор нагардида, ҳатто бор-

[1] Оммаи мардум мазореро ки дар Чорҷӯй буда ва ба Шоҳимардон нисбат медиҳанд, «Сахиҷон» ҳам мегӯянд. Дар ин ҷо Пирзода ба муриди худаш ки авом аст, бо забони омма гап задааст.

ҳо ба миршаб ғолиб омада ӯро ба ҷук[1] гуфтан маҷбур кард...

— Ту «дар бораи Пирзода гап мезанам» гуфта дар ҳаққи Ака-махсум зада рафтӣ-ку,— гӯён Ҳамро-гавбоз сухани Маҷидро бурид.

— Сабр кун, аввал ман худи Ака-махсумро ба шумо ён шиносонам, то ки ҳикояти аз забони вай нақл мекардагем маза диҳад,— гуфта Маҷид ба Ҳамро-гавбоз ҷавоб дод ва ба ҳикояти худ давом намуд:

— Ана ҳамин Ака-махсум ба ман ҳикоят карда гуфта буд:

— Як рӯзи рамазон бо як ошнои худам, ки дар мадрасаи Сӯфиёни Бухоро истиқомат дошт, ҳамроҳ ба лаби ҳавзи Девонбегӣ рафтем, дар он ҷо яке аз хешовандони қозикалонро ки бо мо шиносоӣ дошт, рост оварда ӯро ҳамроҳи худ гирифта ба ҳуҷраи ошном ба мадрасаи Сӯфиён баргаштем; мадраса холӣ буд, ҳамаи рӯзадорон аз ҳоби пешинӣ хеста ба лаби ҳавзи Девонбегӣ рафта буданд. Мо сандалиро бардошта дар оташхонаи он як сихкабоби дастӣ тайёр кардем. Дар ҳуҷра маи дастии кӯҳнаи дусола доштем. Ҳарчанд мо баном рӯза бошем ҳам ба шарафи меҳмон, дар нимрӯзӣ «рӯзаи худро кушодем». Албатта, дар ин «рӯзакушоии» мо ба ҷои хурмо ва хӯроки беоташ шароби дусолаи чун оташ гузашт. Хешованди қозикалон ҳанӯз 16—17-сола бошад ҳам навбати худро баробари мо беибо мебардошт...

Ман то қариби намози аср хушьёр будам. Баъд аз он намедонам, ки аз сари ман ва ҳамкосагонам чӣ гузашт. Аммо як вақт аз хоб чашмамро кушодам, ки дар ҳуҷра торик шудааст, гӯгирд зада лампаро даргирониаст. Ҳамулфатонамро ҳам бедор кардам. Махсумҷон (хешованди қозикалон) ҳарчанд дар зоҳир маълум намекард, аз башарааш хеле дар ташвиш буданаш маълум буд. Албатта ӯ дар дили худ мегузаронид, ки қозикалон ба сабаби набудани ӯ дар хона то ин вақти шаб ӯро пурсуков ва бозхост хоҳад кард. Ман ба ин андешаи ӯ пай бурда:

— Шумо хотирҷамъ нишинед, ман ҳозир баромада аҳволро мефаҳмам,— гӯён аз ҳуҷра баромада рафтам...

[1] *Ҷук* — калимаест, ки олуфтаи мағлубшуда дар ҷанги тан ба тан мегӯяд. Ин калима аз ҷанги бедона гирифта шудааст.

Ман дар кӯча як ошномро рост оварда аз ӯ дар он рӯз дар шаҳр чӣ воқеаҳо рӯй доданро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Рӯзона ягон воқеаи калоне рӯй надодааст. Аммо пас аз ифтор — шабона овоза шуд, ки «додарзодаи қозикалон гум шудааст». Одамони қозикалон ҳаман кунҷӯ гӯшаҳои шаҳрро кофта дида бошанд ҳам, то ҳол аз вай асаре наёфтаанд...

Ман пас аз он ки аз он ошном ҷудо шудам, як танбӯрӣ ва як ҳофизи дилам пур мешудагиро ёфта ба ҳуҷра овардам.

Ҳикояти аз ошном шунидаамро ба ҳамсӯҳбатони худ нақл карда:

— Қори ношуданӣ шуд, акнун сӯҳбат ғанимат аст,— гӯён базмро тартиб додам. Нӯшонӯши шабона, ки бо нағмаи танбӯр ва овози ҳофиз ҳамроҳ шуда буд, аз рӯзонааш болотар рафт...

Дар охири саҳар, вақте ки рӯзадорон хӯроки саҳарии худро хӯрда мурдавор хобида буданд ва кӯчаҳои шаҳр ҳам мазорвор ором гирифта буд, мо ҳам маҷлиси базмро ғундоштем. Вақте ки ман танбӯрӣ ва ҳофизро рухсат медодам ба онҳо:

— Пои мурғ чандта? — гуфтам.

— Пои мурғ якта — гӯён онҳо баромада рафтанд[1].

Акнун Махсумҷонро ҳам ба хонааш расонда мондан даркор буд. Лекин ӯ аз таъсири мастӣ қуввати қадам партофтан надошт. Ҳар чӣ бошад гӯши ӯро ҳам бобати нигоҳ доштани сир сахт тофта, ӯро ба пуштам бардоштам. Барои дар роҳ бар нахӯрдан ба ягон одами шинос аз тангкӯча ва паскӯчаҳои шаҳр роҳӣ шуда ӯро бурда ба дари ҳавлиаш гузоштам. Баъд аз он ки дар бобати сир нигоҳдорӣ як бори дигар гӯши ӯро тофтам аз вай ҷудо шуда ба ҳуҷра омадам, ки ҳамбазми мо дар гирья кардан аст. Аз ӯ сабаби гирьяашро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Албатта ин сир кушода хоҳад шуд. Қозикалон барои беобрӯй накардани худ ба бародарзодааш чизе нагӯяд, ҳам моро сиҳат, саломат нахоҳад гузошт. Баҳонаҳои дигар сохта моро дар зиндон хоҳад андохт, ё бадарға хоҳад кард.

— Ту ки гоҳ-гоҳ барш ва чакида мехӯрӣ зиёда тарсончак шуда мондай,— гуфта аввал ӯро хуб таъна задам ва пас аз он гуфтам:

[1] Ин саволу ҷавоб киноя аз тавсия ба сахт нигоҳ доштани сир аст.

— Натарс, ҳеҷ кор намешавад. Майдони ақл васеъ аст, илоҷи ҳар корро худам мекунам. Ту ба ман як ҷоман банорас ёфта диҳӣ мешавад.

Ӯ оби чашми худро пок карда буғчаи худро кушод ва аз он ҷо як ҷомаи банораси зеҳқалонро ки ҳануз пӯшида нашуда буд, гирифта ба пеши ман монд.

Ҷомаро дар бағал андохта, рафиқи базмамро хамроҳ гирифта, шамъро кушта, аз ҳуҷра баромада дари онро бастам ва калидро, ки калиди ғалақаи чӯбин[1] буд, ба сарам, дар печи саллаам халондам...

Вақте ки мо мехостем аз мадраса бароем, муаззини мадрасаро дидам, ки барои азони бомдод дар рӯи мадраса таҳорат мекард. Ба дасти ӯ ду танга дода:

— Мо дар бистуми рамазон ба хонақоҳи Бозори Ресмон рафта даҳа нишастаем. Ҳар кас моро пурсад, ба ҳамин тарз ҷавоб деҳ. Фаҳмидӣ! — гуфтам.

— Фаҳмидам. Дар бистуми рамазон кӯрпа-болишҳои шуморо худам бардошта бурда шумоёнро дар хонақоҳи Бозори Ресмон монда омадаам,— гуфт муаззин.

— Офарин! — гӯён ба муаззин, мо аз мадраса баромадем. Дар сари роҳ ба ҳавлии худ даромада ба аҳли хонаводаи худам ҳам:

— Мо дар бистуми рамазон, дар хонақоҳи бозори Ресмон даҳа нишастаем. Ҳар кас ки моро пурсад, ҳамингуна ҷавоб диҳетон — гӯён таъин карда гузаштам.

Аммо дар ҳақиқат он рӯз бисту ҳафтуми рамазон буд. Мо ба хонақоҳи бозори Ресмон рафтем. Хонақоҳ хомӯш ва ором буд. Мурид ва халифагоне ки хӯроки саҳариро говвор хӯрда буданд, дар даруни пардаҳо[2] монанди говони нав гарданашон буридашуда хурроса зада мехобиданд. Мо аз миёнаи пардаҳо бо роҳе, ки рост ба пешгоҳи масҷид мерафт, рафта ба пардаи дар пеши меҳроб кашидашуда, ки одатан дар он ҷо шайхи хонақоҳ ҷойгир мешавад, расидем.

Шайх бо овози пои мо аз хоб бедор шуда дузону нишаст. Мо ба парда даромада ба ӯ салом додем. Ӯ ба мо баъд аз ҷавоби салом ҷой нишон дод, мо нишастем.

Ин шайх яке аз шайхҳои машҳури Бухоро буд, ки

[1] Калиди ғалақаи чӯбин ҳам чӯбин мешавад, ки дастаи ӯро дар печи салла халонда гаштан мумкин аст.

[2] *Парда* — латтаҳои суфи муқаррарӣ аст, ки дар хонақоҳ дар вақти даҳанишинӣ ба торҳо мекашанд, дар даруни ҳар як парда як кас менишинад ва мехобад.

мо ба вай дарбоз ҳолдон будем. Ман ҷоман банорасро пеши ӯ гузоштам:

— Тақсир, сирри мардон пӯшида! — гуфтам. Ӯ ҷомаро бардошта ҳар тарафи ӯро аз назар гузаронид:

— Ҷоман бисьёр хуб будааст, худо қабул кунад, худо сатторульуюб[1] аст,— гуфт ва ҷомаро ба паҳлуи худ монда ба мо нигоҳ карда:

— Чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

— Мо,— гуфтем,— дар хонақоҳи пуршарофати шумо аз бистуми рамазон аз аввали даҳа боз даҳа нишастаем, дуруст аст?

— Дуруст! — гуфт шайх ва аз ҷояш хеста аз паздкии пардаи худаш як пардаи холиро ки дар қатори пардаҳои халифагон буд, ба мо дода моро дар он ҷо ҷойгир кунонид...

Мо ду шаб дар хонақоҳ дар даруни парда хобида дар бисту нӯҳуми рамазон даҳан даҳрӯзаро тамом кардем. Шайх ба мо ҳам дар қатори муридони калон ва халифагони худ як-як яктахи суф ва кулоҳи суф эҳсон карда фотиҳа дод ва дар вақте ки бо мо видоъ мекард:

— Одами қозикалон омада шуморо аз ман пурсид. Ман ҷавоби маълумро додам,— гуфт.

Мо дар муддати ду рӯз , бо касоне ки даҳ рӯз дар хонақоҳ хобида буданд, баробар савоб гирифта аз хонақоҳ баромадем. Гӯё барои ҳисоб додан аз корҳои савоби худ, ҳамон шаб ба хонаи қозикалон, ки соҳиби шарнат аст ба ифтори ногуфт[2] рафтем. Меҳмонхонаи қозикалон аз монанди мо шайхон ва халифагон, ки даҳаро тамом карда «барои ҳисоб додан» омада буданд, пур буд. Албатта пири мо ҳам пешгоҳи меҳмонхонаро зинат медод. Вақте ки чашми қозикалон ба мо афтод, ба тарафи мо нигоҳи илтифотомезе карда барои мо аз ҳамсолу амсоламон болотар ҷой нишон дод. Мо таъзимкунон ба ҷои барои худамон нишон додашуда нишастем. Қозикалон ба ман нигоҳ карда:

— Ҳой, ҳой чӣ тавр давлати хуб аст! «Дар ҷавонӣ тавба кардан нашъаи пайғамбарист» гуфтаанд. Шунида хурсанд шудем, ки шумо ҳам даҳа нишастаед,— гуфт.

Ман дастҳои худро ба сари синаам баста ва сар ҳам

[1] *Сатторульуюб* — пӯшонандаи айбҳо.

[2] *Ифтори ногуфт* — дар рамазон ба хонаи касе барои рӯзакушой бе хабару таклифи махсус рафтан аст, ки назар ба қавли диндорон ин кор савоби бисьёр доштааст.

карда ба ин илтифоти қозикалон таъзими шукрона кардам ва қозикалон давом намуд:

— Номи шумо дар сабукӣ баромада буд, ба шумо баъзе корҳоеро, ки ба муллозодагӣ муносиб нест, нисбат медоданд. Сад шукр, ки шумо дар чавони хонақохиашин шуда арвоҳи падари худро шод кардед ва даҳони дӯсту душманро бастед.

Ман пас аз он ки аз ҷоям хеста ба ин илтифотҳои қозикалон дуюмбора таъзими шукрона намудам, ба тарафи бародарзодаи ӯ, ки дар як гӯшаи хона нишаста чашмашро аз ман намеканд, гӯшаи чашмамро партофта дастамро ба калиди ҳуҷра, ки дар печи саллаам халонда гӣ буд, расонда гирифтам.

Ин як ишорати дар байни мо маълум буд, ки ман дар он вақт бо ишорат гӯё «кори мо бо роҳи худ рост рафта истодааст. Қозикалон баъд аз ин аз мо ҳеҷ шубҳа намекунад, имшаб ҳам ба он ҳуҷра, ки калидашро ба ту нишон додам, рав — дар он ҷо маҷлиси майхӯриро барпо хоҳем кард» гуфтам. Ӯ ҳам бо расондани дасти худ ба чашмаш гӯё:

— «Ба чашм, албатта меравам!» — гуфт...

* * *

— Тобистон шуд, ман ба сайри Самарқанд рафтам, — гуфта Ака-махсум ба ман саргузашти худро нақл карда буд,— гӯён Маҷиди каҳкашонӣ ҳикояти худро аз забони Ака-махсум давом дод:

— Ошноҳои самарқандиам маро ба Мавлонобод ном ҷое бурданд. Дар он ҷо аз занони вайрони маҳаллӣ ва аврупоӣ хеле кас ҷамъ шуда дӯкон кушода нишаста будаанд. Мавлонобод номида шудани он ҷо хам сабаб доштааст:

Ҳукумати Николай барои «кор ёфта додан» ба заноне бекор ва мӯҳтоҷ хамин тарз як ҷой барпо кардани шудааст. Аммо барои ин «кори» мурдор дар ҳеҷ деҳа ва гузар ҳеҷ кас аз замини худ ҷо надодааст. Охир Ҳоҷӣ-Мавлонбой ном як бои тақводори самарқандӣ «барои бародани ҳоҷати» занони мӯҳтоҷи вайрон аз пеши вокзали Самарқанд як қитъа заминашро ки хароб: ҷарӣ, пасту баландӣ буда киштукор карданаш мумкин набудаст, иморат карда барои ин «кор» ба иҷора мондааст. Ба ҳамин муносибат он ҷой барои абадӣ кардани номи он бой аз тарафи мардум «Мавлонобод» номида шудааст...

— Агар он ҷойро «Николайобод» меномиданд, барои

абадӣ кардани номи ҳукумати Николай, ки ободкунандан ҳақиқии он ҷой будааст, боз ҳам муносибтар мешуд,— гуфта Рузӣ-сарноӣ сухани Маҷидро бурид.

— Он гуна «Николайободҳо», дар Сим, дар Тошкент ва дар дигар ҷоҳо ки барои ҳукумати Николай ёдгории хубе мешаванд, бисьёр буданд. Бигузор, ки ягонтан он гуна ҷоҳо ба номи бойҳои мусулмон ҳам монад,— гуфта Ҳамро-габоз ба фикри Рӯзӣ-сарноӣ муқобил баромад.

Маҷиди каҳкашонӣ пас аз он ки:

— Дуруст,— гуфта фикри Ҳамро-гавбозро тасдиқ намуд, ба ҳикояи худ аз забони Ака-махсум давом кард:

— Ака-махсум ба ман нақл мекард, ки «корхонадорони» он ҷо ду қисм будаанд, як қисмашон занони ҷавони зебои хушовози бозигарро (раққосаро) дар «корхонаи» худ ғундошта будаанд. Бештарини касоне ки дар дӯкони инҳо меоянд, чой ё май менӯшанд, дутор, танбӯр ва хониш мешунаванд, рақс тамошо мекунанд, дар охири кор ҳаққи даркориро адо карда баромада мерафтаанд. Аммо бо ин занҳо шабхобӣ танҳо ба касоне ки пули бисьёре сарф кардаанд, муяссар мешудааст.

«Қисми дуюми корхонадорон» занҳои пиртар, бемор ва аз кор баромадаро ғун кардаанд, ки дар корхонаҳои онҳо солдатҳо ва касоне ки бо пули кам шабхобиро мехоҳанд, рафтуой мекардаанд.

Азбаски мақсади мо як маст шуда базм тамошо кардан буд, ба яке аз «корхона»-ҳои қисми аввал даромада ба айвони болохонаи ӯ ки нақшин буда ба тарафи кӯча нигоҳ мекард, ҷой гирифтем. Пиво ва вино нӯшида, дутор ва танбӯр шунида нишастем...

Ман бо вуҷуди ин ки чашмам аз шиддати мастӣ хира шуда буд, оянда ва равандагони кӯчаро тамошо мекардам. Дар ин миён дар тарафи ҷарӣ, ки дар он ҷо «корхонаҳои» қисми дуюм ҷойгир шуда буданд, як одами бисьёр аҷиб ба назарам вохӯрд. Дар бағали он шахс буғчаи калон, ба сараш як саллаи кабуди фашдарозе буда риш, даҳон ва як тарафи рӯяшро бо фаши салла печонда гирифта буд, ки ӯро ҳар кас намешинохт...

— Чунон ки Пирзодаи ту дар Қогон карда буд,— гӯён Қурбон-девона сухани Маҷидро бурид.

— Ҳо, худи ҳамун барин,— гуфт Маҷид ва сухани худро давом дод:

— Ака-махсум мегуфт: он одам ба яке аз он корхонаҳо даромада мерафт, пас аз ним соат аз он ҷо барома-

да боз ба дигараш медаромад. Аз қиёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухорой будани ӯро муайян карда бошам ҳам, ки будани ӯро шинохта натавонистам. Ӯ ҳаман он «корхона»-ҳоро як-як сайр карда ба ҷои нишасти мо наздик омада бошад ҳам, чашмони аз мастӣ хирашудаи ман ӯро намешинохт.

«Оқибат кӣ будани ин хурӯси кулангиро фаҳмам» гӯён ба кӯча фуромадам. Дар пеши дарвозаи сарое, ки ӯ дар охири он ҷо даромада буд, ин сӯ, он сӯ қадам зада роҳ рафта гаштам...

Як вақт он одам аз сарой баромада бо ман рӯ ба рӯ афтод. Бо диққат нигоҳ кардам, ки ба шайхи худам монандӣ дорад. Аммо ба чашмони худ бовар накардам. Ман баъзе корҳои шайхи худро донам ҳам, ӯро ин қадар хасмусхӯр гумон намекардам. «Аҷаб нест, ки дар масти чашмонам иштибоҳ карда бошанд» гӯён чашмамро молида дуруст нигоҳ кардам: не, ба худи ӯ монанд аст...

То ин вақт он одам ба ман наздик омада:

— Ассалому алайкӯм, «сирри мардон пӯшида» гуфт. Ман саҳв накарда будаам, ӯ пири худам ва яке аз шайхҳои машҳури Бухоро — Пирзода шуда баромад.

— Хотирҷамъ бошед, ман аз он ҷумла мардон ҳастам, ки ба некӣ бо некӣ ҷавоб мегардонам,— гуфтам ва пас аз он ки ӯ ба як сарои дигар даромада рафт, ман ба ҷои аввалиам баргаштам...»

МАШИНАИ ТОРОҶГАРӢ

Мурдакашон боқимондаи охирини мурдаҳоро ба аробаҳошон бор карда гирифта бурданд. Ҷаллодон ҳам кори шабонаашонро тамоман ба охир расонда барои хобидан бар рӯи намад дароз кашиданд. Онҳоро хоб рабуд, ё нарабуд? Ин ҷояш ба мо маълум набуд, аммо ҳамин қадараш маълум, ки касе овоз намебаровард ва ҳамагӣ хомӯшона ёзида буданд. Баъд аз қадре хомӯшӣ:

— Ака Ҳамро, магар хобатон бурд? — гуфта Қурбон-девона овоз дод.

— Хоб дар гӯр! — гуфт Ҳамро-гавбоз аз як паҳлу ба паҳлуи дигар гардида,— аз як тараф хаёлҳои касоне ки мо онҳоро буғ карда куштем, дар ҳолате ки ҷастухез мекунанд, аз пеши чашми кас мегузаранд; аз тарафи дигар мурдаҳое ки ҳозир онҳоро ба аробаҳо бор карда тамом кардем, чашмони аз косахонаашон баромадаро ба тарафи мо дӯхта, гуё «мо ба шумо чӣ бадӣ карда будем, ки шумо моро ин қадар азоб дода куштед?», мегӯянд; аз як сӯ ҳикоятҳое ки имшаб дар бораи кирдорҳои бади одамҳои мурдор шунидем, дубора ба ёд омада дар дили кас дар хаққи онҳо нафрат меангезонанд; аз сӯи дигар фикри он ки «фардо боз чӣ қадар хунҳои ноҳақро мерехта бошем» ба ёд омада хаёлро парешон мекунад... дар ин ҳол чӣ тавр хоб меояд ва чи гуна осудагӣ пайдо мешавад...

Ҳамро-гавбоз пас аз он ки қадре хомӯш монд:

— Хуб, ту чӣ гуфтан мехостӣ? — гуфта Қурбон-девонаро пурсид.

— Ҳеҷ чиз гуфтан намехостам. Фақат дар андеша афтодам, ки «фардо боз ба куштани чӣ қадар одамҳо маҷбур мешавем, азоб мекашем, монда мегардем; боз шаб бедорхоб шуда он мурдаҳоро бор карда мединҳем», ин чизҳоро фикр карда дар дилам омад, ки «агар амир барои одамкушӣ ягон машина месозонд, мо ин қадар монда намешудем» ҳаминро ба шумо гуфтан хоста будам.

— Ҳамин фикрро то ҳол касе ба ёди амир наёвардааст, вагарна кайҳо як машинаи одамкушӣ созонда ба кор андохта моро аз ин азоб халос мекард,— гуфт Ҳамро-гавбоз.

— Вақте ки барои одамкушӣ даркории мо намонад, аҷаб набуд ки бо он машина худи моро ҳам мекушт,— гуфт Маҷиди каҳкашонӣ.

— Кушта шудан аз ин зиндагонӣ беҳтар аст,— гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Барои одамкушӣ ҳам машина сохта мешудааст-дия,— гуфт Ҳайдарча бо тааҷҷуб.

— Амире, ки барои бачабозӣ машина созонда гирифтааст, чаро барои одамкушӣ машина созонда натавонад? — гуфт Рӯзӣ-сарноӣ.

— Дарвоқеъ амир «машинаи бачабозӣ дорад» мегӯянд, магар ҳамин овоза рост аст? — Қурбон-девона пурсид.

— Дар хаққи ин амир ҳар чизе ки гӯянд бовар кардан гир,—гуфт Рӯзӣ-сарноӣ ва тафсилоти он машинаро аз забони яке аз пешхизматони амир нақл карда гуфта дод.

— Машинасозӣ ин қадар, ки осон будааст, чаро амир барои тороҷ кардани мардум ягон машина намесозонад? — гуфт Қурбон-девона,— дар он вақт ба ин қадар

қозиҳо, раисҳо, амлокдорҳо, миршабҳо ва амалдорони дигар мӯҳтоҷ нашуда, ба воситаи ҳамон машина мардумро тороҷ кардан мегирифт. Ва ҳаман молҳон торочшуда ҳам бе он ки як қисмаш ба кисаи амалдорон рафта бебарака шавад, ба кисаи худи амир медаромад.

— Ту ки то ҳол аз будани машинаи мардумторочкунӣ бехабар бошӣ, дар ҳақиқат девона будӣ,— гуфт Ҳамро-гавбоз ва ба тафсилоти машинаи мардумторочкунӣ даромад:

— Машинаи ҳар чиз ба худи он мувофиқ мешавад. Як машинае, ки барои тороҷ кардани як мамлакат ба кор меравад, ба андозаи калонии он мамлакат калон мешавад. Қозиҳо, раисҳо, амлокдорҳо, миршабҳо ва амалдорони дигар, ки ту онҳоро як чизи знёдатӣ шумурдӣ, бар болои онҳо муллоҳо, эшонҳо, арбобҳо, оқсақҳолҳо ва ҳатто мо барин ҷаллодҳо — ҳамаашон дар як ҷой машинаи мардумторочкунӣ буда, ҳар кадоми инҳо як қисми он машинаанд. Ин ҷанҷолҳое ки шуда истодаанд, барои аз вайронӣ нигоҳ доштани ҳамин машина аст.

— Дар ин миён ин қадар «Во, шариато! Во, дино!..»гӯиҳо барои ба ин машина оташ дода ӯро тафсондан аст,— гуфта Рӯзӣ-сарноси сухани Ҳамро-гавбозро пурра кард.

— Дуруст! — гуфта Ҳамро-гавбоз сухани Рӯзӣ-сарносиро тасдиқ кард ва илова намуд:

— Лекин агар аҳвол ҳамин тавр рафтан гирад, боядки ин машинаро саломат нигоҳ доштан мумкин нашавад; имрӯз нашавад, фардо бояд ин машина худ аз худ вайрон шуда равад,— гуфт...

Дар ҳамин вақт муаззини арк азони бомдодро гуфта сар дод.

— Вайрон мешавад,— гуфт Ҳайдарча,— ман аз сухани ака Ҳамро, ки ба азони Муҳаммадӣ рост омад, ҳамин тавр як фол гирифтам.

Як бандӣ ки гуфтугузори ҷаллодонро аз даруни хона шунида меистод:

— Малоикаҳо омин гӯянд! — гуфт.

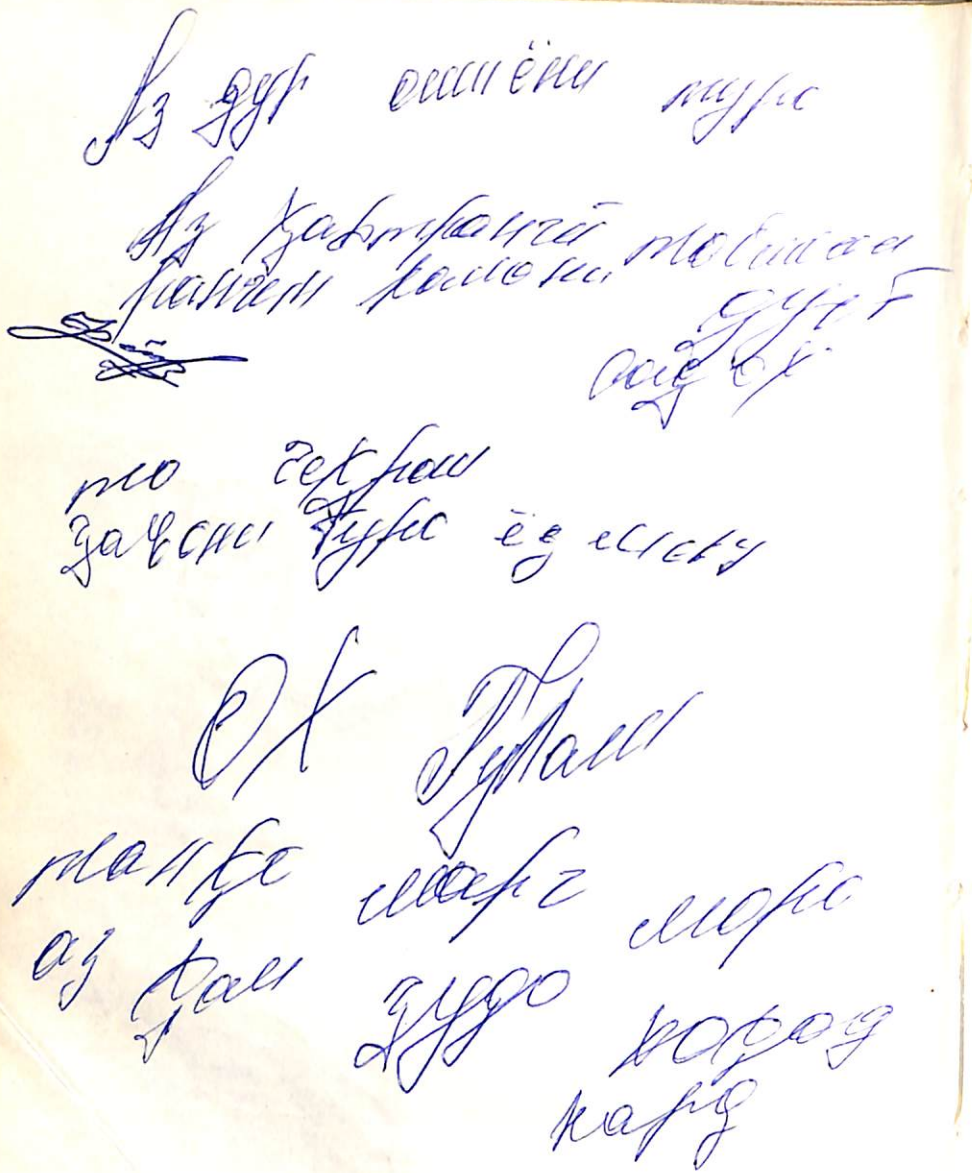
— Илоҳӣ омин! — гуфта фиристоданд ҳаман ҷаллодон ба якборагӣ.

— Ана малоикаҳо омин гуфтанд,— гуфта Рӯзӣ-сарноси ҷаллодонро масхара дошт.

Таҳрири якум, таҳрири ӯзбекӣ — сентябри соли 1920.
Таҳрири тоҷикии охирин — феврали соли 1936, Самарқанд.

АҲМАДИ ДЕВБАНД

Аҳмади Девбанд.

I

Дар музофоти Бухоро, дар райони Ғиҷдувон Хоҷа Соктаре ном деҳае ҳаст, ки хоҷагони он ҷо ба девбандӣ машҳур буданд. Аз атрофи Бухоро гирифта то Миёнколот касоне ки ба бемории рӯҳӣ (девонагӣ) гирифтор мешуданд, ба он ҷо рӯй меоварданд ва аз он ҷо шифо металабиданд; на танҳо девонагон, ҳатто беморони аракӣ (тиф), вараҷа, захм, хориш ва дигарҳо ҳам ба он ҷо илтиҷо мебурданд.

Дар тарафи шимоли он деҳа як тали баланд ҳаст, ки гӯрхонаи бобо ва аҷдоди он хоҷагон аст. Он мазорро Ҳафталам низ мегӯянд, зеро бар болои он мазор ҳафт алами (ялави) қутосдор, ки аломати ҳафт пири комил будааст, ҳамеша барпо буд. Маркази мазор дар қуллаи тал буда, мақбараи хоҷагони гузашта ба даруни иҳотаи махсус дар он ҷо ҷой гирифта буд. Аз беруни иҳота то рӯи замини гирдогирди тал пур аз қабрҳои мардуми оддӣ (ғайри хоҷагон) буд.

Чор атрофи он мазор заминҳои корам будаанд, дар ҳосилхезӣ шӯҳрат дошт; боғҳо, бӯстонҳо, ниҳолзорҳо ва дарахтзорҳо ҳар яке аз дигаре беҳтар ва хубтар расида чашми бинандаро дар ҳайрат меандохтанд.

Агар нагоҳон дар вақти баромад-баромади офтоб, ё ин ки бегоҳонӣ ҳангоми фурӯ рафтани хуршеди ҷаҳонтоб, ба болои он тал мебаромадед, манзараеро медидед, ки қалам аз тасвири он оҷиз аст; дар як гӯшаи шарқии он тал ба болои тахтасанги мармаре, ки бар сари қабре нихода шудааст, нишаста ба рӯи замин назар меандохтед, алафзорҳои юнучқа, ки то миёни одам қад кашида ҳанӯз гул накардаанд, ба назаратон ҷилвагар мешуданд. Дар он юнучқазорҳо барраҳои ширмаст, ки барои озодо-

на чариданашон соҳибонашон сар додаанд, монанди мурғобиҳои ба даруни оби зулол шино мекардагӣ, сайр менамуданд ва ҳар кадом буттаи алафе, ки ба назарашон хуш ояд, бо дандони нафиси садафини худ аз сари он оҳистекак канда мегирифтанд; бузғолаҳои шӯхшанги беором аз он ҳама алафҳои дилрабо рӯй тофта, магар барои ҳунарнамоӣ бошад, ба сӯи тал медавиданд, ба баҳонаи хӯрдани хор, ё чаридан дар чангалзор то болои мазор давон-давон мебаромаданд.

Аз ранги сабзи зумуррадини алафзор чашми худро об дода, қадре он сӯтар назар меандохтед, пайколҳои харбузаи нав ранговарда, майдонҳои ғӯза ва пахтаи нав гулкарда ва кӯракбаста, чувориҳои баландқомати нав саркашида яке аз паси дигаре назари тамошои шуморо ба тарафи худ мекашид.

Ҳой-хуи деҳқонбачагон, ки бо фалахмон ва шақшақаҳои худ гунчишк, зоғ, соч ва зоғчагонро аз сари чуворӣ ва арзанпояҳо меронданд, ҳаёхуи посбонони майдони чангҳои қадимиро ба ёд меоварданд. Гурӯҳи анбӯҳи сӯйдӣ, соч ва зоғчагон, ки аз ғурриши фалахмони онон рамида парвоз намуда, роҳи киштзори бепосбонеро пеш мегирифтанд, чун абри сиёҳи баҳорон бо тезӣ ва ғурриши тамом аз болои сари шумо мегузаштанд.

Агар назаратон боз андаке дуртар давад, медидед ки дар лаб-лаби чӯи Мазрангон дар рӯи дарича ва сарҳавзи деҳқонон ҳар гуна дарахтони сабзу хуррам сар кашида буданд. Аз ба ҳам пайвастани шоху барги дарахтони бед, сафеддор, гучум ва дигарҳо дару девор, хона ва бомҳои деҳқонон ҳар гуна дарахтони сабзу хуррам сар кашида пӯшида мемонданд.

Дар он тарафи чӯи Мазрангон ва канори деҳа майдони фарохи нишебе буд, ки то лаби дарьёи Зарафшон сарозер мерасид. Сар то сари ин майдонро чӯйчаҳои обпартови Мазрангон, чӯйҳои осиёи боло ва осиёи поён, шохобҳои онон, заҳкашҳои хурду калон, ки дар атрофи заминҳои корам деҳқонони он сомон кандаанд, фурӯ мегирифтанд. Шилдир-шилдири ин чӯйчаҳо бо шарроси новаҳои осиё ва ғурриши оби Зарафшон ба ҳам омехта ба гӯшатон як мусиқаи мукаммали зеру бамдореро менавохтанд.

Киштҳои кунчид, лӯбиё, наҳӯд, мош, харбуза, тарбуз, хусусан шолӣ зинат бар зинати ин майдони сабзу хурам меафзуданд. Заминҳои ғайри корами ин майдон ҳам

холӣ намонда, сусҳои сурхчатобро, ки ширинмиёяш менамоянд, то миёни одам расонда буд. Мурғони титав (тустовук), ки дар ҳеч чо аз дасти фарзандони одам дар амон нестанд, дар даруни ин сусзорҳои ғулӣ хона монда, тухм пахш карда чӯча бароварда, бо хотирчамъии тамом бачагони худро парвариш менамуданд.

Дарьёи Зарафшон, ки аз тарафи шарқи шимолӣ ба тарафи чануби ғарбӣ равон буд, дар сар то сари ин майдони сабзу хуррам монанди нимдонраи сафеде, ки аз оби нуқраи зулолаш кашида бошанд, ба назаратон метофт.

Чун назаратон аз дарьёи Зарафшон гузашта ба сояи бунафшаранги кӯҳи Қарнаб бармехӯрд, тамошои он тарафро тамом шуда ангошта, дилатон мехост, ки тарафи дигари ин талро низ аз назар гузаронед. Ин ҳангом аз ҳама пештар диққати шуморо тарафи шимоли ғарбии ин мазор, ки сар то сар бо боғҳои ангур ва нихолзорҳои мевадор зебу зинат ёфта буд, ба сӯи худ мекашид.

Вақте ки аз дарвозаи чанубии ҳозира (нҳотан мазор) даромада, аз дарчаи шимолиаш берун мебаромадед, пеш аз он ки киштзорҳоро тамошо кунед, ғори бадҳайбате аз пеши поятон баромада ба дили шумо ҳарос меандохт.

II

Оре, ғори мазори Хоча Соктаре пурҳарос буд, аммо пурхаросии ин ғор на танҳо аз он чо буд, ки даҳони фушурдаи танге ва думболаи торики фарохи чукур ва дарозе дошт, балки аз ин чиҳат боз ҳам пурҳаростар буд, ки «ин ғор хобгоҳи девон, нишемангоҳи париён, бошишгоҳи аҷинагон ва оромгоҳи аждаҳои тилисмбон аст» гуфта дар забони мардум шӯҳрат дошт.

Қисми болоии ин ғор ба мурури замон, бо таъсири барфу борон афтода то ниман тал фуромада будааст, пас аз он дар он чо аз хишти пухта сутуне сохта сақфи болои онро аз ғалтидан боздошта будаанд, ки даҳонаш монанди даҳони танӯри якрӯя менамуд.

Дар ин воқеа низ ривояти аҷибе дар миёни мардум овоза дошт; гӯё пас аз афтодани як қисми он ғор девоне, ки дар он чо маскан доштаанд, аз девбанди он замон илтимос кардаанд, ки ӯ «коре карда хонаи онҳоро аз ғалтидан нигоҳ дорад, то ки онҳо абадулобод дар ин чо осуда зиндагонӣ намуда аз амру фармони авлоди ӯ берун

нараванд». Ба сабаби ҳамин будааст, ки он девбанд ин сутунро сохта будааст.

Дар рӯ ба рӯи даҳони ғор айвончае ҳаст, ки агар касе ҳаваси девбанд шудан дошта бошад, чил шабонарӯз дар ин ҷо нишаста азоимхонӣ мекардааст.

Дар ғарбии тал чорбоғча, сарҳавз ва миқдоре чангалзор ҳаст, ки гӯё шабҳо девон ва париён ба он ҷо барои мада ҳаво мехӯрдаанд ва базм мекардаанд. Овози гамешудааст. залхонӣ ва нағманавозии париён шабҳо аз он ҷо шунида

Дар ҳаққи он ғор ва бошандагонаш бисьёр хикоятхои ачиб бастаанд: гӯё агар шабҳо касе ин ҷо ояд, ки ӯро париён нахоҳанд, мезадаанд, ба ҳадде ки даҳонаш кач мешудааст, ҳатто баъзеҳо мемурдаанд. Баъзе шабҳо деони он ҷо наърае мекашидаанд, ки роҳгузарони он дарӯ пеш бо шунидани он овоз аз худ рафта меафтодаанд.

Як маҳлуқи ачибе ки дар ин ғор манзил гузидааст, аждаҳои тилисмбон будааст. Гӯё яке аз девбандони гузашта дар буни ин ғор ганҷе гузошта бар рӯи он тилисме баста, ин аждаҳоро бо қувваи азоимхонӣ аз пушти кӯҳи Қоф оварда барои нигаҳдории тилисми худ дар он ҷо посбон гузошта будааст. Нафаскашии ин аждаҳо шабҳо, ҳатто баъзан рӯзҳо ҳам ба гӯши касе ки гӯш меандозад, ғуррос зада менстодааст.

Ин аждаҳо дар ҳар сари чандгоҳ шабҳо аз ғор баромада то лаби дарьёи Зарафшон рафта об нӯшида меодааст. Даҳони ин аждаҳо чунон калон будааст, ки лаби зеринашро дар таги дарьё паҳн карда, лаби болояшро монанди тахтаварақ бар ҳаво рост намуда бо як хӯрт задан тамоми оби дарьёро якбора дам мекашидааст. Як-дусоат ба ҳамин тариқа об нӯшида, баъд аз ташнашикан шудан боз гашта ба хонаи худ — ба ғор меомадааст. Агар дар вақти рафту омадани ин аждаҳо баногоҳ дар сари роҳаш касе бархӯрад, он касро зинда ва нохоида фурӯ мебурдааст. Аммо ба касе ки ба худаш наздик наояд, кордор намешудааст: ин вазифаро дар аҳдномае, ки бо девбанди мазкур баста будааст, ба гардан гирифта будааст.

Қасоне ки ба нияти девбанд шудан дар айвончаи рӯ ба рӯи ғор чилла нишаста азоимхонӣ мекардаанд, шабҳо ба муқобилати девҳо ва париҳо тоб наёварда беҳуш гардида меафтодаанд, баъзеашон бемори барҷомонда шуда ё даҳонашон кач гардида оқибат мемурдаанд.

Қасоне ки азоимхониро ба нисобаш расонда девбанд шуда мебаромаданд, хикоят мекарданд ки «дар вақти дуо хондан аз даҳони ғор садои наъраи девҳо ва нафаскашии аждаҳо шунида мешавад, ки захраи одам тоб наёварда кас беҳуш гардида меғалтад. Ин гуна касон албатта мағлуб мешаванд ва нобуд мегарданд. Аммо касе ки пираш комил ва эътиқодаш қавӣ бошад, дили худро бой надода дуоро ба нисобаш расонда, девбанди комил шуда мебарояд. Девон, дигар аз фармони ӯ берун баромада наметавонанд». Мегуфтанд, ки «гоҳо дар атрофи ғор оташпораҳо намудор мешаванд, ин оташпораҳо ҳамон париёнанд, ки мехоҳанд девбандшавандаро сӯзонанд. Дар ин ҳол ҳам нотарсин он шахс ва дастгирии пир лозим аст, вагарна он девбандшаванда ба мақсад нарасида талаф мешавад».

Рӯзона ба нияти зиёрат, ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва ба наздикии ин ғор омада равад ҳам, шабона, касеро ёрои он набуд, ки дар ин давру пеш қадамгузор шавад. Хусусан агар касе шабона ба қасди озмоиш, ё ба сифати шаккокӣ дар ин ҷо биёяд, албатта ба як бало гирифтор мешудааст.

Девонашудагон, ачиназадагон ва умуман беморон аз ҷойҳои дурдаст ба хонаҳои хоҷагони Соктаре омада мехобиданд. Азбаски хоҷагон авлоди он девбанди гузашта буданд, девонагон ва беморонро гӯё бо ёрии девон ва париёни мазори гузаштагони худ дуруст мекардаанд. Агар беморон ва ё соҳибони онон бенхлос ва шаккок бошанд, дуруст намешудаанд...

Ин буд эътиқоди омми мардум дар бораи он мазор, он ғор ва он хоҷагон!..

III

Айёми зимистон, мавсими барфу борон, ҳавзҳо ва ҷӯйҳо ях баста шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста; говон ва харон дар гӯшаи оғил, ё кунҷаки собот фурӯмонда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида дар гурбадаи сандали хазида буданд.

Дар ин фасл аз ҳайвоноти чорпо танҳо шутури нар аст, ки мастӣ мекунад, наъра мекашад ва чун девонагон аз даҳони худ кафк мепарронад ва аз паррандагон танҳо зоғи ало ҳар қадар барф бисьёр борад, ҳамон қадар

шодмон мешавад, барфбозӣ мекунад, рақс менамояд ва бо садои нофорами худ гӯши афсурдагони зимистонро кар мекунад...

Дар ин фасл, ки сардии ҳаво қариб се моҳ кашол меёбад, деҳқононро рӯзгузаронӣ он қадар хуб намешавад. Сандалиҳошон ки аз оташи пагоҳӣ пур карда шудаанд, аз рутубати замин то чоштгоҳ пур аз хокистари оболуд мегарданд.

Дар ин айём ки дар замин кор кардан мумкин нест, ягона машғулияи деҳқонмардон ғӯзакашӣ, ҳаллоҷикунӣ ва бофандагӣ буда, кори деҳқонзанон пахтасозӣ, пағатобӣ, ресандагӣ ва найчаандозӣ буд[1].

Аммо бачагони хурдсолро зимистон он қадар бад намегузашт: дар рӯзҳои офтобноки зимистон, ки аз камоли сардиаш вайро офтоби бачакушак меноманд, бачагон ба ёбон баромада то карахт шуда афтоданашон хартозӣ мекарданд, ё дар рӯи ҳавз ва чӯйҳои яхбаста яхмолак мепариданд; бо ин гуна бозиҳо рӯзҳои кӯтоҳи зимистонро гузаронида, шом ки шуд, даррав мехобиданд ва дигар то рӯз шуда, баромадани офтоб намедонистанд, ки аз дунёчӣ гузашта ва барф чанд вақаб боридааст. Модари меҳрубон ки доранд, ӯ ба ҳар ҳол ки бошад то субҳ ҷои хоби онҳоро гарм нигоҳ медошт, дар ин ҳол ба онҳо на ғами сармо буд ва на парвои гармо.

Қалонсолон ва навҷавонон барои бартараф кардани дилгирии зимистон ҳеҷ набошад ҳафтае як шаб кӯшиш мекарданд, ки ба як ҷо ғун шуда сӯҳбат кунанд, ғазал хонанд, қисса шунаванд, қофия гӯянд ва ширинкорӣ намоянд.

Ин гуна ҷамъомадҳо ё ба сурати гаштак[2], ё ба тарзи дангона[3] ва ё ин ки ба тариқаи ҳарифона[4] барпо мешуд. Бештарини ҷамъомади ҷавонон ба тарзи дангона ва маҷлиси миёнсолон ба сурати гаштак мегузашт. Ҳарифона бошад дар чойхонаҳо, баққолиҳо ва сари осиёҳо ба амал меомад.

[1] Ин ҳоли занони деҳқонони Бухоро буд, ки то замони колхозӣ онҳо бештарин пӯшоки худро худашон ҳозир мекарданд.

[2] Гаштак он аст, ки якчанд нафар иттифоқ шуда ҳафтае як бор ҳар яке ба навбат зиёфат медиҳад. Азбаски ин зиёфат гардиш карда ба сари ҳар кас меояд, «гаштак» номидаанд.

[3] Дангона он аст, ки якчанд нафар дар байни худ пул ҷамъ карда то тамом шудани он маблағ ҳафтае якборӣ ҷамъ шуда зиёфат мехӯранд.

[4] Ҳарифона он аст, ки якчанд кас ҷамъ шуда як оши палав мепазанд ва харҷи он ошро баробар медиҳанд.

IV

Шабе аз шабҳои зимистон, ки дару боми деҳқононро барф фурӯ гирифта буд, қариб бист нафар аз ҷавонони деҳаи Соктаре дар меҳмонхонае маҷлиси дангона барпо карданд. Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб ораста буд; дар замини меҳмонхона барои нигоҳдории рутубат най рехта аз болои он бӯрьё андохта ва аз болои бӯрьё намади қазоқии хубе паҳн карда буданд. Кӯрпа ва кӯрпачаҳо ҳам он қадар чиркин набуданд.

Дар пешгоҳи меҳмонхона сандалии гарм ва дар поёни он манқали чӯянии пуроташ буд. Дар гирдогирди он манқал шаш ҳалқаи чойникмонак буд, ки чойникҳои чои кабуд дар он ҷо дар ҷӯш буданд.

Дар беруни меҳмонхона, дар таҳти айвончае дар болои гулхан чойҷӯши снёҳ овезон буд, ки дам ба дам барои чойникҳои холишуда обиҷӯш тайёр мекард. Гулхан бо шохаҳои зардолу, себ, тут ва дигар дарахтони мевадор, ки имрӯз барои ҳамин маҷлис шикаста оварда буданд, фурӯзон буд. Лахчаҳои гулхан пасу дунбол ба сандалӣ ва манқал нақл меёфтанд.

Аз рӯи сандалӣ гирифта то поёни меҳмонхона чор дона шамъи нимчагии ҷойдорӣ нур мепошиданд.

Шӯълаи шамъҳо, оташи сандалӣ ва манқал, буғи чойникҳо, нафаси аҳли маҷлис бо бухори чилиме, ки дудбадуд мекашидандаш, ҳамагӣ дар як ҷо ҷамъ шуда, хонаро чун ҳаммом гарм карда буданд. Хона ҳақиқатан ҳамчун ҳаммом шуда буд, аз дуд ва бухоре, ки то шифти хона печида мебаромад, васса ва болор намудор намегашт; агар ду равзани дар рӯ ба рӯи якдигар, аз шимол ва ҷануб, дар таҳти забаррав вокеъбуда кушодагӣ намебуданд, аз гарони ҳавои хона нафаси аҳли маҷлис танг шуда мадҳуш мегардиданд.

Аз хӯрданиҳо нон ва мавиз, қандолот ва печак, писта ва бодом, ғӯлунг ва санҷид шӯрбо, палав, харбуза ва ангур ба навбат дастурхонро зинат медоданд.

Маҷлисро Ниёз-гӯппон ном касе ки бобои ҷавонон буд, идора мекард. Ниёз-гӯппон на аз ҷиҳати калонсоли-

аш ба ин «мансаб» расида буд, балки ӯ корҳо карда, корномаҳо нишон дода, сафҳоро дарида, шартҳо ва гаравҳоро бурда ба ин ҷода, ба ҷодаи бобоии ҷавонон баромада буд.

Дар маҷлис як пайт яккахонӣ шуд, онҳое ки овози хуш доштанд ва мақоме медонистанд, барои хурсандии дӯстон ғазалхонӣ карданд, «офарин»-ҳо, «намурӣ»-ҳо ва «зинда бош!»-ҳо шунидand. Дар фуровардии яккахонӣ якчанд нафар ҳамовоз шуда рубоиҳо, чорбайтҳо ва ашӯлаҳо хонданд. Дар вақтҳои дамгирии сурудхонон тақлидчиён масхарабозӣ карда ҳар касро тақлид менамуданд, қофия мегуфтанд, хушгӯй ва ширинкорӣ мекарданд.

Вақт аз ними шаб гузашта буд, яке аз аҳли маҷлис барои қазои ҳоҷат берун баромад, аз миёна ду сония нагузашта «вой мурдам» гӯён фарьёди ҷонкоҳе кашид Бо шунидани ин овоз «магар дузде, ё нохалафе омадааст» гӯён аҳли маҷлис кордҳо ва калтакҳоро гирифта ҳама якбора берун давиданд. Диданд, ки он шахс дар тахти собот [1], бар болои тӯдаи пору афтодааст ва барзагови сиёҳи калоне ки аз оғил канда баромада будааст, ҳар тарафи он шахсро бӯида «ҳу... у... ҳу... у..» мегӯяд.

— Бачаҳо, чор тарафро бинед ва хабар гиред, ки чӣ ҳодиса рӯй додааст! — гуфт бобо Ниёз-гӯппон.

Роҳрави дарвозахона, каҳҳона ва бомҳоро диданд, ки аз душман асаре нест. Дар рӯи барфе, ки имшаб борида буд, нақши пое ҳам наменамуд, то ки «дузд омадааст ва гурехтааст» гӯянд.

Оқибат шахси мадҳушафтодаро бардошта ба хона даровардand. Ба рӯяш ва синааш оби сард заданд, ки баъд аз соате ба ҳуш омад ва чашмонашро кушода:

— Маро кӣ ин ҷо овард? — гуфта аз касоне, ки ба болои сараш ҷамъ шуда буданд, пурсид.

— Моён!

— Шумоён ҳам дидед?

— Чиро?

— Девро.

— Дев куҷо буд? — гуфта савол дод Аҳмад ном аз аҳли маҷлис, ки як чавони навраси 16—17-сола буд.

— Вақте ки ман,— гуфт он шахси мадҳушафтода дар эзоҳ — аз хона баромада мехостам ба собот дароям, дев ба сурати барзагови сиёҳе даромада маро заданӣ шуд...

[1] *Собот* — айвоне, ки дар вай ҳайвонот мебанданд.

зад, ё назад, хабар надорам. Аммо ҳамин қадар медонам, ки як фарьёд кашидаму афтодам.

Аҳмад аз ҳикояи ин шахс бенихтиёр хандид ва гуфт:

— Боракалло ба дилу гурдаат! Гови аз оғил канда баромадаро дев гумон карда аз вай тарсидию аз хуш рафтӣ.

Он шахс мехост, ки гуфтаи Аҳмадро рад кунад ва исбот намояд, ки албатта девро дидааст, аммо дигарон ҳам сухани Аҳмадро тасдиқ карда гуфтанд:

— Оре, гов буд, мо ҳам дидем ва баъд аз туро ба хона даровардан Мухтор онро ба оғил дароварда баст.

Асли воқеа ин гуна рӯй дода буд: вақте ки он шахс барои қазои ҳоҷат аз хона баромад, бисьёр танг шуда буд ва бинобар ин пеш аз он ки ба ҷои махсус расад, домани худро бардошта хозири медид. Гов, ки ба сабаби машғулияти соҳибаш дар маҷлиси дангона, имшаб хӯроки муқаррарнашро нахӯрда бисьёр гушна монда буд, домани бардоштаи он шахсро домани пуркоҳ гумон кард. Чун дид, ки он шахс ба тарафи худаш нарафта рӯй ба дигар ҷониб дорад, бо як ҳирси говона як зӯр зада ресмонашро канд ва ба тарафи он шахс давид, ки хӯроки дар домани ӯ бударо рабуда хӯрад.

Он шахс, ки ҳамеша аз модару модаркалонони худ афсонаҳои дев, парӣ, аҷина ва монанди инҳоро шунида тарбия ёфта буд ва боварӣ дошт, ки «агар дев ба одам зарар расонданӣ шавад, бештарин ба сурати гови корӣ даромада ҳамла мекардааст», он гови ҳақиқиро дев пиндошт ва бинобар ин худро бой дод ва аз хуш рафта афтод.

Ҷавонон ба аҳволи ин шахс хандиданд ва масхара доданд, яке гуфт:

— Бо ин дилу гурдаат имшаб роҳи хонаатро чи гуна меёбӣ?

Дигаре гуфт:

— Баъд аз ин ба ту саллаи занбарӣ ва яккакорди якгазӣ [1] ҳаром аст; акнун ту монанди занон лачак банд ва ба сари чарху дуг нишин!

Сеюмӣ масхара дошта ва пичинг карда гуфт:

— Офарин ба дилу ҷигарат! Агар монанди ту чор чӯ-

[1] *Саллаи занбарӣ* — як навъ саллабандӣ аст, ки ба шакли занбар мешавад. Ин гуна саллабандӣ махсуси олуфтагон ва зӯроварон буд. Инчунин яккакорди калон овехта гаштан ҳам махсуси олуфтагони ҷавон буд. Аммо одамҳои оддӣ кӯшкорд (ҷуфткорд) меовехтанд.

ра дошта бошем, харамон дар кӯчаи Хиёбони Бухоро ҳанг хоҳад зад [1]...

Яке аз аҳли мачлис, ки Шокир ном дошт, аз даҳони пурносаш оби носолуд парронда-парронда ба гап даромад ва ба ҷавонон гуфт:

— Ҳамаи шумоён хонашери майдонғарибед. Намедонед, ки дев чӣ ва ачина кадом аст. Ҳоло кӣ медонад, ки он гови дар оғил будагӣ буд, ё деви ба сурати гов даромада.

Шокир носро ба зери бӯрьё туф карда сухани худро давом дод:

— Ман бисьёр дидаам, ки дев ҳатто ба сурати гови худам даромада маро заданӣ шудааст.

— Заданӣ шуда намондааст, балки задааст,— гӯён Аҳмад сухани ӯро бурид ва эзоҳ дод,— агар туро «дев намезад» ингуна девонавор гап намезадӣ.

Шокир оташин шуда сухани худро давом дод:

— Дев маро заданӣ шуд, лекин ман ба шарофати ин бозубанд (зери бағали худро кушода бозубанди калонеро нишон дод), ки ба ман раҳматӣ эшони Баракатхоҷа дода буданд, халос шудам.

— Раҳматӣ эшони Баракатхоҷа девбанди калон бу-данд,— гуфта Ашӯр ба гап даромад ва ҳикоя сар кард:

— Раҳматӣ модарам мегуфт, вақте ки ӯ хурдсол будааст, ачина ба ӯ ахсум шудааст, ҳар шаб ба хобаш даромада метарсондааст. Эшони Баракатхоҷа, ки ҳамсоя будаанд, аз ин ҳол хабардор шуда аласкуниро ба модарам фотиҳа додаанд. Баъд аз он ачинаҳо ба ӯ ром шуда ӯро наметарсондагӣ шудаанд. Ҳатто модарам бо аласкунӣ аз дигарон ҳам ачинаҳоро дур мекард; ҳар беморе ки ба хонаи мо меомад, модарам як парча латтаи кӯҳнаро ба сари чӯбе печонда оташ дармедод ва ба болои сари бемор «алас-алас, аз ҳамаи зиёну заҳматҳо халос, ба ҳурмати чил тан, ёздаҳ тан, ҳафт тан ва Хизру Ильёс» гӯён мегардонд. Агар он бемор шаккок набошад, дуруст мешуд.

[1] Бештарин аҳолии Хиёбони Бухоро харҳон калони зӯрро парвариш карда савор мешуданд, ва дигар харбозони олуфта харҳои хуб тарбия карда, гала шуда ба кӯчаи Хиёбон мебурданд. Агар хари инҳо аз хари хиёбониён зӯртар бошад, дар он ҷо ҳанг зада, дар ҳангӣ хари хиёбониёнро мағлуб мекард ва агар камзӯр бошад, дар он ҷо ҳанг зада наметавонист ва мағлуб шуда хомӯш мегардид. Ин масал аз ҳамин ҳикоя мондааст.

— Агар шаккок бошад, яъне дардаш зӯртар бошад, аз аввалааш ҳам бадтар шуда оқибат мемурд, гӯй! — гуфт Аҳмад пичингзанона сухани Ашӯрро бурида ва илова кард:

— Ҳаман ниҳо аз тарс ва бегурдагии одам аст, ба одами нотарс ҳеҷ чиз зарар расонда наметавонад.

— Дев ва ачина душмани номард аст,— гӯён бобо ба гап даромад ва давом намуд:

— Агар душманатон аз хели одам бошад ва ба назаратон намуда ба шумо ҳамла кардани шавад «як ҷон, ба як ҷон» гӯён бахтозмоӣ мекунед. Хулсон ачина як душмани ҷудо нотанте, ва як мезанад, ки ҳам кар мешавед ва ҳам кӯр. Ба муқобили деву ачина зӯроварӣ ба кор намеравад. Вагарна дар байни чӯраҳои мо одами тарсончак нест.

V

Ниёз-гӯппон нан чилими ба пеши даҳанаш омадаро гирифта, ду-се қуллоб кашида давом, кард:

— Ман аввал саргузашти худамро ҳикоя кунам: шумо медонед, вақте ки ғиҷдувониён дар тарфбозӣ[1] бо вобкандиён тараф шуданд, даҳанмарди ғиҷдувониён ман будам. Лекин тарфе ки дар дасти ман буд, сусттар ҷой карда шуда будааст. Вақте ки оташ додам, ба зудӣ оташ дар зери тарф рафт ва кулӯхро аз таги тарф бароварда пошна зад, дасти ман то оринҷ сӯхта шалҳид, ҷомаам оташ гирифт, қариб буд ки ҳаман баданам сӯзад. Даррав чӯраҳо маро бардошта ба ҳавзи Дарвешобод партофтанд ва ман аз мурдан халос шудам.

Ниёз-гӯппон доғҳои дасти шалҳидаашро ба чӯраҳояш нишон дода ба ҳикояти худ давом намуд:

— Бо ҳамин қадар кор (бо пошна задани як тараф) вобкандиён «уйт-уйт» гӯён моро шикастхӯрда нишон дода гаппарониӣ карданд. Мо ҳам ба тақдир тан дода дам шудем ва ниқоргириро ба соли дигар мондем.

[1] *Тарф* — зарфест монанди офтобаи чӯянии бенӯлу даста, ки аз чӯян мерезанд, ду даҳон дорад, дар даҳони зеринаш аз дарун як лӯнда кулӯхро банд мекунанд. Пас аз он дорӯи милтикро бо чандгуна резаҳои маъданӣ дар даруни он ҷой мекунанд. Дар шабҳои сайру тамошои вақтҳои пеш ҷавонон бо якдигар тараф шуда аз ду сӯй тарфҳоро бардошта оташ медоданд. Тарфи ҳар кас, ки хушоташтар гулрез ва бодавомтар буда, шӯълааш росттар барояд, бо он бурдагӣ ва голиб ба шумор мерафт.

Ниёз-гӯппон як чилими дигар кашида боз ба гап даромад:

— Соли дигар то вақти сайри Дарвешобод ба Усто Равшани позарез фармуда як тарфи бисьёр калон резондем. Қолиби он тарфро мулло Файзӣ гирифт, ки аз ҳунармандони якуми замона аст. Доруяшро ҳам мулло Файзӣ тайёр кард: мисреза, чӯянрезаҳо ва боз ким-кадом маъданҳоро ба дору ҳамроҳ кард, ки тарф дар вақти оташ дар додан ҳафтранг гул мерехт. Оташаш ҳам монанди сутуни баланде, ки ба вай танобҳои ошиқпечони гуногунтухм печида гулҳои рангоранг кушода бошад, рост ба осмон мебаромад ва дар гирдогирди худ гулрезӣ мекард, мисли думи товуси хиргоҳ шуданстода бо рангҳои гуногуни дурахшон медурахшид...

Магар чилими дуд ба дуд кашида истодааш кайфи Ниёз-гӯппонро баробари кайфи саргузашташ набардошт, ки дар аснои ҳикоят даст дароз карда аз дасти Шокир носкадуяшро гирифта кафашро пур карда ба даҳонаш ҳаво дод ва давом кард:

— Ин тарф бисьёр калон буд, як одам, ду одам ба даст бардошта сариштa карда наметавонист. Бинобар ин дар миёнаҷои як тахтаи гуҷум, ки 3 оршин қад ва якуним оршин бар дошт, ин тарфро шинондем...

Магар ба сабаби гап зада истодан буд, ки нос дар даҳони гӯппон пеш аз вақташ об гирифта ба гап заданаш ороҳ надод, гӯппон ҳам носро ба девор туф карда фиристода ба суханаш давом кард:

— Вақти сайру шаби ҳунарнамой расид. Чор тарфбози забардаст, ки яке аз онҳо ман будам, аз чоргӯшаи тахта бардошта дар майдон тайёр шуда истодем. Аз ду тараф мушакҳо ва тарфҳои дастии муқаррарӣ парронда шуданд. Дар вақти гармии бозӣ ва ҷӯшиши гирудор тарфи фармударо оташ дардодем, оташи гулрез ба фалак печид, қийғоси дӯсту душман ба осмон баромад. Чашми вобкандиён мош барин гардид, даҳанашон калошкӯҳна барин яла шуда монд. Мо чор нафар монанди шутурони масте, ки дар майдони шутурчанг сар дода шуда бошанд, аз даҳонҳо кафк парронда наъра мекашидем, ғурриш мекардем. Дар ҳолате ки оташи тарф ғуррос зада мебаромад ва тахта ба дастамон буд, монанди аспони харос[1] чарх мезадем...

[1] *Харос* — осиёи аспӣ аст, ки дар вай чанд сар асп баста мегардонанд.

Ниёз-гӯппон ки дар вақти тасвири саргузашташ, гӯё ҳозир ҳам дар ҳамон майдон тарфи фармударо парронда истода бошад, кафки даҳонаш ба муйлаб ва буруташ пош мехӯрд, аз лабу даҳанаш кафкҳои носолудро пок карда овозашро қадре пасттар ва оҳангашро маъюсонатар карда давом намуд:

— Дареғ, сад дареғ ки ҳанӯз ниман дору тамом нашуда тарф таркид, тахта ҳам пора-пора шуда ба атроф парид, ҳашт нафар мурданд, се нафари онҳо он касоне буданд, ки ҳамроҳи ман тарфро бардошта гашта буданд. Аммо ман бо шикастани дасти ростам зинда мондам...

— Магар ба тамошобинони дигар зарар нарасид? — гуфта Аҳмад бо ҳаяҷон пурсид.

— Чаро зарар нарасад? — гуфта гӯппон давом намуд, — каси бисьёре бо зарби порчаҳои тарф ва тахта мачрӯҳ шуданд, мардум дар воҳима афтода гурӯҳ-гурӯҳ ба ҳар тараф мегурехтанд, каси бисьёре дар вақти гурез дар зери пои якдигар монда ҳам мачрӯҳ ва манб шуданд... Хайрият ки дар ҳамин вақт Қаландари заранга-ригӣ бо ҳамроҳии Ҳамро-гавбоз, ки онҳо он вақтҳо гурезза шуда мегаштанд, аз ким-кучо пайдо шуданд, мачрӯҳон ва афтодагонро аз таги пои мардум бардошта ба канор баровардаанд, бачагон ва одамони пирро аз байни талотӯб бардошта ба боми каппони гандум ҳаво дода, онҳоро аз талаф шудан халос карданд...

— Қаландар ва Ҳамро-гавбоз чаро гуреза шуда мегаштанд? — гӯён Аҳмад ба гӯппон савол дод.

Ниёз-гӯппон ба садои худ, ки дар вақти нақли фалокати худаш қадре маъюсона мебаромад, як оҳанги қаҳрамонона дода гуфт:

— Қаландар ва Ҳамро-гавбоз ҳақиқатан ҳам одамони мард буданд, онҳо аз ҳеч чиз наметарсиданд.

Вокеан гурезагии онҳо ин аст, ки вақте 15—20 савор аз одамони амлокдор аз барои мол кардани (андоз андохтани) гандуми деҳқоне ба сари заминаш мераванд, ба баҳонаи тахмин кардани ҳосили гандум сӯлуқи аспҳошонро бароварда ба дарунн гандум медароянд ва гандуми суп-сурх пухтаро ба аспҳошон мехӯронанд, албатта хеле гандум дар таги пои аспҳо ҳам монда нобуд мешавад. Деҳқон мегӯяд: «Бегиҷонҳо! Шумо ки ҳоло гандумро ба аспҳотон мехӯронед ва поймол мекунед, ман молиятӣ (андози) инро аз куҷо ёфта медиҳам?»

Ин сухани деҳқон ба одамони амлокдор сахт ме-

расад ва худҳошонро таҳқир кардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо қамчин мезанад. Деҳқон доду фарьёд мекунад. Дар ҳамин вақт ба болои воқеа Ҳамро-гавбоз ва Қаландар ки роҳгузар будаанд, расида меоянд ва сурати воқеаро фаҳмида деҳқонро ҳимоят мекунанд, одамони амлокдорро ҳақорат медиҳанд. Одамони амлокдор ба сари онҳо ҳам қамчин ҳавола мекунанд. Аммо ҳар дуи инҳо мисли шере, ки ба думаш расида бошанд, ғуррида оташин мешаванд. Халачўби говронӣ ва молапочаи деҳқонро аз сари замин гирифта одамони амлокдорро мекўбанд, сари яке аз онҳо мекафад. Онҳо мегурезанд ва рафта ба амлокдор шикоят мекунанд. Амлокдор барои дастгир карда ба зиндон фиристодани Қаландар ва Ҳамро-гавбоз одамҳои яроқнок мефиристад. Лекин инҳо рўй пинҳон карда ба даст намеафтанд. Аз ин воқеа ду сол гузашта бошад ҳам, ҳанўз инҳо рўйрост ба бозор намебароянд. Шаби тарфбозӣ пинҳонӣ ба тамошо омада буданд, ки хеле мардумро аз талаф шудан халос карданд. Вақте ки одамони ҳокимон пайдо шудани онҳоро фаҳмида дар паи дастгир карданашон афтоданд, боз ғоиб шуда рафтанд.

— Инҳо ҳам дев ё аҷина будаанд-дия,— гуфта Аҳмад пас аз як пичинг парронданд пурсид:

— Ҳокимон, магар, ба касоне ки ба мурдан ва маҷрўҳ шудани ҳамин қадар одам сабаб шуданд, чизе нагуфтанд?

— Не,— гуфт гўппон,— ҳамон шаб мо тарфбозони машҳур рўй пинҳон кардем. Ҷалолиддин-амин дар миёна даромада аз ҳамаи тарфбозон се ҳазор танга ғундошта яқ қисмашро худаш хўрда бақияшро ба чор ҳокими Ғичдувон дод, бо ҳамин кори мо хаспўш шуд. Лекин ҳокимон барои чашми мардум ҳашт нафар бечораеро, ки дар умри худ тарф ба даст нагирифта буданд, дастгир карда бадарға намуданд. Мо саломат монда ба ривоҷ додани ҳунари худ машғул шудем.

— Магар ҳоло ҳам дастатон ба тарфбозӣ кор меояд? — гуфта Аҳмад пурсид.

— Дасти ростам кор наояд ҳам, бо дасти чапам ҳар навъ тарфро парронда метавонам, лекин...

Гўппон аз сухан боз истод ва чилим фармуд.

— Лекин чӣ? — гуфта Аҳмад пурсид.

— Дасти ростам айбдор шуда бошад ҳам, бо дасти чапам ҳар корро карда метавонам. Лекин як воқеаи дигар рўй дод, ки ман дили худро бой додам. Ман дар ин ҷо ҳамон воқеаро ҳикоя карданӣ будам, тарзе шуд ки ҳикояти тарфбозӣ ба мнён омада гап дароз шуда рафт.

— Гўед, гўед, он воқеаро ҳам шунавем! — гуфта ҷавонон аз ҳар гўша ба тарафи бобо рўй андохтанд.

Бобо баъд аз кашидани чилими обтоза боз ба ҳикоякунии саргузашти худ даромад...

— Вақте дар бозори Ғиштӣ дер монда баъд аз фурў рафтани офтоб аз он ҷо баромадам. То вақте ки ба таги мазор расидам, хуфтан шуд, шаб ҳам бисьёр торик буд, моҳ набуд, абри снёҳ рўи ситораҳоро ҳам пўшонда буд. Девон ва парнёнро ба хотир оварда аз мазор чашмамро намекандам. Нохост дидам, ки дар як гўшаи мазор оташпораҳо менамоянд. Ман ки аз он ҳама оташбозиҳо наметарсидам, бо дидани ин оташ андак дилам ларзид...

— Он оташпораҳо чӣ будааст? — гўён Ашўр сухани гўппонро бурида тааҷҷуб кард.

— Аҷина буд,— гуфта гўппон сухани худашро давом дод,— агар дар бағали худ бозубанд намедоштам он аҷина маро зада месўхт, ҳар чӣ ба шарофати бозубанд халос шудам, лекин аз ҳамон рўз боз ҳар оташро аҷина гуфта метарсам. Намедонам, имсол тарфбозӣ карда метавонам ё не? Бинобар ин Рўзимуродро (номи он шахси мадҳушгардида) ҳам таъна кардан дуруст нест. Аз деву парню аҷина тарсидан даркор аст.

— Бобо! — гуфт Аҳмад,— ба пеши шумо калонгапӣ нашавад, ман аз аҷина-паҷина наметарсам.

— Ука, бисьёр калонгирӣ накунед! — гуфт Шокир ба Аҳмад.— Ҳоло бадани шуморо мўрча нагазидааст. Ин гапҳоро шумо дар даруни меҳмонхона дар байни 15—20 нафар ёру ҷўра зада метавонед. Ягон шаб якка ба таги мазор раведу қандатонро хўред. Агар ҳамин тавр шаккокӣ кунӣ, аҷина як занад ки «воҳ» нагуфта мурӣ.

Аҳмад шўрид ва оташин шуда гуфт:

— Ака Шокир, шумо ин қаду қоматро дар куҷо ёзондед, ин қад аст ё ҷуворипоя. Бо ин сиккаву суммот гапи задагии ин каса бинед-а...

Аҳмад қадре хомўш монд ва боз ба Шокир нигоҳ карда:

— Гарав бандед, ҳозир ман ба таги мазор рафта оям!

— Гарав мебандам,— гуфт Шокир бо оҳанги тамасхуркунона ва дигарҳо ба Шокир ҳамроҳ шуда:

— Гарав мебандем, гарав мебандем,— гуфтанд.

— Аҳмад ука, тезӣ накун!— туфт бобо ба гап ҳамроҳ шуда,— ба гапи касе ки аз худат як курта пештар дарондааст, оташин нашав. Аз аҷина наметарсидаги одам нест. Ҳоло ту аҷинаро надидаӣ.

— Аҷинаро дидаам ё надидаам, ин кори ман аст,— гуфт Аҳмад,— ҳамин ки «гарав мебандам» гуфта аз даҳанам баровардам, мебандам.

— Гӯй, шартат чист? — гуфт Шокир боз бо тамасхур.

— Шумо калон, шумо гӯед! — гуфт Аҳмад.

— Аҳмад, бачагӣ накун! — гуфта бобо боз оташи Аҳмадро паст кардан хост.

— Бачагеш чӣ? — гуфта боз Аҳмад оташинтар шуд ва бо дасти худ ба тарафи Шокир ишора карда илова намуд:

— Аз ҳамин барин калон шуда гаштан, дар бачагӣ девона шуда мурдан беҳтар аст.

— Ҷанг даркор нест, шартро қарор диҳетон,— гуфт Рӯзимурод.

— Шарт ба Аҳмад,— гуфт Шокир.

— Шарт ба шумо, ё ба ҳамаатон,— гуфт Аҳмад.

— Шарт ба ҳамаамон ки бошад, ман гӯям,— гуфт Рӯзимурод ва бо як оҳанги мағрурона, ба баёни шарт даромад:

— Агар ба таги мазор сиҳат, саломат рафта оӣ, то зинда ҳастем, дангона, ҳарифона ва гаштаки моро муфт хӯр; агар мурӣ худо раҳмат кунад ва агар рафта натавониста аз роҳ баргардӣ, ҳамаамонро як бор зиёфат кун!

— Дуруст, дуруст, ҷудо нағз,— гуфтанд ҳамаашон.

— Ту чӣ мегӯӣ, Аҳмад? — гуфт бобо ба ӯ нигоҳ карда.

— Ҳар чизеро ки ҷӯраҳо дуруст шуморанд, ман қабул дорам.

— Биё, ин тавр бошад дастатро деҳ.

— Аҳмад ва бобо монанди онҳое ки савдо мекунанд, дасти якдигарро гирифтанд, бобо ба Аҳмад корди худро дода гуфт:

— Мазорро аз тарафи офтоббаро давр зада ба айвончаи рӯ ба рӯи ғор мебарой, дар айвонча бо ин корд як хат мекашӣ, баъд аз он ба чорбоғча фуромада аз дарвозаи поёни он ба ҷангалзор мебарой, як шоха аз ҷангал бурида гирифта кордро дар зери он ҷангал гузошта боз мегардӣ! Дуруст аст?

— Дуруст! — гуфт Аҳмад,— лекин саги худро ҳамроҳ мебарам.

— Чаро?

— Дар мазор шағол бисьёр аст, агар саг набошад дур нест, ки шағолҳо ба ман зарар расонанд.

— Қасе ки аз деву парӣ наметарсад, аз шағол чаро тарсад? — гуфт Шокир бо оҳанги масхарадорона.

— Аз шағол тарсидан, албатта, дуруст аст,— гуфт Аҳмад — агар якчанд шағол ба як одами бемилтиқ ё бетаппонча ҳамла кунанд, албатта ғолиб мебароянд. Аммо аз аҷина тарсидан кори занон аст.

— Астағфирулло! — гуфт Шокир оташин шуда.

— Монетон, «як гап кӯтаҳу олам гулистон»,— гуфт бобо,— ҳозир маълум мешавад: кӣ зан, кӣ мард, кӣ шер, кӣ рӯбаҳ?

Аҳмад корди боборо гирифта аз ҷояш хест, ба дари хонаи худ, ки дар ҳамсоягии он ҳавлии маҷлисгоҳ буд, рафта саги худро «Хайбар-Хайбар» гӯён ҷеғ зада, ба худ ҳамроҳ кард ва роҳи сари мазорро пеш гирифт...

* * *

Аз аҳли маҷлис яке ба ҷони Аҳмад афсӯс хӯрда мегуфт:

— Ҳайф аст, ҷавоне ки аз сад гулаш як гулаш нашукуфтааст, худро бо як беандешагӣ нобуд кунад.

— Дигаре мегуфт:

— Кӯр шавад, «гӯри худ, аъмоли худ» гуфтаанд. Ба вай кӣ мондааст даҳанкалониро! Бачаи пешхез чӣ мешавад мегӯед? Як рӯз не, як рӯз худашро нобуд мекунад-дия!

Сеюмӣ мегуфт:

— Имрӯз, фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба хешу таборҳои Аҳмад чӣ ҷавоб мегӯем. Айб ба бобост, ки ӯро нигоҳ надошт. Ӯ бачагӣ кунад ҳам, лозим буд ки бобо ҳаю бош мекард.

— Ба ман чӣ? — гуфт бобо,— ман як бор-ду бор гап задам, гӯш накард. «Ҳарчанд задам, дарнагирифт», «дидӣ ки нашуд, мон ки равад» гуфтаанд.

— Дар ин вақти шаб сари мазор рафтан ҳалво буд, ки Аҳмад мехӯрад,— гуфт Рӯзимурод бо оҳанги нобоварона,— ҳолӣ мебинед ки аз нимраҳа гашта меояд, ҳеҷ гап намешавад, натарсетон.

— Бо кадом рӯй ба пеши мо гашта меояд! — гуфт Шокир худбоварона,— дар вақти оташинӣ як гап заду рафт. Аз пеши мо, ки баромад, рост ба хонаи худ рафта мехобад. Акнун рӯи Аҳмадро дар шаби зиёфаташ мебинем.

— Ҳеҷ намебинем, гӯй-чӣ? — гуфт Ашӯр ба Шокир,— вай пуле надорад, ки ҳамаи моро зиёфат кунад, саҳарӣ барвақт аз хобаш хеста роҳи Бухороро пеш мегирад ва пас аз он ҳеҷ гоҳ ба деҳа намеояд...

* * *

Ҳанӯз ин гуна гуфтугузорҳо ба поён нарасида буд, ки Аҳмад аз дар даромад. Дар рангу рӯяш осори тарсидагӣ набуд. Дар дасташ навдаи ҷангале буд, ки онро монанди касе ки аз гулзоре шохчаи райҳонеро канда гирифта бошад, бепарвоёна меҷунбонид.

— Чӣ кор карда омадӣ? — гуфт бобо ба Аҳмад.

— Ҳар кореро ки қарор ёфта буд, кардам,— гуфт Аҳмад ва навдаи ҷангалро ба пеши бобо гузошт.

— Қорд чӣ шуд?

— Дар таги ҷангале ки ин навдаро аз он буридаам, гузоштам.

— Офарин! Ман шаҳрамро ба ту додам! — гуфт бобо бо оҳанги таслимкорона.

— Ҳоло маълум нест,— гуфт Шокир бо оҳанги нобоварона,— кӣ медонад, ки ин навдаро аз мазори калон бурида омадааст, ё аз рӯидаричаи худаш ки дар он ҷо ҳам як мазори ҷангалдор ҳаст?

— Аҳмад дурӯғ намегӯяд, боз росту дурӯғаш пагоҳ маълум мешавад,— гуфт бобо.

— Базм ва хониши париёнро хуб тамошо кардам гӯй-чӣ? — гуфт Рӯзимурод хиҷолатмандона.

— Ҳо! — гуфт Аҳмад,— агар уллоси шағолонро шумо хониши париён ҳисоб кунед, хуб базм тамошо кардам. Афсӯс ки баъд аз шунидани уввоси Хайбари ман онҳо дам шуда монданд — «ачинаҳо гурехтанд», ман ҳам аз базм маҳрум мондам.

— Аз уввоси саги ту девони даруни ғор аз наъра задан ва аждарҳо аз нафас кашидан ҳам мондагист? — гуфт Рӯзимурод масхара дошта.

— Не, ҳаво шамол буд,— гуфт Аҳмад хандакунон,— магар девон ва аждарҳо ба сабаби шамол овози саги маро нашунидаанд, ки аз наъра ва нафас кашидан боз нистоданд...

Аҳмад як сония хомӯш монда як вазъияти ҷиддӣ гирифта давом намуд.

— Шумоён хуб одамед. Ҳар вақт шамол бошад, даруни ғор садо медиҳад. Шумо он садоро наъраи дев ва нафаси аждарҳо гумон мекунед. Вагарна аждарҳое, ки бо ду лаби худ дарьёи Зарафшонро банд карда, як дарьё обро дам мекашад, бо ин бузургӣ дар он ғори танге, ки харро бо кашшааш роҳ намедиҳад, чи гуна медарояд ва меғунҷад. «Одаму ақл» гуфтаанд. Агар ақл набошад, сар — кадуи хушк, даҳан — тубаки бекор ва чашм — шишаи холӣ будааст-дия!...

Акнун ҳаман ин даҳанмардон шикаст хӯрда буданд, бинобар ин маҷбур буданд, ки гапҳои талхи заҳрдори Аҳмадро ба ҷои ҳалво дам назада фурӯ баранд.

Танҳо Шокир ҳанӯз ҳам бовар намекард, бо вуҷуди ин то рӯз сафед шуда ошкор гардидани кор бардошт карда истоданро ба худ салоҳ медонист...

Рӯз шуд, офтоб баромад, ба ҳама чун рӯз равшан шуд, ки Аҳмад корномаро тамом карда будааст. Лекин ҳанӯз онҳо бовар намекарданд, ки Аҳмад ин корро бо дилу гурдаи худ кардааст, балки мегуфтанд: «Мо бехабар будаем, Аҳмад девбанд шуда будааст». Бинобар ин аз ҳамон рӯз сар карда Аҳмадро «Аҳмади Девбанд» мегуфтагӣ шуданд.

VI

Оё Аҳмад ҳақиқатан девбанд буд, ки бо он хурдсолӣ аз девон ва париён зӯр баромада ҳамаро дар ҳайрат андохт, ё бозубанди зӯре дошт, ки ҳеҷ зӣёну заҳмат ба ӯ асар намекард ва ё ин ки дар ин миён сирри дигаре буд, ки ба ҳамсолон ва ҷӯраҳояш маълум набуд.

Ҷавоби ин пурсишҳо аз тарзи тарбияи Аҳмад ва саргузашти айёми хурдсолиаш маълум хоҳад шуд: Аҳмад дар яке аз хонадонҳои хоҷагони Соктаре зонда шуда ба воя расида буд, афсонаҳои деву парӣ, ҳикояти ғор ва аждарҳо, гаронии сари мазор, чорбоғ ва ҷангалзорро аз дигарон дида камтар нашунида буд.

Бинобар ин Аҳмад дар вақтҳои 8—9-солагиаш бисьёр метарсид, ҳатто гирдбодҳоеро ки дар рӯзҳои шамоли дутарафа бармехост, кӯч кардани аҷина пиндошта қариб

буд дилкаф шавад. Хусусан занони кампир, ки Аҳмад дар хурдсолиаш аз онҳо бисьёр шуг — матал мешунид, ҳамеша ҳикояҳошонро бо афсонаҳои деву парӣ зинат дода нақл мекарданд.

Ин гуна афсонашунавиҳо ба Аҳмад бисьёр бад таъсир карда буд. Ӯ гумон мекард, ки зери замин, рӯи ҳаво, тахти дарахтони мевадор, хусусан зери дарахти санҷид, рӯи порутӯдаҳо ва хокистартӯдаҳо пур аз деву парӣ аст.

Бинобар ин Аҳмад барои дастбахок кардан баъд аз шом танҳо баромада наметавонист. Агар шабона аз хона баромаданӣ шавад, албатта модараш ҳамроҳ мебаромад. Аммо падараш аз ин ҳол бехабар буд, зеро ӯ як бор аз забони Аҳмад калимаи «танҳо метарсам»-ро шунида ӯро бисьёр коҳиш карда буд ва аз модари Аҳмад ҳам «ту бачаро тарсончак карда калон кардай» гуфта сахт озурдагӣ карда буд. Бинобар ин на Аҳмад ва на модараш ба пеши он шахс аз тарси деву парӣ лаб кушода наметавонистанд.

* * *

Шабе модари Аҳмад дар хона набуд, айёми тобистон буда вақтҳои рӯи ҳавлихобӣ буд. Падари Аҳмад ним таноб барин гандумпояшро, ки дар рӯйдарича дошт, он шаб об дода буд. Дар вақти ба замин об сар додан шамол бошад ҳам, ҳанӯз замин бо об такдав нашуда ҳаво ором гирифт. Бинобар ин обрӯбакҳои гандумпоя ба як сӯ ғун нашуда монд.

Падари Аҳмад одами бодиққат буд, ӯ нахост ки аз бешамолӣ замин ифлос шуда монад. Бинобар ин як шохаи баргдори дарахти гуҷумро бурида гирифта ба замини нав обдодашуда даромада ва бо он шоха обро лат дода обрӯбакҳоро ба як тараф ғундоштанӣ шуд.

Вақте ки падар ба ин кор машғул шуд, Аҳмад ба рӯи суфаи ҳавлӣ танҳо монд. Ӯ дар ин танҳоӣ бисьёр метарсид, аммо аз тарси падар «метарсам» гуфта наметавонист. Аз шом хеле вақт гузашт, шаб торик шудан гирифт. Дар ин ҳангом хаёли деву парӣ, чину аҷина гирдогирди Аҳмадро фаро гирифт. «Мабодо ба назарам чизе намояд» гуфта Аҳмад чашмашро пӯшид. Баъд аз чанд сония дилаш тангӣ кард, хаёлот боз ҳам воҳимадортар гардид: гӯё як чиз омада ба гардани ӯ савор шуданӣ аст ва мехоҳад, ки ӯро буғ (хафа) карда кушад.

Ночор Аҳмад чашмашро кушода дид, ки дар поёни суфа дар даруни таафдон куррачаҳо, сагбачаҳо, барраҳо ва бузғолаҳо барин ҳайвонҳои хурд ва реза ғун шудаанд, ба пушти куррачаҳо тӯқумчаҳои сурхро бо ҷӯли сурх кашидаанд, дар гардани онҳо гарданбандҳои абрешимии сурхи зангӯладор, дар гардан ва почаҳои ҳайвонҳои дигар ҳам гарданбанд ва пойбандҳоро бо зангӯлаҳои қатор овехтаанд, ки бо ҳаракати онҳо садо мебароваранд. Ин ҳайвонот бо ҳам бозӣ мекунанд, ба болои ҳамдигар савор мешаванд, гардани якдигарро мехоянд ва гоҳо аз даруни хасрӯбаҳо хӯрокворӣ ёфта мехӯранд, дар болои хӯрок бо якдигар талош мекунанд...

Аҳмад хост ин ҳолро ба падараш хабар диҳад, боз аз тарси даҳшати падар, ки дар ин мавридҳо бисьёр коҳиш мекард, хомӯш монд. Лекин чунон тарсида буд, ки ёрои ҷунбидан надошт. Сар то пояш монанди касе ки варақаи сахт дошта бошад, меларзид, дандонҳояш ба ҳамдигар чунон бо тезӣ мерасиданд, ки шунаванда садои ба ҳам пайвасти бо рез навохта шуда истодан тори рубоб гумон мекард...

Аҳмад чашмашро аз он ҳайвоноти аҷиб намеканд, як вақт дид, ки ҳамагӣ саф кашида ба тарафи ӯ меоянд. Аз ҳавли ҷон гурехтанӣ шуда аз ҷояш хест, лекин қадам бардошта натавонист. Танҳо:

— Дадаҷон! — гӯён фарьёд кашид ва ғалтид.

Падари Аҳмад ҳам дар ҷавоб:

— Ҳа, натарс! Ман рафтам,— гуфта овози даҳшатноке дод.

Аз шунидани овози падар дили Аҳмад қадре қувват гирифт ва чашмашро кушода нигоҳ кард, ки он ҳайвонҳо дар гурехтананд, баъзе ба болои бом, баъзе ба дарахти тути дар поёни суфа буда ва баъзе ба раҳрави берун гурехта дар як нафас зим ғоиб шуданд.

Падари Аҳмад расида омад, ӯро дар бағал гирифта дилдорӣ дод ва воқеаро пурсид. Аҳмад гирьён-гирьён ва нафаскашон ҳар чӣ дида буд, ягон-ягон ҳикоя кард.

— Дуруст, ин чизҳое ки дидӣ ҷин ва аҷина аст,— гуфт ба Аҳмад падараш,— лекин маълум мешавад, ки ту аз як чиз бехабар будай ва бинобар ин аз инҳо тарсидай.

Падари Аҳмад ӯро, ки як қадар ором гирифта буд, дар рӯ ба рӯи худ шинонда ҳикоя сар кард:

— Шунида мон, вақте ки бобои ман ба сайри Нурато мерафтааст, як аспи бисьёр хубе дар зери пояш будааст, вақте ки мехостааст ба кӯҳи Ғазғон барояд сағрии асп хам хӯрдааст.

Бобоям андеша кардааст, ки «ин асп аз он аспҳо нест, ки бо савор шудани як кас пушти худро хам кунад, чӣ ҷои сағриаш. Ҳамоно дар ин воқеа асроре ҳаст» гӯён бо як чобукӣ дар пушти худ ба тарафи сағрии асп чанг задааст. Дар ин чанг задан ба чанголаш якдаста мӯи нобофта даромадааст. Дарҳол мӯйро ба банди дасташ печонда маҳкам нигоҳ дошта:

— «Ба ҳурмати чилкоф [1] ҳозир шав, вагарна мекушамат» гуфтааст.

Соҳиби мӯй ба назар намоён шудааст ва бобом дидааст, ки ӯ подшоҳи аҷинагон аст, ки дар сари мазори худамон боргоҳ дорад.

Бобом ба ӯ гуфтааст:

— Ба ту кӣ ин ҷасоратро дод, ки ба ман беадабӣ кунӣ, магар девбанди чилкофхон будани маро намедонистӣ?

Подшоҳи аҷинагон пас аз узрхоҳӣ ва тавбаву тазаррӯи бисьёре гуфтааст:

— Вақте ки шумо ба нияти зиёрати Нурато баромадед, ман ҳам ҳамроҳи шумо рафтанӣ шудам, то ки ба шарофати шумо зиёратам қабул шавад. То ин ҷо дар рикоби шумо пиёда давида омадам, хурду резагони аҷинагонро ки дар роҳ вохӯрданд, ҳамаро огоҳонидам ва кӣ будани шуморо ба онҳо фаҳмондам. Аммо дар ин ҷо як шӯхӣ ва густохӣ карда ба аспи шумо савор шудам, ин беодобии маро бубахшед.

— Дар ин беодобие ки ту кардӣ, ҳаққи ту — туро нобуд кардан аст,— гуфтааст бобом ба ӯ,— лекин агар қасам хӯрда аҳд бандӣ, ки ба авлоди ман зарар намерасонӣ, дигар девон ва париёнро ҳам аз зарраҳрасонӣ бозмедорӣ, ман туро мебахшам ва сар мединҳам.

Подшоҳи аҷинагон:

— Ба шумо, ба авлоди шумо ва ба авлоди авлоди шумо то қиёми қиёмат зарар намерасонам ва аҷинагони дигарро ҳам аз зарраҳрасонӣ боз медорам,— гуфта қасам ёд кардааст.

— Сабаб ин аст, ки — гуфт падари Аҳмад,— деве, па-

[1] *Чилкоф* — дуое будааст, ки азоимхонҳо мехондаанд.

рие ва аҷинае ба авлоди хонадони мо зиёну заҳмат расонда наметавонад. Ту аз ин воқеа бехабар будӣ, бинобар ин тарсидӣ, онҳо ба назарат намоён шудаанд. Агар баъд аз ин натарсӣ, онҳо ба назарат намоён нахоҳанд шуд...

Аҳмад баъд аз ин воқеа наметарсидагӣ шуд, баъд аз ин чизе ҳам ба назараш намоён намегардид. Шабҳо обдорӣ мекард, танҳо ба даруни чорбоғ мерафт, дар ҳар ҷое ки кампирҳо «аҷина ҳаст» мегуфтанд, ӯ қасдан аз он ҷо мегузашт. Мақсадаш ин буд, ки як бори дигар яке аз аҷинагонро бинад ва ӯро дастгир карда аҳди бобокалонаш басташударо ба хотири ӯ оварад, ӯро хуб танбеҳ намояд. Ниқори чандинсоларо, ки ӯ аз аҷинагон тарсида ҳамеша дар азоб мегузаронид, аз онҳо барорад. Лекин хеҷ гоҳе ба назараш аҷина наменамуд...

VII

Аҳмад 12-сола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд. Ӯ девонҳои шоирони гузаштаро бисьёр дӯст дошта мехонд, аз ин ҷумла девони Саъдиро. Рӯзе дар девони Саъдӣ ин байтро дид:

Дев бо одам наёмезад, матарс,
Бал битарс аз одамони девсор.

Аҳмад дар маънии ин байт фикр карда аз ин, чунин фаҳмид, ки дев аз ғайри қасам додан ҳам ба одамӣ зарар расонда наметавонистааст.

Вақти муносиберо ёфта байти мазкурро ба пеши падараш хонд ва маънишро пурсид. Падараш гуфт:

— Ҷони падар! Модарат ва занони дигар барои ту бисьёр афсонаҳои ваҳмангезро аз деву парӣ нақл карда туро тарсонда буданд. Дидам, ки хушку холӣ «натарс!» гуфтани ман ба ту асар накард ва тарсро аз дилу димоғи ту набароварда, бинобар ин ман ҳам «давои қурут оби гарм» гӯён як афсонаи дурӯғ бофта тарси дар димоғи ту чандин сол боз ғуншударо якбора баровардам. Чун туро бо дурӯғҳо тарсонда бемор карда буданд, ман ҳам бо дурӯғе бемории туро даво кардам. Он ҳикояти бобом, сайри Нурато, қасам додани подшоҳи аҷинагон... ҳама дурӯғ буд, ки ман он вақт барои маслиҳат сохта будам. Аммо дар ҳақиқат Саъдӣ рост мегӯяд, ки одамӣ аз ҳар

чиз зӯр аст, деву парӣ, ҷину аҷина ҳеҷ кадом ба фарзанди одам зарар расонда наметавонанд. Ин зарархое ки одамҳо гумон мекунанд аз девҳо дидаанд, ҳама аз вайронии димоғи онҳост, ки ба сабаби шунидани дурӯғҳои воҳимадор ба димоғашон халал расидааст. «Қувваи воҳима халлоқ аст» гуфтаанд, бинобар ин ваҳмашон ҳар чизро ё ки чизи нобударо ба назари онҳо «дев» карда нишон додааст. Онҳо бо ваҳми худ тарсида шал (фалаҷ) шудаанд, даҳонашон каҷ гардидааст, ҳатто баъзеҳо дилкаф шуда мурдаанд. Ту яқин дон, ки деву парӣ ба одамӣ зарар расонда наметавонад. Зараррасонанда танҳо тарси худи одам аст...

Падари Аҳмад қадре хомӯш монда баъд аз санҷидани дараҷаи таъсири сухани худ ба Аҳмад, ба шарҳи мисраи дуюми байти Саъдӣ даромада гуфт:

— Маънии «аз одамони девсор тарс!» гуфтани Саъдӣ ин нест, ки тарсида аз онҳо гурез, ё ин ки сар хам карда ҳар чӣ кунанд дам назан ва ҳар чӣ гӯянд қабул намоӣ. Балки Саъдӣ мехоҳад гӯяд, ки аз одамони девсор (одамони бад) тарсида ба дафъи зарари онҳо кӯш. Чунончи ин маъниро худи Саъдӣ дар поёни ҳамон байт бо ин байт равшан ифода мекунад ва мегӯяд:

Бо бадон бад бошу бо некон накӯ
Ҷои гул, гул бошу ҷои хор-хор!...

Падари Аҳмад ба будани деву парӣ, ҷину аҷина боварӣ дошт. Фарқи ӯ аз одамони дигари ҳамасри худаш танҳо ин буд, ки «деву парӣ ба фарзанди одам зарар расонда наметавонад» гуфта эътиқод мекард. Бинобар ин ба писараш ҳам бо ҳамин роҳ талқин карда ва сухани худро зиёдтар тафсил дода гуфт:

— Баъзе шабҳо дар мазорҳо ё дар ҷойҳои дигар ба назари кас оташпораҳо монанди ахгар намоён мешаванд. Дар ҳақиқат аҷина аз онҳо беш нест. Аз дасти як оташпораи хокистаролуд чӣ мебарояд, ки одамро зада девона кунад, ё кушад. Хокистари қӯрдори оташдони мо аз он пурзӯртар аст.

Таълимот ва тарбияи падари Аҳмад ба Аҳмад ҳам ана бо ҳамин роҳ мерафт. Бинобар ин Аҳмад дар шаби дангона қаҳрамонӣ нишон дод ва дар он вақти шаб ба сари мазоре, ки бобои навҷавонон бо он ҳама зӯроварӣ ва паҳлавонӣ рафта наметавонист, танҳо рафт ва гаравро бурд.

VIII

Аҳмад хондани худро давом дод, 25—26 сол дар мадрасаҳои Бухоро зиндагонӣ кард, дарс хонд ва дарс гуфт. Дар миёнаи муллоён ва муллобачагон танҳо худаш буд, ки аз деву парӣ наметарсид.

Як шаби тобистон дар Бухоро, дар сари гулзори мадрасаи Бадалбек, Аҳмад бо чанд муллобачагон нишаста буд. Яке аз онҳо ба қазои ҳоҷат рафт. Баъд аз чанд сония аз тарафи халоҷо овози фарьёде шунида шуд. Аҳмад ва дигарон ба он тараф нигоҳ карда давиданд. Рафта диданд, ки он муллобача ба хок афтодааст ва аз даҳонаш кафк меравад. Баъд аз ҳушьёр кардани он аз вай аҳволотро пурсиданд, ӯ гуфт:

— Аҷинаро дидам.

Аҳмад хандида пурсид:

— Он аҷина дар куҷост?

Он муллобача зери девореро нишон дода гуфт:

— Ман дар он ҷо аҷинаро ба сурати оташпора дидам.

Ҳама ба ҷои нишондодаи ӯ рафта нигоҳ карданд, ки дар ҳақиқат ҳам оташпора намоён аст. Ҳама дар тарс афтоданд. Аммо Аҳмад бенбо ба тарафи он оташпора рафта онро бо кафши худ молиш дода ба хокаш олуда кард. Оташпора нопадид гардид. Ҳама гуфтанд, ки «Аҳмад девбанд» будааст.

Ин воқеа дар аввалҳои дарсхонии Аҳмад буд. Аҳмад то ин вақт ба ҳастии деву парӣ монанди падари худ боварӣ дошт. Лекин ҳамин қадар фикр пайдо карда буд, ки «аҷина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт. Далели вай ба ҳастии аҷина оташпораҳои шабҳо намоён мешудагӣ буданд.

Аз ин воқеа чандин сол гузашт. Дар Бухоро революцияи фикрӣ сар шуд. Аз ҳар тарафи олами маданият рӯзномаҳо, журналҳо ва ҳар гуна китобҳои фаннӣ омадан гирифтанд. Яке аз хонандагони адабиёти нав «Аҳмади Девбанд» буд.

Аҳмад дар яке аз китобҳои фаннӣ хонд, ки як ҷузъи устухон фосфор ном моддаи кимиёвӣ будааст, ки шабҳо, хусусан дар ҳавоҳои гарм ба назари одам монанди оташ намоён мегардидааст. Ҳаргоҳ ки устухон пӯсида хок гардад, ин чиз падидор мешудааст. Шабҳо дар мазорот на-

мудани оташпора аз он сабаб будааст, ки дар он ҷо устухони пӯсида бисьёр аст.

Аҳмад дар таърихҳо хонда буд, ки мадрасаи Бадалбек дар ҷои мазори кӯҳнае бино ёфтааст. Пас донист, ки он оташпорае ки дар он ҷо намоён шуда ҳамаро дар тарс андохта буд, ба ғайр аз фосфор чизи дигаре набудааст.

Аҳмад, вақте ки бо мутолиаи китобҳои фанни, фосфор будани оташпораҳои шаб намоёншавандаро донист, дигар яқин пайдо кард, ки «дев, парӣ ва аҷина» ном чизе дар дуньё нест. Чизҳое ки мардум «дев, парӣ, ҷин ва аҷина» гуфта метарсанд, ё хаёли хушк будаанд, ё чизҳое будаанд, ки чӣ будани онҳо ба донишмандони ҳикмат ва кимиё маълум аст.

Аҳмад агарчи ягон мактаби мунтазами фанниро тамом накарда бошад ҳам, бо таҷриба ва мутолиаҳои худ яке аз донишмандони илми тарбия шуд. Дар ҳар маврид ва ба ҳар кас маслиҳат медод, ки бачагонро тарсонда калон накунанд, монанди ҷин, аҷина, хаёлот ва хурофотро ба димоғи бачагон ҷойгир насозанд. Вагарна ояндаи бачаро хароб, зиндагӣ ва саломатии ӯро дар таҳлука ва изтироб хоҳанд андохт.

МАКТАБИ КӮҲНА

I

Ман бояд шашсола шуда бошам, ки маро падарам ба мактаби пеши масҷиди қишлоқ бурда монд, модарам мегуфт:

— Туро дар вақти 4-сола, 4-моҳа, 4-ҳафта ва 4-рӯза буданат бо лаълӣ ва дастурхон ба мактаб фиристода сабақ сар кунонда монда будем. Аммо ту он вақтҳо бисьёр хурд будӣ; дили ман ба ту месӯхт, ки дар мактаб бисьёр азоб хоҳӣ кашид, бинобар ин мондем ки то ҳол бозӣ карда гаштӣ, акнун хуб кӯшиш карда хон ки мондагиҳоятро гирӣ ва бо ҳамсолонат, ки дар 4-солагӣ ба мактаб рафтаанд, баробар шавӣ.

Ман ҳам ин тавсияи модарамро, ки дар он вақтҳо ба ман хеле хуб таъсир карда буд, мехостам ба амал оварам ва ҳар чӣ зудтар сабақ омӯхта бо ҳамсолонам баробар шавам, ҳатто аз онҳо гузарам.

Аммо ҳаёт ва шаронти мактаб ба ин кӯшишу ғайрати ман роҳ надод.

Ман ба мактаб рафтам, мактабхона монанди хонаи мо васеъ, дубаҳра (чордара)[1], равшан ва беғалоғула набуд. Мактаб як хонаи танг буд, ду дар дошт, ки яке аз онҳо дари даромади яктабақа буд, он дарро ҳам дар вақтҳои сармо пӯшонда мемонданд. Дари дигараш дарича буд, ки се чорьяк оршин қад ва ним оршин бар дошт. Мактабдор (муаллим)-амон ба вай як коғаз (тирезаи коғазӣ) карда барои дар барф ва борон надаридани он ба коғазаш равғани зағир молида буд. Коғази равғанин чангу хоки кӯчаро ба худ гирифта буд, ки монан-

[1] Хонаеро, ки ду дар аз тарафи чануб ва ду дар аз тарафи шимол дошта бошад, дубаҳра меноманд. Яъне ҳам тобистонӣ ва ҳам зимистонӣ.

ди дамгири [1] дег сиёҳ ва чиркин шуда буд. Агар аз хотир фаромӯш накарда бошам, он коғаз ба рӯи пурчини мактабдор ҳамрангӣ дошт. Бинобар ин аз ин дарича ҳам ба хона равшании дуруст намедаромад. Мактабхона аз зери сақф, аз ҷое ки сақф бо девор пайванд меёбад, аз ду тараф дутоӣ равзанҳои чорьякоршинӣ дошта бошад ҳам, рӯшноиҳое ки аз он равзанхо медаромаданд на ба замини мактаб, балки ба рӯ ба рӯи худ: бар девори хона — ба зери сақф меафтоданд.

Замини ин хонаро, ки ҳамаи вусъати он тахминан чор оршини дар чор оршин, яъне 16 оршини мураббаъ буд, чор синҷи аз болои якдигар гузаранда кашида дарунашро ба 9 қисм ҷудо карда буданд, ки гӯё дар даруни мактаб 9 охурча ба вуҷуд омада буд.

Дар охурчаи гӯшаи пешгоҳии ин хона, ки дарича ҳам он ҷо буд, ҷои мактабдорнишин буда, охурчаи пеши дари даромад кафшкан буд ва дар охурчаҳои дигар бачагон менишастанд.

Ҳоло ман дар хотир надорам, ки дар он мактаб он вақтҳо чӣ қадар шогирд буд. Ҳамин қадарашро медонам, ки аз 4-сола то 12-сола бачагони деҳаи мо ки он вақтҳо мегуфтанд, сесад хонавор аст, дар он ҷо ҷамъ шуда буданд. Илова бар ин азбаски деҳаи мо деҳаи хоҷагон буда, як ҷои мутабарриқ ҳисоб меёфт, баъзе ихлосмандон аз ҳамсоя деҳаҳои мо ҳам бачагони худро ба мактаби деҳаи худ нагузошта, ба мактаби мо меоварданд.

Ман ҳанӯз дар хотир дорам, ки ин мактаб ба назари ман ба он катаки хурдтараке ки мо доштем ва дар он ҷо модарам чӯҷа хобонида буд ва мокиёни мо бештарин вақтҳо чӯҷаҳои худро ба он ҷо дароварда дар зери боли худ гирифта мехобид, монандӣ дошт. Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки агар чӯҷагони мо бо овози нозуку форами худ ҷуғур-ҷуғур кунанд, овози пуршӯриши ин бачагон гӯши одамро метарконид...

Ман ба мактаб даромадам. Ҳамроҳи ман падарам як лаълӣ кулчаву мавизро ба як дастурхон печонида ҳалвой гӯён бурда буд. Мактабдор дастурхонро кушод, яке аз кулчаҳоро шикаста қадре худаш хӯрд ва падарамро ҳам таклиф кард, падарам ҳам як бурда хӯрд. Пас аз он як кулчаи дигарро чунон реза кард, ки гӯё ба мурғон ме-

[1] *Дамгир* — латтаест, ки дар вақти дам кардани палав вайро ба сарпӯш печонда ба даҳани дег мегузоранд.

дода бошад, ва он нонрезаҳоро ба ҳар тарафи мактаб ба болои бачагон пош дод.

Дар ин вақт як занозанӣ, ҷомадаронӣ, гӯшкашӣ, рӯйханҷолкунӣ ва чашмкание буд, ки дар даруни мактаб пайдо шуд. Ба болои ин, доду фарьёд, оҳу фиғон гирьяву зории бачагон, гӯё боми мактабро ба ҳаво мебардошт.

Ин шӯру ғавғо бар болои нонрезаҳое буд, ки мактабдор аз ҳалвоии ман ба бачагон бахшиш карда буд...

Мактабдор ба ин аҳвол бетараф намонд: дар пушти ӯ дарозу кӯтоҳ чанд чӯб ба девор рост гузошта шуда буд, яке аз ин чӯбҳоро ки тахминан 5 оршин дарозӣ дошта, нӯги он ба гӯшаи дигари хона ба девор хобонидагӣ буд, гирифта ба сари бачагон бе он ки яке аз онҳоро интихоб кунад, задан гирифт. Бачагон аз задан ва кӯфтани якдигар бозистода, баробар ба гирья даромаданд ва фарьёди «домуллочон, тавба кардам» аз ҳамаи даҳонҳо баробар баромада ба осмон баланд мешуд.

Ман дигар тоқат карда натавониста ба қатори бачагони дигар ба гирья даромадам. Аммо падарам ба ман тасаллӣ дод ва агар гирья накарда ба мактаб давом кунам ба ман як курра гирифта доданӣ шуд ва мактабдор ҳам ба сухани падарам ёрӣ дода «ман ҳам ҳар рӯзи бозор як лӯнда қанд оварда мединҳам» гуфт.

Ваъдаи падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гӯё барои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавониста бошад ҳам, ваъдаи мактабдор, ки бо вуҷуди ҷаллодвор заданаш бачагони дигарро, ба ман ваъдаи қанд дод, дили маро хеле ором гиронид. Ба дили худ тасаллӣ медодам, ки ӯ маро нахоҳад зад.

Аммо чашми худро аз он чӯбҳо, хусусан аз он чӯби дароз, ки ба сар то сари мактаб мерасид ва ба ҳеҷ бача, ҳарчанд дар гӯшаи дури мактаб хазида бошад ҳам, амон намедод, намекандам...

Бачагон як қадар ором гирифтанд. Мактабдор як тахтачаро аз пеши худ гирифта дар вай чизи бисьёреро навишт ва ба падарам нишон дод. Аммо падарам, ки саводнок буд, ба баъзе чизҳои мактабдор навишта эътироз кард.

Дар аввали кор мактабдор ҷанҷол бароварда, сухани падарамро қабул накард. Аммо падарам ҳам ҷанҷол карда оқибат гапашро гузаронид ва «худатон дуруст кунед» гӯён мактабдор тахтачаро ба пеши падарам ҳаво дод. Ӯ ҳам аз кисаи худ кордчаашро бароварда баъзе чизҳои

мактабдор навиштаро тарошида, худаш аз сари нав навишт.

Аз ҳамон рӯз сар карда падари ман ба назарам хеле одами калон намуд ва ӯро ҳатто аз мактабдор ҳам, ки ӯро донотарин ва зӯртарини мардуми қишлоқ медонистам, донотар ва зӯртар донистам. Ин ҳол ба дили ман қувват дод, ки агар мактабдор маро занад, ман ба падари худ шикоят ҳоҳам кард ва ӯ ҳам омада мактабдорро хоҳад зад. Агар мактабдор барои задан чӯб дошта бошад, падарам ҳам халачӯби говронӣ дорад. Ба халачӯби вай барзагов — бо он бузургӣ тоб оварда наметавонад. Аммо ин мактабдор, ки як одами борикрӯи хурд ва лоғари пажмурда аст, бо як халачӯб задани падарам хоҳад мурд...

Пас аз он мактабдор маро дар рӯ ба рӯи худ дузону шинонида тахтачаро ба рӯи он синҷ ки деворчаи охурча ҳисоб меёфт, гузошт ва ба ман «аузу биллоҳ» ва «бисмиллоҳ»-ро гӯёнид. Инҳоро хеле вақт шуда буд, ки падарам ба ман ёд дода буд, ман ҳам бе он ки забонам гирад ва ё тарсам, гуфтам. Мактабдор хеле изҳори хурсандӣ кард. Ба назари ман менамуд, ки бачагони дигар ба ман бо ҳасад нигоҳ мекарданд. Ҳарчанд аз тарси чӯби мактабдор сари худро боло накунанд ҳам, ба ман нигоҳ карда ва ангуштҳояшонро пеши чашмҳояшон оварда маро ба якдигар нишон медоданд. Ва ман гумон мекардам, ки агар танҳо ёбанд, бо он ангуштон чашми маро хоҳанд кофт.

Мактабдор фотиҳа хонд, бачагон ҳам «омин» гӯён ба он фотиҳа ҳамроҳӣ карданд ва бо ҳамин расми сабақсаргашт ва ман дар он ошӯбгоҳ мондам.

II

Пас аз падарам рафтан, мактабдор маро ба наздиктари худ ҷой дода ба яке аз бачагони калон амр дод, ки маро ёд диҳад. Он бача маро ба он тахтача нигоҳ кунонда «алиф, бе, те, се» гуфт. Ман ҳам аз забони ӯ гирифта ин чор калима, яъне номи чор ҳарфро такрор кардам, пас аз он ки худи ман инҳоро гуфта метавонистагӣ шудам, он бача ба сари бачаҳои дигар рафт ва онҳоро ҳам ёд медод.

Бачагон он бачаро «халифа» мегуфтанд.

Баъд аз он мактабдор аз мактаб баромада рафт. Акнун шӯрест, ки дар мактаб бархост! Бачагон аввал рост хеста бо якдигар гӯштӣ гирифтанд, пурзӯрон камзӯронро меафтонданд ва мезаданд, пас аз ним соат афту дарафт кардан, халифа аз ҷои худ хест ва чӯби дарози мактабдорро гирифта аз як сар бачагонро задан гирифт. Ман тарсида хостам, ки аз мактаб баромада гурезам, аммо муяссар нашуд: дари мактабро аз дарун занҷир карда ба зулфинаш чӯб гузаронида буданд, ки даромад-баромад кардани мисли ман бачаи шашсола мумкин набуд, ва бо «ба ҷоят нишин, вагарна мезанам» гуфтани халифа баргашта ба ҷоям нишаста ва сари худро хам карда зери чашм ба халифа нигоҳ мекардам.

Пас аз он ки ҳаман бачагон бо зарби чӯби халифа ҷо ба ҷо нишастанд, халифа дар ҳолате ки он чӯби дароз дар дасташ буд, аз ҷояш рост хест ва гуфт:

— Бачагон! Акнун камонбозӣ...

Бо баромадани ин овози халифа ҳаман бачагон фарьёд кашиданд:

— Камонбозӣ!..

— Камонбозӣ!..

— Камонбозӣ!..

Баробари ин шӯру ғавғо корҳои амалӣ ҳам шуд: ҳар кадом аз бачагон аз бӯрьён дар зери худашон буда, ки ягона палоси мактаб он буд, хасҳоро кашида баровардан гирифтанд. Бачагон аз кисаҳояшон риштаҳои бориқи дарздӯзӣ ҳам баровардаанд. Ҳар бача яке аз он хасҳоро камонвор хам карда, дар ду сари он риштаро кашида мебаст. Ба ин тарик як камончаи бачагонаи соддае пайдо мешуд. Пас аз он, хаскамонро камонвор ба дасташ нигоҳ дошта ба ресмони он хаси дигареро гузошта онро пеш кашида сар медод. Он хас монанди тири камон парида рафта ба бачаи дигаре бармехӯрд.

Боз бачагон ба ҳам омаданд, ҳар бача бачаи дигареро аз рӯй, бинӣ, пешонӣ ва чашм нишон гирифта бо тири камони худ мезад...

Пас аз қадре ин гуна ҷанги якка ба якка кардан, халифа боз чӯбро бардошта бачаҳоро аз як сар заду овоз дод:

— Акнун саф кашида ҷанг мекунем!

Бачагон ҳам:

— Саф мекашем, саф мекашем! — гӯён фарьёд кашиданд.

Халифа бачагонро калону хурд ду тақсими баробар

карда дар ду тарафи мактаб ҷой дод. Дар ҳар тараф ду саф тартиб дода бачагони хурдро дар пас ва калонтаронро дар пеш гузошт ва худаш дар зери девор дар миёнаи ду саф рост истода фармон дод:

— Парронед!

Аз сафи пеш хаскамонҳо ба ҳаракат омаданд. Хастирҳо аз камони ҳамаи бачагон баробар ва пай дар ҳам мепариданд. Бачагони дар сафи пушт истода аз бӯрьё боз хас кашида, ба бачагони сафи пеш тир тайёр карда медоданд.

Дар ин миён хастири яке аз бачагон ба сафи тарафи муқобил рафта ба чашми як бача бархӯрд. Ӯ фарьёдкунон ва «во чашмам» гӯён аз саф баромад. Ҳамсафони он бача ҳам якбора шӯрида бӯрьёи дар асл порча-порча шуда даридаро аз замин бардошта ба сару рӯи сафи муқобил ҳаво доданд. Аҳли сафи муқобил ҳам ин ҳучумро оромона қабул накарданд, онҳо ҳам аз зери пойҳои худ бӯрьёҳоро бардошта ба сари муқобилҳояшон ҳаво доданд. Даруни мактаб пур аз ҷанг ва хоку хас шуд. Ман аз тарси он ки дар зери поҳои бачагон поймол нашавам, ба охурчаи мактабдорнишин гузашта сурати девор шуда рост истодам...

Ҷанг давом мекард. Дар ҳамин вақт дари мактаб бо шиддати тамом кӯфта шуд, кӯбанда дарро асабиёна бо пояш мезад. Ман гумон кардам, ки ҳамин замон дар мешиканад.

Бачагон бо шунидани садои кӯбиши дар мисли мушбачагоне, ки аз садои фишир-фишири гурба гурезанд, шитобкорона ба ҷойҳои худ гузашта дар даруни охурчаҳои худ дар паси синҷ пинҳон гардиданӣ шуданд. Аммо он синҷ яъне деворчаи охурча на он қадар баланд буд, ки бачаҳоро пинҳон кунад. Бо вучуди ин бачагон сари худро поён карда рӯи худро дар он ҷо руст мекарданд, аммо пуштҳошон дӯнг шуда баромада аз даруни охурча намоён мегардид.

Кӯбиши дар ҳанӯз давом мекард, аммо ҳеҷ кас ҷасорат намекард, ки дарро кушояд. Пас аз ором гирифтани бачагон ба даруни охурчаҳои худ, халифа рафта дарро кушод. Як одаме ки аз ғояти ғазаб рӯю абрӯю, ришу руташ монанди гурбаи сагдида фахкарда буд ва чашмонаш калон шуда қариб буд, ки аз косахонаашон барояд, аз дари мактаб даромад. Ин одам мактабдор буд.

Мактабдор баробари ба мактаб даромадан аз дасти

халифа ки ҳанӯз чӯби дарози мактабдор дар дасти ӯ буд ва барои кушодани дар рафта буд, он чӯбро гирифта аввал ба сари халифа даҳ-дувоздаҳ бор кулочкашӣ карда зад.

Халифа бо бардошта шудани чӯби мактабдор монанди саги бегонаи барои ангурдуздӣ ба боғе даромада ва ба боғбон вохӯрда, фарьёдкунон ба ҳар тараф мегурехт. Аммо чӯби дарози мактабдор ба ҳама гӯшаҳои мактаб расо расида сари халифаро молиш медод.

Пас аз он ки мактабдор бо задани халифа қадре ғазаби худро таскин дод, ба ҷои худ гузашта нишаст ва маро ки ҳанӯз дар охурчаи ӯ сурати девор будам ба ҷои худам гузаронид, аммо маро назад.

Баъд аз он боз чӯби дарози худро боло карда ҳамаи бачагонро, ки ҳанӯз сарпоину пуштболо буданд, задан гирифт. Ӯ ба ҳар як чӯб ҳавола кардан 15—20 бачаро якбора мезад ва онҳо ҳам баробар.

— Тавба кардам! — гӯён фарьёд мекашиданд.

Пас аз он мактабдор амр дод:

— Хонетон!

Бачагон пуштҳои чӯбхӯрдаи худҳошонро хорида-хорида сар бардоштанд ва бе он ки гӯшаи чашмҳошонро аз мактабдор кананд, сарҳошонро ба тарафи китоб ва тахтачаҳошон хам карда, ман намедонам, чиҳо буд ки хонда фарьёд мекашиданд. Ман ҳам ба онҳо тақлид карда ба тахтачаи худ сарамро хамонида ва гӯшаи чашмро ба мактабдор дӯхта «алиф, бе те, се» гӯён дод мегуфтам.

Баъд аз он мактабдор халифаро ба пеши худ ҷеғ зад. Ӯ ҳам, бо вучуди ин ки ҳозир аз мактабдор он ҳама чӯбро хӯрда буд, бе ҳеҷ тарсу бим ба пеши ин золим омад.

Ман ба ҷасорати халифа ҳайрон шудам ва мехостам, ки ман ҳам мисли он нотарс шавам. Аммо ман ба дили худ мегузаронидам, ки агар ман ҳам монанди халифа нотарс шавам ва мактабдор маро задан хоҳад, ман мисли ин халифа аз вай нахоҳам гурехт, балки чӯбро аз дасти ӯ кашида гирифта ба сари худаш хоҳам зад. Ҳайфо, ки ҳоло хурд ҳастам ва дар дилам тарс ҳам бисьёр аст.

Мактабдор ба халифа гуфт:

— Гӯй ба ман ки киҳо ин ҳама шӯру ғавғоро барпо карданд?

Халифа ягон-ягон 10—12 бачаро номбар карда шумурд.

Бачаҳо аз хондан бозистода гӯш доданд, ки шунаванд ва донанд, ки халифа киҳоро ба мактабдор хабаркашӣ мекунад?

Аммо мактабдор ба ин кор роҳ надод ва дубора чӯби калони худро бардошта онҳоро ба ёд овард, яъне онҳоро ба хондан даровард...

Мактабдор номи гунаҳкоронро аз халифа шунида:

— Хомӯш! — гуфта фарьёд кашид.

Бачагон ҳама ба якборагӣ дам истоданд.

Мактабдор бачагонеро, ки халифа ба ӯ хабаркашӣ карда буд, ягон-ягон номбар карда ҷеғ задан гирифт. Агар мактабдор ягон бачаро саҳв карда ҷеғ занад, халифа сухани ӯро тасҳеҳ мекард:

— Не, ин нест, он аст,— гӯён бачаи дигареро нишон дода ном мебурд.

Ба ҳамин тариқа 10—12 нафар бача ба пеши мактабдор ҷамъ шуданд. Инҳо ҳамагӣ аз бачагони калонсолтар буданд.

— Дарро банд,— гуфт мактабдор ба халифа.

Халифа рафта дари даромади мактабро аз дарун занҷир карда ба зулфинаш чӯб ҳам гузаронид.

— Фаллоқро гир! — гӯён мактабдор ба халифа фармон дод.

Ман фаллоқро шунида бошам ҳам, то он вақт он чизи шумро надида будам.

Халифа ба паҳлуи мактабдор гузашта як чӯберо, ки бар болои сари мактабдор ба девор овезон буд, гирифт. Ин чӯб, ки тахминан якуним оршин дарозӣ дошт, қадре ҳам буда ба ду сари он як ресмон бастагӣ буд. Он вақт ман дидам, ки фаллоқ чи гуна мешудааст.

— Аҳмад, боз шӯхӣ мекунӣ? — гуфт мактабдор ба як бачае ки дар пеши ӯ дар қатори бачагони гунаҳкор рост истода буд.

— Тақсирҷон, тавба кардам, ман шӯхӣ накардаам, Муҳаммад кард,— гӯён фарьёд баровард ӯ.

Аммо мактабдор ба ин оҳу воӣ ва тавбаву зории ӯ нигоҳ накарда ба бачагоне, ки дар паҳлуи ӯ рост истода буданд, нигоҳ карда:

— Пахш кунетон инро! — гуфта фармон дод.

Бачагони дигар ӯро пахш карданд ва ба амри дуюми мактабдор мунтазир нашуда ресмони фаллоқро ба пойҳои он бача гузарониданд ва ду бача аз ду сари чӯби фаллоқ гирифта тофтан гирифтанд. Ба ҳадде ки ресмон

ба соқи пои бача сахт печида, магар, пояш ба бурида шудан наздик расид, ки бача:

— Вой мурдам! Вай поякам! — гӯён фарьёд кашид.

Бачагони дигар аз хондан бозистода бо тарсу ларз овози ӯро гӯш медоданд. Аммо мактабдор ба ин кор роҳ надод ва бо бардошта ба сари бачагон хобонидани чӯби дарози худ бачагони дигарро ҳам ба фарьёд овард.

Онҳо бо овози баланд ба хондан даромаданд. Мактабдор як чӯби дугазиро аз даруни чӯбҳои ба пушти сараш ба девор рост истода гирифта ба дасти халифа супурда:

— Зан! — гуфта фармон дод.

Халифа бо он чӯб ба кафи пойҳои Аҳмад, ки ду бачаи дигар онро ба фаллоқ печонда бардошта истода буданд, задан гирифт.

Акнун ба фарьёду фиғони Аҳмад ҳеҷ тоқат карда намешуд, аммо фарьёди вай бо фарьёди бачагони хонанда омехта, аз миён чудо намегардид. Ҳар кас ки аз кӯча мегузашт, гумон мекард ки бачагон бо овози баланд хонда истодаанд...

Халифа ба кафи пои Аҳмад ба дарачае зад, ки аз чоҳои чӯбрасида хун шорида чӯбро рангин кард.

Мактабдор, магар бо дидани ранги хунини чӯб бошад:

— Бас! — гуфт.

Халифа аз задани Аҳмад бозистод. Фаллоқро ҳам аз пои ӯ кушоданд ва Аҳмад манаҳи худро дошта ба халифа нигоҳи ғазабноке кард.

— Муҳаммадро гиред! — гӯён мактабдор боз фармон дод. Бачагон Муҳаммадро ҳам бо ҳамон тарз хобонидаанд ва ба пойҳояш фаллоқ андохта тофтанд. Ӯро ҳам халифа то ба дарачае ки кафи пойҳояш хуншор шавад, зад.

Ба ҳамин тариқа 10—12 бачаи ба он ҷо ҷеғзадашударо заданд.

Аммо дили ман ба ҳоли онҳо месӯхт, зеро ҳеҷ кадоми онҳо ба бозӣ роҳбарӣ накарда буданд, ҳамаи корҳоро худи халифа карда буд ва боз худи ӯ онҳоро бардурӯғ ба мактабдор хабаркашӣ кард. Мехостам, ки ин ҳолро ба мактабдор гӯям, аммо аз халифа тарсидам.

Лекин ин раҳмхӯрии ман нисбат ба бачагони чӯбхӯрда ва ғазабам дар ҳаққи халифа бисьёр дер накашид: мактабдор пас аз он ки ҳамаи бачагони ҷеғзада овардаашро занонда шуд, ба халифа нигоҳ карда гуфт:

— Ман медонам, ки ҳаман шӯхиҳоро худи ту сар мекунӣ,— вай ба бачагони ҳанӯз дар он ҷо рост истода, ки поҳояшонро монугир ба замин мениҳоданд ва аз озори кафи по тоқат надоштанд, ки пайваста як пояшонро ба замин ниҳода истанд, нигоҳ карда гуфт:

— Пахш кунед инро!

Бачагон ҳам, ки гӯё ба ҳамин амр мунтазир буданд, халифаро пахш карданд ва ба соққони пояш фаллокро андохта тофтан гирифтанд. Халифа фарьёд мекард:

— Пойҳоямро бурид, сахт натобед!

Аммо ҳеҷ кас гӯш намедод.

Мактабдор як чӯби тозаро ба дасти яке аз бачагон дода ба задан амр кард. Он бача он чӯбро гирифта ба кафи пойҳои халифа задан гирифт.

Бачагони фаллоқдор боз ҳам фаллокро сахттар метофтанд. Халифа фарьёд мекард, ки:

— Ҳар қадар ки занед ихтиёр доред, аммо фаллокро ин қадар сахт натобед!

Аммо бачагон боз ҳам сахттар метофтанд.

Пас аз он ки бачаи чӯбдаст якчанд чӯб ба кафи пои халифа зад, мактабдор ба бачаи чӯбхӯрдаи дигаре нигоҳ карда гуфт:

Акнун чӯбро ту гир, қарзат ба қиёмат намонад.

Он бача аз бачаи аввалӣ чӯбро гирифта боз ҳам сахттар ба кафи пои халифа задан гирифт...

Ба ҳамин тариқа аз ҷумлаи бачагоне, ки аз халифа чӯб хӯрда буданд, якчанд нафарашон «қарзҳои худашонро» аз ӯ бо фоизаш гирифтанд.

— Акнун бас! — гуфт мактабдор.

Чӯбзан аз задан бозистод. Аммо фаллоқдорон ҳанӯз пои халифаро сар намедоданд. Мактабдор:

— Боз чӣ мегӯед, магар ҳанӯз дилатон хунук нашудааст? — гуфт:

— Намак! — гуфт яке аз онҳо.

— Дарвоқеъ, намак! — гуфта такрор кард мактабдор. Киса ва зери кӯрпачаи худро кофта,— ба ман намак нест, ба кӣ ҳаст? — гуфт.

Ҳамаи бачагони чӯбхӯрда кисаҳояшонро кофтанд, аз кисаи як-дуи онҳо намаки кӯфтаи ба латта баста баромад.

— Пошед! — гуфт мактабдор. Ба ҷойҳои кафида хун баромадани кафи пойҳои халифа намаки сударо пошида бо дастҳошон молиш доданд.

Акнун халифа чун гов бонг мезад:

— Сар диҳетон! — гуфт мактабдор.

Бачагон фаллокро чаппа тоб дода пойҳои халифаро аз ресмон сар доданд. Халифа чашмони гирьяолуди худашро бо остинаш пок карда лангон-лангон ба ҷояш рафта нишаст.

Бачагон ҳоло ҳам бо овози баланд баробар фарьёд мекарданд, яъне мехонданд.

Мактабдор чӯби дарози худро бардошта пас аз он ки боз як бор пушти гардани бачагонро молиш дод:

— Хомӯш! — гуфт.

Бачагон хомӯш истоданд, мактабдор гуфт:

— Фардо ҳамаатон ҳаштпулӣ пули бӯрьё биёретон, ки имрӯз ҳаман бӯрьёҳо даридааст.

Ҳаман бачагон:

— Мебиёрем, мебиёрем! — гуфта овоз баланд карданд.

— Озод! — гуфт мактабдор.

Бачагон чун гурӯҳи гунҷишкон, ки аз калхот мегурехта бошанд, якбора аз ҷойҳояшон ҷаста ба тарафи дар давиданд. Дар ҳанӯз баста буд. Халифа ҳам ба оҳистагӣ аз ҷояш хеста, лангон-лангон ба тағи дар омада дарро кушод, аввал худаш баромад, бачагони дигар ҳам аз паси ӯ якдигарро пахш карда, тела дода баромаданд, аз ҳама пастар ман баромадам.

Ҳаман бачагон ба пеши мактабхона тӯда шуда истоданд. Халифа ба онҳо нигоҳ карда:

— Салом! — гуфт. Ҳамаи бачагон бо як овоз:

— Ассалому алайкум! — гӯён фарьёд кашиданд.

Бачагон ба ҳар тараф пароканда шуда гурехтанд. Аммо бачагони чӯбхӯрда бо халифа ба паскӯчаи пушти мактаб, ки роҳи ҳавлии мо буд, баргаштанд. Халифа ба онҳо гуфт:

— Фардо иштибозӣ ва бедонабозӣ. Тайёр шуда оед!

— Дуруст! — гуфтанд бачагони дигар ва инҳо ҳам рафтанд.

Мо имрӯз аз мактаб озод шуда будем. Ман дар умри худ ду озодиро дидам, яке соли 1917 дар вақте ки 42-сола будам, аз зиндони амир, баъд аз 75 чӯб хӯрдан, дуюм дар вақти шашсолагиам, он рӯзе ки аз мактаб озод шуда будам. Аммо ба назари ман ҳар дуи ин озодӣ ҳам аз якдигарашон ширинтар менамуданд.

III

Ман ба хона рафтам, баробари дидани модарам гирья карда сар додам. Модарам ҳарчанд мегуфт:

— Чӣ шуд ба ту, чаро гирья мекунӣ? — ман чизе ҷавоб гуфта наметавонистам. Охир, аз кучо буд, падарам пайдо шуд. Ӯ [illegible]рам зиёдтар шиддат карда пурсид:

— Зу[illegible]и, оа ту чӣ шуд, вагарна гӯшатро мебурам?

Ман дар ҳолате ки гирья гулӯямро гирифта буд, ҳиққосзанон гуфтам:

— Бачаҳо бо якдигар ҷанг карданд.

— Бачаҳо бо якдигар ҷанг карда бошанд, ба ту чӣ? — гуфт падарам,— ту ки ҷанг накардаӣ ва касе ҳам туро ҷанг накардааст, пас чаро гирья мекунӣ?

— Домулло [1] онҳоро зад.

— Хуб кардааст, бачагони ҷангарароро мезананд.

— Ман мактаб намеравам.

— Номаъқул кардӣ,— гуфт падарам бошиддат ва пас аз қадре хомӯш истодан:

— Чаро мактаб намеравӣ? — гуфта пурсид садои худро нармтар карда.

— Домулло маро мезанад.

— Ҳад надорад, зада наметавонад, агар туро занад, ман гӯши ӯро мебурам,— гӯён падарам аз кисаи худаш кордчаашро бароварда нишон дода гуфт:

— Ин аст кордча,— ва такрор кард:

— Агар домулло туро занад бо ҳамин кордча гӯшашро мебурам!

Ман аз ин сухани падарам гӯши бурида ва хунолуди мактабдорро, ки ӯро хеле бад дида будам, ба хотир оварда хеле шодмон шудам, ҳатто ба дили худ гуронидам, ки:

«Майлаш, як бор мактабдор занад ва ман омада ба падарам хабар диҳам, ин ҳам рафта гӯши ӯро бураду ман тамошо кунам».

Аммо боз тарсидам, зеро то он вақт чӯби сахт нахӯрда будам, вақте ки чӯби мактабдорро дар ҳолате ки ба поям расида истодааст, ба хотир меовардам, кафи пойҳоям хоришкунон сӯзиш мекард, дилам ба пушт мекашид ва нафасам тангӣ мекард. Аз баҳри ин тамошо, яъне бе-гӯш дидани мактабдор, гузаштанӣ шудам. Аммо инро

[1] Бачагон мактабдорро домулло мегуфтанд ва ман ҳам ба онҳо тақлид карда аввалин бор ин калимаро ба забон оварда будам.

ҳам дилам қабул намекард. Зеро ки дар ҳамсоягии мо як хари гӯшбурида буд, ҳар вақт ки соҳибаш он харро савор шуда мебаромад, бачагон:

— Хараш бегӯш-а, хараш бегӯш-а,— гӯён чапакзанон киғғос мекашиданд. Ман, ки ин шавқу завқи бачагонро дида будам ва худам ҳам бо дидани он ҳол хеле шодмон мешудам, гумон мекардам ки бачагон ин мактабдорро, ки онҳоро ин ҳама мезанад, агар бегӯш бинанд, на монанди имрӯза бозӣ мекунем гуфта якдигарро мезананд, балки шодикунон мактабдори бегӯшро тамошо хоҳанд кард. Ба ин тамошо дили ман хеле моил буд. Як тадбир ба хотирам расид, ки агар он тадбир ба амал меомад, ман бе ин ки худам чӯб хӯрда бошам, мактабдорро гӯшбурида медидам ва ба ин мулоҳиза ба падарам гуфтам:

— Агар аввал рафта гӯши домуллоро набуред, ман мактаб намеравам.

Ӯ гуфт:

— Ман ҳам курра гирифта намедиҳам.

«Оҳ, курра!.. Он чӣ қадар чизи зебост, агар ба гардани вай гарданбанди сурхи пӯпакдори зангӯланок бандам, боз чӣ қадар зебо хоҳад шуд. Вақте ки ба вай савор мешавӣ, гӯши худро сих карда думашро бардошта ва пойҳои пасашро ба ҳар тараф ҳаво дода медавад, дар он вақт ту на ба болои хар, балки гӯё ба ҳаво парида абрҳоро савор шуда сайр карда истода бошӣ!».

Хаёли ширини ин гуна хар ҳаман душвориҳои мактабро ба ман осон кард, ман аз гарданшахии худ фуромадам ва лекин боз аз падарам як чиз рӯёнданӣ шуда гуфтам:

— Агар курран гарданбанднок, пӯпакдор гирифта доданӣ шавед, майлаш мактаб меравам.

— Боракалло, писарам! — гуфт ӯ,— ту ба мактаб гирья накарда рав, ҳама чизро гирифта медиҳам.

Ман чашмони худро пок карда пас аз як даҳан нонро ба даст гирифтан, рӯи дарича баромада аз паттан бед як чӯб ҳам шикаста гирифтам, ба як девори якпохсагӣ, ки падарам ба рахнаи руйдарича зада буд савор шуда он чӯбро ба худам халачӯб қарор дода он деворро хар фарз карда:

— Хих, хих!..— гӯён ҳай кардан гирифтам. Албатта, девор роҳ намерафт, бо вучуди ин ман орзуи харро бо девори шикаста ичро карданӣ шуда дили худро хуш мекардам.

IV

Рӯзи дуюм аввали пагоҳӣ ман ба мактаб рафтам, ки дар он ҷо ғайр аз мактабдор каси дигаре нест. Ба вай салом дода хостам ба ҷои ба ман таъин кардааш гузашта нишинам.

Ӯ ба ин хоҳиши ман роҳ надода гуфт:

— Пули бӯрьё овардӣ?

— Не, аз ёдам баромадааст.

— Ту ки пули бӯрьёро аз ёд мебарорӣ, чи гуна мулло мешавӣ? Зуд дав аз падарат ҳашт пул пули бӯрьё биёр.

Ман тахтачаамро ба болои синҷи пеши худам гузошта, аз мактаб бозгашта баромадам.

Ҳанӯз дур нарафта будам, ки маро мактабдор:

— Садриддин! — гӯён ҷеғ зад.

Пасгашта даромада рӯ ба рӯи мактабдор ба ӯ чашм дӯхта истодам.

— Даст пеш гир! — гуфт ӯ бо оҳанги қадре нохушнудона.

Ба ин фармони ӯ амал карда даст пеш гирифтам, лекин ба шубҳа афтода аз ӯ чашм канда ба чӯбҳои паси сари ӯ рост истода нигоҳ кардам. Ӯ ҳам дасташро ба чӯб дароз кард. Ман аз тарси он ки маро хоҳад зад, бо як ғайрати бехудона:

— Агар шумо маро занед, падарам гӯшатонро меburанд! — гӯён фарьёд кашидам. Ӯ хандиду:

— Не туро намезанам, агар шӯхӣ накунӣ ҳеҷ намезанам,— гуфт.

Ман аз хандаи ӯ осуда шуда мунтазири фармони дуюми ӯ гардидам.

Чӯбҳои кӯтоҳро гирифту ба дасти ман дода гуфт:

— Инҳоро бар, ба ҳавзи масҷид парто, баъд ба хонаатон рафта аз падарат пули бӯрьёро гирифта биёр.

Ман аз як тараф барои дур шудани чӯбҳо аз мактаб ва аз тарафи дигар барои хандаи мактабдор хурсанд шуда давидам, ба тарзе ки поям ба замин намерасид. Аввал чӯбҳоро ба ҳавз бурда партофтам. Пас аз он ба хона рафта аз падарам, ки ба чархи осиёторошӣ дармада буд, пули бӯрьёро талаб кардам.

— Чанд пул даркор будааст? — гуфт ӯ.

— Ҳашт пул.

Қисаашро кофта ҳашт пули сиёҳ шумурда ба дасти ман дод. Ман аз дӯконхонаи падарам баромадам ва боз пас гашта ба падарам гуфтам:

— Домулло ба ман ханда кард, туро намезанам гуфту чӯбҳоро ҳам ба ман дод, ки ба ҳавз бурда партофтам.

— Хуб, хуб. Зуд рав, сабақатро такрор кун,— гуфт ӯ.

Давон-давон боз ба мактаб омадам. Акнун як қисми бачаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор ба ҷамъ кардани пули бӯрьё машғул буд, ман ҳам пули аз падарам гирифтаамро бурда ба мактабдор доданӣ шудам. Аммо дастонамро болои ҳам бар синаам монда бе он ки дастамро дароз кунам пулро ба кафи дастам ва дар ҳамин ангуштонам нигоҳ дошта ба ӯ нишон додам.

Ӯ боз хандида:

— Баракалло, акнун ба одоб шудӣ,— гуфт ва илова кард:

— Дар вақти пул додан дастатро пеш нагирӣ ҳам мешавад.

Ман аз ин гузашти мактабдор ба ҷасорат омада бе он ки дасти чапамро аз сари синаам бардорам, бо дасти ростам пулро дароз кардам.

Мактабдор пулро аз дасти ман гирифт ва маро:

— Илоҳӣ калон шавӣ, мулло шавӣ! — гӯён дуо ҳам кард.

Ман ба дили худ гузаронидам, ки «мактабдор он қадар ҳам бад набудааст, чӯбҳоро аз мактаб дур кард ва ба бадали пуле, ки барои бӯрьёи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард.»

Мактабдор боз ба пулҷамъкунии худ даромад, ҳар бачае ки пул наоварда буд, ӯро боз ба хонааш барои пул овардан пас мефиристод. Баъзе бачагон дубора ҳам пул намеоварданд ва ҳамин қадар хабар меоварданд, ки падарашон, ваъда кардааст, рӯзи бозор пул диҳад.

Мактабдор ба мукобили онҳо мегуфт:

— Ман ҳам то ҳамаатон пул наёваред, бӯрьё намехарам ва ин бӯрьёҳои кӯҳна ва даридаро барои сӯхтан ба таҳоратхона мефиристонам, шумо ба замин менишинед ва барои бозӣ хас ҳам намеёбед.

Бо ин сухани мактабдор бачаҳои пул оварда онҳоеро, ки пул наёварда буданд, нихтакӣ мезаданд:

— Магар барои ҳашт пул падарат мемурд? Биёрдия!

Он бача ҳам:

— Рӯзи бозор гуфтам-ку! — гӯён гирья мекард.

Ман ҳам ба дили худ падари он бачаро хасис ва сахтдаст мешумурдам ва он вақт намедонистам, ҳашт пулро ки баробари ду тин аст, чӣ қадар қурбу манзалат дошт ва ёфтани он барои камбағалон чӣ андоза душвор буд. Ҳоло дар хотир дорам, ки ҳамон рӯзҳо ба хонаи мо меҳмон омада буд ва падарам ба ман як танга, ки 64 пул ҳисоб меёбад, бо як халта дода ба ҳавлии Шарифбои биринҷфурӯш, ки ҳамдеҳаамон буд, фиристод ва гуфт:

— Ин пулро бурда деҳ, ӯ ду чорик биринҷ медиҳад. Аммо ширбиринҷ мепазем нагӯй, ки биринҷи паст медиҳад. «Чӣ мепазетон?» гуфта пурсад, ош гӯй мон, аммо нагӯй, ки чӣ ош мепазем.

Акнун фикр мекунам, ки вақте ки ба 64 пул ду чорик яъне 4 кило биринҷи нағз диҳанд, ба ҳашт пул ним кило биринҷ мешавад, ки ин хеле пули калон будааст.

Хулоса бо ҷанҷоли пулғундорӣ рӯз чоштгоҳ шуд ва мактабдор ҳам:

— Хезетон чойхӯрак! — гуфт.

Бачагон гуррос зада аз ҷо хестанд ва аз дари мактаб баромада мисли дирӯза, пас аз салом додан, хона ба хона пароканда гардиданд.

Ман ҳам ба хона рафта хӯрок хӯрда қадре гурбаи худро бозӣ кардам ва боз ба мактаб омадам. Мактабдор ҳанӯз дар мактаб буд, бачагон ҳам акнун ягон-ягон баргашта меомаданд.

Бачаҳо ҷамъ шуданд, мактабдор:

— Хонетон! — гӯён чӯби дарози худро бардошт. Ҳама ба фарьёд даромаданд ва ман ҳам «алиф, бе, те, се» гӯён дод мегуфтам.

Мактабдор ба халифа нигоҳ карда:

— Сабақ деҳ! — гуфт.

Халифа аз зарби чӯби дирӯза лангон-лангон хеста бо навбат пеши ҳар бача нишаста ӯро сабақ медод.

Имрӯз ба сабақи ман худи мактабдор мутасаддӣ шуда маро ба рӯ ба рӯи худ нишонид ва тахтачаро ба пешам гузошта:

— Сабақатро хон! — гуфт.

Ман бе он ки ба тахтача нигоҳ кунам:

— Алиф, бе, те, се,—гуфтам.

— Дуруст, боракалло! — гуфт мактабдор ва худаш дар вақте ки ба хатнависӣ машғул буд:

— Поёнашро хон, «ҷим, ҳе, хе» гӯй,— гуфт.

Ман аз забони мактабдор гирифта ҳамчунон ба рӯи чиркини пажмурда ва чашмони бенури обрав ва риши бузвораш, ки дар вақти гап задан баробари ҷунбидани манаҳаш боло-поин мерафт, нигоҳ карда он ҳарфҳоро, яъне номи он ҳарфҳоро гирифта такрор мекардам.

Пас аз он ки мактабдор ин гуна талқин кард ва ман такрор намудам, гуфт:

— Акнун худат хон!

— Алиф, бе, те, се,— гуфтам ман.

— Не,— гуфт ӯ,— поёнашро хон!

Аммо ман намедонистам, ки болои инҳо кадом асту поёнаш кадом аст. Бинобар ин, дар ҳолате ки ҳоло ҳам башараи мактабдорро тамошо мекардам, даст пеш гирифта истодам.

— Поёнашро хон, мегӯям,— гуфта мактабдор шиддат кард. Худи ӯ ҳоло ҳам ба хатнависӣ машғул буд, пас аз он ки ӯ хатҳои навиштаи худро ба ҷузгираш ба болои он хатҳое, ки аз пагоҳ боз менавишт, гузошт, ба ман нигоҳ карда қадре хомӯш истод ва гуфт;

— Ту бачаи бисьёр кундзеҳн будаӣ, ман ҳамин қадар ёд додам, ҳанӯз ёд намегирӣ.

— Чиро ёд додед? — гуфтам ман.

— Ҷим, ҳе, хе-ро,— гуфт ӯ.

— Инро медонам,— гуфтам ман ва такрор кардам:

— Ҷим, ҳе, хе — ва илова кардам,— инҳоро медонам, аммо поёнашро намедонам.

— Поёнаш ҳамин аст, боракалло, рав ба ҷоят нишин, хондан гир! — гуфт.

Ман ҳам ба ҷои худ рафта «ҷим, ҳе, хе» гӯён ба такрор даромадам. Лекин ҳоло ҳам чашмамро аз афтуандоми мактабдор, хусусан аз риши бузвораш он намекандам. Дар вақте ки ӯ чашмони худро нимпӯш карда хомӯш истода хат менавишт, риши ӯ ба ман хеле аҷиб менамуд ва риши бузи худамонро ба ёдам меовард.

Пештар мо як буз доштем, худам ӯро чаронда хеле фарбеҳ карда будам. Зимистони сахт омад, чӯйҳо ях бастанд. Осиёҳо хобиданд ва чарҳҳои осиёи падарам тарошидаро ҳам касе нахарид. Қариб ду моҳ падарам пул намеёфт, ки гӯшт бихарад. Оқибат ҳамон бӯзро куштанӣ шуд, ман розӣ нашудам, доду бедод кардам. Аммо падарам ба оҳу вои ман нигоҳ накарда кордро тез карда, бузро хобонда пойҳояшро баст ва модарам

пойҳои бузро нигоҳ дошта истод, падарам ҳам вайро сар бурид.

Ман ҳамчунон гирья мекардам ва ба буз нигоҳ мекардам. Буз дар вақте ки чаккак зада ҷон меканд, ришаш чунон ки риши мактабдор дар вақти гап заданаш меҷунбид, ҳаракат мекард. Вақте ки буз тамоман мурд ва падарам сари ӯро тамоман аз танаш ҷудо карда партофт, ман он сарро бардошта хеле дӯстдорикунон тамошо карда будам. Чашми буз нимкоф буд, ришаш ба пеш хеста истода буд. Мактабдор, ки ҳоло хомӯш менстод, ришаш ба риши он бузи мурдаи ман монанд дошт. Ман аз дидани ин ҳол, он бузи худро ёд карда хеле андӯҳгин шудам, бо вуҷуди ин ҳам «ҷим, хе, хе» гӯён такрор мекардам...

Дар ин вақт касе ба пеши даричаи мактаб, ки дар тарафи даруни он мактабдор менишаст, омада дарро тақ-тақ кард.

Мактабдор «кист?» — гӯён коғазгирашро кушод. Он кас намоён шуд. Ин як зан буд. Ба сари худ чашмбанд ва фарончӣ дошт. Ба мактабдор як танга дароз карда гуфт:

— Ин назрро гиред, дуои дарди сар, дуои дарди дандон, дуои дарди чашм ва дуои кушоиш диҳед ва бачагонро ҳам имрӯз озод кунед.

— Ба як танга чор дуо. Боз бачаҳоро озод кунам? Ин намешавад, ҳеҷ набошад боз як танган дигар диҳед,— гуфт мактабдор.

— Ман аз роҳи дур, аз Обкена омадам,— гуфт он зан,— маро ҳамсояамон Шарофбой, ки занаш зонда наҳтавониста дарди сахт кашида истодааст, як танга дода барои дуои кушоиш фиристоданӣ шуд, занони ҳамсоягони дигар ҳам ки ҳар кадом дардманд будаанд, барои дардҳои худ дуо фармуданд ва «ҳар вақт пул ёбем назри домуллоро медиҳем, бурда медиҳӣ» гуфтанд. Ман ҳам аз барои савоб ба ин қадар роҳ пои пиёда хеста омадам. Шумо дуоҳоро диҳед, боз ҳар вақт онҳо пул диҳанд, оварда медиҳам. Ҳоло аз барои ризои худо бачагонро озод кунед.

Мактабдор як тангаро гирифта ба кисааш андохт ва аз он хатҳое ки пагоҳ боз менавишт ва ҷузгираш ҳам аз онҳо пур буд, чор донаашро ба занака дод.

— Қадоми ин дуоҳо ба кадом дард аст? — гуфта он зан пурсид.

— Инҳо дуоҳои ҳамабобанд,—гуфт мактабдор,—кадомашро, ки ба кадом касал диҳед, як ба як шифо меёбад.

Занак дуоҳоро гирифта аз ҷояш хест. Мактабдор ҳам имрӯз «барои ризои худо» бачагонро озод кард.

Рӯзи дигар мо ба мактаб омадем. Ҳанӯз чойхӯрак нашуда будем, ки ба дари мактаб як савора омада:

— Домулло, домулло! — гӯён мактабдорро ҷеғ зад ва мактабдор бе ин ки аз мактаб барояд ва ё даричаашро кушояд:

— Ҳа, чӣ мегӯед? — гуфта садо дод.

— Дар Обкена ҷаноза, зани Шарофбой мурд! — гӯён аспашро ба як тарафи дигар ҳай карда рафт.

Мактабдор саросема шуда саллашро аз сар гирифта ба замин монда, магар барои таҳорат кардан бошад, берун баромадан гирифт.

— Дуотон нафъ накардааст-дия домулло, зани Шарофбой мурдааст-ку,— гуфт тамасхуркунон ба ӯ халифа.

— Шаккокӣ накун! — гуфт ба ӯ мактабдор,— дуо нафъ накардан надорад, ӯ аз бехлосии худаш мурдааст. Агар ихлос медошт, халос мешуд, «ихлосу халос» гуфтаанд. Ба бачагон нигоҳ карда:

— Шумоҳо чойхӯрак! — гӯён берун баромада рафт. Бачаҳо ҳам барои чойхӯрак пароканда шуданд. Ман ҳам рафтам...

Пас аз як соат боз ба мактаб омадам. Бачаҳои дигар ҳам ҷамъ шуданд.

— Бачаҳо, як маслиҳат,— гуфт халифа.

— Чӣ маслиҳат? — ҳама бо як овоз пурсиданд.

Мо ҳар бозие, ки кунем ҳеҷ кас ба домулло хабар надиҳад ва аз болои касе хабаркашӣ накунад,— гуфт халифа.

— Аввал худатро сариштакун,— гуфт ба ӯ яке аз бачагони калон, ки бо хабаркашии халифа аз мактабдор чӯб хӯрда буд.

— Минбаъд шумо ҳам хабар надиҳеду ман ҳам хабар намедиҳам!— гуфт халифа ба бачагони калон ва ба ман нигоҳ карда:

— Ту ба падарат ҳам хабар надеҳ,— гуфт,— падарат ирвогар аст, як рӯз ман аз дарахти шумоҳо зардолу дуздида будам, ҳам ба домулло хабар дод, ҳам ба падарам. Ҳар дуи онҳо ҳам маро заданд.

— Не, хабар намедиҳам! — гуфтам ман.

— Агар хабар диҳӣ,— гуфт ӯ,— туро ба бачаҳо фармуда хармурд мекунонам!

— Не хабар намедиҳам! — гуфта боз такрор кардам. Ман аввал бор рӯякӣ «хабар намедиҳам» гуфта бошам ҳам ин бор ваъдаам ҷазмӣ буд. Зеро, ман аз хармурд бисьёр метарсидам.

Як бор маддоҳе омада ба деҳан мо маърака гирифт. Қалононӣ деҳа, ба деҳаи ҳамсоя барон тӯй рафта бударанд. Ба маъракаи маддоҳ ғайр аз ҷавонон ва бачагон дигар кас ҷамъ нашуд.

Маддоҳ ҳикоят сар кард. Вақте ки хикояти ӯ ба ҷои ширинаш расид, талаб андохт:

— Ҳар кас ҳар чӣ хоҳад, нон, пул, харбуза, тарбуз, ғӯлунг, мавиз оварда диҳад, пас аз он бокимондаи хикоятро мекунам,— гуфт.

Бачагон ва ҷавонон ба хонаашон давиданд ва ҳар кас як чиз оварда ба маддоҳ дод, ман ҳам рафта аз модарам як мушт ғӯлунг гирифта оварда ба маддоҳ додам.

Маддоҳ ҳаман чизҳои ҷамъшударо ба хӯрҷинаш андохта ба хараш бор кард ва:

— Бақияи ҳикоятро ҳафтаи оянда омада мегӯям,— гуфта ба хараш савор шуданӣ шуд.

Ҳарчанд ҷавонон:

— Бақияашро ҳам ҳозир гӯед, агар чиз кам ҷамъ шуда бошад, боз меорем,— гуфта зорӣ карданд, ӯ кабул накард ва ба хараш савор шуд.

Дар ин вақт яке аз ҷавонон:

— Ҳармурд! — гуфта овоз баровард. Ҳама якбора: — Ҳармурд, хармурд, хармурд! — гӯён ба маддоҳ часпиданд ва ӯро аз хараш ба замин гардонда, фуровардан ва задан гирифтанд. Маддоҳ:

— Вой мурдам, монед ҳикоятро мегӯям,— гуфта фарьёд мекард.

— Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои хуб дорад,— гӯён боз ҷавонон ӯро мезаданд.

Охир маддоҳ суст шуд, акнун токати фарьёд каши данаш ҳам намонд.

— Акнун ба об меғӯтонем,— гуфт яке аз ҷавонон,— бардоред!

Ҳама ба якбора маддоҳи нимҷоншударо ба рӯи даст бардоштанд ва ба ҷӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳаи мо мегузарад, андохтанд ва пас аз ба об ғӯтонидан боз

уро кашола карда баровардand. Саллаи маддоҳ аз сараш ба об афтода буд, ки вайро ҳам яке аз ҷавонон як дарахтро дошта истода ба ҷӯй хам шуду гирифта баровард.

Саллаи маддоҳро ба хӯрҷинаш андохтанд ва худашро ҳам бо ҳамон ҷома ва либосҳои тараш ба хараш савор карданд ва харашро ба роҳ андохта аз пасаш як чӯб ҳам заданду:

— Рав, дафъ шав, худат пеш пешу ҳикоятат аз пушт! — гуфтанд.

Ман аз ҳамон ҳодиса боз аз «хармурд» метарсидам, бинобар ин аз таги дил ба халифа:

— Бозиро ба падарам хабар намедиҳам,— гуфтам.

— Акнун иштибозӣ,— гуфт халифа.

Магар бачагон ин бозиро пеш аз ин ба даруни мактаб чандин бор карда буданд, ки даррав аз ҷойҳояшон хеста бӯрьёҳои даридаро ба як тараф ғундошта хонаҳои иштиро канданд...

Бозӣ сар шуд, дар миёна хеле донак бурду бой ёфт, бачагони ҳунарманд бачагони соддаро фиреб доданд, бачагони пурқувват бачагони камқувватро зада донакҳошонро гирифтанд. Боз занозанӣ, гирья ва зорӣ, ҷомадаронӣ сар шуд.

Яке аз бачагон ба ман омада чақид:

— Ё бозӣ кун,— гуфт ӯ,— ё туро дар миёна гирифта каллакӯбак мекунем.

Ман на иштӣ доштам, на донак ва на иштибозиро медонистам. Модарам ҳеҷгоҳ ба ҷома ва куртаи ман киса намекард:

— Бачаи кисадор дузд мешавад,— мегуфт ва барои рӯйрост бардошта гаштани асбоби бозӣ рухсат хам намедод. Бинобар ин ман он вақтҳо ҳеҷгуна бозиро намедонистам.

Аммо аз каллакӯбак хам метарсидам, зеро ин як бозӣ, ё шӯхии бисьёр бад буд, чанд бача як бачаро дар миёна гирифта сари ӯро бараҳна карда бо нӯги нохунҳошон чунон ки эзорсурхак дарахтро нӯл мезанад, мезаданд.

Ман ҳайрон шудам, ки чӣ кор кунам ва аз каллакӯбаки бачагон бо кадом роҳ халос шавам. Ҳар чӣ халифа ба фарьёди ман расид:

— Монетон ӯро ба ҳоли худаш,— гуфт,— падари ӯ бисьёр одами бад аст.

Ҳарчанд «бад» гуфтани ӯ падарамро дар дили ман сахт расида бошад ҳам, барои халос шудани ман аз инҳуна маҳлакаҳо халоскор ёфт шуда буд: баъд аз он ҳар вақт ки ба сабаб ё бесабаб бачагон ба ман мечакиданд, ман ба халифа фарьёд мекардам:

— Ё бачагонро саришта кун ё ин ки бозиҳоятонро ба падарам мегӯям.

Халифа ҳам дарҳол бачагонро аз чакидан ба ман боз медошт. Халифа пас аз он ки чӯби дарози мактабро гирифта бачагонро як қатор зада ҷанҷоли иштибозиро бартараф кард:

— Акнун бедонабозӣ,— гуфт.

Аммо ба ин бозӣ бачагон бисьёр рағбат накарданд. Зеро ғайр аз худи халифа ва як бачаи дигар, бачагони дигар бедона надоштанд.

Аммо халифа илочи ин корро ҳам ёфт:

— Мо ҳар ду бедонаҳоямонро ҷанг меандозем, шумоҳо бологарав монетон,— гуфт.

Аммо барои бологаравмонӣ ба бештарини бачагон пул набуд, донак ҳам дар бурду бои иштибозӣ тамом шуда буд. Гуфтанд:

— Набошад мо рафта аз хонаҳомон донак меорем.

Халифа қабул кард. Бачагон ҳам ба тарафи хонаҳошон нигоҳ карда давиданд.

Халифа то омадани бачагон ба бачагони дар мактаб монда иштихонаҳоро гӯронда бӯрьёҳои даридаро ба ҷойҳошон паҳн карда, аммо аз миёнаҷои охурчаи дар миёнаи мактаб буда як қадар заминро доиравор кушода монд.

Бачагон омаданд, бедонабозӣ ҳам сар шуд.

Халифа бо як бачаи бедонадори дигар дар гирди доираи заминаш кушода рӯ ба рӯи якдигар нишастанд. Дар паҳлуҳои онҳо бачагони дигар ҳам нишастанд. Он бачагон, ки барои нишастанашон дар гирди доира ҷой набуд, дар гирдогирди бачагони нишаста рост истоданд.

Халифа ва он бачаи бедонадори дигар аз баҳалашон, ки аз рӯи курта миёнашонро баста бедонаҳошонро дар он ҷой дода буданд, онҳоро баровардан. Аввал нӯли бедонаҳошонро лесиданд, пойҳои бедонаҳоро ёзонда ба панҷаҳояшон ҳам оби даҳан молиданд, ба зери болҳояшон ҳам оби даҳан заданд...

Халифа ба он бача гуфт:

— Чанди ману чанди ту?

— Бисти ману бисти ту,— гуфт ӯ.

— Сии ману сии ту.

— Панҷоҳи ману панҷоҳи ту.

Оқибати бозӣ ба «сади ману сади ту» қарор ёфт. Яъне бедонаи ҳар кас гурезад, ба тарафи муқобилаш садта донак медод.

— Шумо ҳам бологарав монетон,— гуфт халифа ба бачагони дигар.

Бачагони дигар яке аз болои бедонаи халифа, яъне «бедонаи халифа зӯр мебарояд» гуфта, дигарӣ аз болои бедонаи они дигар, яъне «аз они ӯ зӯр мебарояд» гуфта ду ба ду гарав бастанд. Онҳо ҳам ҳар кас мувофиқи холи худ бо «даҳи ману даҳи ту» ё «панҷоҳи ману панҷоҳи ту» ё ин ки «сади ману сади ту» бологарав гузоштанд.

Гаравбандӣ тамом шуд. Халифа ва он бачаи дигар бедонаҳошонро ба маърака [1] сар доданд. Ҳар ду бедона панҷаҳошонро кушода, гарданҳошонро ёзонда ба ҷанг даромаданд. Ин ба каллаи он мезад, он аз гӯши ин мекашид. Яке нохунҳои худро хезонда чашми дигариро нишон мегирифт, дигарӣ аз гардани они дигар газида мехост, ки ба замин ғелонад...

Дар андак вақт сару рӯи бедонаҳои бечора хуншор шуд. Аммо ҳеҷ кадоми онҳо нагурехт. Ҳарифҳо бедонаҳошонро гирифта боз хору мол карданду боз ба ҷанг сар доданд, боз бедонаҳо ҷанги худро давом доданд. Вақте ки ба ҳамин тариқа ду-се бардор ҷанг карданд, бедонаи тарафи муқобили халифа «хушт» гӯён гурехт ва бедонаи халифа онро ба ҳар тарафи доира пеш мекард.

Як қиғросест, ки аз тарафи бачагон баромад! Чапакзаниҳо, хуштаккашиҳо, ҷиртак хаводиҳиҳо сар шуд...

Дар ҳамин вақт мисли балои ногаҳонӣ мактабдор омад. Магар бачагон имрӯз аз хонаашон донак оварда бетадбирӣ карда дари мактабро аз дарун набаста будаанд, ки мактабдор бе ҳеҷ гуна даркӯбӣ ба мактаб даромада тавонист.

Бачагон чунон саргарми чӯшу хурӯш буданд, ки то ба мактаб даромада чӯби дарозро ба дасти худ гирифта ба сари бачагон кӯфтани ӯ ҳеҷ кас хабардор нагардид. Танҳо ман будам, ки дар берунтари маърака истода як чашмамро ба бозӣ дӯхта бошам ҳам чашми ди-

[1] Даврани бедонабозӣ, мурғбозӣ, гӯштгириро «маърака» меноманд.

гарамро аз дар намекандам. Бинобар ин, бо намоён шудани риши бузвори мактабдор оҳиста омада ба чои худ нишаста будам.

Мактабдор пас аз он ки аз чӯбзанӣ монда шуд, омада ба чои худ нишаст ва ба ман:

— Ту бачаи баакл ҳастӣ,— гуфт.

Бачагони дигар ҳам ба чойҳои худ ором гирифтанд. Халифа рӯ ба рӯи мактабдор рост истод. Ӯ магар умед мекард, ки мактабдор боз аз ӯ номгӯи «гунаҳкорон»-ро хоҳад пурсид. Аммо ин умеди ӯ бечо баромад ва мактабдор аз ӯ чизе напурсида:

— Рав, аз ҳавз чӯбҳои дирӯз ба об партоёнда монаамро биёр, хуб об гирифта барои адаб додан ба шумоён соз шудагистанд.

Халифа рафт, ҳамаи бачагон чун барги бед меларзиданд, танҳо ман будам, ки бо «ту бачаи баакл ҳастӣ» гуфтани мактабдор осуда шуда будам.

Халифа чӯбҳоро оварда ба пеши мактабдор партофт. Мактабдор ҳам бе ҳеч чавобу савол:

— Аввал худи инро хобонед! — гуфта ба бачагони дигар амр дод.

Якчанд бачаи калонтар пеш омада халифаро рӯйбало ба замин хобонданд ва фаллокро ҳам ба пойҳояш андохта печонда кафҳои пояшро барои чӯбзанӣ соз карда нигоҳ доштанд.

Ман дидам, ҳанӯз чароҳатҳои дирӯзаи кафи пои ӯ намоён буданд, ки рӯи онҳо шух баста буд.

— Зан! — гуфта амр дод мактабдор.

Яке аз бачагон яке аз он чӯбҳоеро, ки худи халифа оварда буд, аз замин гирифта ба пои халифа зад. Лекин бо як задан он чӯб шикаста пора шуд. Бача чӯби дигарро гирифт, он ҳам бо задани аввалӣ шикаст. Баҳамин тариқа ҳамаи чӯбҳо бе он ки ба пои халифа озоре расонанд, шикаста пора шуда ба замин афтоданд.

Мактабдор оташин шуда, шикастаи чӯбро гирифта аз назараш гузаронид ва гуфт:

— Чӯбҳои ман ба ҳавз фиристодагӣ чӯбҳои тут буданд, ки хусусан баъд аз як шаб ба об хобидан ҳеч намешикастанд. Ин бадкирдор он чӯбҳоро наёварда, химчаҳои хушкидаи бедро ба об як ғӯтонида гирифта оварадааст,— ва:

— Рав, он чӯбҳои худамро аз ҳавз биёр! — гуфта ба бачаи чӯбдаст амр дод.

Он бача рафт, халифа ҳамчунон пой ба фаллоқ меистод.

— Дар ҳавз чӯб нест! — гуфта омад он бача.

— Маълум мешавад, ки,— гуфт мактабдор,— ин бадкирдор он чӯбҳоро ба чое пинҳон кардааст. Хуб майлаш, минбаъд ба чои чӯби тут чӯби анор тайёр мекунам. Ҳозир метавонам, ки аз ин бадкирдор чи гуна никор гирам.

— Рӯ ба замин хобонед ӯро! — гуфт мактабдор ба бачагоне ки ба сари халифа гирд омада буданд.

Бачагон халифаро баъд аз баровардани фаллоқ аз пояш рӯ ба замин хобониданд ва мактабдор чӯби дарози худро бардошта худаш ба пушти халифа задан гирифт. Аммо халифа, монанди ин ки гавак кашад ба сари оринч ва зонуҳояш хобида буд, дар вакти задани мактабдор худро тоб дода зарбаи чӯбро рад мекард.

Дасту пойҳояшро кашида тахт хобониданд ва як бачаи дигар ҳам аз пушти шонааш зер кард ва халифа бенхтиёр:

— Оҳистатар, бедона намурад! — гуфта фиристод.

— А, магар ин бедона ҳам дорад? — гуфт мактабдор ва илова кард:

— Бедонаашро ёфта ба ман диҳед!

Бачагон даррав ба бағали халифа даст андохта аз он чо бедонаашро бароварда ба мактабдор доданд. Мактабдор ҳам бе ҳеч мулоҳиза сари бедонаро, ки ҳанӯз аз асари чанг хуншор буд, канда ҳаво дод.

Халифа фарьёд кард:

— Аҳмад ҳам бедона дорад, бедонаи ӯро чаро намекушед?

— Бедонаи ӯро ҳам ёбед! — гуфт мактабдор.

Бачагон халифаро монда ба Аҳмад часпиданд, халифа ҳам аз чо хеста ба бағали Аҳмад даст зад ва бедонаи ӯро ёфта бароварда бо дасти худ ба мактабдор дод.

Мактабдор сари ин бедонаро ҳам канда ҳаво дод.

— Имрӯз дафъ шавед, озод. Чӯбзанӣ фардо! — гуфт ва илова кард:

— Фардо панчшанбе аст, нони панчшанбегиро[1] фаромӯш накунед.

[1] Дар мактаби кӯҳна ҳар рӯзи панчшанбе бача мачбур буд, ки ба мактабдор якта нон биёрад. Ин нонро «нони панчшанбегӣ» мегуфтанд.

Бачагон ба пахшопахши якдигар аз мактаб баромаданд, аммо имрӯз баъд аз саломи умумӣ дарҳол пароканда шуда нарафтанд. Дар кӯча истода ба ҳисоби бурду бои бологаравии бедонабозӣ даромаданд. Бойбурдагон аз бойдодагон ҳақ талаб мекарданд. Онҳо:

— Бедонаҳо мурданд, ҷанги онҳо ва гарави бар болои ҷанги онҳо баста шуда ҳам тамом шуд! — гӯён ҳақ надоданӣ мешуданд. Ҳамаи бачагон ба якдигар дар афтоданд. Халифа бо Аҳмад ҷомаҳои худро кашида ба як тараф гузошта ба ҷанг даромаданд. Ман гурехта ба тарафи ҳавлии худамон рафтам.

V

Ман ба мактаб давом мекардам, ҷӯшу ғавғои мактаб ҳам давом мекард. Ман дар миёнаи чанд ҳафта дар даруни ҳамон қадар шӯру ғавғо бошад ҳам, номҳои ҳарфҳои алифбои арабро азбар кардам. Ба ман гоҳо халифа ва гоҳо худи мактабдор сабақ медод. Баъд аз ин дарси зеру забар сар шуд. Дарси зеру забар аз дарси номҳои ҳарфҳо дилчасптар буд, дар ин дарс ба ман сар карда «алиф забар-а, зер-и, пеш-у»-ро ёд доданд. Ман ҳам мад кашида:

«Алиф забар-а, зер-и, пеш-у» гӯён такрор мекардам. Гуфтани ин суханҳо ба гӯшам мавзун ва форам мерасиданд. Ин дарсро ҳам то охири алифбои араб азбар кардам.

Пас аз он навбати дарси ду забар, ду зер, ду пеш расид, дар ин дарс ба ман «алиф ду забар-анду, ду зер-инду, ду пеш — ун» гуфта ёд доданд. Ин дарс ҳам бад набуд. Қалимаҳои ин дарс боз ҳам мавзунтар ва боз ҳам оҳангдортар буданд.

Агар дар дарси як забар, як зер, гуфтани «алиф забар-а, зер-и, пеш-у, бе забар-ба, зер-бе, пеш-бу», сарахбори ягон ҳавои мусиқӣ ҳисоб ёбад, дар дарси ду забар, ду зер гуфтани «алиф ду забар-анду, ду зер-инду, ду пеш-ун; бе ду забар—банду, ду зер бинду, ду пеш-бун» тарона ва рези он ҳаво ба шумор мерафт.

Ин дарсро ҳам то охири алифбои араб азбар кардам.

Дар ҳар кадоми ин дарсҳо тахтачаи таълимии ман дигар мешуд. Лекин онҳоро мактабдор навишта наме-

— Падарат одами айбчӯй аст. Навиштаи маро хуш намекунад, гӯй худаш навишта диҳад,— гуфта ба падарам ҳавола мекард. Падарам навишта медод.

Дар охири сол ман ба дарси абҷад даромадам, аммо ин дарсро ҳеҷ хуш накардам. Дар ин дарс ба ман:

— Алиф бо бе забар — аб, ҷим бо дол забар — ҷад — абҷад гӯй,— гуфта ёд медоданд.

Аз як тараф гуфтани ин калимаҳо душвор бошад, аз тарафи дигар садояш ҳам беоҳанг ва дилгир буд...

Рӯзе падарам ба ман гуфт:

Акнун, ки ту абҷадхон шудӣ, ман ба ту ҳисоби абҷадро ҳам ёд медиҳам ва тахтачаи абҷаднавишташударо ба пеши ман гузошт. Аз он тахтача ҳарфҳоро ягонягон ба ман нишон дода:

— Ин чист? Ин чист? — гуфта мепурсид. Ман ба ҳеҷ кадоми пурсишҳои падарам ҷавоб дода натавонистам. Зеро чӣ будани он чизҳоро намедонистам ва касе то ҳол ба ман онҳоро нишон ҳам надода буд.

— Охир, ҳамин рӯзҳо ту дар мактаб чӣ хонда истодаӣ? — гуфта падарам ба ман шӯрид. Ман:

— Алиф бо бе забар—аб, ҷим бо дол забар—ҷад—абҷад...— гӯён дарсҳоеро, ки аз абҷад гирифта будам, аз ёд хонда додам.

— Ҳа... ту тӯтӣ! — гуфт падарам,— ту ҳар чизро мегӯӣ, аммо чӣ гуфтанатро намедонӣ.

Он вақт дар дилам гузашт, ки бояд тӯтӣ чи чизи бисьёр баде бошад. Лекин сонитарҳо фаҳмидам, ки тӯтӣ як мурғи бисьёр зебои зирак будааст. Ҳар чизро ба вай талқин кунанд, ёд мегирифтааст ва такрор карда мегуфтааст. Аммо азбаски вай одам нест, маъниашро намедонистааст. Бинобар ин, касонро ки маънии чизеро надониста онро ёд кардаанд, ба тӯтӣ монанд мекардаанд.

Пас аз он падарам даруни чилдамро кофта, тахтачаҳои кӯҳнаро, ки дар он дарсҳои алифбо ва зеру забар навишта шуда буданд, ёфта бароварда ва аз ҳар кадоми онҳо нақшҳои снёхро ба ман нишон дода боз:

— Ин чист? Ин чист? — гуфта мепурсид.

Ман боз ҷавоб дода наметавонистам. Аммо вақте ки падарам ҳар тахтачаро ба ман нишон дода:

— Инро хон!—мегуфт, ман аз сар то поён ҳар чизеро, ки дар он навишта шудааст ва ё навишта нашудааст, аз ёд хонда медодам. Падарам такрор кард:

— Ту тӯтӣ ҳастӣ! — ва илова намуд:

— Айб ба ту не, ба домуллот ба халифат аст. Онҳо ба ту ҳар чизро тӯтивор ёд кунондаанд, аммо ҳеҷ чизро ёд надодаанд...

Вай қадре сокит шуд ва боз илова кард:

— Ӯ кӯрсаводи кӯр аст, ман аз кӯр чашми бино мехоҳам. Ман аҳмақам,— ва ба ман нигоҳ карда гуфт:

— Имрӯз ту мактаб нарав.

Ман бисьёр хурсанд шудам, зеро абчадхонӣ ба дилам бисьёр зада буд.

* * *

Падарам хатиби деҳа, мутаваллӣ, муаззин ва як-ду мӯйсафеди деҳаро ба меҳмонӣ хабар карда будааст. Баъд аз шом инҳо омаданд. Дастурхон баровардем, ширбиринҷ баровардем.

Ҳаминро ҳам ман бояд дар ин ҷо гуфта гузарам, ки дар хонаи мо бегоҳҳои бозор ва ҳам рӯзҳое ки меҳмон ояд, бештарин ширбиринҷ мепухтанд. Падарам ба модарам мегуфт:

— Барои палав равған бисьёр меравад, ҳам гӯшт сарф мешавад. Аммо ширбиринҷ арзон меафтад, ба ин танҳо биринҷ мехарем, шир ва қадре равғани зард бошад, аз гови худамон мерӯяд.

Аммо бо вуҷуди ин ҳар вақт, ки маро ба хонаи биринҷфурӯш барои биринҷ мефиристод:

— Ширбиринҷ мепазем нагӯй, вагарна биринҷи паст медиҳад,— мегуфт.

Як бор ман пурсидам:

— Палав мепазем гӯям-чӣ?

— Не,— гуфт падарам! — ин дурӯғ мешавад, ба дурӯғгӯй одат накун. Ҳеҷ ошро ном набар.

Ҳикояи худро давом медиҳам.

Баъд аз он ки меҳмонон табақи ширбиринҷро лесиданд, ба чойнӯшӣ даромаданд, падарам ба хатиб нигоҳ карда гуфт:

— Ғараз аз ташвиш дода ба ин ҷо овардани азизон ин аст, ки дар бораи мактабдор як машварат мекардеги нохушнудона.

— Ба мактабдор чӣ шудааст? — гуфт хатиб бо оҳан-

— Ҳеҷ чӣ нашудааст, аммо бесавод аст,— гуфт падарам ва илова кард:

— Ҳатто алифбонависиро ҳам намедонад, ки ман алифбои писари худамро худ навишта додам.

Мутаваллӣ тарафи хатибро гирифта гуфт:

— Ба бачагони деҳаи мо ҳамон чизи худаш медонистагиро ҳам ёд диҳад кифоя аст, ҳеҷ кас дар ин деҳа писари худашро мударрис карданӣ нест.

Падарам гуфт:

— Ин мактабдор ҳамон чизи худаш медонистагиро ҳам ёд дода наметавонад. Як зимистон писари ман хонд, ҳоло абчад мехонад, лекин аз рӯи хат «алиф» то «б»-ро фарқ намекунад. Ба болои ин мактабдор аз бачаҳо ҳеҷ хабардорӣ намекунад, ҳама қиморбоз ва бедонабоз шуда рафтаанд.

Ман, ки аз ин сухани падарам донистам, ӯ бедонабозии бачагонро фаҳмидааст, сахт тарсидам. Агар ин ҳолро халифа шунавад «ӯ ба падарам бозии моро гуфтааст» гӯён маро хармурд мекунонад гуфта дар андеша афтодам.

— Худи шумо ки,— гуфт хатиб — хушсаводтар ва ёд доданро хубтар медонистаед, писари худатонро худатон хононед, ба мактаб фиристода нони панҷшанбегӣ ва ҳалвой додан чӣ ҳоҷат аст? Бечора мактабдорро ҳам ба ҳолаш гузоред, ки аз як даҳан нонаш маҳрум нашавад.

Падарам гуфт:

— Ман як порча замин дорам, барои нафақаи аҳлу аёл маҷбурам, ки дар он ҷо киштукор кунам. Даромади он ба рӯзгорам намерасад, дар вақти холигии дастам маҷбурам, ки чархи осиётарошӣ кунам. Ба болои инҳо зимистонҳо барои пӯшоки бачагон дӯконбофӣ ҳам мекунам. Агар ман писарамро худам хононам рӯзғорамро кӣ мегузаронад?

Падарам пешонаи худро қадре турш карда хомӯш истод ва якбора хандакунон ба хатиб нигоҳ карда гуфт:

— Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонам ва ба ҷои ӯ як мактабдори хубтар ёбем, модоме ки онро қабул накардед, акнун як коре кунед, ки ширбиринҷи ман муфт наравад.

Падари ман як одати аҷиб дошт, мардуми он замона он гуна одатро айб медонистанд. Ӯ чизи дар дилаш

бударо рӯйрост мегуфт ва аз ҳеҷ кас ибо намекард. Дар ин ҷо ҳам мақсади зиёфати худро рӯйрост гуфта дод. Фақат барои сахт нарасонидан ба дили мехмонон суханашро қадре баҳанда омехта гап зад:

— Чӣ кор кунам, ки ширбиринҷи шумо ба ман ҳазм шавад? — гуфт хатиб.

— Роҳ диҳед, ки писари ман дар қатори духтарон дар хонаи шумо ба пеши бибихалифаатон хонад.

— Писарбачаро чӣ тавр дар байни духтарбачагон роҳ медиҳем? — гуфт хатиб.

— Ин гуна таквоҳои аз шариат берунро монед, — гуфт падарам,— писари ман акнун ҳафтсола шудааст, шариат бошад то 12-солагӣ дар миёнаи духтарбачагон гаштани писарбачагонро раво медонад.

Хатиб розӣ шуд:

— Хуб майлаш, фиристонед, хондан гирад. Лекин гоҳ-гоҳ ширбиринҷ зиёфат кунед,— гӯён ӯ ҳам сухани худро бо ханда тамом кард...

Зиёфат бо ҳамин ба поён расид. Ман хурсанд шудам, ки аз бими ба дасти халифа хармурд шудан халосӣ ёфта будам.

VI

Фардои он рӯз маро модарам ба мактаби бибихалифа бурд, барои ҳалвоӣ ба болои лаълии мавиз ва кулча як рӯмол ва каллапӯшро ҳам, ки ба нияти тӯи ман дӯхта буд, зам намуд.

Бибихалифа зани хатиби деҳаи мо буд, худи хатиб аз вилояти Дарвоз буда, занаш аз Саримазори Ғиҷдувон буд.

Бибихалифа як зани сафедрӯи миёнасоли фарбеҳ ва шикамкалон буд. Фарбеҳиаш ба дараҷае буд, ки дар вақти чорзону нишастанаш зонуҳои ӯ монанди чархи осиё менамуд, ки гӯё падарам ба пешаш гирифта тарошида истода бошад.

Дар вақте ки мо ба пешаш даромадем, ӯ дар пешгоҳи хона ба рӯи панҷ-шаш қабат кӯрпача чорзону менишаст. Ба гирдогирди хона духтарбачагон бар рӯи намад менишастанд. Ба пеши онҳо ба ҷои синҷи мактаби писарбачаҳо, болиштҳоро дуқат карда монда буданд, ки онҳо китобхошонро ба рӯи он болиштҳо монда мехонданд.

Бибихалифа модарамро хуш қабул карда «барои хотири ширбиринҷи падарам ба қабули ман маҷбур шуданашро» хандида изҳор намуд ва илова кард:

— Ҳар вақт, ки писаратон ба Таббат[1] дарояд ба ман ҳам як табақ ширбиринҷ меоред.

— Худо ба он рӯз расонад, ба шумо як табақ палав меорам,— гуфт модарам дар ҷавоби ӯ.

Бибихалифа дастурхонро кушода, нон шикаст ва ба духтарбачагон ҳам аз ҳалвоии ман нон бахшиш кард. Аммо ин монанди мактабдори мард нонро пора карда ба пеши онҳо ҳаво надод. Балки ба дасти халифаи худ, ки он ҳам як духтари калонсолтар буд, дод ва ӯ ҳам аз як сар ба ҳар духтар як бурдагӣ аз он нон дод. Аммо қисми калонтарашро худаш хӯрд.

Ба дастурхон фотеҳа хонда шуд. Бибихалифа ба ман бисмиллоҳ, аузу биллоҳ гӯёнда сабақ сар кунонид. Бо ҳамин расми дарссаркунии дубораи ман ба анҷом расид. Модарам рафту ман дар мактаби духтаракона мондам.

Бибихалифа ба ман аз миёнаҷои абҷад, ки то он ҷо ман дар мактаби пеши масҷид хонда будам, сабақ дод. Тарзи сабақдеҳии ин қадре дигаргунатар буд. Ӯ бо нӯги як чӯбчае, ки дар даст дошт, ҳар ҳарфро нишон дода, номи онро мегӯёнид. Аммо ин ҳам ба шинохтан ва ё нашинохтани ман он ҳарфро кор надошт.

Бибихалифа ҳамеша ба сабақдиҳӣ машғулӣ мекард, шогирдонашро бо навбат ягон-ягон ҷег зада сабақ медод, бо ҳамин як қатор сабақ додан як рӯз мегузашт.

Вақти дарси бибихалифа пас аз хӯрдани чой то соати 12 рӯз буд. Шогирдони ӯ пас аз хӯрдани чояшон ба мактаб меомаданд. Вақте ки соат 12 шуд, бибихалифа онҳоро нонхӯрак мекунонид. Аммо бачагон барои нонхӯрак ба хонаашон намерафтанд ва нонеро, ки ҳамроҳи худашон аз хонаашон меоварданд дар он ҷо нишаста мехӯрданд. Ҳар кас аз нони худ нимашро ба бибихалифа медод.

Ман рӯзи аввал нон набурда будам, бибихалифа як бурда нонеро, ки як духтарбача ба вай дода буд, ба ман дода:

— Туро имрӯз ман зиёфат кунам, фардо нонатро

[1] Номи яке аз сурахои қуръон аст.

бисьёртар мебиёрӣ ва ба ман ҳам бисьёртар медиҳӣ,— гуфт.

Пас аз нонхӯрак бачагон хонаҳо ва рӯи ҳавлии бибихалифаро покиза рӯфта медоданд. Баъзе рӯзҳо бибихалифа ба бачагон ҷомашӯӣ мекунонид. Ҳатто маро ҳам ба ҷомашӯӣ иштирок мекунонид.

— Ҷомашӯиро ёд гирифта мон, агар калон шавӣ, барои хондан ба Бухоро ба мадраса равӣ, ба ту даркор мешавад,— мегуфт.

Бибихалифа ҳам ба паси худ як чӯби дарозро ба девор рост монда буд. Лекин ман ҳеҷ гоҳ надидаам, ки ӯ бо он чӯб касеро зада бошад. Ҳар касро, ки сабақ медод, агар чизи вай ёддодаистодаро дуруст гуфта натавонад, ба остини васеу дарози куртааш, ки вай ё аз суф ва ё аз чит буд, ба рӯи ӯ мезад. Аммо ин остинии ӯ аз як боди суст зиёдтар таъсир надошт.

Шогирдони ӯ ҳам, ки ғайр аз ман ҳамагӣ духтарбача буданд, бозиҳои бад намекарданд ва якдигарро намезаданд. Агар дар вақти ҳавлирӯбӣ, ё ҷомашӯӣ фурсат ёбанд, зоча (лӯхтак) — бозӣ мекарданд, дар сафолпорчаҳо аз хок ош пухта барои зочаҳошон тӯй медоданд.

Онҳо барои ман ҳам як зочаи писарбача сохта доданд. Дар тӯяшон зочаи маро барои зочаҳои худашон домод мекарданд. Азбаски ғайр аз зочаи ман дигар зочаи писар набуд, ба вай баъзан даҳ-дувоздаҳ духтарзоча мерасид. Ростӣ ин бозӣ ба ман хеле хуш меомад.

Аммо гоҳо мешуд, ки духтарбачагон зочаҳои худашонро, ки ҳамаи он бечорагон ба як шавҳар расида бударанд, ба ҳам ҷанг меандохтанд ва зочаи маро маҷбур мекарданд, ки баъзан онҳоро раҳо кунад. Ҳанӯз аз хотир набаровардаам, ки дар ин мавридҳо қадре дилам сиёҳ мешуд ва ба дили худ ахд мекардам, ки агар калон шавам, ман ду зан нахоҳам гирифт. Бо вучуди ин, барои ин ки ҳамон қадар зочадухтарон ба зочаи ман мӯҳтоҷ буданд, ба дили худ фахр мекардам.

Сонитар боз як писарбачаи дигар ба мактаб омада бошад ҳам, ӯ ба давлати домодӣ мушарраф нашуд. Азбаски ӯ қадре бачаи дуруштар буд, духтарбачагон барои ӯ зоча сохта надоданд (ман ҳикояти ин писарбачаро як вақти дигар хоҳам навишт, ки ӯ саргузаштҳои бисьёр аҷиб дорад).

* * *

Ман дар мактаби бибихалифа давом мекардам, «Ҳафтьяк»-ро[1] тамом кардам, чанд сураҳои кӯтоҳи онро аз ёд кардам, қуръонро ба поён расондам, «Чор китоб»-ро ҳам хондам, қадре аз Хоҷа Ҳофиз ҳам хондам. Аммо ҳоло ҳам ба ғайр аз чизҳое, ки дар пеши бибихалифа хонда будам, дигар чизеро аз рӯи хат хонда наметавонистам, масалан як ғазали Ҳофизро, ки дар мактаб хонда будам, дар ҳар кучо ва бо дастхати ҳар касе ки бошад, онро хонда метавонистам. Аммо ғазали дигарашро, ки вайро дар мактаб нахонда будам, аз китоби худам ҳам хонда наметавонистам, яъне савод надоштам. Хатнависпро бошад, ҳеҷ наметавонистам. Бо вучуди ин падарам маро аз мактаби бибихалифа гирифта ба пеши хатиб ба дарс монд. Худаш ҳам аввал ба ман илм ёд медод. Ман он вақт даҳсола будам.

Аммо абҷадро хуб омӯхта будам ва сураҳои қуръонро, ки он ҳам ба расми абҷад навишта мешавад, оҳиста-оҳиста хонда метавонистам. Акнун фикр мекунам, ки сабаби он ин будааст:

Падарам маро ба мактаби бибихалифа фиристода бошад ҳам, аз орзуи ёд додани ҳисоби абҷад ба ман бознаистод. Дар ин хусус ӯ ҳар шаб баъд аз шом то хуфтан, яъне тахминан як соат бо ман машғулӣ мекард.

Аввал овози абҷад: «а», «бе», «че», «де»-ро ба ман шиносонид. Пас аз он бо якдигар ҳамроҳ карда чӣ тавр хондани онҳоро ҳам ёд дод. Пас аз он «алиф-як, беду, чим-се, дол-чор» гӯён ҳисоби он ҳарфҳоро ёд дод...

Ба ҳамин тариқа падарам абҷадро ба ман то охираш бо ҳисобаш ёд дода баромад. Дар муддати тахминан як моҳ ман ҳарфҳои абҷадро шиноҳта мехондагӣ шудам ва ҳисобашро ҳам, ки аввал як-як зиёд шуда то дах, пас аз он дах-дах зиёд шуда то ба сад ва баъд аз он сад-сад шуда то ҳазор мерафт, омӯхтам.

Баъд аз он ки ман инҳоро омӯхтам, падарам гуфт:

— Акнун ба ту боз як чизи ғалатиро ёд медиҳам. Ин 9 рақам ва як сифр (нуль) аст, ки онро хакимҳои Ҳиндустон ёфтаанд. Бо он 9 рақам ва як сифр ҳисоби тамоми дунёро ёд гирифтан мумкин аст.

---

[1] *«Хафтьяк»* — китобест, ки аз сураҳои кӯтоҳтари қуръон барои бачагони хурдсол алоҳида ҷилд кардаанд.

Ман дар шавқ ва ҳавас омадам, ки ин чи гуна як кори соҳирона бошад. Бо даҳ чиз ҳисоби ҳаман дуньёро гирифтан ҳақиқатан як чизи омӯхтанӣ аст. Ман ҳам, ки даҳ ангушт дорам, бо инҳо рӯзҳои ҳафтаро чанд бор ғалат карда базӯр мешумурам...

Ман аз падарам сахт хоҳиш кардам, ки ҳар чӣ зудтар он даҳ чизи ҷодугаронаро ба ман ёд диҳед.

Падарам ба кор даромад.

Аввал рақамҳои 9-гонаро ягон-ягон навишта ба ман нишон дод. Дар ҳар рӯз як рақамро нишон медод ва баъд аз он сифр (нуль)-ро ба ман нишон дода онро ҳам шиносонид. Баъд бо як сифр 10 шудани якро ёд дод ва бо ҳамин тариқа то охири 9 рақам давом кард.

Ин дарс ба ман он қадар зӯрӣ накард, зеро ман дар ҳисоби абҷад чи гуна як-як, даҳ-даҳ ва сад-сад зиёд шуданро омӯхта будам.

Баъд аз он ки ман инҳоро омӯхтам, падарам ба ман гуфт:

— Ту чизҳоеро ёд гирифтӣ, ки дар деҳаи мо инҳоро ҳеҷ кас намедонад. Ҳисоби абҷадро бошад, ҳатто мактабдори деҳа ҳам, ки домуллои пештараи ту аст, намедонад.

Ман ҳам бо омӯхтанам ин гуна илмҳои камьёбро, дар дили худ хеле фахр мекардам. Дар ин миён як ҳодиса рӯй дод, ки ҳисоби абҷад ҳақиқатан ҳам сабаби фахри ман гардид.

Он ҳодиса ин гуна буд:

Дар Саримазори мо сайди соли навӣ — наврӯзӣ барпо шуд. Ба он сайр аз ҳамсоядеҳаҳои мо ҳам хеле одамон омаданд. Дар сайр гӯштигирӣ сар шуд, одамони ҷамъшуда ба ду тақсим ҷудо шуда, ба якдигар тараф гашта, маъракагирифта нишастанд.

Падарам дар даруни маъракадар пеши тарафи худи моён менишаст ва маро ҳам дар пеши худаш нишонда буд. Аз ду тараф паҳлавонон баромада бо ҳам гӯштӣ мегирифтанд, пурзӯрон камзӯронро меафтонданд. Дар аввали кор деҳаи мо ғолиб буд, аз инҳо ҳеҷ кас намеғалтид.

Як вақт аз тарафи муқобил як муллобача, ки дар Бухоро таҳсили илм мекардааст, бо ҷавоне, ки аз тарафи мо баромада як каси онҳоро ғалтонда буд, талабгор шуда баромад.

Ҷавони мо ҳам бе ҳеҷ гуна қилуқол бо он мулло гӯштӣ гирифт. Аммо баъд аз фурсате бо ҳам дарафтодан ҷавони мо афтод.

Як ҷавони дигар аз тарафи мо ба он мулло талабгор шуда баромад. Магар ин ҷавон ба назари он муллобача зӯртар намуд, ки:

— Ман бо ин гӯштӣ намегирам,— гуфт. Аммо нагуфт, ки «ӯ аз ман пурзӯр аст», балки гуфт:

— Ӯ чапан аст, ман мулло; дастбагиребон шудани чапан бо мулло сабаби таҳқири уламо мешавад.

Падарам бо шунидани ин суханони вай якбора шӯрид ва маро ба бағали худ бардошта аз ҷояш ҷаста хест, ва ба миёнҷои маъракарафта он муллобачаро ба пеши худ ҷеғ зад. Муллобача ҳам рӯ ба рӯ истода:

— Чӣ мегӯед? — гуфт ба падарам.

— Шумо муллоед ё паҳлавон? — падарам аз он муллобача пурсид.

— Ман муллои паҳлавонам! — ҷавоб дод ӯ.

— Агар мулло бошед,— гуфт падарам,— ба ҷасадаш нигоҳ накарда бо ин писари ман, ки ҳаштсола аст, мунозира кунед. Мардум бинанд, ки ҳақиқатан шумо муллосд ё не? Агар паҳлавон бошед бо он ҷавоне, ки ҳамсол ва ҳамҷасади шумо аст гӯштӣ гиред, то мардум бинанд, ки кадоми шумо зӯр ҳастед?

Падарам илова кард:

— Биёед, аввал муллони шуморо озмоем,— ва ба ман нигоҳ карда гуфт:

— Пурс, писарам, аз ҳисоби абҷад чизеро аз ин кас!

Ман ҳам бе ҳеҷ андеша:

— «Те» чанд аст? — гуфта аз он кас пурсидам.

Ӯ дам истод, ҷавоб додан натавонист. Падарам ба ман гуфт:

— Ҳудат гӯй ки «те» чанд аст.

— Ҷорсад аст! — гуфтам ман.

Пас аз он падарам якчанд ҳарфҳои дигарро ягон-ягон «ин чанд аст, он чанд аст» — гӯён аз он мулло пурсид. Ӯ ба ҳеҷ кадом ҷавоб дода наметавонист. Ҳар харферо, ки ӯ ҷавоб дода наметавонист, падарам аз ман мепурсид ва ман ҷавоб медодам.

Тарафи мо он муллобачаро «ӯйд-ӯйд» гӯён масхара доштанд. Ӯ аз хиҷолат суп-сурх шуда буд.

Падарам ба ӯ гуфт:

— Акнун муллони шумо тамом шуда монд, монанди

як чапан бо он ҷавон гӯштӣ гирифтан гиред. Ӯ ҳам розӣ шуд, ки бо он ҷавон гӯштӣ гирад.

Ҳар ду гӯштӣ гирифтанд. Аммо даст ба гиребон шудани онҳо ҳамон буду, ғалтидани мулло ҳамон.

Шӯрест, ки аз маърака бархост! Гӯштигирӣ ҳам бо ҳамин тамом шуд.

Ҷавонони тарафи моён ба падарам мегуфтанд:

— Ҳақиқатан он муллоро писари шумо ғалтонд. Азбаски ӯ дар мунозира мулзам шуд ва хиҷолат кашид, натавонист, ки қуввати худро тамом ҷамъ карда кор фармояд.

Аз ин сухани онҳо фахри ман боз зиёдтар мешуд ва ба дили худ мегуфтам, ки ман бояд ҳар илмро омӯзам, лекин дар ҳақиқат ман ҳанӯз савод надоштам...

* * *

Бо ҳамин ман ҳикояти мактаби ибтидоии худро тамом кардам, аммо чи гуна дарс хонданам, садар як вақти дигар хоҳам ҳикоят кард.

26 октябри соли 1934,
Самарқанд.

Фатҳуллохон ў

МАРГИ СУДХӮР

(Бо таҳрири нав ва иловаҳо).

ЯК-ДУ СУХАН
ДАР БОРАИ «МАРГИ СУДХЎР»

Ман таҳрири «Марги судхўр»-ро дар соли 1936 тамом карда дар хониши умумӣ ва муҳокимаи Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон гузошта будам. Дар омади сухан ҳаминро ҳам қайд кардан даркор аст, ки «Марги судхўр» аввалин асарест, ки бо таклифи муаллиф пеш аз чоп шуданаш дар Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд.

Ман маслиҳатҳои дар хониши умумӣ аз тарафи коллективи нависандагон додашударо ба назар гирифта, асарро дубора таҳрир карда ба Нашриёт супурда будам.

Ин асар дар чопҳои гуногуни тоҷикиаш ва инчунин дар чопҳои чандинбораи тарҷимаи русиаш аз хонандагони советӣ хеле баҳои баланд гирифт ва мунаққидон ҳам дар танқидоти худ, ба ин китоб камбудиҳо ба назар намоёнеро нисбат надоданд.

Аммо баъд аз чопи якуми тоҷикиаш, вақте ки худ бо назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, дар ин китоб як камбудиҳои муҳимеро дарьёфтам: ин камбудӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақльёфта халқ кам иштирок мекард: дар асар образи Қорӣ-ишкамба ба сифати як судхўр пурра нишон дода шуда хислатҳои умумии судхўрон ва сифатҳои шахсии судхўри мазкур акс кунонда шуда, муомилаи ӯ бо майдасавдогарон ва дўкондорони шаҳр тасвир ёфта бошад ҳам, тарзи тороҷ кардани ӯ оммаи меҳнаткашонро, хусусан деҳкононро бо мисолҳои равшан нақл наёфтааст. Ва ҳол он ки дар вақтҳои ба вуқўъ омадани амалиёти судхўрии Қорӣ-ишкамба, судхўрони шаҳр ва аз ин ҷумла Қорӣ-ишкамба ҳам, ки як шасхи реалии таърихӣ аст,

баъзан худҳошон ва бештарин ба воситаи судхӯрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткашро тороҷ мекарданд.

Ғайр аз ин дар вақтҳои болоравии амалиёти судхӯрии Қорӣ-ишкамба дар Осиёи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Россияи подшоҳӣ банкҳо кушода шуда, дар додугирифти савдогарон ва судхӯрони калон ба сифати ҳуҷҷати қарздорӣ вексель ҷорӣ шуда, васиқаи қозихонагӣ дар муомилаҳои пулӣ обрӯи худро гум карда буд. Зеро муомилаҳои пулӣ, ки бо васиқа ба амал меомаданд, дар вақти катъ кардани бештарини он муомилаҳо кор ба даъво ва харҳаша онд мешуд. Ин гуна даъвоҳоро қозиҳо ва намояндагони онҳо ва муфтиҳо ривоҷ ва кашол медоданд, чунки ин гурӯҳ аз он гуна даъвоҳо ва кашол ёфтани онҳо фоида мебурданд. Бештарини савдогарон ва судхӯрони калон барои давидан аз паси ин гуна даъвоҳо фурсат наёфтанд. Бинобар ин инҳо дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як ҳуҷҷати қатъии молӣ вексельро қабул карданд, ки ба мукобили вай дар маҳкамаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексель ду навъ буд — мӯҳлатнок ва бемӯҳлат. Дар вексели мӯҳлатнок рӯзи адои карз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамон рӯзи муайян кардашуда қарзи худро адо намояд, вагарна молу мулкаш бо музояда (торги) фурӯхта шуда маблағи қарз рӯёнда мешуд.

Дар вексели бемӯҳлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ин гуна қарз ба талаби қарзхоҳ вобаста буд, қарзхоҳ кадом вақт ки хоҳад маблағи дар вексель қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана ҳамин хусусияти вексели бемӯҳлат, ки онро вексели сафед ҳам мегуфтанд, барои пӯст кандани деҳқонони меҳнаткаши бесавод, дар дасти судхӯрон хизмати корди буррои қассобиро бачо меовард. Чунончи, як судхӯр ба як деҳқон дусад сӯм пули накд дода, фоидаи яксолаашро, масалан, сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон вексели сафеди сесадсӯмиро даст мононда мегирифт.

Судхӯр ба деҳқон барои адои қарз, забонӣ як сол мӯҳлат дода бошад ҳам, азбаски ин мӯҳлат дар вексель қайд намеёфт, баъд аз як ҳафта ё як моҳ, бисьёр дер

монад баъд аз ду моҳ, векселъро ба воситаи нотариус протест кунонда, маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яксолааш аз деҳқон меситонд ва агар деҳқон надиҳад ё дода натавонад, бо воситаи ичрокунандаи ҳукми суд ва мулозими қозӣ молу мулки ӯро бо музояда (савдои «кӣ зиёд?») фурӯшонда маблағи дар вексель қайдшударо мерӯёнид.

Ба бадӣ кор фармудани вексель дар ҳама ҷои мустамликаҳои подшоҳӣ ҷорӣ бошад ҳам, бадтарин, берахмонатарин ва пурфочнатарин ҷоҳои ба амал омадани ин кор Бухорои амирӣ ва музофотҳои он буд, чунки ҳукумати подшоҳии Россия, идора кардани ин қисми мустамликаи худро ба амир ва амалдорони ӯ вогузошта буд ва инҳо дар дохили ҷои ҳукмронии худ, ба ичро кардани ҳар гуна кори бад ва ҷавру бедод «мустақил» буда, ба ҳеҷ гуна қоида ва қонун амал намекарданд (зотан дар идораи ҳукумати амирӣ ҳеҷ гуна қоида ва қонун ҳам набуд). Ба болои ин ҳокимони Бухорои амирӣ ба вексель на танҳо ба сифати як ҳуҷҷати молии қатъӣ будани он нигоҳ мекарданд, балки онро як «фармонномаи императорӣ» шумурда сазовори ҳурмат ҳам медонистанд. Бинобар ин агар деҳқоне «дар як ҳафта ё дар як моҳ рӯёндани фоидаи яксола»-ро ба асоси вексели сафед бедодгарии беҳаёёна шумурда доду фарьёд кунад, баъд аз рӯёнда гирифтани пули дар вексель қайдшуда он деҳқонро ба сифати таҳқиркунандаи «фармони императори аъзам» мезаданд ва ба ҳабс мегирифтанд.

Ман дер боз дубора кор карда баромадани «Марги судхӯр»-ро орзу доштам, аммо муяссарам намешуд, нихоят имсол — соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора кор карда баромадам ва дар вақти кори дубора чунон ки камбудии асосии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қорӣ-ишкамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд, ва дар таърихи иктисодиёти Бухорои амирӣ як саҳифаи пурфочиаеро ташкил мекард, тасвир намуда ба ҷоҳои муносиби асар даровардам.

Дар вақти тахрири ин парчаҳои нав қайд кардани рақобат ва зиддиятҳои байни судхӯрони шаҳр ва саҳроро, бо ҳаман ин дар мавриди тороҷ кардани деҳқонони меҳнаткаш бо ҳам созиш карда аз як гиребон сар баровардани онҳоро фаромӯш накардам ва инчунин дар

рафти воқеаҳои саҳро як шахси реалии намояндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунонда дар торочи деҳқонон чи гуна ёрӣ додани онро, ҳатто дар вақти боло гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба воситаи ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯча ном ноиби қозикалон аст, ки амалиёти идоравӣ ва аҳволи хусусии ӯро хуб медонистам).

Ниҳоят боз як воқеаи ҳақиқӣ — чӣ навъ ба тарзи пинҳонӣ аз судхӯр интиқом гирифтани деҳқонони бачонрасидаро тасвир намудам.

Умедворам, ки хонандагони мӯҳтарам дар бораи варианти аз нав коркардашудаи ин китоб мулоҳизаҳои худро баён хоҳанд кард.

Сентябри соли 1952,
Самарқанд.

С. Айнӣ.

Марги судхур

Судхӯр аз пули худ нон шиканад, гар ба масал—
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

I

Ман дар солҳои 1312 ҳичрӣ, ки талабаи мадрасаҳои Бухоро ба шумор мерафтам, бе бошишгоҳ мондам ва дар Бухоро, ки тақрибан сад мадрасаи калон ва қариб ҳамин қадар мадрасаи хурд дошт, барои ман ҳуҷраи қобили истиқомате ба зудӣ ёфт нашуд. Зеро, ҳарчанд ҳамаи мадрасаҳои Бухоро расман вақф буда, хариду фурӯши онҳо аз рӯи шариат раво набошад ҳам, дар замонҳои охир бо фатвои уламои дин, ки дар масъалаҳои динӣ ҳилаҳои шаръиро ба кор мебурданд, ҳаман ҳуҷраҳои мадрасаҳо ба тарзи хариду фурӯш мулки хусусӣ шуда ба дасти одамони пулдор афтода буд ва талабаҳои фақир дар чои истиқомат ёфтан ба душвориҳо меафтоданд.

Дар ҳамон рӯзҳое, ки ман дар чустучӯи ҳуҷра будам, яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт:

— «Қорӣ-ишкамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар ҳуҷраи зархарид дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке яз ҳуҷраҳояшро ба ту ба орият[1] бидиҳад.

Бо шунидани ин маслиҳати он дӯстам диққати ман аз ҳуҷра додан ё надодани он одам зиёдатар ба номи ӯ кашида шуд.

— «Қорӣ-ишкамба»?

Дар ҳақиқат ҳам ин ном хеле ғалатӣ буд. Ман медонистам, ки халтаи меъдаи ҳайвонотро, ки дар он чо хӯроки хӯрдашуда чамъ мешавад, «ишкамба» меноманд. Аммо «ишкамба» номида шудани одамро дар умри худ нахустин бор шунида истода будам ва сабаб чӣ

[1] *Орият* — чизеро ба касе барои истифодаи муваққатӣ додан аст. Дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро талабагонеро, ки дар ҳуҷраи касони дигар зиндагонӣ мекарданд, «ориятнишин» мегуфтанд.

бошад, ки одамро «ишкамба» номидаанд?» гўён дар дили худ тааҷҷуб мекардам ва ин тааҷҷубамро ба он дўстам изҳор намуда аз вай эзоҳ пурсидам.

— Номи аслии он одам «Қорӣ Исмат» аст,— гуфт дўстам дар ҷавоб,— лекин ишками он кас калон аст, шояд ба ҳамин муносибат бошад, дар вақтҳои аввал баъзе касон ўро «Қориисмати Ишкам» гуфтаанд ва баъзе ширинкорон «Қориисмати Ишкамба» хитоб намуданд ва рафта-рафта калимаи «Исмат»-ро партофта «Қорӣ-ишкамба» гуфтаанду мондаанд ва чунон ки мегўянд «лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтода дар байни мардум бо унвони «Қорӣ-ишкамба» шўҳрат ёфтааст.

— Бояд аз касе, ки мардум ба ў лақаби «Ишкамба»-ро сазовор дидаанд, умеди хайре карда нашавад, — гуфтам ман ба дўстам,— бо вуҷуди ин ту ўро ба мани шиносо карда мон! Чӣ зарар дорад, «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» гўён ман аз вай ҳуҷра мепурсам. Агар ў ба ман ҳуҷра надиҳад ҳам, ман чи гуна будани «Ишкамба-одам»-ро дида мемонам. Худи ҳамин барои ман як фоидааст.

— Худам шахсан бо вай шинос нестам ки туро шиносо кунам,— гуфт он дўстам,— фақат кӣ будани ўро медонам ва метавонам, ки дар яке аз кўчаҳо ўро ба ту нишон диҳам ва баъд аз он худат роҳ ёфта бо ў шинос шуда, аз вай ҳуҷра мепурсӣ.

Ман ба ин таклифи дўстам розӣ шудам ва ба воситаи ў дар паи ёфта дида, шинохтани Қорӣ-ишкамба афтодам...

II

Рўзе аз рўзҳо бо он дўстам дар лаби ҳавзи Девонбегии шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем, ки ў якбора ба ҳаяҷон омада:

— Ана, Қорӣ-ишкамба ҳамин одам аст!— гўён касеро, ки ба як сартарошхона медаромад, ба ман нишон дод.

Ман танҳо пушти он одамро дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавонистам ва дар пеши худ қарор додам, ки то мўйсари худро тарошонида баромадани он одам дар ҳамон ҷоҳо истода

шаклу шамоилашро тамоман шинохта мегирам ва агар рост ояд, бо ў шинос шуда, аз вай ҳуҷра мепурсам.

Аммо дўстам дар ин кор ба ман ҳамроҳӣ накард ва кореро сабаб нишон дода аз ман ҷудо шуда рафт ва ман рафта ба лаби суфачаи сартарошхонае, ки Қорӣ-ишкамба он ҷо даромада буд, нишастам ва бе он ки ба ў фаҳмонам, сару сурат ва тамоми қиёфаи ўро аз назар гузаронидам:

Ў як одами миёнақади фарбеҳи ишкамкалони гарданкўтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рўяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони ғулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рўяшро фурў гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишкамбаи холӣ карданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, ғояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифторгардидаи мўяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд.

Баъд аз дидани ин гуна шаклу шамоили ин одам, дар дили ман гузашт: «шояд мардум на аз ҷиҳати калонии шикамаш, балки аз ҷиҳати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми баданаш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард, ба ў ин лақабро муносиб дида бошанд».

Дуруст аст, ки шиками ин одам, аз шикамҳои одамони оддӣ аз ҳад зиёд калон буд, лекин ғафсии дигар ҷойҳои баданаш, ҳатто гардану рўяш ҳам ба дараҷае буд, ки он шиками калон дар пеши онҳо номаълум ва оддӣ шуда мемонд. Бинобар ин дар сабаби лақаби ин одам фикри охирии нависандаи ин сатрҳо ба ҳақиқат наздик менамуд.

Навбати мўйсаргирӣ ба Қорӣ-ишкамба расид ва сартарош покуи худро санг зада истода ба ў:

— Ба болои сандалича марҳамат кунед! — гуфт.

Қорӣ-ишкамба, аз ҷиҳати вазнинии баданаш ё ба сабаби ягон беморӣ, аз ҷояш базўр бархост ва дастораш-ро аз сар гирифта хост, ки вайро ба сари мехи лўнгиовезии сартарош монад. Аммо сартарош ба ин кор роҳ надод ва чолокона теғу сангро ба рафчаи пеши оина гузошта дудаста дасторро аз дасти Қорӣ-ишкамба гирифта истода:

— Саллаи шумо қариб панҷсер вазн дорад ва агар ба сари мех мемондед, мех мешикаст ва лўнгиҳои ман

ба замин ғалтида чиркин мешуданд,— гуфт бо оҳанги ҳазломез.

Дар ҳақиқат саллаи Қорӣ-ишкамба бисьёр калон буда, аз дастори ҳар гуна муллоҳои саллакалон ду баробар меомад, бо вуҷуди ин вай он қадар вазн надошт, ки мехи лӯнгиовезиро шиканад. Шояд бар мехи лӯнгиовезӣ ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисьёр чиркин буд ва ба болои лӯнгиҳои мӯйсаргирӣ истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мӯйсаргирони дигар мешуд.

— Хайрият ки ба хотири лӯнгиҳоятон дастори маро нигаҳдорӣ кардед, — гуфт Қорӣ-ишкамба, — вагарна бо шикастани мех дар қатори лӯнгиҳои шумо саллаи ман ҳам ба замин афтода ба хок меҷӯлид, ки барои шуста тоза кардани он панҷ миқдол собун сарф шуда ба ман зарари калон мерасид.

— Дастори шумо ба сабаби ба замин афтодан аз хок ҳеҷ зарар намедид,— гуфт сартарош, магар дер боз рӯи тағораи ҷомашӯиро надида будаӣаст, ки аз хоки замини дӯкони ман чиркинтар менамояд.

Ҳақиқатан ҳам аз печҳои дастори Қорӣ-ишкамба гӯё, ки дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-тасма чиркҳои равғанолуд намоён буд.

— Ин гуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағораи ҷомашӯй андохта шустан мумкин нест,— гуфт Қорӣ-ишкамба,— дар он сурат хонаи собун месӯхт.

— Чаро дасторро хурдтар намекунед, ки ҳам дока камтар раваду ҳам шустанаш осонтар шуда собун камтар сарф шавад? — гӯён сартарош пурсид.

— Ин саллаи ман дастори «ертишгиру[1] тӯйхӯр» аст!— гуфт Қорӣ-ишкамба дар ҷавоб,— вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯшту равғани палав ба пеши ман меояд...

Сартарош чор даҳан гап зада як бор покуро ба санг зада охир теғро мувофиқи табъаш тез кард ва лӯнгиро ба гардани Қорӣ-ишқамба баста истода ба суҳан давом намуд:

— Албатта касе, ки шуморо намешиносад, на ба ҷаноза хабар мекунад ва на ба тӯй, аммо он касоне, ки шуморо мешиносанд ва ба ҷанозаю тӯяшон хабар мекунанд, хоҳ дасторатон калон бошад, хоҳ хурд, ба шумо он муомиларо мекунанд, ки шуморо ба он муносиб медонанд. Ба фикри ман барои ин барзиёд сарф кардани дока бефоидааст.

— Шумо содда будед, бародар!— гуфт Қорӣ-ишкамба ба сартарош,—агар ман ба ертиши мурдаҳое, ки ба ҷанозаи онҳо маро хабар мекунанд, қаноат карда мегаштам, пас пули мӯйсарро аз куҷо ёфта ба шумо медодам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар хонақоҳи Девонбегӣ мехонам ва ба он ҷо ҳар мурдаеро, ки барои ҷанозахонӣ оварда бошанд, хоҳ шинос бошад, хоҳ бегона, баъд аз хонданн ҷаноза ба сари қабраш меравам ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам.

— Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисьёр сарф намекунед, ки барои ин дар ташвиш афтед,—гуфт сартарош,— ҳар кас дар як ҳафта ё даҳ рӯз мӯйсар гирад, шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари ниман музди дигарон дода мегурезед.

Ман аз ин суҳани сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қорӣ-ишкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш, монанди зиндонбёни даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва буни гарданаш фаромадагӣ буда, торҳои мӯйсараш бо торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои оддӣ дар теппаи сараш ба қадри кафи даст як ҷои бемӯй ҳам менамуд.

Қорӣ-ишкамба аз суҳани охирини сартарош қадре ба ғазаб омада ва сари худро аз зери дасти ӯ, ки тар карда молиш медод, ба қафо кашид ва чашми худро ба чашми ӯ дӯхта истода гуфт:

— Ман хоҳ дар як ҳафта як бор мӯйсар гирам, хоҳ дар ду моҳ, ин кори ман аст ва ба шумо ҳеҷ дахл надорад. Мӯйсари ман хоҳ баланд бошад, хоҳ паст, шумо як бор теғ меронед ва барои мӯйсари баланд ду бор теғ намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд медода бошам, шумо ба шикоят кардан ҳақ надоред, зеро худатон дида истодаед, ки ниман сари ман бемӯй аст ва шумо ба он ҷо ҳеҷ теғ намеронед, бинобар ин дар вақти музд гирифтан ҳамин нуқтаро ба назар гирифтанатон лозим аст.

[1] *Ертиш* — порчаи суф ва ё чит, ки дар вақтҳои пеш дар ҳангоми дафни мурда ба тарзи садақа ба касоне, ки ба сари қабр ҷамъ омадаанд, дода мешуд.

Бояд барои паст кардани оташи ғазаби Қорӣ-ишкамба бошад:

— Ман ҳазл кардам,— гуфт сартарош нармона,— вагарна музди хизмати маро хоҳ кам диҳед, хоҳ зиёд диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули шуморо табаррук медонам...

Сартарош сари Қорӣ-ишкамбаро тарошида шуд ва лӯнгиро аз гардани ӯ кушода гирифта, ба қуттии мӯйсардон афшонда, хост ки дубора ба гардани ӯ бандад, то ки дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро тарошида гирад, аммо Қорӣ-ишкамба ба ин кор роҳ надод:

— Дубора тарошидан лозим нест,— гуфт ӯ,— мӯйлабамро кӯтоҳ кунед кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

— Магар ба ягон ҷаноза нигаронед? — гуфта пурсид сартарош.

— Не!— гуфт Қорӣ-ишкамба — агар ҷанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо — дар саҳни хонақоҳ дар соати воздаҳ во мехӯрад,— ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда илова намуд,— ҳоло соат даҳ аст.

— Пас чи гуна кори зарур доред?— сартарош пурсид ва ҳазломезона боз савол дод,— магар ба ягон тӯй ногуфт рафтан мехоҳед?

— Ҳамин вақт вақти чойнӯшии чоштгоҳии ходимони банк аст. Агар дер монам аз чои серканди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугузорҳо чизе нафаҳмида дар ҳайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд ҳуҷраи зархарид дошта бошад, пас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсарашро ба болои ер-тиши мурдагон мондааст, ки ин кори гадоёни бекасукӯй аст, на пешаи одами сарватманди чандҳуҷрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасукӯй бошад, ӯро ба банк ва ходимони банк чӣ муносибат аст, ки ба сари чои чоштгоҳии онҳо расида рафтан мехоҳад? Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои ҳуҷра умедвор карда ба пеши ин гадои бекасукӯй фиристод, ё ин ки ӯ маро бозӣ додан мехост?.. Ва боз дар худ меандешидам, «агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам зарар надорад, чунки ин одам одами бисьёр ачиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ӯро омӯхтан барои ман, ки табиатан кунҷков воқеъ шудаам, аз ҳуҷра ёфтан ҳам беҳтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин

одамро то охир таъқиб ва думболагирӣ хоҳам намуд. Ҳуҷра надоштани ӯ ё ба ман ҳуҷра надоданаш ба ин кори ман монеъ нахоҳад шуд. Ҳар чӣ бошад масъалаи ҳуҷра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як васила ва баҳона хоҳад шуд...»

Қорӣ-ишкамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лӯнгӣ мунтазир нашуда аз ҷояш ҷаста бархост ва то аз гарданаш гирифтани лӯнгӣ дасторашро аз суфача гирифта ба сари худ гузошта шитобкорона аз дӯкони сартарош баромад.

— Қорӣ-амак, пули мӯйсар чӣ шуд?— гӯён сартарош аз пушташ овоз дод.

Қорӣ-ишкамба бе он ки аз роҳаш бозистад ва сарашро ба тарафи сартарош гардонад:

— Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам,— гӯён бо қадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пеши сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар нашуд, ки масъалаи ҳуҷраро дар пеши ӯ монам ва ба ин муносибат бо ӯ шахсан шиносо шавам...

Баъд аз баромада рафтани Қорӣ-ишкамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо рафтам ва бо умеди дар ягон ҷои дигар рост овардани ӯ ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорҳоро сарсариёна гаштам, аммо ба дидани ӯ комьёб нагардидам.

III

Фардои он рӯзе, ки ман Қорӣ-ишкамбаро дар сартарошхона дидам, пагоҳонӣ дар пои ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба кӯча баромадам: аввал лаби ҳавзи Девонбегиро гардиш карда баромадам ва аз он ҷо ба растаи баззозӣ, ки аз ҷанубӣ хонақоҳ ва ҳавзи Девонбегӣ аз шарқ ба ғарб мерафт, гузашта он ҷоро ҳам то сесӯ бо диққат аз назар гузаронидам. Чун аз он ҷоҳо матлаби худро наёфтам, ба растаи чинифурӯшӣ, ки аз охири растаи баззозӣ сар шуда аз ҷануб ба шимол мерафт, гузаштам...

Дар растаи чинифурӯшӣ, ҳанӯз даҳ қадам дур нарафта, ба ногоҳ дидам, ки Қорӣ-ишкамба ба сари дӯкони як чинифурӯш поҳон худро ба замин овезон карда бар лаби суфачаи пеши он дӯкон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки мукобили ҷои нишасти ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як

дӯкони дарбаста нишастам ва монанди гурбае ки мушро мепояд, бе он ки ба худи ӯ фаҳмонам, ҳаракатҳояшро дар зери назари диққат гирифтам.

Қорӣ-ишкамба бо чинифурӯш чой менӯшид, дар ҳамин вақт як нонфурӯш, ки ба сараш як сабад ва ба даст таш як сабади дигар пури нон буд, «гарм, дастсӯз, обаш равған, ордаш шакар, нахӯрда намонед, ки дар ҳасрат мемонед!..» гӯён аз раста гузаштан гирифт.

Қорӣ-ишкамба нонфурӯшро чеғ зада ба пеши худ оварда аз сабади рӯи дасти он ду нонро чудо карда гирифта бе он ки нархи онро пурсад ва бо нонфурӯш савдо кунад, онҳоро ба рӯи бодбезак, ки бо вай магасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё, ки пули нонҳоро медода бошад, дасташро ба ҷайбаш бурда баъд аз кадре кофтуков кардани кисааш дасташро холӣ бароварда дар ҳолате ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:

— Бародар, пули майдаам набудааст, марҳамат кунда шумо пули нонҳоро дихед! — гӯён худ ба нонхӯрӣ сар кард.

Чинифурӯш як ба нон ва як ба Қорӣ-ишкамба бо таъҷуб нигоҳ карда, оқибат аз нонфурӯш нархи нонҳояшро пурсида, паси сари худро хорон-хорон аз ғаллодон пул бароварду ба нонфурӯш дода ӯро гусел кард. Аммо Қорӣ-ишкамба на ба чинифурӯш нигоҳ мекард ва на ба нонфурӯш, ӯ ду чашми худро бар рӯи бодбезак ба нонҳои шикаста дӯхта истода, бурдаҳои нонро дуқат ва сеқат карда ба лунҷи худ меандохт.

Чинифурӯш дид, ки ӯ нахӯрад ҳам аз он нонҳо ягон бурда боқӣ нахоҳад монд ва ҳарчанд Қорӣ-ишкамба ӯро ба нонхӯрӣ таклиф накарда бошад ҳам, як луқма нонро ба даҳон андохта як пиёла чоеро, ки дар пешаш буд, ба нӯшидан сар кард.

Чинифурӯш пиёлаи чойро ҳанӯз холӣ накарда Қорӣ-ишкамба даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро хоида метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он ки чинифурӯш нони боқимондаро хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охирини нон, ки бар рӯи бодбезак буд, гузошта бо дасти дигараш ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо холӣ карда ба ӯ чой кашида диҳад, то ки вай нонҳои нимхоидаи дар лунҷаш бударо бо ёрмандии чой фурӯ бурда тавонад.

Чинифурӯш чои нимсардшудаи пиёларо ба зудӣ нӯшида, ба он пиёла чой рехта, ба Қорӣ-ишкамба дода бо табассуми истеҳзоомез нонхӯрӣ ва чойнӯшии ӯро тамошо карда истод.

Қорӣ-ишкамба пиёларо ба даст гирифта, аз ҷиҳати гармии чой пуф-пуфкунон кам-кам нӯшида даҳони худро қадре аз нон холӣ кард ва бо дасти дигараш, ки ҳанӯз бар рӯи нон буд, бурдаи охиринро бардошта, ба даҳон андохту он бурдаро ҳанӯз тамом нахонда ва фурӯ набурда, пиёларо бо чои боқимондааш ба замин гузошта худ аз ҷой бархоста ба пеш равон шуд ва ман ҳам аз дунболи ӯ ба ҳаракат даромадам...

Қорӣ-ишкамба ҳанӯз бист қадам роҳ нарафта дар назди сарои сандуқ дар пеши дӯкони як сандуқфурӯш нишаст ва ман, ки аз дунболи ӯ мерафтам ва дар рӯ ба рӯи дӯкони сандуқфурӯш ҷои муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дуртар рафта нишастам.

Дар вақти гузаштанам аз пеши дӯкони сандуқфурӯш бо гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дӯкон дар дарунтари дӯкони худ нишаста ва чӯти ҳисобро монанди деворча рост, гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз назари роҳгузарон пинҳон карда мехӯрад. Аммо чашми тезбини зоғмонанди Қорӣ-ишкамба он чизи хӯрданиро дида ба он ҷо нишастааст, ки фавран ба як паҳлу ёзида ва дасти худро ба паси чӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дӯкон шарик шуд.

Азбаски ҷои нишасти ман аз ҷои нишасти Қорӣ-ишкамба дур буд, дар байни ӯ ва сандуқфурӯш чӣ гуфту гузор шуданро шунида натавонистам. Аммо гумон мекунам, ки дар байни онҳо гуфту шуниди барзиёд бояд нашуда бошад ва ҳамаи вақте ки Қорӣ-ишкамба ба сари дӯкони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад, чунки бо тамом шудани он чизи хӯрданӣ, ки ин аз чӯтро аз миён бардошта ба як сӯ гузоштани соҳиби дӯкон маълум мешуд, Қорӣ-ишкамба ҳам зуд аз ҷо бархоста ба роҳ даромад.

* * *

Қорӣ-ишкамба ба як растачаи танги болопӯшида, ки аз ғарб ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд

ва дар он ҷо тоқияву шоҳӣ мефурӯхтанд, даромад ва ман ҳам аз роҳ баргашта аз дунболи ӯ ба тимча даромада чолокона қадам гузошта ба вай расида гирифтам.

Қорӣ-ишкамба дар тимча дар пеши дӯкони як тоқияфурӯш рост истода аз вай:

— Тоқияҳои маро фурӯхтед? — гуфта пурсид.

Ин саволи Қорӣ тааҷҷуби маро аз аввала зиёдтар кард, чунки шахси монанди гадоён аз мурдаҳон ношинос ертишгиранда, ба тӯйҳои нохонда рафта палавхӯранда ва дар айни замон ошнои наздики ходимони банк ҳоло дар пеши ман тоқиядӯз ё ин ки тоқияҷаллоб шуда баромада буд. Бинобар ин ҳаваси ман ба шунидани гуфтугузори ӯ бо тоқияфурӯш барзиёд шуда, ман ҳам дар он ҷо дар паҳлуи ӯ, аммо қадре пасттар аз ӯ рост истодам.

— Не, ҳанӯз нафурӯхтаам! — тоқияфурӯш ба Қорӣ ҷавоб дод.

— Бояд фурӯхта бошед,— гуфт Қорӣ-ишкамба ба ҷавоби тоқияфурӯш изҳори нобоварӣ карда,— лекин бояд мехоста бошед, ки пули онҳоро рӯзе чанд дар харидуфурӯши худ кор фармуда ҷаллонда, ба манфиатӣ худ фоидаи барзиёд ёбед!

— Қорӣ-амак, шумо аҷаб одами нобовар мебошед,— гӯён тоқияфурӯш якрӯя шуда пуштнокӣ ҳам шуд ва базери пардае, ки дар пеши рафчаҳои дӯкон кашида шуда буд, даст дароварда аз он ҷо як даста тоқияи дарунба дарун гузошташударо бароварда ва дар пеши назариҚорӣ-ишкамба гузошта аз вай пурсид:

— Магар ҳаминҳо тоқияҳои шумо нестанд?

Баъд аз он ки Қорӣ-ишкамба азони худаш будани он тоқияҳоро тасдиқ кард, тоқияфурӯш дастаи тоқияҳоро қадре ба тарафи ӯ тела дода илова намуд:

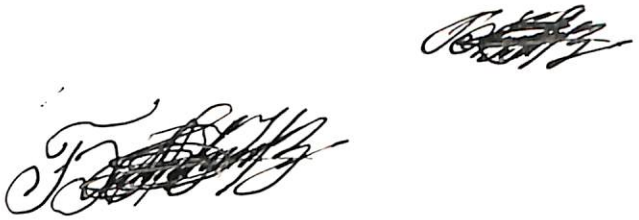
— Бардоред, инҳоро гирифта баред! Маро тоқати он нест, ки ҳам ба шумо хизмат кунам ва ҳам тӯҳмат шунавам.

Қорӣ-ишкамба шӯридани тоқияфурӯшро дида ба узрӣ даромад:

— Аввал ҳам ман сухани шуморо ва то ҳол ба фурӯш нарафтани тоқияҳоро бовар карда будам, лекин ҳазл карда будам, вале шумо ҳазлро ҷиддӣ дониста ба ғазаб омадед.

— Ман чаро ба ғазаб омада бошам, ман ин гуна

ҳазлҳон чиддинамон шуморо акнун нашунавидаам,— гуфт тоқияфурӯш дар ҳолате, ки аз шӯриш фуромада буд.

Қорӣ-ишкамба паст шудани оташи ғазаби тоқияфурӯшро дида аз ӯ бо чоплусӣ ва хушомадгӯй аз роҳи дигар фонда бурдан хоста гуфт:

— Ҳазлро ба як тараф монем, чиддӣ мегӯям ки ман ҳамин рӯз ба пул эҳтиёҷи зиёд дорам, чӣ мешавад, ки ҳоҷатбарорӣ карда пули ҳамин тоқияҳоро, ҳеҷ набошад нимаашро, ҳамин рӯз ба ман пешакӣ диҳед! Илоҳи саломат бошед! Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо мекунам.

— Ин суханатон ҳазл бошад ҳам, дуруст нею аз таги дил бошад ҳам!— гуфт тоқияфурӯш бо оҳанги чиддӣ.

— Чаро?— тааҷҷубкунон пурсид Қорӣ-ишкамба...

— Охир, шумо аз ман хоҳиш карда будед, ки тоқияҳотонро ба харидорҳои беруна бо нархи яккафурӯшӣ — бо нархи баланд фурӯхта диҳам, албатта дар фурӯши дона-дона ва бо нархи баланд инҳо ба зудӣ фурӯш намешаванд ва дер мемонанд. Дар ин сурат ман як қисми сармояи худро ба моли шумо банд карда монам, аз кучо пайдою пасандоз мекунам, харочоти рӯзгорамро ва иҷораи дӯконро аз кучо ёфта мегирам ва ба ҳар сад танган қарзе, ки аз шумо дорам, бо кадом роҳ даромад карда, ҳар моҳ дуним танга фонда медиҳам...

Тоқияфурӯш қадре сокит монда ва нафасашро рост гирифта илова намуд:

— Биёед, шумо қарзатонро ки ба гардани ман аст, як моҳ бефонда, ба сифати қарзи ҳасана монед ё ин ки тоқияҳотонро бо нархи яклухтфурӯшӣ (бо нархе, ки вофурӯшон аз дӯзандагон мехаранд) баҳо карда диҳед, дар он вақт ман ҳам ҳамаи пули тоқияҳотонро якчоя нақд ба шумо медиҳам. Чӣ гуфтед, розӣ ҳастед?

— Не, ин кор ба ман баробар намеояд ва дар он вақт ман қариб чорьяки пули тоқияҳоро аз даст медиҳам,— гӯён Қорӣ-ишкамба рафтан хост.

— Наравед, нишинед! Аз болои пули тоқияҳотон ба шумо як чойник чой дам карда диҳам,— гуфт тоқияфурӯш.

— Не, лозим нест, саломат бошед! Ман ҳозир ба банк рафта чой менӯшам,— гуфт Қорӣ-ишкамба ва бо оҳанги шӯхӣ илова намуд — ба чое, ки аз болои пули

токияхои ман мухайё мешуда бошад, на дандони шумо мегрўтад ва на дандони ман.

Вақте ки Қорӣ-ишкамба рафтагор шуда аз пеши дўкон ба роҳ даромад, ба ман, ки дар кафотари ў истода будам, чашми токияфурўш афтода:

— Ба шумо чӣ даркор? — гуфта пурсид.

— Ба ман токия даркор,— гуфтам дар чавоби ў суханаи дигаре наёфта.

— Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин чавоби ман аз роҳаш бозгашта, ба токияфурўш рў оварда, ба ин кас аз токияхои ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурўшонда пули нақд карда гирам. Ба худо, ки ба пул эҳтиёҷам зиёд аст.

Токияфурўш дастаи токияхои Қорӣ-ишкамбаро ба дасти ман дода:

— Яке аз инҳоро хоста гиред! — гуфт.

Ман, ки дар ҳақиқат токия намехаридам, токияхоро бепарвоёна аз назар гузаронда яке аз онҳоро ба токияфурўш нишон дода:

— Ҳамин чанд пул? — гуфта нарх пурсидам.

— Панҷ танга! — гуфт токияфурўш.

— Ду танга! — гуфтам ман дастаи токияхоро ба фурўшанда гардонда дода истода ва дар дили худ «агар фурўшанда розӣ шавад бо чӣ баҳона ин байъро мегардонам» гуфта меандешидам ва баҳонаи маъқуле наёфрехт.

— Инсоф кунед додар! — гуфт Қорӣ-ишкамба ба ман нигоҳ карда,— охир масолеҳе, ки ба ҳар кадоми онҳо сарф шудааст аз чор танга зиёдтар меистад, ба болои ин музди дўхт ҳам ҳаст. Хуб, биёед, зиёдатии қимати масолеҳро ва музди дўхтро ба шумо гузашт кунем. Шумо чор танга диҳед!

Ман ба ин суханони Қорӣ-ишкамба чизе нагуфтам ва гўё ки сухани ўро ношунида бошам, худро ба нофахмӣ задам.

Фурўшандаи таҷрибакор, ки чиддӣ ё булҳавас будани харидорро аз чашмони ў мефаҳмид, харидори бардурўғ будани маро пай бурда, дастаи токияхоро аз дасти ман гирифта, дар зери парда ба рафча монда истода ба Қорӣ-ишкамба:

— Қорӣ-амак бехуда хомтамаъ нашавед, ин кас токия намехаранд! — гуфт.

Қорӣ-ишкамба аз харидории ман умедашро канда ба роҳ даромад ва ман ҳам аз дунболи ў...

* * *

Қорӣ-ишкамба аз даҳанаи тарафи растаи аттории тимча баромада ба пеши дўкони як аттор истод ва ман ҳам аз паси ў рафта, бо таҷрибае, ки аз сари дўкони токияфурўш гирифта будам, худро харидор сохта дар паҳлуи ў рост истодам.

Қорӣ баъд аз салом додан ба соҳиби дўкон:

— Ба ҳисоби абераш як хўрок гулқанд марҳамат кунед! — гуфт.

Аттор табассумкунон сарпўши як тоси мисинро, ки дар пешаш истода буд кушода, аз даруни вай бо белчаи оҳанин чормағз барин гулқанд канда гирифта ба тарафи Қорӣ дароз кард.

Қорӣ-ишкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз нўги вай гулқандро бо дандонаш канда гирифт ва дар ҳолате, ки гулқандро мехонд, белчаро ба аттор гардонда дода истода:

— Абераш бисьёр хурд будааст, ба буни дандонҳоям банд шуда монда чизе аз вай ба дарун надаромад.

— Дўконам танг аст, мол ва сармоям кам, ба болои ин бештарии молҳои ман «касмахару касмаёб», бинобар ин савдо ҳам кам мешавад ва дар ин гуна аҳвол абераш ба зудӣ калон намешавад ва ба воя намерасад.

— Хуб, ба ҳисоби абераш нею, барои худо боз як белча гулқанд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: илоҳи тўи фарзандонатонро бинед!

— Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дуньёро нохонда фурў мебурдед! — гуфт аттор бо оҳанги нимшўхию нимчиддӣ ва белчаро аз дасти ў гирифта ба вай боз як белча гулқанд дод.

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қорӣ-ишкамба гумон карда бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид. Аммо Қорӣ-ишкамба, ки ба ман аз вақти дар пеши дўкони аттор дар паҳлуяш истоданам сар карда шубҳаомезона нигоҳ мекард, дар вақти гулқанди дуюмро хонда истоданаш боз ба ман як нигоҳи тези кунҷковона карда:

— Додар! Шумо, магар, ба ман кор доред? — гуфта пурсид.

Ман ба ҷои он ки дар ҷавоби ӯ «бале ба шумо кор дорам гӯям» ва барои изҳори матлаби худ аз вай ҷои хилват талаб кунам ва агар ӯ мақсади маро шунидан хоҳад масъалаи ҳуҷраро ба пеши ӯ монам, ҷавоберо, ки дар саволи «ба шумо чӣ даркор?» гуфтани аттор тайёр карда монда будам, ба ӯ дода:

— Ба ман мурч даркор! — гуфтам.

Албатта, ин ҷавоби ман ба саволи Қорӣ бисьёр бемуносибат афтод ва медидам, ки ӯ маро масхара дошта зери лаб механдид ва ман аз ғояти саросемагӣ даст ба ҷайб задам, то ки қадре пул бароварда, мурче харида аз он вартан шармандагӣ зудтар гурезам. Аммо аз бадии толеам ҳамон вақт дар кисаам ягон пул ҳам набудааст, аз ин ҳол сурх шуда, сафед шуда ва дар зери обу арақи хиҷолат монда ба аттор нигоҳ карда:

— Ҳоло пулам набудааст. Ман рафта пул оварда баъд аз мурчатон мехарам,— гӯён аз сари дӯкони ӯ дур шудам ва дар вақти аз пеши дӯкони аттор рафта истоданам чашмам ба Қорӣ-ишкамба афтод: ӯ ба аттор нигоҳ карда лаби зеринашро бар рӯи лаби болояш кашида ва бо сараш ба тарафи ман ишора карда, намедонам, дар хусуси ман чӣ чизро ба ӯ фаҳмондан мехост.

* * *

Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирифт, на танҳо барор нагирифт, ҳатто дар оянда ҳам роҳи дунболагирии он шикор ба ман баста шуд: чунки ман дар пеши Қорӣ-ишкамба шарманда шуда будам ва дар рӯҳ будани мурчхарии ман ба ӯ чун офтоб равшан шуда буд, ҳатто бо қиёси «мурчхариам» дурӯғ будани тоқиясатҷӯй карда наметавонистам.

Ба ман ин бисьёр алам мекард, ки ин ҳама нобарокӯчаҳо аз паси ӯ гашта барои шинос шудан бо вай фурбарии кор аз бетадбирии худам рӯй дода буд, агар ман дар ҷавоби «додар шумо ба ман кор доред?» гуфтани Қорӣ-ишкамба «бале ба шумо кор дорам!» мегуфтам ва илова менамудам, ки «барои арз кардани муддаоям ба шумо, як ҷои хилват даркор аст», он ҳама таъқиб кардани ман ӯро ба назари ӯ табиӣ менамуд ва албатта ӯ маро ба гӯшае бурда матлабамро мепурсид ва ман масъалаи ҳуҷраро ба миён меовардам. Дар он сурат агар ҳуҷра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст медаромад ва дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ сахт кашида буд, ба ман кушода мегардид ва ин барои ман аз ҳуҷра ҳам муҳимтар буд.

Акнун пушаймонӣ суд надошт ва «афсӯсу дареғ» фонда намебахшид, чунки тир аз камон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд.

Бо ҳаман ин дилам намехост аз шиносо шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамом кунам ва барои ёфтани роҳи умедворӣ фикр мекардам, оқибат дар хаёлам чоран зеринро маъқул намудам: «Бо пурсуков унвон ва нишони хонаи ӯро меёбам ва дар як вақти муносиб рост ба хонааш ба пеши ӯ меравам, дар назди ӯ дурӯғ будани тоқияхарӣ ва мурчхариамро рӯирост иқрор мекунам ва аз думболагирнам мақсади аслӣ ҳуҷраталабӣ буданро ба ӯ мефаҳмонам ва бо ҳамин аз шармандагие, ки дар пеши ӯ ба ман рӯй дод, тамоман халосӣ меёбам ва дар ҳамин замин роҳи шиносоӣ ва омӯзиш ҳам кушода мешавад...»

Он шабро бо фикру хаёл бедор гузаронидам ва дар вақти саҳар бо ёфтани чоран охирин қадре осуда шуда хобам бурд...

IV

Рӯзи дигар ман бо умеди ёфтани хонаи Қорӣ-ишкамба ба кӯча баромадам ва Чорсӯи шаҳри Бухороро гардиш карда бо растаи чойфурӯшӣ, ки аз тарафи шимоли хонақоҳи Девонбегӣ дар байни мадрасаи Кӯкалтош ва масҷиди Мағоқ кашида шуда буд, раҳсипор гардидам.

Дар миёнаҷои растаи чойфурӯшӣ дар тарафи ҷанубии кӯча дар рӯ ба рӯи паскӯчаи бозори ангишт «Ҷаннатмаконӣ» ном як сарой бино ёфта буд. Дар ду паҳлуи даромадгоҳи ин сарой, берун аз дарвозааш ду суфачаи баланд воқеъ шуда буд. Бар рӯи яке аз ин суфачаҳо Раҳими Қанд ном як кас лаълии қандфурӯшнашро дар пеши худ ниҳода менишаст. Суфачаи дигари ин сарой холӣ буда, ман гоҳ-гоҳ бар рӯи вай нишаста бо қандфурӯши мазкур сӯҳбат мекардам. Чунки вай як одами

бисьёр ачиб буда суханҳояш бағоят завқовар буданд ва гӯш кардани ҳикоя ва саргузаштҳои вай маро бисьёр хуш меомад.

Чун дар ин ҷо номи Раҳими Қанд зикр ёфт, лозим аст, ки бар болои баёни аҳволи ӯ кадре истода гузарам, то ки хонандагонро бо ин одам каме ҳам бошад, шиносо кунам:

Таваллудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоиқи тумани Шофиркоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро нашъунамо ва касбу камол ёфта, мусиқиро омӯхтааст ва ӯ аз асбобҳои мусиқӣ танбӯр менавохт, аммо суруд намехонд. Ин одам табиатан бисьёр бечора буда, аз молу ашьёи дунъёӣ ҳам чизе надошт ва бисьёр фақирона зиндагонӣ мекард.

Ӯ дар пешаи худ маҳорати бисьёр баланд надошт ва ба болои ин монанди баъзе мусиқичиёни он замон мачлисоро, суханвар, ширинкор ва хушомадгӯй ҳам набуд. Бинобар ин ӯро одамони сарватманд дар тӯйҳо ва мехмондориҳои пуртантанаи худ даъват намекарданд. Азбаски харидораш кам ва бозораш касод буд, ҳар кас ӯро барои базме даъват кунад, дар як шаб ба ду танга музд, ки баробари 30 тин аст, розӣ мешуд.

Азбаски нархи танбӯрнавозии ӯ назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон — талабагони мадраса дар иҷтимоона—дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишинҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебурданд. Ман ҳам бо ин кас дар ҳамин гуна иҷтимоонаҳо шинос шуда будам.

Гоҳо муллобачагон дар базмҳо ва шабнишинҳои худ ин одами бечораи беозорро бисьёр озор медоданд ва ба ӯ шӯхиҳои ваҳшиёнаи азобовар мекарданд. Чунончи, боре шарикдарсони ман, ки аз сад нафар зиёда буданд, барои сар кардани дарси нав аз байни худ 1500 танга ҷамъ карда 1400 танган ин маблағро дар дарсхонаи устоди худ бо номи ифтитоҳона сарф намуданд ва бо 100 танган боқимонда хостанд, ки иҷтимоона ташкил диҳанд ва дар он шабнишинӣ танбӯрнавозеро даъват намоянд.

Шарикон дар он мачлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳоланае тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмро сурудхонони ҳавасгор, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро

«савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худомӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд.

Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбӯрнавозӣ мекард ва талабагони ҳавасгор суруд мехонданд. Азбаски дар байни шарикон хушовозон бисьёр буданд ва онҳо бо навбат мувофиқи нағмае, ки Раҳими Қанд менавохт, ғазалхонӣ мекарданд, он қадар монда намешуданд. Аммо Раҳими Қанд, ки ягона навозанда буд ва то ниман шаб бе ист ва бе дамгирӣ танбӯрнавозӣ кард, дигар ёрон ба тор нохун заданаш намонд ва вақте ки ӯро боз ба навохтан водор кардан хостанд:

— Агар кушетон ҳам дигар наменавозам,— гуфт бо оҳанги қатъӣ.

— Ҳоло ҳамин тавр аст? — гуфт Амини Муш ном яке аз талабагон, ки аз сурудхонон буд.

— Ҳамин тавр аст, дигар наменавозам! — гӯён матлаби худро такрор ва таъкид кард Раҳими Қанд.

— Шарикон, хезед, «хармурд» мекунем!— гуфта Амини Муш ба аҳли мачлис хитоб кард ва худ рафта Раҳими Қандро бар рӯи хона ғелонда пахш кард ва чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёрӣ дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд: онҳо танбӯрнавозро зер карда муштукӯбӣ кардан гирифтанд.

Раҳими Қанди бечора аввал «оҳу вой!» гӯён фарьёд мекашид ва баъд аз он ба гирьяву зорӣ даромад ва оқибат боз навохтанро ба гардан гирифта аз ин зарбу лати ваҳшиёна раҳоӣ ёфт.

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» бо чашмони гирьён ва панчаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро «тингтинг» кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зиёдатар ба ғингоси магасе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд...

Дар ин вақт оши охирини зиёфат, ки палав буд, тайёр шуд ва табақҳои таом дар пеши меҳмонон ва шарикон қатор шуданд. Раҳими Қанд ҳам бе рухсати касе аз танбӯрнавозии мачбурӣ халосӣ ёфт, чунки шарикон хӯрдани палавро аз шунидани танбӯр муҳимтар медонистанд.

Вақте ки мачлисиён зиёфат ба поён расида аҳли мачлис пароканда мешуданд, ташкилкунандагони ин шабнишинӣ ба Раҳими Қанд ду танга барои музди хизматаш, якта нон ва як коса ош ҳам барои бурдан ба бачагонаш ба тарзи инъом доданд.

Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон, ки ҳеҷ ба он нигарон набуд, бисьёр хурсанд шуда:

— Илоҳӣ ҳамаатон мударрис шавед, муфтӣ шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ ва қозикалон шавед!..— гӯён дуо кард.

— Барои ба ин мансабҳо расидани ҳаман моён,— гуфт яке аз талабагон,— бояд ҳаман қозиён, раисон ва дигар муллоёни мансабдори имрӯза ё бимиранд ва ё бекор шаванд. Агар ин дуои туро, ки дар ҳаққи муллоҳои мансабдори имрӯза дар ҳақиқат дуои бад аст, онҳо шунаванд, туро «хармурд» карда мекушанд.

— Майлашон,— гуфт Раҳими Қанд дар ҳолате, ки лабонаш бар хилофи одати муқаррариаш ба табассум моил шуда буданд,— агар баъд аз «хармурд» кардан якто нон ва як коса ош диҳанд, кушанд ҳам зарар надорад.

* * *

Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд, албатта бо ду танга даромад, ки ҳай ҳам ҳар рӯз ба даст намедаромад, бо якто нон ва як коса ош, ки онҳо ҳам ба тарзи тасодуфӣ аз тӯйҳо ва зиёфатҳои калон дар ҳафтаҳо ва моҳҳо ба тарзи «инъом» меомаданд, як онларо сер кардан мумкин набуд. Агар ӯ ба пешаи дигаре машғулӣ кардан хоҳад, хунари дигаре надошт ва барои харидуфурӯш сармоя надошт. Ночор ӯ қандфурӯшии дастакиро барои худ даромади иловагӣ қарор дода буд, ки ҳаман сармояаш дар ин кор қадре қанд, конфет ва оби дандон буд, ки ҳамагӣ аз панҷ танга зиёдтар қимат надоштанд.

Қандро шикаста майда карда, ба ҳар кадоми лӯндаҳои калонтараш ду пул ва ба резатараш як пул баҳо монда, ба як тарафи лаълӣ мечид ва ба тарафи дигари лаълӣ конфетҳои арзонбаҳо ва обидандонҳоро, ки аз лойшакар сохта мешуданд, рехта ба ҳар кадоми онҳо ҳам якпулӣ ӯ дупулӣ нарх мемонд ва ҳамин лаълии суфаи сарои Ҷаннатмаконӣ менишаст ва ба толибонаш мефурӯхт ва харидорони ӯ бештарин бачагони кӯчагард буданд.

Мардуми Бухоро ҳамин касби Раҳими танбӯриро ба назар гирифта ва ба номи ӯ калимаи «Қанд»-ро илова карда, ӯро «Раҳими Қанд» мегуфтанд.

Ман гоҳо аз «молҳои тиҷорати Раҳим» ба ду пул қанд ё конфет харида, ба даҳон андохта, бар суфачаи дигар макида менишастам. Ин хариди ман аз ҷиҳати эҳтиёҷам ба ширинӣ набуда, балки барои шунидани суханони ба мазоқи ман аз қанд ҳам гуворотари ӯ буд. Чунки ӯ бо ин хариди ночизи ман хурсанд шуда ба сухан медаромад.

Ҳикояҳои Раҳими Қанд бештарин аз саргузашт ва ёддоштҳои худаш, аз аҳволи худаш ва аз дида ё шунидаҳояш буд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан чизҳои ба хаёлаш омадаро ҳам монанди он, ки худ карда бошад ё дида бошад бо бовари тамом ҳикоя мекард ва ширинтарини гуфтаҳои ӯ ҳам ҳамингуна ҳикояҳои афсонамонандаш ба шумор мерафтанд.

Аз чизҳое, ки аз Раҳими Қанд шунидаам, ду порча ба ёдам мондааст ва ман мехоҳам ҳамон порчаҳоро дар ин ҷо нақл намоям:

Рӯзе Раҳими Қанд аз бетамизиҳои замона ва аз санъатношиносиҳои мардум шикоят карда гуфт:

— «Агар дар мардум тамиз мебуд ва санъатро мешиносхтанд, ҳунармандро аз беҳунар фарқ карда метавонистанд ва қадри ҳунармандонро медонистанд — ба созандагони дигар он муомила ва ба ман ин муомиларо намекарданд, яъне дигаронро ба осмон бардошта, маро ба замин намезаданд ва ҳол он ки аксари ин ҳофизон ва навозандагон шогирдони беустод буда, таълимнадида ва монанди алафи бегонаи дар гулзор рӯида дар замини санъат худрӯ мебошанд. Аммо аҳмақфиребиро хуб медонанд ва дар пеши мардумони бетамиз худситоӣ карда хуб пул мекашанд ва ман, ки ба чандин устоди забардаст чандин сол хизмат карда ин ҳунарро ба даст даровардаам, ба хӯрдан нон надораму ба пӯшидан танбон».

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи ҳунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошти» зерини худро нақл кард:

— «Ман,— гуфт ӯ,— ба Насруллобои дегфурӯш, ки мардум номи ӯро кӯтоҳ карда «Насруллои Дег» мегуфтанд ва дар шашмақомдонӣ ягонаи даврон буд, даҳ сол ба тарзи шогирдӣ хизмат кардаам. Баъд аз он, ки ман дар пеши ӯ шашмақомро об карда хӯрдам, маро ҳамроҳи худ ба меҳмониҳо бурдан гирифт».

Раҳими Қанд аз он меҳмониҳо, ки ҳамроҳи устоди худ рафтааст, якеро муҳимтар ва сазовори қайд шумурда ба тарзи зерин нақл кард:

— «Устодам Насруллоҳ Дег як шаб маро ба чорбоғи домоди қозикалон, ки дар деҳаи Хитоён буд, ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар он ҷо хонанда ва навозандагони дигар ҳам буданд, ки ҳамаи созҳоро ҷӯр карда ва ҳаманд сурудхонон ҳамовоз шуда то ниман шаб навохтанд ва хонданд. Баъд аз таоми нимишабӣ, ки ҳаман меҳмонон ва созандагон ба ҳар тараф пароканда шуда хобиданд, устоди ман ба соҳиби боғ гуфт:

— Агар хоста бошед ва рухсат диҳед, худам бо шогирдам як базми хосагии алоҳида карда мediҳам.

«Албатта домоди қозикалон бо хурсандӣ розӣ шуд ва Насруллобой торҳои танбӯрро ба ҳавои Наво соз карданро фармуд. Танбӯрро соз кардам, устод дойраро ба даст гирифта усул нигоҳ дошта мехонд ва ман менавохтам. Як вақт ду булбул парвозкунон омада ба болои шохи дарахте, ки мо дар зери вай базм мекардем, нишастанд. Булбулон баъд аз кадре ором истода ба нағмасароии мо гӯш додан мувофиқи ҳавое, ки мо менавохтем, ба чаҳчаҳзанӣ даромаданд».

«Аз ин кори булбулон устоди ман зиёда ба шавқ омада, гӯё, ки бо онҳо баҳс-мабаҳс мехонда бошад, полаҳои фалакпеч баровардан гирифт ва ман ҳам бо нохунҳои обдори худ торҳои танбӯрро дилхарошона меларзондам, шунавандагон аз нағмаҳои ҷонгудози ман, гӯё, ки ба рагу паи онҳо нохун зада истода бошам, дар тапиш ва ҷӯшу хурӯш омаданд...»

Раҳими Қанд дар охири ин ёддошти худ гуфт:

— «Оқибат булбулон аз мо мағлуб гардида хомӯш монданд ва баъд аз кадре хомӯш истодан онҳо тамоман беҳушу беихтиёр шуда худро аз шохи дарахт ба сӯи мо андохтанд, яке аз онҳо омада ба гӯшаки танбӯри ман нишаст ва дигаре ба гардиши дойраи Насруллобой. Ин ҳолро дида шунавандагон ба ҷӯшу хурӯш омаданд ва садои таҳсину офарини онҳо ба осмон расид ва бо ҳамин базм ҳам тамом шуд...»

Дурӯғ будани ин гуна «саргузашт»-ҳои Раҳими Қанд равшан бошад ҳам, ман ба ӯ аз ин хусус лаб намекушодам, балки худро чунон нишон медодам, ки гӯё ҳаман он суханҳоро бовар кардаам. Чунки агар ӯ ба ин

гуна ҳикояҳои худ андак нобоварии маро пай мебурд, бисьёр мешӯрид, на танҳо мешӯрид, ҳатто бими он буд, ки ошноии худро аз ман бурида, дигар ба ман ин гуна ҳикояҳоро нақл накунад. Ва ҳол он ки шунидани ин гуна ҳикояҳои ӯ ба ман бисьёр завқ медод. Ман, хусусан, аз ин ҷиҳат завқ мекардам, ки ӯ ёддоштҳои худро бо камоли ҷиддият ва боварӣ нақл мекард ва ба бовар кардани ман ҳам ақидаи ӯ комил буд.

* * *

Раҳими Қанд боре ба ман аз қаҳрамониҳои афсонавии одамони зинда ҳикоя мекард ва суханро бар болои ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён оварда, ӯ калламанорам аз сарҳои ҳисориён ва кӯлобиён сохтан амирро ва дар як соат куштани ӯ чорсад асирро нақл намуда, ба болои Азизулло ном яке аз иштироккунандагони он ҷанг зиёдатар истод.

Дар асл ин Азизулло аз Балх буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст ва дар ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён аскари ихтиёрӣ шуда аз ҷониби амир ба он ҷанг иштирок намудааст ва дар бадали ин хизмати худ ба мансаби раёсати баъзе ҷойҳо расидааст. Дар вақте ки Раҳими Қанд аз ӯ ба ман гап мезад, вай дар тумани Ғиҷдувон ранс буд.

Азизулло ба дурӯғгӯй шӯҳрат дошт. Худи ӯ мегуфт, ки агар ман рӯзе сад дурӯғи барҷаста нагӯям, он шаб хобам намебарад.

Хулоса, Раҳими Қанд дар бораи қаҳрамонии ҳамин Азизуллоҳи дурӯғгӯй ба ман гуфт:

— «Азизулло дар қатори навкарони галаботури амир дар ҷанги кӯҳистон ба тарафи ҳисориён ва кӯлобиён ҳуҷум овардааст ва дар този асп ба ҳар шамшер задан дақ-дувоздаҳ касро қалам карда мепартофтааст. Рӯзе дар вақти гармии ҷанг аспи ӯ дартоз аз байни ду дарахти тут, ки ба ҳам наздик рӯяда шохҳояшон ба ҳам печида будаанд, гузаштааст ва дар вақти гузаштани асп аз байни дарахтон сари Азизулло дар шохҳои дарахтон банд шуда гарданаш канда шуда мондааст. Аммо ӯ чолокона сари аспро пас гардонда омада, каллаи худро аз шохҳои дарахт ҷудо карда ба ҷои худаш гузоштааст, азбаски хунаш ҳанӯз сард нашуда будааст, сараш монанди аввала ба танааш чспида мондааст ва ӯ ҳам гӯё

ки ба вай ҳеҷ воқеае рӯй надода бошад, мисли пештара ба ҷанг давом кардааст».

Ман аз шунидани ин ҳикоя хеле завқ гирифта ва аз камоли хурсандӣ хусусияти табиати Раҳими Қандро аз хотир бароварда ба ӯ гуфтам:

— Хайрият ки Азизулло саросема шуда каллаи худро ба танааш чаппа нагузоштааст, вагарна чашмони ӯ ба қафои ӯ ҷойгир шуда, дар зиндагӣ бисьёр душвориҳо мекашид.

Раҳими Қанд аз ин гуфтаҳои ман нисбат ба ҳикояи худ нобоваріро бӯй бурда якбора ба шӯр омада гуфт:

— Ӯ кӯр набуд ва беақл ҳам набуд, ки чи гуна ба тана гузоштани каллаи худро надонад!

Ман узрҳо гуфта боварии худро ба ҳикояи ӯ исбот карда шубҳаи ӯро нисбат ба худам тамом аз дилаш баровардам. Бо вуҷуди ин ӯ чандгоҳ ин гуна ҳикояҳоро ба ман нақл накард.

V

Ман бо растаи чойфурӯшӣ раҳсипор гардида то пеши сарои Ҷаннатмаконӣ расидам. Дар он ҷо Раҳими Қанд лаълии «хушбори» худро дар пешаш монда, бар рӯи суфачаи муқаррариаш нишаста буд, ман аз ӯ ба ду пул як дона обидандон харида, ба даҳонам андохта, ба суфачаи дигари дари сарой нишастам.

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва ҳавлии Қорӣ-ишкамба буда ҳаман фикру хавосам ба ин мақсад банд буд, бинобар ин барои ба суҳан даровардани Раҳими Қанд ва ҳикоя гӯёндани вай кӯшише накарда, дар фикр фурӯ рафта будам...

Ман ҳанӯз обидандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қорӣ-ишкамба аз тарафи шарқи раста — аз тарафи мадрасаи Қӯқалтош намоён гардид. Ман барои пурра ва пухта дидани рӯи ӯ чашмамро ба ӯ дӯхтам. Чун ӯ наздиктар расида назараш ба ман афтод, чашмонашро аз ман наканда омадан гирифт. Ман аз нигоҳҳои тези маънидори ӯ, дар ҳаққи худам «ин дурӯғгӯи дирӯза!» гуфтани ӯро пай бурдам, бинобар ин шарм дошта чашмамро аз вай канда худро ба нодонӣ задам, лекин бо гӯшаи чашм ҳаракатҳои ӯро таъқиб мекардам.

Ӯ рост ба пеши суфачаи Раҳими Қанд омада аз қанди майда ва обидандонҳои ӯ якдонагӣ гирифта ба даҳонаш зад ва аз конфет ҳам як дона гирифта дар ҳолате, ки коғази вайро чудо мекард, ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд бо рангҳои канда ва лабҳои ларзон:

— Қорӣ-амак, шӯхӣ накунед! Ман одами бечораи аёлманд мебошам, пули қанду конфету обидандонро дода равед! — гуфт бо оҳанги зорӣ.

Қорӣ-ишкамба бе он, ки қадами пешпартофтаашро пас гузорад ё ин ки аз роҳаш бозистад:

— Кӯрнамакӣ накун! Дирӯза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷои ин моли ночизонаатро чанд-чанд карда пур мекунам,— гӯён ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд зери лаб ғур-ғуркунон «искит, мурдаӣ!..» гӯён ӯро дашном дод.

— Ин кас кист! — гуфта ман аз Раҳими Қанд пурсидам, гӯё, ки ӯро ҳеҷ намешинохта бошам.

— Як ҳиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як хасиси чирки дандонхӯр! — гуфт Раҳим дар ҷавоб.

— Магар ӯ дирӯз шуморо зиёфат карда буд, ки «кӯрнамакӣ накун, дирӯза ошро аз ёдат набарор!» гӯён ба шумо миннат кард?

— Оши ӯро то ҳол занаш ҳам нахӯрдааст,— гуфт Раҳими Қанд,— ҳикояти «оши дирӯза ин тариқа аст» гӯён ӯ ҳикояти зеринро нақл намуд:

— «Дирӯз маро як машкоб ба тӯяш хабар карда буд. Ман дар он ҷо дар рӯи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам. Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад ва ҳамроҳи онҳо ба меҳмонхона даромада ош хӯрда баромад. Баъд аз таом меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам бар рӯи кат баромада, ба соҳиби хона чой фармуда, дар паҳлуи ман чой нӯшида нишаст. Чанд гурӯҳ меҳмонони дигар ҳам омада ош хӯрда рафтанд. Вақте ки меҳмоной қариб ба поён расид, ӯ ба касоне ки дар он тӯй хизмат мекарданд:

— Ба ин кас ҳам ош биёретон, охир! — гуфт маро нишон дода — ҳамроҳи дасти ин кас шикамашон ҳам танбӯр навохта истодааст. Оши ин кас сергӯшту серравғантар шавад.

Як табақ оши палав оварданд. Дар ҳақиқат сергӯшту серравған буд. Аммо даҳьяки он ош ҳам насиби

ман нашуд: бо вуҷуди ин ки ӯ аз меҳмонхона дар қатори меҳмонон ош хӯрда баромада буд, ин ошро бо иштиҳон аввала хӯрдан гирифт. Ӯ то як луқма хӯрдани ман ду-се луқма мехӯрд ва чунон ки шикамбандаҳо мекунанд, ҳар луқмаро «дугӯштан оринҷшор» карда, яъне дар ҳар луқма ду лӯнда гӯштро ҳамроҳ карда ва равғанашро то оринҷи худ шоронда, мегирифт...

Баъд аз таом ман хостам, ки боз танбӯр навозам ва ба ҳамин мақсад гӯшакҳои танбӯрро тофта торҳоро соз кардан гирифтам, аммо ӯ даҳонашро ба гӯши ман наздик оварда пичирросзанон:

— Биё, акнун танбӯрнавозиро бас кун! Омаду рафти меҳмонҳо ҳам тамом шуд,— гуфт ва илова намуд,— ман аз ин тӯй ба ту як табақ ош гирифта медиҳам, ба ҳамин шарт ки нимаашро ба ман медиҳӣ. Розӣ ҳасти?

— Дуруст, ман розӣ! — гуфтам ба ӯ.

— Ин тавр бошад аз соҳиби тӯй рухсат пурс!

— Акнун иҷозат диҳед! — гуфтам ман ба соҳиби тӯй танбӯрамро ба ҷилдаш андохта истода.

Соҳиби тӯй ду танга пулро бо якто нон ва як каф қандалот оварда ба пешам гузошт. Ман тангаро ба ҷайби худ андохта, нон ва қандалотро дар рӯмолчаи худ бастан гирифтам. Дар ҳамин вақт ин одам ба соҳиби тӯй маро нишон дода:

— Ин кас одами аёлманд мебошанд. Ба ин кас як табақ оши сергӯшту равған кашед, ба рӯяш якто нони тафтон пӯшонда диҳед! Мавриде воқеъ шавад, ин кас ба шумо боз хизмат мекунанд,— гуфт.

Соҳиби тӯй сухани ӯро қабул намуда ошро тайёр карда овард. Ӯ пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз ҳавлӣ баромадам. Соҳиби тӯй моро гусел кардаистода ба ман:

— Оварда додани табақро аз хотир фаромӯш накунед! — гуфт.

Ҳамин, ки мо аз тӯйхона чанд қадам дур шудем, ӯ ба ман:

— Ҳавлии ман дар сари роҳи ту мебошад, аввал он ҷо меравем. Баъд аз он, ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ! — гуфт.

Ман розӣ шудам. Мо бисьёр кӯчаву паскӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат, ба ҳавлии ӯ расидем. Маълум

шуд, ки ҳавлии ӯ нисбат ба ҳавлии ман аз тӯйхона дуртар будааст...»

Ман, ки ҷӯён дар куҷо будани ҳавлии Қорӣ-ошкамба будам, фурсатро аз даст надода ва сухани Раҳими Қандро бурида:

— Ҳавлии ӯ дар кадом гузар ва дар кадом кӯча будааст? — гуфта пурсидам.

— Дар гузари Кемухтгарон, дар охири он паскӯчаи пешбастааст, ки вай дар пушти сарои кафшу маҳсифурӯшӣ воқеъ шудааст,— гӯён Раҳими Қанд ба пурсиши ман ҷавоб дода боз ҳикояти худро давом кунонид:

— «Вақте ки ба дари ҳавлиаш расидем, ӯ барои гирифтани ҳиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба ҳавлии дарунаш бурд ва баъд аз чанд дақиқа табақи рӯяш кушодаро бароварда ба ман дод: нону гӯшти ошро тамоман рабудааст, аз ош ҳам тахминан ҳаштьяк мондааст ва равғани ошро то чакраи охиринаш чаконда гирифтааст» — гуён Раҳими Қанд ҳикояи худро тамом кард ва дар охир илова намуд:

— Ин одам бой бошад ҳам бисьёр чашмгурусна будааст, барои ситондани ягон чиз аз ҳеҷ кор ибо ҳам намекунаду ор ҳам, бо вуҷуди ин чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам:

— Ҳарчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст ки «...Чашми танги дуньёдорро ё қаноат пур кунад ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чашми танги дуньёдорро на қаноат пур кунад, на хоки гӯр». Баъди ин сухан ман зуд аз суфача бархостам, зеро нишонаи ҳавлии Қорӣ-ошкамба, ки мақсади асосии онрӯзаам буд, аз ғайри чашмдошти ман аз он сӯҳбат ба даст даромада буд. Акнун мебоист ман ба зудӣ ба хонаи ӯ мерафтам.

VI

Ман аз дари сарои Ҷаннатмаконӣ бо паскӯчаи бозори ангишт раҳсипор шуда ба гузари Кемухтгарон рафтам ва дар он ҷо ба паскӯчаи пешбаста даромада, ба охири вай расидам ва дар он ҷо дарвозаи ҳавлие ба ман рост омад, ки аз рӯи нишондоди Раҳими Қанд бояд вай ҳавлии Қорӣ-ошкамба бошад. Ман дарвозаи он ҳавлиро кӯфтам ва дар дили худ гуфтам: «Агар ин ҳавлӣ — ҳавлии Қорӣ-ошкамба набошад ҳам,

зарар надорад, чунки дар он сурат аз соҳиби ин ҳавлӣ ҳавлии ӯро пурсида меёбам.»

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфан пое шунида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид. Аммо онҳо ба даркӯбии аввалин ман ҷавоб надоданд. Ман бори дигар дарро кӯфтам:

— Шумо кӣ? — гӯён аз паси дар овози зане шунида шуд.

— Ман як муллобача, ба Қорӣ-амак кор дорам.

— Қорӣ-амакатон дар хона нестанд! Чӣ кор дошт? — Овози зан такрор шунида шуд.

— Корамро ба худашон мегӯям... Кай ба хона меомада бошанд?

— Он кас бевақт меоянд, гоҳо то ниман шаб ба хонаҳои ошноҳошон мегарданд,— ин ҳам овози ҳамон зан буд.

— Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам? — ман пурсидам.

— Не! — гуфт бо қатъият як зани дигар ва илова намуд,— он кас шабона ҳеҷ касро ба хонаашон роҳ намедиҳанд, ҳатто дарвозаро ҳам намекушоянд. Ба мо ҳам таъин карда мондаанд, ки на рӯзона ва на шабона дарвозаро ба касе накушоем. Дирӯз боз таъкид карда гуфтанд, ки агар ягон каси шинос ояд ҳам, дарвозаро нарои ба ҳавлиашон даромада бо он кас сӯҳбат кардан кушоем. Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳем, ки бабеҳуда овора нашавед.

— Шумоён ба он кас чӣ мешавед! — ман пурсидам.

— Занҳошон! — зани аввалӣ ҷавоб дод.

— Агар писарашон бошад, бо вай гуфтугузор кунам, ки вай ба падараш расонда ҷавоби он касро ба ман гирифта диҳад.

— Он кас на писар доранд, на духтар ва на хизматгор,— ин овози зани аввалӣ буд ва дар паси ин шунида шуд,— он кас монанди сарви озод яккаву танҳо ҳастанд ва яккаву танҳо мегарданд,— ин овози зани дуюм буд, ки хандаомез мебаромад.

— Хуб, рӯзона кадом вақт дар ҳавлӣ ёфт мешаванд, ки он вақт оям.

— Ҳеҷ вақт ёфт намешаванд, аз сафед шудани рӯз пештар баромада мераванду ними шаб меоянд,— ин овози зани аввалӣ буд.

* * *

Чун дидани Қорӣ-ишкамба дар ҳавлиаш ба ман муяссар нашуд ва дар оянда ҳам барои дар ҳавлиаш ёфта дидани ӯ дар ман умеде намонд, дубора ба растаю бозор баромадам ва дар дили худ қарор додам, ки «агар ин дафъа ӯро дар ҳар ҷо ёбам, пеши роҳашро гирифта, ба дурӯғҳои худ иқрор карда, мақсадамро изҳор менамоям, то ки аз ҳиҷолати дирӯза бароям».

Бо ҳамин мақсад аз растаи кафшфурӯшӣ гузашта, ба токи Ҳоҷамуҳаммади Паррон баромада, аз он ҷо бо растаи чӯбкаду ва тамокуфурӯшӣ аз пеши саройҳои мавзиу ғӯлунг гузашта, ба растаи атторӣ рафта, аз он ҷо ба растаи чойфурӯшӣ гузаштам...

Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари дӯкондорон дӯконҳои худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд, дар растаҳо ояндагон ва равандагон ҳам кам буданд. Агар дар ҳамон вақт Қорӣ-ишкамба ба ман рост меомад, барои бо вай гуфтугузор кардан фурсати муносиб буд. Аммо ӯ дар он ҷоҳо ба ман вонахӯрд. Ман вақте ба дари сарои Ҷаннатмаконӣ расидам, ки Раҳими Қанд палоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтан шуда истодааст.

Чун чашми ӯ ба ман афтод, лаълию палосашро бар рӯи суфача монда худ ба он суфа такья карда истода, бо лабҳои хандон маро ба пеши худ ҷеғ зад. Ман аз хандонрӯии ӯ дар тааҷҷуб афтодам, чунки дар умри худ як бор, чунон ки дар боло нақл ёфт, шаби иҷтимоона бо гирифтани як коса ош ӯро дар табассум дида будам. Дигар вақтҳо, монанди он ки сирко нӯшида бошад, пешонаи ӯ турш ва пурчин менамуд. Алҳол ӯ на танҳо табассум мекард, балки дар зери лаб механдид.

Ман ба наздаш рафтам. Ӯ аз ман пурсид:

— Шумо дар ҳаққи Қорӣ Исмат чӣ кардед?

— Ҳеҷ кор накардаам. Чӣ шудааст?

Раҳими Қанд ба лаби суфача нишаста сухан сар кард:

— Вақте ки шумо аз ин ҷо рафтед, ӯ пайдо шуда:

— Он кас кӣ буд? — гуфта шуморо аз ман пурсид,

— Як муллобачаи ғиҷдувонӣ! — ман ба ӯ ҷавоб додам.

— Тахминам дуруст баромад! — гуфт ӯ сарашро бало-поин ҷунбонда.

— Чи тахмин карда будед? — ман аз вай пурсидам.

«Қорӣ Исмат қадре андеша карда истода гуфт:

— Мардум маро пулдор гумон мекунанд. Бинобар ин баъзе дуздон ва бечогардон чандгоҳ ба дунболи ман афтода буданд. Чун онҳо фаҳмиданд, ки ман дар хонаи худ ҳатто як пули сиёҳро ҳам нигоҳ намедорам, ба ди-лашон обӣ сард зада маро ба ҳоли худ гузошта, паси кори худ рафтанд...»

«Қорӣ қадре хомӯш монда боз суханӣ худро давом дод:

— Ду-се рӯз боз ҳамин муллобача аз дунболи ман гаштааст. Зоҳиран, ӯ мехоҳад, ки аз кучо пул гирифта ба кучо гузаштанамро фаҳмад ва агар равшан фаҳмад, ки ман дар хонаи худ пул бурда мондаам, шабона раф-та маро калла-поча карда (кушта) пулро бардорад.

— Ин муллобача он гуна кас не, таҳминатон ха-тост! — гуфтам ман ба ӯ.

— Фарз кунем, ки худаш росткор бошад, ачаб нест ҳамтуманиҳояш ӯро аз роҳ бароварда ба дунболи ман гузошта бошанд. Дар ҳар ҳол аз ғичдувониён тарсидан даркор аст.

Раҳими Қанд мегӯяд: «Қорӣ Исмат дар охири сухаи наш ба ман илова карда гуфт:

— Он муллобача, ки ба ту ошно будааст, ба ӯ фаҳ-мон, ки ман пул надорам, агар ногаҳонӣ пуле ба дастам афтад ҳам, вайро ба хонаам бурда наемонам, ҳатто дар хона ягон чизи пурбаҳо ҳам надорам, як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз аракчини зери полони ҳар фарк надорад».

Раҳими Қанд ҳикояти Қориро ба охир расонда ба ман насиҳатомезона гуфт:

— Ба ин гуна одам наздик нашавед, ки аз вай тӯҳ-мат меборад.

Ман ба Раҳими Қанд нияти аз Қорӣ-ишкамба ҳуҷра талаб кардан доштанамро, барои бо ӯ мулоқот кардан чанд рӯз аз дунболи ӯ гаштанамро ва то ҳамин вакт фурсати бо вай гуфтугузор кардан наёфтанамро мухта-саран ҳикоя карда дода:

— Модом ки ӯ ин гуна одами бадгумон будааст, ди-гар на рӯи ӯро мебинам ва на аз вай ҳуҷра мепурсам, на ҳуҷран ӯ ба ман даркор аст ва на мулоқоташ. Ба кавли Саъдӣ: «Атои ӯро ба лиқои ӯ бахшидам» — гуф-там ва аз ӯ чудо шуда паси кори худ рафтам.

VII

Аз воқеаи дари сарои Ҷаннатмаконӣ чанд рӯз гузашта бошад ҳам, ман Қорӣ-ишкамбаро дигар ба чое рост наовардам ва дар пай рост оварда бо ӯ рӯ ба рӯ шудан ҳам набудам, чунки ман хаёли шиносони уро ва ҳуҷраи ӯро тамоман аз хотир тарошида партофта будам ва аз ин одами бадгумони тӯҳматӣ дур гаш-танро лозим медонистам...

Дар ҳамон вақтҳо рӯзе дар саҳни мадрасаи Қӯкал-тош ба болои бомчаи як дӯкони намакфурӯшӣ ба хаё-лот фурӯ рафта нишаста будам, ки ба болои сарам сояи касе пайдо шуд. Ман аз бисьёрии фикру хаёлам ба он соя аҳамият надода, ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам. Баъд аз он аз болои сарам бо талаффузи қоригӣ садои:

— Ассалому алайкум! — гуфтани касе баромад.

Ман сар бардошта ба саломдиҳанда нигоҳ кардам, ин Қорӣ-ишкамба буд ва ӯ бо дандонҳилоли аз чӯби газ тарошида дандонҳояшро мекофту резаҳои хӯроки аз байни дандонҳояш ба нӯги дандонҳилол банд шуда ба-ромадаро ба дасташ гирифта ба тарафи вай як нигоҳ мекард ва баъд он резаро дубора ба даҳонаш андохта мехӯрд.

Азбаски ман аз таваҳҳуми беасоси ӯ дар ҳаққи ху-дам аз вай сахт ранҷида будам, ба саломаш бо як оҳан-ги нофорам ҷавоб гардонда боз ба хаёлоти худ фурӯ рафтам.

— Саҳни мадрасаи Қӯкалтош ачаб ҳавои хубе до-рад,— гӯён ӯ дар паҳлуи ман нишаст.

Ман ба ин сухани ӯ на бо тасдиқ ва на бо инкор ҷа-вобе надодам.

— Бародар! Шояд шумо ба ман коре дошта бошед, ки як-ду рӯз аз дунболи ман гаштед? — гуфт ӯ бо оҳан-ги мулоимона.

— Ман мехостам, ки «чанд пул доштани шуморо ва дар кучо мондани он пулҳоятонро фаҳмам ва баъд аз он бо дуздони ғичдувонӣ рафта онҳоро ғорат кунам» — гуфтам бо камоли дуруштӣ.

— Агар касе дар ҳаққи як каси ношинос, ки ӯро таъқиб мекунад, бадгумон шавад, айб ҳам нест, ачаб ҳам нест. Чун тафтиш ва пурсуков карда дидам, ки шу-мо муллобачаи дуруст ва росткор будаед, ба шумо узр гуфтан хостам ва ҳоло шуморо дар ин ҷо дида ба ҳа-

мин ният дар паҳлуятон нишастам, хоҳишмандам, ки шумо он бадгумониҳои маро бубахшед! — гуфт ӯ ҳақиқатан бо оҳанги узрхоҳона.

Ман дар ҷавоби ин сухани ӯ чизе нагуфта бошам ҳам, ӯ аз вазъияти ман ва аз барҳам хӯрдани осори ғазаб ва кина аз чашму рӯям пай бурд, ки ман узри ӯро қабул кардаам, пас бо оҳанги ҷиддӣ илова намуд:

— Аҳволи худро ба шумо фаҳмонда монам зарар надорад. Чунон ки мардум гумон мекунанд, ман одами серпул нестам ва агар барои нафақаи аҳлу аёл панҷу чоре ёбам ҳам, вайро ба хонаи худ бурда наметонам ва ба дасти ягон кас ба тарзи амонат супурда монда дар вақти зарурат ва эҳтиёҷ аз он одам ба қадри дарқорӣ гирифта харҷ мекунам.

Аз ин суханони охирини ӯ пай бурдам, ки ҳанӯз шубҳаи ӯ дар ҳаққи ман боқист, аммо ба ин одам, ки бадгумонӣ дар табиати ӯ монанди як бемории қӯҳнаи доимӣ ҷойгир шуда мондааст, инод карда нишастанро муносиб надидам ва ӯро тамоман ва ҳеҷ набошад қисман аз шубҳа баровардан хоста ба сухан даромадам:

— Ман ҷои истиқомат меҷустам, яке аз дӯстонам ба ман хабар дод, ки шумо чанд дар ҳуҷраи зархарид дошта ед, бинобар ин аз дунболи шумо афтодам, ки фурсати муносиб ёфта ҳуҷра пурсам. Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагириам дар ҳаққи ман бадгумон шудаед, «атои шуморо ба лиқои шумо бахшидам» — гӯён сухани худро ҳазломезона ба охир расондам.

— Ман ҳуҷраи зархарид надорам,— гуфт ӯ бо оҳанги ҷиддӣ ва илова намуд,— зотан ман зар, яъне пули нақд надорам. Дуруст аст, ки ду-се дар ҳуҷра дорам. Аммо онҳо ба ман аз падари марҳумам мирос мондаанд...

Қорӣ-ишкамба баъд аз ба ҳамин тариқа боз як бори дигар бепулии худро исбот кардан қадре хомӯш истода, дубора ба сухан даромада, аз ман пурсид:

— Ҳуҷра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?

— Не, ҳанӯз ҳуҷра наёфтаам!

— Агар шумо ҳуҷра ёбед, ҳар рӯз дар он ҳуҷра ош мепазед? — боз пурсид ӯ.

Аз ин пурсиши ӯ дар хотири ман гузашт, ки «магар дар дасти ӯ ягон ҳуҷраи бедудкашу беоташдон мондааст, бинобар ин ош пухтан ва напухтани маро мепурсад

ва агар ош напухтани маро донад, шояд он ҳуҷраро ба ман диҳад», бо ҳамин мулоҳиза ман ба ин пурсиши ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додам:

— Барои ман ҳуҷраи бедудкашу беоташдон бошад ҳам, шудан мегирад, чунки ман ҳеҷ ош напухта ҳам зиндагонӣ карда метавонам.

— Лекин дар ман ҳуҷрае ҳаст, ки дудкашу оташдони он ҳар рӯз як палави сергӯшту равғани дукаса пухтанро талаб мекунад,— гуфт ӯ бо оҳанги ҳазломез ва баъд аз он бо оҳанги ҷиддӣ сухани худро давом дод,— ман ду ҳуҷра дорам, ҳар кадоми онҳоро ба ду муллобача ба ҳамин шарт додам, ки онҳо ҳар рӯз як оши палави дукаса мепазанд, якеашон дар соати 11 рӯз, дигарашон гашти рӯз — қариби намози дигар. Ман ҳар рӯз дар соати муайян рафта бо ҳар кадоми онҳо ошашонро ҳамроҳ мехӯрам...

— Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед?— гӯён ман сухани ӯро бурида пурсидам.

— Агар ёфт шавад, рӯзе чор-панҷ бор ҳам хӯрда метавонам,— гӯён ӯ ба ман ҷавоб дода сухани аслии худро давом кунонид,— яке аз он муллобачаҳо мувофиқи шартамон ҳар рӯз бе тарк дар вақти муайян ошашро тайёр мекунад, аммо дигари онҳо фиребгарӣ менамояд: гоҳо ҳуҷраро қулф зада мегурезад. Фардои он рӯз, ки ман ӯро дида сахтгирӣ мекунам, «дирӯз барои ош пул наёфтам» ё ин ки «худам дар ҷое ба меҳмонӣ» будам гӯён узрҳои нодуруст пеш меорад. Ва ҳол он ки дар олами муомилаи пулсарфшаванда ин гуна узрҳо ба як пули сиёҳ намеарзад. Дар соли гузашта ӯ бо ҳамингуна узрҳо чор бор ош напухт...

Қорӣ-ишкамба аз сухан бозистода байни дандонҳои худро бо дандонҳилоли нӯгтезаш кофт, ин дафъа ба ҷои резаи хӯрок нӯги дандонҳилол хунолуд шуда баромад. Ӯ баъд аз он, ки «туф-туф» гӯён даҳонашро аз хун тоза кард, боз суханашро давом дод:

— Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурӯғваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта гурехта буд, имрӯз ошашро камгӯшту равған кардааст. «Агар ин тавр муомила кунӣ, туро аз ҳуҷра мебарорам» гуфта дӯғ зада мондам. Агар шумо ҳар рӯз як бор оши палав пухта маро зиёфат карданро ба гардан гиред, он муллобачаро, қадрдон бошад ҳам, аз ҳуҷра бароварда ҳуҷраро ба шумо медиҳам. Чӣ мегӯед?

Ман дар пеши ин одами мумсик аз изҳор кардани бепулӣ ва фақирии худ ор намудам, чунки дар пеши одамони сарватманд пасттарин ва бекадртарини одамон одамони фақир ва бенаво мебошанд, бинобар ин сирри худро пеши ӯ накушода бо дурӯғи зерин ҷавоб додам:

— Дирӯз ба ман як кас як ҳуҷраи ройгон ваъда карда буд. Агар он ҳуҷра ба даст надарояд, азони шуморо гирам мешавад. Ҳар рӯз як ош пухта як касро зиёфат кардан кори душворе нест. Лекин агар ҳуҷраи ройгон ёфт шавад, беҳтар аст.

— Албатта, ҳар кас аз ҳар чиз пештар манфиати худро ба назар мегирад,— гуфт Қорӣ-ишкамба ва илова намуд,— хуб, ҳар вақт ба худатон ё ба ягон шиносатон ҳуҷра даркор шавад, ҳуҷраи ман бо шарти мазкур тайёр аст. Он гуна муллобачаро ман ба замми ҳуҷра додан дуо ҳам мекунам. Ман одами бечора ҳастам, ҳар рӯз хӯрду хӯрокам аз ҳамингуна роҳҳо мегузарад. Чунон ки одамон гумон мекунанд, ман пулдор нестам.

Шиносоии аввалини ман бо Қорӣ-ишкамба бо ҳамин мусоҳиба сар шуд. Баъд аз он, ҳаргоҳ, ки ӯ дар кӯча ба ман рост меомад, бошишгоҳ ёфтед? гӯён мепурсид.

— Бале ёфтам.

— Ягон ошнои бехуҷра надоред?

— Не, надорам!

Гуфтугузори сариросии мо бо ҳамин тамом мешуд. Лекин агар ман рӯзе ду-се бор ҳам бо ӯ во мехӯрдам, ин саволу ҷавобҳо такрор меёфтанд ва ӯ ҳеҷ гоҳ ба воситаи ман аз ёфтани ориятнишинии «вазифашинос, ки вопалавро ҳар рӯз дар вақти муайян мухайё мекарда бошад», умедашро намеканд.

VIII

Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ — дар моҳи ҳамал дар Ширбадан ном чорбоғи подшоҳӣ сайри наврӯзӣ барпо мешуд. Дар сайргоҳ дар қаторн ошхонаҳои оддӣ, ки ба хӯрандагон таомҳои тайёри гуногун мефурӯхтанд, ошхонаҳое ҳам кушода мешуданд, ки дегу табақи худро ба касоне, ки бо дасти худ ош пухта хӯрдан мехостанд, ба иҷора медоданд.

Ин гуна ошхонадорон хаймаю хиргоҳу шомиёна зада, дар пеши онҳо як қатор оташдонҳо сохта, дегу табақ тайёр карда, ва ҳезум омода намуда, мунтазири харидорон шуда менишастанд ва толибон масолеҳи таомро худ оварда дасти пухта мехӯрданд ва ба ошхонадор музде медоданд.

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафиқони ман ҳам дар яке аз он ошхонаҳо оши дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки ошпази онҳо ман будам. Рафиқон баъд аз пора карда додани гӯшту равғану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман дар вазифаи ошпазии он ҷо мондам.

Ман равғанро доғ карда гӯшту пиёзро бирьён намуда истода будам, ки Қорӣ-ишкамба дар он ҷо пайдо шуд. Ӯ баъди аз ман пурсидани даркор ё даркор набудани ҳуҷра, киҳо будани рафиқонамро пурсид. Ман дар ҷавоби ӯ ду-се нафар маълумотарини онҳоро ном бурдам.

— Ҳамаашон азонихудӣ будаанд,— гӯён аз пеши ман гузашта ба ошхонае, ки дар паҳлуи он ошхона буд, даромад.

Азбаски он ошхонаҳои аз ҷодиру шомиёна биноёфта деворе надоштанд, аз як ошхона аҳволи ошхонаи дигар дида мешуд. Қорӣ-ишкамба дар ошхонаи паҳлуӣ ба давраи гурӯҳе рафта нишаст, ки онҳо нигарони кашида овардани ошашон шуда нишаста буданд...

Дар ин миён ман биринҷро ба дег андохта обашро кашонда, ошро дам кардам. Рафиқони ман ҳам омада дар зери шомиёна даврa шуда нишастанд. Дар ин вақт оши гурӯҳе, ки Қорӣ-ишкамба худро ба онҳо «шарик» карда буд, кашида шуда буд ва ҳаман онҳо машғули ошхӯрӣ буданд ва касе сари худро аз табақ намебардошт.

Аммо Қорӣ-ишкамба дар паси ҳар луқма оше, ки ба даҳони худ меандохт, сари худро ба тарафи мо гардонда аз тайёр шудани ё нашудани оши мо хабардор шуда менистод.

Оши мо тайёр шуд, ман ошро кашида як-ду кафгирашро ҳаққи чашм гӯён барои ошхонадор дар даруни дег монда табақи пурпалавро бардошта оварда дар пеши рафиқон гузоштам.

Чун Қорӣ-ишкамба дид, ки ман ошро кашида пеши рафиқон бурдам, аз даврае, ки нишаста буд, бархост. Зоҳиран, ҳанӯз дар зери табақи онҳо ягон даҳан ош монда будааст, ки дубора ҳам шуда, он ошро ба даст гирифта, ба даҳонаш бурду дар ҳолате ки аз байни ан-

гуштонаш равғани он ош мечакид, шитобкорона қадам монда ба давраи мо омада бе ҳеҷ пурсупос ва салому алек нишаста, аз ҳама пештар дасташро ба табақ ёзонд.

Дар байни рафиқони мо ҷавоне буд, ки падараш яке аз бойҳои миёнаҳоли Бухоро буд. Ин бойбача яке аз дӯстони дерини ман буда, бо Қорӣ-ишкамба ҳам ошнои ҳазлкаш будааст. Вақте ки Қорӣ-ишкамба ба давраи мо омада нишаст, он бойбача ба ӯ:

— Қорӣ-амак аз дасти шумо магар ҳеҷ халосӣ нест. Одам дар ҳар ҷой, ки ояд дар он ҷо пайдо шуда монанди риштаи Бухоро дарҳол ба пои кас мепечед! — гуфт.

— Хӯшачинӣ, гардам аз саратон, бойбача, хӯшачинӣ! Кори одами бечора хӯшачинӣ аст. Бо хӯшачинии мо барин одамони бебизоат аз хирмани шумо барин одами доро чизе кам намешавад.

— Дар ҳавлӣ оши моро «набераш» гуфта мехӯред. Ин ошро чӣ гуфта мехӯред? — бойбача пурсид.

— Ин аберааш, гардам аз саратон,— гуфт Қорӣ дар ҳолате ки даҳонаш пури ош буд ва суханаш базӯр фаҳмида мешуд.

Қорӣ-ишкамба баъд аз ин гуфтугузор ба сухани касе ҷавоб надод ва сарашро аз табақ барнадошт. Ӯ панҷ ангушташро васеъ кушода ошро бо гӯшту равғанаш чунон печонда мегирифт, ки дар ҳар луқмааш, гӯё, дар обхез канори дарьёи тезоб фурӯ рафта истода бошад, дар оши табақ рахнаи калоне пайдо мешуд, ва даҳонаш чунон аз ош пур мегашт, ки дар вақти хоидан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби даҳонаш ҳамроҳ шуда бар рӯи табақ пош мехӯрданд.

Бо дидани ин ҳол ман аз ошхӯрӣ даст кашидам, хато ба тарафи он ош ёрои нигоҳ карданам намонд. Дигарон ҳам ба тарафи табақ бо дили нохоҳам даст бурда меоварданд ва аз зертари табақ — аз ҷойҳое, ки оби даҳони Қорӣ нарасида буд, кам-кам мегирифтанд.

Гоҳо ба ҳалкумаш ош банд шуда монда аз гулӯяш ба зудӣ намегузашт, дар ин гуна мавридҳо ӯ бе он, ки дасти росташро аз рӯи табақ бардорад, бо дасти чапаш косаи обро гирифта қадре нӯшида, оши дар гулӯяш бандшударо дарун мефиристод.

— Барои ошхӯрии шумо як сумба ҳам даркор будааст Қорӣ-амак,— гуфтам ман ба ӯ.

Ӯ ба ин сухани ман нимханде кард, аммо ҷавобе надод, чунки ба сабаби пурии даҳонаш ҳарф зада наметавонист.

— Сумба чӣ даркор аст? — яке аз рафиқон аз ман пурсид.

— Барои аз гулӯ гузаронида ба дарун ҷой кардани ош,— ман ҷавоб додам.

— Об барои ош ба ҷои сумба ба кор меравад,— гуфт як рафиқи дигар...

Оқибат Қорӣ-ишкамба оши моро ҳам тамом карда зуд аз ҷояш бархост ва дасти равғанолудашро бо масҳии худ молида «пок» карда, аз ошхона баромада рафт.

* * *

Димоғи ҳаман рафиқон аз ин меҳмони нохондаи дилбеҷокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёдтар димоғи ман сӯхта буд. Чунки ман бо меҳнати тамом як оши бисьёр нағз пухта, дар натиҷа аз хӯрдани он тамоман маҳрум монда ва сахт гурусна ҳам будам. Дигарон бошанд, дар пухтанаш ширкат надоштанд ва ба болои ин, кам-кам ҳам бошад, аз он ош хӯрда нафси худро қадре оромонида буданд.

Бойбача, ки ҳаман ин фалокат ба сабаби ошноии ӯ бо Қорӣ-ишкамба рӯй дода буд, зимнан аз худаш ранҷидани маро пай бурда оҳиста аз давра бархоста пеши ошхонадор рафт. Ошхонадор ҳанӯз он ошеро, ки ман барои ӯ «ҳаққи чашм» гӯён гузошта будам, кашида нагирифта будааст. Бойбача ба ивази он ба ошхонадор пул дода, вайро ба табақчае кашида гирифта, оварда пеши ман ниҳод.

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбеҷокунанда иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид. Бо вуҷуди ин барои хотири дӯстон ду-се луқма хӯрдам ва бо ҳамин ба сабаби ранҷиши хотирамро тақдир карда қадршиносӣ намудани он дӯстам асабҳоям ором гирифтанд ва бо чехраи кушода аз он дӯстам пурсидам:

— Ин ғалламусро[1] аз куҷо ёфта алоқа бастӣ?

— Сабаби алоқаи ин одам ба ман дуру дароз аст. Дар ягон вақти дигар нақл мекунам.

1 *Ғалламус* — кирме, ки дар гандуми орду биринҷ барин ғаллаҳои хӯрокворӣ пайдо мешавад ва дар якчанд рӯз як амбор ғалларо нобуд мекунад. Номи дигари ин кирм мита аст.

— Ман маънии «набераш» ва «аберааш»-ро нафаҳмидам. Ин калимаҳоро як бори дигар ҳам аз ин одам шунида будам. Ҳеҷ набошад, маънии ҳамин суханони сарбастаро ба ман кушода деҳ! Дар он вақт ҳам туро мебахшам, ҳам ӯро.

— Ин одам судхӯр аст,— гуфт бойбача,— фондан пул (рибо)-ро «бачан пул» меномад, фондан-фондан пулро «набераш» ва фондан фондан фондан пулро «аберааш» мегӯяд.

Бойбача ин суханони худро ба тарзи зерин эзоҳ кард:

— Масалан ӯ ба касе бо фонда пул ба қарз медиҳад ва аз вай фондан пулро мувофиқи шарташон бо пули нақд меситонад ва онро бачан пул меномад; дар муддати қарздории он қарздор, ба хонааш рафта ошу нонашро мехӯрад ва инро набераш мегӯяд, ки ба ақидаи ӯ ин, фондан фондан пул мебошад; баъзан аз қарздор ба болои таоми муқаррарии ҳар рӯз боз ягон чизи дигар — масалан харбуза, ангур ё ин ки ҳалво меситонад ва инро аберааш, яъне фондан фондан фондан пул мешуморад.

IX

Баъд аз чандин моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зимистон як бегоҳӣ баъд аз шом бойбача ба ҳучраи ман омада гуфт:

— Ман имшаб ба Қорӣ-ишкамба як кор дорам, барои ин кор бояд соати даҳи шаб ба хонаи ӯ равам. Азбаски шабона кӯчаҳои Бухоро хавфноканд, илтимос дорам, ки дар ин роҳ шумо ба ман ҳамроҳӣ кунед...

— Аз рӯи шуниди ман Қорӣ-ишкамба шабона ҳеч касро ба хонааш қабул намекунад,— гуфтам ман сухани ӯро бурида.

— Ин кор аз ман знёдатар барои ӯ фонданок аст, бинобар ин худи ӯ дар соати мазкур ба хонааш рафтанро ба ман таклиф кард.

— Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ. Бо вучуди инҳо барои ба хонаи ӯ рафтан ба чӣ маро ҳамроҳи худ гирифтан мехоҳӣ? Ва ҳол он, ки ман аз шакли шуми буммонанди ӯ безорам.

— Сабаби ин ҳамин аст, ки ин кори ман аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст. Як хизматгори сирдон доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонаи худ рафтааст.

Азбаски ғайр аз шумо ба каси дигар дилам пур намешавад ва медонам, ки шумо сирри маро нигоҳ медоред, ба шумо рӯ овардам.

— Аввал бояд ту «сирри пинҳонии худ»-ро ба ман фаҳмонӣ, то ин ки ба ин кор ҳамроҳӣ карда тавонистан ё натавонистани худро ман пешакӣ мулоҳиза карда бинам. Дар он вақт гуфтанам мумкин аст, ки хоҳиши туро қабул карда метавонам, ё не?.

— Воқеа ин аст ки,— гуфт бойбача,— ман аз ин судхӯр аз падарам пинҳонӣ як ҳазор танга ба фонда қарз гирифтаам. Имшаб мехоҳам, ки он маблағро ба ӯ расонам. Сабаби он маблағро рӯзона бурда надода шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст.

— Хуб! — гӯён ман илтимоси бойбачаро қабул кардам ва плова намудам:— ба хонаи Қорӣ-ишкамба рафтан барои ман маргвор ногувор аст, бо вучуди ин ҳамроҳи ту меравам, чунки «марги бо дӯстон тӯй аст» гуфтаанд.

* * *

Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торики абрнок ва бемаҳтоб буд. Дар шаҳон торик дар кӯчаҳои тангу каҷу килеби бечароғи Бухоро ҳаракат кардан душвор буд. Хайрият ки барф меборид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрмаҳтоб нимравшан карда буд ва мо метавонистем, ки роҳро аз чоҳу дарро аз девор бо тобиши барф фарқ карда қадам партофта тавонем.

Мо ба гузари Қемухтгарон наздик расида будем, ки аз дунболи мо миршаб пайдо шуд, ӯ савори асп буд ва одамонаш дар чилаваш таблҳошонро кӯфта ва садо дода меомаданд.

Одатан миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами ростро дастгир карда ё пул мегирифтанд ва ё ҳабс мекарданд. Бинобар ин аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро дониста моро таъқиб карда дастгир мекарданд ва рӯирост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пои худ ба даст меафтодем.

Бинобар ин бойбача бисьёр тарсид, чунки агар мо ба дасти миршаб меафтодем, ӯ маҷбур мешуд, ки маблағи барои қарзи Қорӣ-ишкамба тайёр кардаашро тамоман ё қисман ба миршаб диҳад, инчунин эҳтимоли дар ҳабсхонаи миршаб афтода бими ба пеши падараш кушода шудани сирраш ҳам буд.

Аммо ман ӯро дилдорӣ додам, ки натарсад ва аз паси ман омадан гирад ва худам аз пеши девори ҳавлиҳо оҳиста-оҳиста нотарсона қадам партофта рафтан гирифтам. Вақте, ки мо ба растаи рангуборфурӯшӣ расидем, дастаи миршаб ҳам ба мо наздик расид. Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дӯконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дӯкон як порча хиштӣ пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам.

Одамони миршаб дар зери долон пинҳон шудани моро фаҳмидаанд, барои муайян кардани дузд ё рост будани мо яке аз онҳо бо овози баланд пурсид:

— Қист вай?

Ман ба ҷои ҷавоб хиштпорчаро ба тарафи онҳо ҳаво додам. Бо ҳамин «дузд будани мо» ба миршаб ва одамонаш маълум гардид. Миршаб, ки то он вақт аз паси даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт, ба тарафи Чорсӯ гардонда ба сӯи посбонгоҳи худ раҳсипор гардид ва одамонаш ҳам таблҳошонро хобонда (накӯфта ва садо набароварда) аз дуболи сардори худ чобукона шитофтанд. Баъд аз дур шудани дастаи миршаб мо аз сутун ва зери долон баромада ба роҳ даромада, аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтгарон гузашта, ба дасти чап ба паскӯчаи пешбаста баргашта, ба пеши ҳавлии Қорӣ-ишкамба расидем.

* * *

Бойбача ба ман таъин кард, ки ман дар паҳлуи паҳлударии дарвоза истода на овози худамро ва на овози поямро набарорам.

— Агар Қорӣ-ишкамба донад ки,—гуфт ӯ,—ман ҳамроҳи худ як одами бегонаро гирифта омадаам, ба шуба афтода дарвозаашро нахоҳад кушод.

Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари пеши дарвоза пинҳон шуда истодам ва ӯ дарро кӯфт.

Зоҳиран, Қорӣ-ишкамба ба омадани бойбача нигарон шуда дар роҳрав истода будааст, ки баробари баромадани садои тақ-тақи дарвоза ӯ аз дарун:

— Вай кист? — гӯён овоз дод.

— Ман, ошноятон Қорӣ-амак, кушоед!

Қорӣ-ишкамба дарвозаро кушод. Аммо баробари дар паҳлуи бойбача намоён шудани сиёҳии як одами дигар ӯ:

— Вой! — гӯён худро пас кашид ва хост ки дарвозаро бандад.

Аммо бойбача ба ин кор роҳ надод, бо бозуи худ ба як табақи дарвоза такья дода вайро кушод нигоҳ дошта як пои худро аз остона дарун гузошт.

— Натарсед, Қорӣ-амак, ин кас азонихудӣ,— гуфт ва ба ман нигоҳ карда,— дароед! — гӯён аввал маро аз дар дароварда, баъд аз он худ даромад ва баъд аз даромадани мо Қорӣ дарро баста қуфл зад.

Роҳрави ҳавлӣ тангу торик буд ва аз даст-даст карда диданамон маълум шуд, ки дар он ҷо як дари дигар буда, зоҳиран, вай дари ҳавлии дарун будааст. Аммо Қорӣ-ишкамба он дарро накушода дари дигареро, ки ба сари зинаҷае шинонда шуда будааст, кушода аз як зинаи тангу торик боло баромадан гирифт ва моро ҳам ба баромадан аз дунболи худ таклиф кард.

Мо аз паси соҳибхона поғундаву деворҳои зинаро даст-даст карда боло баромадем. Дар боло як рӯиҳавличаи танг буд, ки бар болои роҳрав бино ёфта буд ва ба сабаби пурбарф буданаш ҳама ҷояш ба мо менамуд ва ба муқобили сари зина, пайваста ба ин рӯиҳавлича, болохоначае воқеъ шуда буд, ки ду дар дошт, аз сари зина то дари даромади он болохона дар канори рӯиҳавлича нимайвончае бино ёфта буд, ки Қорӣ аз зери вай рафта дари болохоначаро кушода даромад ва моро ҳам ба рафта даромадан таклиф кард.

Мо ҳам рафта ба болохонача даромадем. Аммо дар он ҷо чизеро дидан ва ҷои нишаст ёфтан мумкин набуд ва соҳиби хона дар пешгоҳи вай хисир-хисир карда мегашт.

— Қорӣ-амак, дар он ҷо чӣ кор карда истодаед?— гӯён бойбача аз соҳиби хона пурсид.

— Лампаро мекофтам, ёфтам,— гуфт ӯ дар ҷавоб ва илова кард: — Гӯгирд доретон?

— Ман надоштаам! — гуфт бойбача баъд аз кофта дидани чайб ва кисаҳои худ.

— Ман ҳам гӯгирд надорам,— ман ба сухани бойбача илова кардам.

Қорӣ-нишкамба баъд аз шунидани чавобҳои мо бо пои худ замини болохонаро кӯфтан гирифт.

— Ин чӣ кор, Қорӣ-амак? Магар дар он чо ракснда истодаед? — пурсидам ман.

— Зери ин болохона хонаи нишасти дарунии ман аст, бо ҳамин пойкӯбӣ аз хона кас баромада барои дарёфти лампа ба ман ёрӣ медиҳад.— Қорӣ чавоб дод.

Дар ҳақиқат фурсате нагузашта овози пои ба сари зина баромада истодани касе шунида шуд.

— Лампаатро барор ки аз вай ин лампаро даргиронам! — гуфт Қорӣ ба касе, ки дар сари зина пайдо шуда буд.

— Барои даргирондани лампа гӯгирд напурсида чаро баровардани лампаро талаб кардед? — гӯён рафики ман ба соҳибхона савол дод.

— Ҳамаи харҷҳои рӯзгори ман андозаи муайян дорад, аз рӯи ҳисоб бояд дар як шабонарӯз дар хонаи ман як дона гӯгирд сарф шавад ва бо он гӯгирд бояд ҳар рӯз аввали пагоҳ оташи чойчӯшонӣ даргиронда шуда, дигар оташ ва чароғҳои дар шабонарӯзӣ даркоршаванда аз якдигар даргиронда шаванд,— гуфт Қорӣ ва илова кард: — ба ақидаи мардуми панҷу чореро, ки ман дорам, ҳамаашро аз судхӯрӣ — аз рибо ёфтаам. Ин нодуруст аст, ман ҳар чизе, ки дорам, ҳамаашро аз сарфакорӣ ёфтаам «сарфаи сари оташдон, савдогарии Ҳиндустон» гуфтаанд.

— Дар вақти боло бароварда фуровардани лампа, хусусан, дар ин вақт, ки барф борида истодааст, агар шишаи лампа шиканад, «харҷи мумсик дучандон» мешавад,— гуфтам ман.

— Зарари шишаи шикаста ба гардани касе меафтад, ки он лампа азони вай аст, ба ман чӣ дахл дорад? — гуфт Қорӣ ва илова намуд: — бинобар ин ман лампаи худро барои даргирондан ба дарун нафиристода, барои ин кор баровардани лампаи дарунро талаб кардам.

— Лампаи дарун азони кист? — ман бо тааҷҷуб пурсидам.

— Азони занонам,— гуфт ӯ дар чавоб ва эзоҳ кард,—

занонам токиядӯзӣ мекунанд. Пештар лампа ва равғани онро, ки онҳо дар рӯшнои вай токиядӯзӣ мекарданд, ман медодам ва ниман фоидаи холиси аз он пеша ояндаро ман мегирифтам. Аммо онҳо аз ман ҳисобдонтар баромаданд: «Ба рӯшной чӣ сарф мекунед ки ниман музди меҳнати моро шумо мегиред?» гуфтанд ва баъд аз он ҳаман харҷҳои дар рӯшной шавандаро аз ҳисоби худ карда тамоми фоидаи аз он касб ояндаро худашон соҳибӣ карданд.

— Ин тавр бошад, шумо он ҳама чонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурӯхтани токияҳо мекардед, барои худатон набуда, барои манфиати занонатон будааст (ман бо ин суханҳо муомилаеро, ки ӯ дар пеши ман бо токияфурӯш карда буд, дар назар доштам). Аммо аз ин фикратон, ки дар бораи эҳтимоли шикастани шиша изҳор кардед, маълум мешавад, ки шумо ба манфиати занонатон коре надоред ва фақат фоидаи худро мебинед? Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?

— Дар он чо ҳам ман фақат фоидаи худро ба назар гирифта будам,— гуфт Қорӣ-нишкамба ва эзоҳ дод,— токияҳоеро, ки занонам медӯзанд, ман аз онҳо бо нархи вофурӯш — бо нархи яклухтфурӯшӣ баҳо карда мегирам ва баъд аз он онҳоро ба бозор бурда ба воситаи токияфурӯшҳои шиносам бо нархи донафурӯшӣ фурӯшонда мегирам. Фарке, ки дар байни яклухтфурӯшӣ ва донафурӯшӣ ҳаст, ба фоидаи ман мемонад.

— Дар ин миёна, гӯё, шумо вофурӯш мешавед,— гуфт бойбача.

— Бале, ман худ вофурӯш мешавам,— гуфт Қорӣ,— лекин вофурӯше, ки пули худро ба харид банд намекунад ва аз ташвиши дар дӯкон нишаста бо харидорон гуфту шунид кардан озод аст, яъне ман вофурӯше мешавам, ки фоидаро тамоман муфт меситонад...

Дар ин вақт касе лампаи даргирифтанистодаеро бароварда бар сари зина ниҳод. Қорӣ рафта он лампаро оварда ба болохона дароварда монд ва баъд аз қадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисьёр тафсон буда, дасташро сахт сӯзонд ки:

— Воҳ, воҳ, дастакам! — гӯён ӯ панҷаашро ба пеши даҳонаш бурда, «пуф-пуф» гӯён барои таскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

— На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред! — гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ,— бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед!

— Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будаам,— гуфт Қорӣ дар ҳолате ки ҳанӯз сари ангуштонашро «пуф-пуф» мекард,— дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда нобуд мегардид, ки товони вайро ҳеҷ кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад ямоқаш аз худаш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеҷ бало намезанад ва зарар ҳам намерасад...

Қорӣ-ишкамба баъд аз қадре ором додани сӯзиши сари ангуштонаш лаби палоси хонаро бардошта, аз зери он як хасбӯрьёро бароварда, вайро аз лампаи бешишаи даргирифтаистодаи занонаш даргиронд ва бо вай лампаи болохонаро равшан карда, шишаҳои лампаҳоро ба сарашон гузошт ва баъд аз ба сари зина монда омадани лампаи занонаш лампаи болохонаро оварда ба сари сандалӣ ниҳод.

Лампа саввум буда монанди нӯкчаи сари мазор милт-милткунон сӯхта атрофро нимравшан мекард. Бо вуҷуди ин мо палос ва бисоти болохонаро дида тавонистем: бар рӯи хона як намади оҳакии бисьёр кӯҳнаи ҷо-ҷояшро кӯязада паҳн карда шуда буд; бар рӯи сандалӣ як кӯрпа буд, ки мувофиқи гуфтаи худи Қорӣ-ишкамба аз арақчини зери полони хар фарқ надошт; аммо кӯрпачаҳое, ки бар кодокҳои сандалӣ андохта шуда буданд, аз кӯрпаи рӯи сандалӣ чиркинтар буда, ба назари кас монанди арақчини зери полони хари пушташ пурреш менамуданд.

— Марҳамат карда бинишинистон! — гуфт Қорӣ ба мо, ки ҳанӯз дар миёнаҷои болохона рост менистодем ва барои нишастан атрофи сандалиро нишон дод.

Мо барои нигаҳдории бадани худ аз чиркинихои палоси болохона ҷомаҳои рӯямонро ба тани худ сахт печонда ҳар кадомамон дар як кодоки сандалӣ нишастем ва ҳамин ки поҳоямонро барои гарм кардан ба дарунӣ сандалӣ дароз кардем, гӯё ки ба яхдон дароз карда бошем, маҷбур шудем, ки ба зудӣ ба зери худ кашида дузону нишинем. Ҳамоно сармои зери болохона аз оташхонаи беоташи сандалӣ, аз ҷои палосдори хона зиёдтар бар рӯ мезад, ки дарунӣ сандалӣ назар ба берунаш сардтар буд.

— Магар дар дарунӣ сандалиатон ба ҷои оташ яхи андохтаед, ки поҳоям дар он ҷо аз сармо сӯзиш кард,— гуфт бойбача ба сохибхона.

— На ин ки ҳамин ҳавои на онкадар сард ба пои одам таъсир кунад? — гуфт Қорӣ дар ҷавоб.— Ниҳоятдарача нозук будани пои бойбачагонро акнун фаҳмидам.

— Пои муллобачаи саҳроӣ ҳам, ки нозук набуданаш маълум аст, аз кор рафт,— гуфтам ман,— дар чиллаи зимистон, дар вақте ки як вачаб барф боридааст ва ба дарунӣ кафши равандагон порчаҳои барф медароянд, пои шутур ҳам бошад ба сармо тобоварӣ карда наметавонад. Ба кӯча баромада як-ду гузарро гардиш карда оед, дар он вақт мефаҳмед, ки сармо ба пои кас чигуна таъсир мекардааст?

— Ман ҳозир аз кӯча омадам,— гуфт Қорӣ-ишкамба,— на як гузар-ду гузарро, балки нимаи шаҳрро гардиш кардам, ба поҳоям ҳам ғайр аз як кафшу масҳии дарида чизи дигаре набуд. Бо вуҷуди ин ба поям сармо таъсир накард. Маълум мешавад, ки пои ман аз пои шутур ҳам сахттар ва ба сармо тобовартар будааст.

— Маълум мешавад, ки пои шумо монанди пои фил ғафсӯст будааст,— гуфт бойбача.

— «Чи халад ба пои филон палаҷӯбӣ говронӣ» — гӯён ман илова кардам.

Баъд аз он ман аз Қорӣ-ишкамба пурсидам:

— Ин ҳама гузару кӯчаҳоро давр зада ғашта чӣ кор мекардед?

— Чӣ кор мекардам?.. Ба ҳавлиҳои ошноҳоям рафтам, ошҳошонро хӯрдам, чойҳошонро нӯшидам. Агар ба бойбача ваъдагӣ намебудам, боз ду соати дигар, то нимаи шаб дар хонаҳои он касоне, ки ошҳошонро дер мехӯранд, даромада мувофиқи насибаи худ навола мебардоштам.

— Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош мехӯред?— ман пурсидам.

— Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр ҳаст, чаро дар хона дегу дуд кунонда ва пулеро, ки ба сад машаққат меёбам, харҷ карда ош пазонда хӯрам? «Ҷои хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум!» гуфтаанд касони хирадманд, — гуфт Қорӣ-ишкамба ва монанди он касе, ки дар гуфтор аз вай аз ғайри қасд хатое сар бар зада бошад оҳангашро якбора дигар

карда илова намуд: — Не, дурӯғ шуд, соле ду бор дар хонаи худ ҳам ош мехӯрам.

— Ман бовар намекунам,— гуфт бойбача,— ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда дар хонатон ош пазонда хӯред!

— Пул харҷ карда ош пазонда намехӯрам.— Қорӣ-ишкамба охири калимаи «намехӯрам»-ро мад кашида гуфт ва эзоҳ дод,— занонам соле ду бор — дар моҳҳои муҳарраму рачаб аз пули худ ош пухта қориҳоро даъват карда ба арвоҳи падарашон хатми қуръон мекунонанд. Азбаски мо фарзанду дастьёр надорем, ошро ба пеши қориҳо худам бароварда ҳамроҳи онҳо мехӯрам.

— Худатон ки қорӣ ҳастед, чаро хатми қуръони занонатонро худатон карда пули онҳоро намегиред ва чаро роҳ медиҳед, ки он пул аз хонаи шумо баромада ба кисаи бегонаҳо даромада равад? — бойбача пурсид.

— Ман ҳазор бор ин корро кардан мехостам, аммо занони мӯйдарози ақлкӯтоҳ қабул намекунанд, «шумо худоро ҳам фиреб медиҳед, қуръон нахонда пули моро мегиред» мегӯянд,— гуфт Қорӣ-ишкамба ва илова намуд,— лекин ман ҳам барои ба кисаи худ даровардани як қисми он пулҳо роҳ ёфтам.

— Чӣ навъ? — ман пурсидам.

— Одатан занонам дар хатми қуръон се нафар қорӣ даъват мекунонанд ва барои ҳар кадоми онҳо дар як коғаз ҳафт танга печонда ба ман медиҳанд, ки ба қориҳо бароварда диҳам. Ман дар роҳрав аз ҳар кадоми он қоғазпечҳо дутангагӣ гирифта ба кисаи худ андохта боз он коғазҳоро монанди аввалӣ печонда бароварда ба қориҳо медиҳам, дар натича ҳар кадоми он қориҳо ба панҷ танга соҳиб шаванд, ман ба шаш танга соҳиб мешавам.

— «Шаш тангаро аз ҳаққи қориҳо медуздам» гӯед!— гуфт бойбача.

— Чаро ин кор дуздӣ мешудааст?— гуфт Қорӣ-ишкамба қадре шӯрида,— агар он қориҳо қуръон хонда пул гирифта бошанд, ман ҳам аз онҳо бештар ва хубтар қуръон хонда ба арвоҳи падарарӯсонам бахшида пул гирифтаам. Ин кори хуби маро занони аҳмақам надонанд ҳам, худо медонад.

— Суханро дароз карда таъсири сарморо паст намуда наметавонед, Қорӣ-амак!— гуфт бойбача,— агар аз пул умед дошта бошед, базудӣ як хокандоз оташи навшукуфта бинёред, ки поям ях баст, дастам ҳам карахт шуд, акнун токати нишастан ҳам надораму пул шумурдан ҳам.

— Чоеро нишон мегиред, ки агар тиратон ба он чо расад, чони кас мебарояд!— гӯён Қорӣ-ишкамба аз чояш бархост ва ба мӣёначон хона рафта он чоро пойкӯбӣ кардан гирифт ва илова кард: — агар оташ набарорам, бо пул надодан тарсондан аз ҳамин гуна нишонагириҳои шумо аст.

Дақиқае нагузашта овози пои ба сари зина баромадани касе шунида шуд. Қорӣ-ишкамба ба он кас:

— Аз сандалии хонаи дарун як хокандоз оташ барор! — гӯён овоз дод.

Баъд аз дақиқае дар сари зина як хокандоз пайдо шуд. Қорӣ-ишкамба рафта хокандозро овард, ки дар вай аз оташ зиёдтар хокистар буд ва ӯ он хокандозро ба оташхонаи сандалӣ гузошт.

— Чаро оташро дар сандалӣ нарехта бо хокандоз гузоштед? — ман аз Қорӣ пурсидам.

— Ин ҳикмат дорад!

— Чӣ ҳикмат дорад? — боз пурсидам.

— Баъд мефаҳмед!

Мо поҳоямонро ба дарунии сандалӣ дароз кардем. Он оташ чандон гармӣ надошта бошад ҳам, ях ва барфҳои масҳиҳон моро об кардан гирифт.

— Сандалиатон пештар яхдон бошад, акнун яхобдон шуд,— гуфтам ман.

— Зарар надорад, аз хонаи ман, ба чои ба дилатон оби сард задан, яхоб дода меравед, ки ин ҳам сабаби хотирҷамъии шумо, ҳам боиси осудагии ман мешавад,— гуфта Қорӣ-ишкамба зимнан маълум кард, ки ҳанӯз ӯ дар ҳаққи ман бадгумон аст.

— Зудтар дафтаратонро бароред! Ҳисобиатонро баробар карда барвақттар баргардем, ки дар ин хона одам дер монад, ях баста мемирад,— гуфт ҳамроҳи ман.

Қорӣ-ишкамба аз чояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо карда, худ аз хона баромад ва бойбача ҳам ба ман як чашмак зада аз дунболи ӯ берун рафт. Баъд аз он ки хардуи онҳо дар берун кадре гӯшакӣ карда бо ҳам паст-паст гап заданд, Қорӣ аз зина фуромада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад.

— Чӣ кори махфӣ будааст? — ман аз бойбача пурсидам.

— Ҳеҷ кор не, одати судхӯрон ҳамин аст,— гуфт бойбача ва эзоҳ дод,— ӯ мегӯяд, ки «ман шабона аз шумо пулро гирифта дар пеши як одами бегона дар хонаам наменомам. Ман рафта касеро гирифта меорам, ки ба ӯ дилам пур мешавад ва эътимод дорам, баъд аз он аз шумо пул мегирам ва ба дафтар менависам. Баъд аз он ҳамроҳи он одам пулро бардошта бо ҳамроҳии шумоён ба кӯча мебароем, шумо ба ҷои худ меравед ва ман бо он одам пулро бурда ба ҷое ки худ медонам, мегузорам. То ин ки рафики шумо гумон накунад, ки ман шабона дар хонаам пул мемондаам».

Ман бо шунидани ин суханҳо аввал аз Қорӣ сахт ранҷида бошам ҳам, зуд ранҷишам бартараф шуд, чунки ба ин дараҷа расидани шубҳа ва бадгумонии одам аз ҷумлаи бемориҳои девонагӣ аст, гуфта дар дили худ қарор додам. Албатта, аз девона ранҷидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад, ки он бечора то охири умраш дар натиҷаи ин беморӣ азоб хоҳад кашид...

Ман дар ин гуна фикру хаёлҳо будам, Қорӣ-ишкамба бозгашта омада аз зина ба болохона баромад. Аммо ӯ танҳо буд.

— Магар одаматонро наёфтед? — гӯён бойбача ба ӯ савол дод.

— Ҳанӯз ба он одам нарафтаам, як кори зарур ба ёдам омад, ки аз роҳ баргашта омадам — гуфт Қорӣ-ишкамба ба мо наздик расида омада ва «кори зарураш»-ро эзоҳ кард — шумо ҳарду якдигарро ва овози якдигарро мешиносед ва ҳозир ғайри сӯҳбат карда нишастан кори дигар ҳам надоред, барои ин кор лампа сӯхтан ҳочат нест, исроф аст. Ҳарҷи барзиёд аст. Бинобар ин ман лампаро хомӯш карда бурда ба сари зина мемонам ва дар вақти омаданам боз аз лампаи занон даргиронда оварда дар рӯшноияш ҳисобро баробар мекунем. Дуруст аст?

Пеш аз он, ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд ва ба сари зина вайро хомӯш карда монда аз дарвозааш баромада рафт.

* * *

— Модом ки «мо якдигарро ва овози якдигарро мешинохта бошем ва барои сӯҳбат карда нишастанамон рӯшноӣ зарур набудааст», биё бо ҳам гуфтузор

карда нишинем,— гуфтам ман ба бойбача ва плова карда пурсидам:

— Ту ки падари савдогар дорӣ ва ман медонам, ки тамоман нақду насьяи падарат дар дасти ту аст, пас чаро ту ба қарз мӯҳтоҷ шудӣ? Ин масъала дар пеши ман монанди муаммо сарбастааст, агар ин муамморо кушода медодӣ, ман хеле хурсанд мешудам ва дилгирие, ки аз сӯҳбати ин мумсики дарунсиёҳ дар ман пайдо шуд, бартараф мегардид.

— Модом, ки дили ман ба шумо пур шуда ҳамроҳи худ гирифта оварда сирри қарздории худро ба шумо кушода додам, аз кушодани сабаби қарздорнам ҳам ҳеҷ ибо ва мулоҳизае надорам,— гуфт бойбача ва сабаби қарздорнашро шарҳ дод,— чунон ки медонед, ман бо падарам дар як дӯкон менишинам ва азбаски падарам бесавод аст, чунон ки худ гуфтед, ҳама нақду насъяҳояш дар дасти ман аст. Ман гоҳо ба тақозои ҷавонӣ панҷсад ё ҳазор тангаро аз пули аз фурӯшомада гирифта ба комҷӯҳои худ сарф мекунам. Гоҳо мешавад, ки баъд аз ин гуна харҷи ман ба банк ё ба савдогарони калоне, ки мо аз онҳо мол мегирем, пул додан даркор мешавад. Дар ин гуна мавридҳо барои нафаҳмондани камомади дӯкон ба падарам, он маблағро аз ҷое қарз гирифта ҷои он камомадро пур карда мемонам ва ҳамин тарз шуда ман ба қарз мӯҳтоҷ мешавам. Баъд аз он аз савдои ҳаррӯза кам-кам бозъёфт карда маблағи қарзу фондаи вайро таҳия намуда ба қарзҳоҳ мепардозам.

— Дуруст аст, ки ҳаман инҳо дар зиндагонии бойбачаҳо шуданист,— гуфтам ман,— модом ки ба қарз мӯҳтоҷ шудӣ, чаро аз ҳамин ҳайвони дупо қарз мегирӣ? Чаро аз ягон ҳинду ё аз ягон сӯдхӯри дигар қарз намегирӣ?

— Аввал ин ки ҳаман судхӯрон хоҳ ҳинду бошанд, хоҳ мусулмон бо ҳамин атвору кирдор ҳастанд, ки дар Қорӣ-ишкамба дидед! Дуввум ин ки аз ҷои дигар қарз кунам бими кушода шудани сиррам дар пеши падарам ҳаст. Қорӣ-ишкамба бошад, дар бобати қарздиҳӣ ва пулгирӣ сар медиҳад, ки сир намедиҳад. Бинобар ин аз ин «ҳайвони дупо» қарз мегирам...

* * *

Бо шунида шудани овози пои касе, ки аз зина боло мебаромад, сухани бойбача бурида шуд. Оянда Қори-ишкамба буд, ки лампа ба даст меомад ва дар паси у як каси дигар буд. Қорӣ лампаро оварда бар руи сандали гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, ки Қорӣ хамроҳи худ оварда буд, шиноҳтем: ин, саройбони сарои «Қавказ» буд, ки дар вай конторан «Қавказ-Меркурий» ном ширкати наклиёти Россия ҷой гирифта буд.

Қори-ишкамба баъд аз лампаро оварда бар рӯи сандали ниҳодан, рафта аз хонан дарун дафтарашро овард ва бо бойбача хисобашонро баробар карда, пули накдро Қори кабул намуд ва санади қарздориро бойбача гирифта дарронда дар кисааш гузошт. Мо барон рафтан аз ҷой бархостем.

— Андак сабр кунед! Хамроҳ мебароем,— гуфт Қорӣ-ишкамба. У лампаро ба дасти саройбон дода, дафтарро ба дасти худ гирифт ва бо дасти дигараш аз сандалӣ хокандозеро, ки дар аввали омадани мо бо оташ гузошта буд, бардошта баровард. Дар хокандоз осори оташ наменамуд ва ба ҷои оташ хокистар буд.

— Ин хокистарро чӣ кор мекунед?— ман аз Қорӣ пурсидам.

— Ин тамоман хокистар не, ҳанӯз оташ дорад. Агар бо хокандоз нагузошта дар дарунн сандали мерехтам, албатта, то ҳол тамоман хокистар мешуд. Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед,— гуфт Қорӣ-ишкамба ва барои ҷавоби пурсиши ман илова намуд,— ин хокистари оташолудро дар сандалии хонан дарун меандозам ва то рӯз поҳоямро бар рӯи вай дошта гарм карда мехобам.

Мо аз зина ба роҳрав фуромада аз он ҷо ба кӯча баромадем. Қорӣ-ишкамба занонашро ҷеғ зада куфл карда мондани дарвозаро ба онҳо таъин намуд ва ба касе накушоданашонро ҷудогона таъкид карда аз дарвоза баромада бо мо ба роҳ даромад.

Аз сари растан кафшу масҳифурӯшӣ мо аз ҳам ҷудо шудем: Қорӣ бо саройбон аз таки долони раста рахсипор шуданд ва мо аз пеши кӯли обгурези гузари Кемухтарон гузашта ба тарафи манзили худ рафтем. Ҳанӯз барф меборид, барфи кӯча то буҷулаки пои одам мерасид. Сардии ҳаво баланд шуда буд.

X

Акнун, ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-ишкамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре сухан ба миён омад, лозим шуд, бар болои аҳволи ӯ васеътар истам.

Ошноии ин бо ман аз шоири марҳум Муҳаммадсиддики Ҳайрат, ки яке аз дӯстони наздики ман буд, ба ман мерос монда буд. Бойбача ҷавони бад набуд, ба мо барин муллобачаҳои пойлучи сахроӣ монанди бойбачагони дигари Бухоро калонгирӣ ва бадҳавоӣ намекард, улфат ва рафтуояш ҳам бо мо буд, аз ҷамъияти бойбачагон канора гирифта буд.

Падари ин бойбача боз як симои дигар буд. Ӯ бесавод буд, лекин бесаводии худро аз ҳама, ҳатто аз ман ҳам, ки бо писараш ошноӣ наздик будам, пинҳон медошт. Бисьёр воқеъ шудааст, ки ман аз раста аз пеши дӯкони ӯ гузарони роҳ мешудам. Дар ҳамон вақт агар писараш, ки саводнок буд, дар дӯкон набошад ва хате ҳам аз ҷое омада бошад, маро ҷеғ мезад:

— Марҳамат кунед, як пиёла чой хӯред!

Ман ба сари дӯкони ӯ менишастам.

Ӯ он хатро бароварда ба дастам медод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

— Хонда диҳам? — гуфта мепурсидам.

— Не, ҳама ҷояшро хондан лозим нест, худам хондам, лекин баъзе ҷойҳояшро дуруст бароварда натавонистам, чашмам пирӣ кард, ҳамон ҷойҳояшро нишон медиҳам, ба ман фаҳмонда диҳед мешавад.

Ӯ ба нишон додани «баъзе ҷойҳои» хат сар мекард: як сатрро аз поёнтари хат, ки одатан дар он ҷоҳо муддао менавиштанд ва ба болояш қалам кашида ҳам мемонданд, нишон медод. Ман мехондам. Агар аз он ҷо муддао дуруст равшан нашавад:

— Андак аз болотар хонед! — мегуфт.

Ин муддаоро, ки фаҳмид боз як ҷои дигари ба болояш қалам кашидашудан хатро нишон дода мехононд...

Ба ҳамин тариқ ӯ гоҳо аз поён, гоҳо аз боло нишон дода тамоми хатро ғайр аз чанд сатри аввали хат, ки одатан дар он ҷо дуою салом менавиштанд, нишон дода мехононд.

Ӯ муллотарош буд. Дар вақтҳое, ки дасташ аз савдо холӣ бошад, баъзе муллоҳоро ба сари дӯконаш ҷеғ

зада баъзе масъалаҳои диниро, ки нӯгирӯмолӣ [1] карда гирифта буд, ба миён меандохт ва бо онҳо мунозира мекард.

Баъзе вақт ба пеши ман ҳам ҳамин гуна масъалахоро монда маро ба мунозира кашидан мехост. Аммо ман вақт надорам» ё «ҳавсала надорам» гӯён гузашта мерафтам.

Ӯ бо ин ҷавоби ман табассуми истеҳзокоронае карда истода:

— «Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст» — гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насиҳат медаромад:

— Шумо, домулло, ба «ҷузъиёт»[2] ғарқ шуда рафта аз корҳои зарурӣ дур мондед. Шумо ба шеърхонӣ ва ба шеъргӯӣ бисьёр машғул нашавед. Қадом шоир бой шудааст, ки шумо шавед? — мегуфт.

Ӯ шайхтарош ва тақвофурӯш буд ва зӯр мезад, ки ҳар корашро мувофиқи шариат карда адо намояд. Ба халоҷо пои чапро пеш партофта даромадан, ба масҷид ва ба хонаҳои дигар пои ростро аввал партофтан — корҳое буданд, ки ӯ инҳоро ҳеҷ тарк намекард ва ба дигарон ҳам таълим медод.

Писарашро ҳам сахтгирӣ мекард, ки ҳама вақт мувофиқи шариат ҳаракат кунад, ҳатто ӯро аз чилимкашӣ, ки дар Бухоро қариб умумӣ буд, манъ мекард.

Аммо писараш аз ӯ пинҳонӣ на танҳо чилим мекашид, ҳатто шароб ҳам менӯшид, ки ин кор он вақтҳо дар Бухоро сахт мамнӯъ буд.

Ӯ дар харҷи рӯзгораш хеле сарфакорӣ мекард ва ҳаман хароҷотро аз дасти худ мегузаронид. Писарашро сахт манъ карда буд, ки на дар хона ва на дар кӯча як пули сиёҳ ҳам харҷ накунад.

Писараш соле ду бор бо ризои падараш меҳмондории рӯирост мекард, яке аз инҳо дар беруни шаҳр — дар боғаш, дигарӣ ҳам дар беруни шаҳр, дар вақти сайри гули сурх, дар сари мазори Баҳоваддин барпо мешуд.

[1] Масъалаҳои нӯгирӯмолӣ дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳоеанд, ки касе онҳоро даҳанакӣ ёд карда гирад ва дар ҳар ҷо дастмояи мунозира созад.

[2] *Ҷузъиёт* — дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро «ҷузъиёт» меномиданд ва касеро, ки бо адабиёт шуғл дошта бошад, «ҷузъиётчӣ» мегуфтанд: баъзе мулотарошҳо ҳам, аз забони мадраса гирифта шоиронро «ҷузъиётчӣ» мегуфтанд.

Меҳмононе, ки дар ин знёфатҳо бо ризои бой хабар карда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд, ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгараш ҳам зам мешуданд. Аммо бойбача пинҳонӣ ҳаман ошноҳояшро хабар мекард.

Бой дар рӯзи знёфат мувофиқи он касоне, ки шуморан онҳоро медонист, аз хона бадаста биринҷу равған ва нони хонагӣ медод. Гӯшт, сабзию пиёзро ҳам аз бозор худаш харида медод. Барои саворӣ аробаи кӯтаки худро ба асп мебандонд. Ду писари хурдашро дар гӯшае бурда гӯшашонро тофта таъин мекард, ки агар бародарашон ҳар кори пинҳонӣ ё харҷи барзиёд, ки кунад, омада ба вай хабар диҳанд.

Дар ин гуна знёфатҳо ман ҳам яке аз он меҳмонони рӯирост будам. Хӯрокворихоро дар хӯрҷин андохта аробаи кӯтакро савор шуда ба роҳ медаромадем.

Ҳамин ки аз шаҳр баромадем, бойбача аробаи кӯтакро дар гӯшае аз роҳ бозмедошт ва аз бародарони хурдтаракаш мепурсид:

— Фойтун савор шуданро мехоҳед?

— Мехоҳем, мехоҳем!

— Ба ҳамин шарт фойтун мебиёрам, ки хеҷ корро ба падарам хабар надиҳед, харчанд пурсанд ҳам, чизе намегӯед.

— Намегӯем, намегӯем!

Бойбача ба биржа рафта ду фойтуни нави дуаспаи аспонаш бардами зангӯладорро меовард. Мо ба он фойтунҳо савор шуда раҳсипор мегардидем. Аммо баробаи кӯтак, ба ҷои мо, ба болои хӯрокворини аз ҳавлӣ овардашуда хӯрокворихои гуногуни дигар, ки бойбача аз таги дарвоза мехарид, бор карда мешуданд.

Вакте ки ба знёфатгоҳ расидем, аз дунбол меҳмонони пинҳонӣ ҳам ба фойтунҳо савор шуда расида мерафтанд. Албатта пули кирои он фойтунҳоро ҳам бойбача медод...

Аммо бой дар дили худ «ба знёфатҳое, ки писарам як соли дароз хӯрда омадааст, ба инҷуна осонӣ ва бо харҷи кам ҷавоб гардондам» гӯён хурсандӣ мекард.

* * *

Чиллаи зимистон буд, сармои сахт ҳукмронӣ мекард. Дар Бухоро, ки одатан камбориш аст, як

ҳафта боз — аз шаби ба ҳавлии Қорӣ-ишкамба рафтанамон боз монугир барф меборид.

Мардуми Бухоро ҳавлиҳои танги худро, ки гӯё ҳама чояш бом аст, рӯзе ду-се бор рӯфта барфашро ба кӯчаҳо мепартофтанд. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд. Ҳар кас барфи пеши ҳавлии худро бо бел ва каланд чоҳчавор кофта дар он чо зина сохта ба кӯча мебаромад.

Ман, ки либосам он қадар гарм набуд, дар рӯзи охирини ҳафтаи дарси мадрасаҳои Бухоро, ки сешанбе буд, ба дарс нарафтам, дари хучраро баста хобидам.

Соатҳои даҳи рӯз дари хучраам кӯфта шуд. Кушода дидам, ки бой будааст. Ман бисьёр тааҷҷуб кардам, зеро ӯ ба хучраи ман ҳеҷ наомада буд. Аз саросемагӣ ба чои ин ки «марҳамат кунед» гӯям:

— Ҳа, чӣ хизмат? — гуфта сардодам.

— Як сари қадам ба ҳавлии ман бинёед,— гуфт ӯ.

— Хуб,— гуфтаму бо ҳамроҳии ӯ ба роҳ даромадам. Бой дар роҳ чизе нагуфт. Ман ҳам сухане надоштам, ки ба ӯ гӯям. Хомӯшона роҳ мерафтем. Аз ваҷоҳати бой маълум мешуд, ки дар сараш рӯзи хеле сахте афтодааст...

Мо ба ҳавлии ӯ даромадем. Меҳмонхонаашро кушод. Ман дар сандалӣ нишаста поҳоямро ба оташ тофтам.

Бой ба хонаи дарунаш рафта барои ман чою нон оварда ба болои сандалӣ гузошт. Худаш ҳам дар як кодок нишаст. Мо ба чойнӯшӣ даромадем.

Ҳоло ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавлии берунаш гайр аз худаш каси дигаре ҳам набуд.

Оқибат ман аз дам нишастан танг шуда:

— Писаратон дар кучо? — гӯён пурсидам.

— Дар дӯкон,— гуфт дар ҷавоб ва илова кард: — ман, ки ин ҷо омадам, дар дӯкон нишастани ӯ лозим аст. Дӯконро рӯзона монда намешавад.

— Шумо чаро дар вақти гармии бозор дӯконро партофта ба хона омадед?

— Ба шумо як кор доштам...

Ман дар андеша афтодам, ки «ба ман чӣ кор дошта бошад? То ҳол ӯ маро барои коре ҷеғ назада буд. Як кори хатҳононӣ дошт, ки вай ҳам гоҳо дар раста ва дар набудани писараш мешуд... Магар аз беҷохарҷиҳои ни-

сараш хабар ёфтааст ва аҳволи ӯро аз ман, ки ошнои наздики ӯ ҳастам, мепурсад... Агар аз ин хусус пурсад, чӣ ҷавоб хоҳам дод? Агар аҳволи писарашро ба ростӣ гӯям, ба ошноӣ хиёнат мешавад, агар пинҳон дорам, дурӯғ мешавад...» Ман дар ин гуна андешаҳо ғарқ шуда пурсидам:

— Ба ман чӣ кор доред?

— Як кор дорам, намедонам мекунед ё не?

— Агар аз дастам ояд, мекунам.

— Ин кор танҳо аз дасти шумо меояд.

— Хуб, марҳамат кунед, коратонро гӯед.

— Қори ман ин аст, ки шумо як сари қадам ба деҳаи Розмози тумани Вобканд рафта меоед.

— Аз шаҳр то Розмоз, аз ҳучраи ман то ҳавлии шумо нест, ки одам як сари қадам рафта ояд. Он ҷо аз шаҳр чор санг дурӣ дорад. Ба он ҷо рафта омадан, хусусан дар ин ҳаво осон нест.

— Пиёда намеравед...— гуфт ӯ мад кашида,— ман ба шумо аспи худамро зин карда медиҳам.

— Либосам тунук ва барфуборонгузар аст, чакман ё ин ки ҷоман боронӣ надорам.

— Ман ба шумо чакмани босман худро медиҳам, ки аз ваӣ на хунук мегузарад ва на барфу борон,— гуфт бой ва як сония хомӯш монда ба андеша фурӯ рафт, магар фикр мекард, ки мабодо ман чакманро тамоман азони худамшуда напиндорам, бинобар ин илова кард:

— Ман чакманамро тамоман ба шумо медодам, лекин худам чакмани дигар надорам. Ба ҳар ҳол хизмати шуморо муфт намеравонам ё чой ё пули чойро медиҳам.

— Агар ман ин хизмати шуморо адо кунам, на аз барои музд, балки барои ошноии чандинсолаи писаратон мекунам. Вагарна оқил дар ин гуна ҳаво барои музд худро дар таҳлука намеандозад.

— Офарин, домулло!— гуфт бой бо хурсандӣ.

— Ман шунида будам, ки ғиҷдувониҳо дар роҳи ошноӣ худро ба куштан ҳам медиҳанд. Дар ҳақиқат рост будааст...

Бой аз чои бисьёр позуки ман гирифта буд. Ман он вақтҳо як ғиҷдувонии бисьёр аҳмақ будам, як корро дар роҳи ошноӣ накардан ё карда натавонистани як ғиҷдувониро барои ҳаман ғиҷдувониҳо ор медонистам. Ман он вақтҳо чунин ҳис мекардам, ки агар ман ин корро накунам, гӯё ҳаман ғиҷдувониҳо ба ман мегуфта бошанд ки

«ту як кӯча роҳи андак душвори ошноиро нарафтӣ, номи ғиҷдувониҳоро паст кардӣ ва обрӯи ҳаман моро дар пеши шаҳриён резондӣ, туф бар ту!».

— Хуб, ин як кӯча роҳи ошноӣ аст, ҳарчӣ шавад, меравам,— гуфтам ман бо қатъият.

Бой, чун дид, ки сухани охиринаш ба ман хуб таъсир кард, маро боз аҳмақтар кардан хоста гуфт:

— Абдунабӣ ном як хизматгори нотарси қадрдон доштам, медонед ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. Писарам он дилу гурдаро надорад ки дар айёми зимистон, дар вақтҳое, ки ҳаман ёбонҳо холианд, ба чор санг роҳ рафта омада тавонад. Хусусан ба тарафҳои Розмоз, ки бештарини онҳо авлоди Файзиавлиёанд [1], на танҳо писари ман, ҳеҷ кадоми аз шаҳриён ҳам дар ин вақти сол ба он ҷоҳо рафта наметавонад, агар равад ҳам, камаш асп ва либосашро мегиронад. Бинобар ин ман шуморо заҳмат додан хостам, ки як ғиҷдувонии бисьёр нотарсед.

— Зарар надорад, авлоди Файзиавлиё он тараф истад, худи Файзиавлиё зинда шуда аз пеши роҳам баромад ҳам, ман «калло-балло» гуфта метавонам! — гуфтам бо ғурури ғиҷдувонигӣ ва илова намудам:

— Қай меравам?

— Ҳамин рӯз, ҳамин соат.

— Рӯз бевақт шуд. То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемонад, дар ин муддат, дар ин ҳаво ва ин роҳи вазниро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест.

— Душвории ин кор ҳам дар ин аст, ки ҳамин рӯз рафта ба он ҷо расидан даркор аст. Фардо аз он ҷо ду одамро ҳамроҳи худ гирифта меоред. Онҳо ба ман рӯзи панҷшанбе пагоҳонӣ дар вақти чой даркоранд. Агар ин мақсад дар вақти муайяне, ки гуфтам, ба даст надарояд, аз ҳеҷ ба даст надаромадан фарқ надорад.

— Хуб, ҳар чӣ бодо бод, аспро зин кунед! — гуфтам ман бо ғурури аввалӣ.

— Вай ба зин кардани асп рафт. Ман дар хаёли худ роҳи пурбарфу яхи чорсангиро, ки сию ду километр мешавад, тасаввур мекардам...

[1] Файзиавлиё аз яккадуздони машҳури Розмоз буда, хонаи бойҳо ва пулҳои аз андоз ғуншудаи амлокдорҳои амирро ба танҳоӣ медуздид. Ӯро амир Музаффар ба даст дароварда аз манори Бухоро партофта кушта буд.

Бой аспро зин карда, бозгашта омада ба ман:

— Марҳамат кунед, асп тайёр шуд! — гуфт.

— Охир, ман он ҷо ба пеши кӣ меравам ва киҳоро гирифта меорам? — гуфтам бо тааҷҷуб.

— Дар воқеъ ман аз саросемагӣ ин ҷои корро фаромӯш кардаам,— гуфт бой кисабағалашро кофта истода ва аз он ҷо як хати лифофанокро бароварда ба ман дода давом намуд:

— Дар деҳаи Розмоз Арбоб Ҳотам ном як одами баобрӯй ҳаст. Рост ба ҳавлии ӯ меравед, ин хатро бо нимча чой, ки онро дар хӯрчин андохтаам, ба ӯ медиҳед. Ӯ он одамонеро, ки ба ман даркоранд, ёфта ба шумо ҳамроҳ мекунад. Шумо гирифта овардан мегиред.

Ман хати бойро ба кисабағали худ монда, чакмани ӯро пӯшида, аз меҳмонхона баромадам. Бой хӯрчинро, ки дар як лингаш як нимча чой буд, ба рӯи зин партофт, аспро кушода ба сараш лаҷом зад, нӯхтаи аспро дар лингаи холии хӯрчин андохт. Аспро етак карда аз дарвоза ба кӯча бароварда.

Ман дар сари кӯча ба асп савор шуда, аз дасти бой қамчинро гирифтам. Бой аз бағалаш як нони хонагӣ бароварда ба ман дода:

— Дар роҳ нон гирифта баромадан хосияти бисьёре дорад, бо шарофати нон раванда аз хатарҳо эмин мемонад,— гуфт ва ба қибла нигоҳ карда дастонашро ба ҳаво бардошта,— худо ба шумо роҳи сафед диҳад! — гӯён дуо кард ва дастонашро бар рӯ кашид.

Ман нонро дар бағалам андохта ба роҳ даромадам...

* * *

Аз кӯчаҳои танги Бухоро, аз болои тӯдаҳои қаторкӯҳмонанди барфҳо савора гузаштан душвор буд. Бинобар ин ман ба зудӣ худро дар роҳи калони аробагузари дарвозаи мазор гирифтам. Ҳарчанд чап ҳам бошад, бо он роҳ рафта аз дарвозаи мазор аз шаҳр баромадам ва баъд аз он таг-таги қалъа рафта аз пеши майдони Машқи Сарбоз гузашта ба паҳлуи дарвозаи Самарқанд расидам ва аз он ҷо ба роҳи калони Бухоро—Ғиҷдувон даромадам...

Ин роҳ хеле васеъ буд, дар ин роҳ тӯдаҳои барф набуданд, лекин ба ҷои онҳо сар то сари роҳро, гӯё, ки

асфальт фарш карда бошанд, яхи сахти снёхчаранг фурӯгирифта буд. Барфи бисьёр бо суми аспу хари равандагон ва бо чархи охандори аробахо молиш хӯрда фарши «асфальтӣ» шуда буд. Дар ин роҳ асп ҳар қадаме, ки мемонд, пояш лағжида мерафт, ки шикамаш кариб ба замин мерасид...

Ду тарафи роҳ — майдонҳои кишт, кӯлҳои обпарто, заҳкашҳо, чӯйҳо, чарҳо ва ҳаман пастию баландиҳо бо барф пур шуда ҳамвор гашта буданд, ба ҳар тараф, ки нигоҳ кунед, барфи дурахшони сафед чашматонро мебурд.

Чӯйҳои сарироҳӣ ҳам дамида баромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд. Баъзан обҳои чӯйҳо бар рӯи яхҳои роҳҳо шорида рафта, ях баста, «асфальт»-и роҳро дукабата карда буданд.

Дарахтони бед, гучум ва тут ҳам монанди зардолуҳои дар баҳорон шукуфта шукуфазореро ба назаратон чилва мекуноniданд. Ҳайфо, ки аз тарси хароб шудани чашм ин «шукуфазор»-ро бо серӣ тамошо кардан мумкин набуд.

Дар сахро ҳеҷ чонзоде наменамуд, танҳо зоғҳои ало гурӯҳ-гурӯҳ шуда барфбозӣ карда мегаштанд, чунон ки мурғҳои хонагӣ хокбозӣ кунанд, онҳо бо сари синаашон ба барф хобида бо панҷаҳошон барфҳоро ба зери болҳошон пош медоданд ва ба тариқе, ки мурғобиҳо сари худро ба об фурӯ медиҳанд, инҳо ҳам сари худро ба барф меғӯтонданд. Агар ихтиёри луғат ва ном сохтан ба дасти ман мебуд, ман зоғҳои алоро «мурғи барфи» меномидам. Хомӯшии ин сахрои мурдаи пурбарффро ҳам танҳо қар-қари ҳамин зоғҳо халалдор мекард.

Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд. Танҳо бар болои бомҳои аз барф сап-сафед дудҳои снёҳи ғализи саргин, хазон ва хошок гардиш мекарданд, ки танҳо ҳаминҳо аломати ҳаёт буданд, танҳо ҳаминҳо буданд, ки ваҳшати деҳаҳои холӣ ва хомӯшро камтар мегардонiданд...

Дар вақти ба Галаосиё расидани ман, ки аз Бухоро як фарсах масофат дорад, аср шуда ба фурӯ рафтани офтоб як соат монда буд. Ман аз бими дар торикии шаб дар ин роҳи пурдаҳшат ва сахрои пурваҳшат мондан саросема шуда аспро қамчин мезадам. Аммо вайро ҳеҷ маҷоли қадам задан намонда буд. Аз гӯш, гардану потамоми баданаш монанди дошн пиллакашон бухор мебаромад. Ёлу думаш бошанд, монанди мӯи пӯпакдори духтарони он замон аз ях шавшулак баста буданд.

Акнун бими он буд, ки дар ҳар қадам задани асп ман аз болои он, монанди тарбузи бар рӯи зин ниҳодашуда, муаллақзанон парида равам...

Вақте ки ман аз Галаосиё гузашта ба тарафи Ялангӣ раҳсипор гардидам, аз дур бар болои роҳ гурӯҳҳои зоғон намуданд, ки онҳо гоҳо мепариданд ва гоҳо менишастанд. Аз онҳо болотар дар ҳаво якчанд мурғони лошахӯр ҳам менамуданд, ки онҳо бол назада гардишкунон чашмашонро бар рӯи замин дӯхта буданд.

Асп хӯсидан гирифт, аммо бо зарби қимчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад...

Ба гурӯҳи зоғон наздик расидам. Дар канори роҳ асперо пӯст канда партофта буданд. Маълум мешуд, ки он аспи бечора аз сахтии роҳ ё бекувватии худаш ҷон додааст, ё ин ки ғалтида гарданаш шикастааст. Соҳибаш пӯсти онро канда гирифта гӯшташро ба мурдорхӯрон «садақа»-гӯён монда рафтааст.

Дар пеши лошаи асп се-чор саг ҳам буд. Сагҳо ба якдигар ғур-ғуркунон гӯшт меканданд ва мехӯрданд. Гоҳо аз гурусначашмӣ, чунон ки империалистон ба якдигар часпанд, уввосзанон ба сару рӯи якдигарашон чангол ва дандон мезаданд ва боз гӯштхӯрии худро давом медоданд. Зоғҳо аз ҳар тараф омада ба қадри кувваташон насиба мегирифтанд, аммо ҳамин ки сагҳо ба тарафи он чашм ало карда аккос мезаданд, ба парвоз кардан маҷбур мешуданд. Гӯё инҳо капиталистони майда буданд, ки танҳо бо ризои ҷаҳонгарони калон аз ҷаҳони мазлум навола мегирифтанд. Мурғони лошахӯр бошанд, бо он баландпарвозии худ аз сагҳо метарсиданд, ба лоша наздик омада наметавонистанд, аммо умедашонро канда дур ҳам намерафтанд. Инҳо, гӯё, як қисм империалистоне буданд, ки аз империалистони фашист метарсиданд ва бо вучуди розӣ набуданашон, мемонданд, ки фашистон ҷаҳонро хӯрдан гиранд ва бо чашмони норозӣ кори онҳоро тамошо мекарданд... ва, гӯё, афсӯс мехӯрданд, ки «онҳо ҳамаро бурданд ва барои худашон ҳисса кам монд».

Ман аз он ҷо гузашта ба роҳи худ давом намудам. Шаб омад, торикии он рӯи ҷаҳонро фурӯ гирифт. Акнун роҳи «асфальтии» снёҳчаро дидан мумкин набуд. Аммо ду тарафи роҳ бо тобиши барфи якмол сафедча мена-

муд. Акнун асп бисьёр бо эхтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам задан ба зери пояш тег кашида нигоҳ карда ду-се сония фах-фахкунон менстод...

* * *

Дар ҳамин вақт ба ман як фикр илҳом шуд: «Ба тарафи дасти чап ба киштзорҳо бароям, он ҷоҳоро барфҳое пӯшондаанд, ки ҳаргиз қадам нахӯрдаанд ва лағжонак нашудаанд, қадам партофтани асп дар он ҷоҳо осон аст. Агар дар миёна баъзе ҷӯйҳо, заҳкашҳо, ва кӯлмакҳо бошанд ҳам, зарар надоранд. Он гуна ҷоҳо бояд сахт ях баста бошанд. Яхи баъзе ҷойҳо шиканад ҳам, тарсе нест, аз он гуна ҷоҳо асп худро ба осонӣ хоҳад берун кашид».

Дарҳол ин фикрро ба амал овардам ва ба тарафи дасти чап аз роҳ баромадам. Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бероҳа бисьёр соз омад. Асп, чунон ки дар роҳи ҳамвори хушки ҳоки қадам мезада бошад, озодона роҳ мерафт, аз ҷӯйҳо ва заҳкашҳо на ин ки қадам партофта, балки ҷаҳида мегузашт...

Чизе ки маро ташвиш медод, танҳо ин буд, ки ин бероҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтода аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам?

Бо ин андеша дар атроф чашм меандохтам, ба ғайр аз саҳрои пурбарф чизе наменамуд, аз деҳот ва ободонӣ асаре набуд...

Баъд аз ягон соат роҳ рафтан, аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан ҳазор қадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад.

Ман донистам, ки ба рӯ ба рӯи сари бозори Ялантӣ расидаам, ин дуд албатта аз танӯри нонвойхонаи он сари бозор ё аз гулхани рӯиҳавлигии ягон сарои он ҷо баромада истодааст.

Дилам ором гирифт, ки ман аз роҳи калон бисьёр дур нарафта будаам ва рост ба тарафи шимол нигоҳ карда аспро ронда гирифтам...

Баъд аз ягон соати дигар роҳ рафтан аз пешам киштзори фарохе баромад, ки кулӯхшудгор [1] карда шуда буд.

[1] *Кулӯхшудгор* — шудгорест, ки тиркашро ба сӯрохи нӯги амоч андохта, огардхоро васеътар гирифта заминро чукур меронанд, ки аз замин кулӯххои калон-калон мехезад. Ин муқобили майдашудгор аст.

Кулӯххои ин шудгор чунон калон-калон буданд, ки аз таги барфи ҳамон қадар ғафс ҳам пасту баландии замин намудор мегардид...

Ман ба сари ин шудгор расида аспро бо роҳи рост аз миёначои шудгор ба тарафи шимол нигоҳ карда рондан хостам. Аммо асп рамид, якраҳагӣ ва инодкорӣ кард ва пои худро пеш нагузошт. Қамчин задам, ба вай таъсир нанамуд ва ҳар боре, ки қамчин мезадам сари худро ба пеш хам карда фахос зада менстод, аммо пеш намерафт.

Ман қамчинро ба дасти чап гирифтам, ба хамгашти тарафи чапи шикаму ронаш, ки аз он пеш он ҷояш ҳеҷ шатта надидааст, ду-се зарба шинондам.

Ба ҷои асп расид, дар ҳолате ки фах-фахкунон тумшуқи худро ба замин бурда буд ба пеш қадам монд, ду пои пеши асп ба шудгор, чунон ки ба лой фурӯ мерафта бошад ғӯтид, аммо бисьёр дарун нарафт. Асп боз ба он ҷо ором истодани шуд, лекин ман ҳам боз ба тарафи чапаш қамчин задам. Асп ночор ду қадами дигар пеш рафт, аммо ҳамин ки қадами саввумро бардошта пеш гузошт, чорпои вай ҳам ба шудгор фурӯ рафт ва аз ҷои фурӯрафтан пойҳояш балаккосзанон об баромада ба намади зин расид ва об бар рӯи шудгор ҳам равон гардид.

Ман он вақт фаҳмидам, ки ба чӣ фалокат афтодаам, он замини шудгор набуда, балки дарьёи Зарафшони яхбаста будааст.

Одатан обҳои калони равон дар сармоҳои сахт, на аз тарафи боло ва на аз ҳар ҷо-ҳар ҷо, балки аз поён яхбаста меоянд. Ях бастани обҳои калони равон ба ин тариқа аст, ки шӯшаҳои ях аз боло бо омади об омада поён рафта ба ҷое банд мешаванд, ба болои ин боз шӯшаҳои дигар омада зам мешаванд. Шӯшаҳо дар вақти ба якдигар часпидан рост хеста мечаспанд, ки рӯи онҳо монанди сангҳои нотарошидаи қатор чидашуда ноҳамвор мешавад ва монанди яхи ҳавз ва кӯлҳо ҳамвор ва шаффоф намешавад.

Ҳамин намуди зоҳирии кулӯхмонанд аст, ки шабона чашми маро дар хато андохтааст ва ман дарьёи Зарафшони яхбастаро заминии шудгоршуда гумон карда бар рӯи вай бе ибо асп рондаам.

Вақте ки асп то шикам фурӯ рафт ва об ба намади зин баромад, ман фаҳмидам, ки ба Зарафшон даромадаам, дарҳол худро аз рӯи зин ба рӯи ях гирифтам ва

хӯрҷинро ҳам аз болои асп гирифта ба канор ҳаво додам. Барои эҳтиёт кардан аз ин ки мабодо ях шикаста худам дар яхбурҷа фурӯ наравам, бо як дастам узангуро маҳкам доштам. Агар яхи зери поям мешикаст, ман ба воситаи узангу ба асп андармон шуда аз ғарқ шудан раҳоӣ меёфтам.

То ҷое, ки тасмаи узангу мерасид, худро пас кашидам. Дидам, ки яхи зери поям маҳкам аст ва тасмаи узангу ҳам дигар намерасад, онро сар додам. Аммо узангу аз дастам ҷудо намешуд ва дастам ба узангуи бринчӣ ях баста часпида монда будааст.

Дар ҳамин вақт асп як ҷавлон заду узангу аз дастам ҷудо шуд. Лекин дастам, чунон ки ба ҷои сӯхтан он намак пошида бошанд, тиззосзанон сӯзиш мекард.

Албатта дар он вақт ба сӯзиши даст диққат карда истодан мумкин набуд ва ба зудию чолокӣ худро ба канор кашидан даркор буд. Ҳамин тавр кардам ва ба канори дарьё баромадам.

Аммо асп ҳанӯз дар дарунии яхбурҷа буд, он бо як ҷавлони дигар пеҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонд, яхи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурӯтар рафт.

Асп баъд аз он ки қадаре ором истода ба худ кувват ғун кард, боз як ҷавлон зада пеҳои пеши худро ба тарафи канор гардонд. Ба ҳамин тариқа бо ҷавлонҳои якқадармиён ва дам гирифта, дам гирифта асп ҳам худро ба канор бароварда ва баъд аз он ки худро як бор сахт афшонд, сар хам карда истод.

Асп, чунон ки ӯро варачан сахт гирифта бошад, барги бедвор меларзид ва дар ларзишҳояш ёлу думи аз ях шавшула бастааш шилдирросзанон садо мебароварданд.

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу масҳиҳоям ях баста буданд. Маро ҳам монанди асп «варача» гирифта буд.

Ман фикр кардам, ки бояд ба сари пули Меҳтаркосим наздик бошам. Бинобар ин хӯрҷинро ба болои асп партофтам, ҳалқаи ҷилави тар шуда яхбастаи аспро аз рӯи остини чакман ба банди дастам андохтам ва пиёда аспро етак карда аз канори дарьё ба тарафи дасти рост, ба сӯи шарқ нигоҳ карда роҳро пеш гирифтам.

Дар тахмин хато накарда будам, баъд аз даҳ-понздаҳ дақиқа роҳ рафтанам синёҳиҳои иморатҳои бозори

сари пули Меҳтаркосим намудор шуданд ва баъд аз чанд дақиқаи дигар ман дар растаи болопӯшидаи он ҷо будам.

* * *

Як дӯкони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчӣ бедор шуда дарро кушода дид, ки асп дорам. Одамашро ҳам бедор кард, ки аз дасти ман он ҳайвонро гирифта ба сарой дарорад...

Ман ба дарунии дӯкон ҷойгир шудам ва аспам ба саисхона. Самоворчӣ либосҳои тар шуда яхбастаи маро дида сандалиро бардошт ва дар оташхонаи он оташ даргиронда гулхан кард. Либосҳоямро аз танам кашида ба тор паҳн намуд ва ба пуштам як ҷома партофта кафшу масҳиҳоямро ҳам аз поям кашида дар наздики гулхан гузошт, аммо поҳоямро, ки тамом яхбаста буданд, рухсат надод, ки ба оташ наздик кунам ва кӯрпаеро, ки то омадани ман ба рӯи сандалӣ гарм шуда истода будааст, ба поҳои ман печонид. Худам сари синаамро бар рӯ ба рӯи шӯълаи оташ рост нигоҳ дошта ба лаби гулхан нишастам...

Баъд аз қадре ором гирифтан пай бурдам, ки дастам ҳанӯз сузиш карда истодааст ва ба пеши рӯшнои гулхан бурда дидам, ки як қабат пӯсташ ба узангу часпида канда будааст.

Самоворчӣ хонаҳои тортанакро, ки дар он дӯкон хеле бисьёр буданд, чида оварда ба рӯи ҷароҳат монд ва бо рӯмолчаам аз рӯяш баст:

— То пагоҳ, «ту дидӣ, ман надидам» шуда дуруст мешавад,— гуфт. Дар ҳақиқат ҳам ин ҷароҳат бисьёр дер накашид ва дар панҷ рӯз пӯсти нав давонд.

Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зарафшон ғалтиданамро ба самоворчӣ нақл кардам.

— Ин тавр бошад, аспро ҳам гарм кардан даркор будааст,— гуфт ӯ ва ба одамаш фармуд, ки дар саисхона оташ даргиронда аспро гарм ва асбобашро хушконад...

Чойчӯши лаби гулхан чӯшид. Самоворчӣ чой дам кард. Ман ноне ки бой ба ман «барои нигаҳдорӣ аз хатарҳо» дода буд, шикастам...

Баъд аз нону чой хӯрдан, чунон ки беруни баданам аз оташ гарм шуда буд, дарунии баданам ҳам гарм шуд. Бо рухсати самоворчӣ поҳоямро аз кӯрпа бароварда ёзон-

дам. Оташ ҳам сӯхта шуда даруни гулхан аз лахчаҳои оташи аноргулмонанд пур шуда буд.

Самоворчӣ сандалиро ба ҷояш гузошта ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард. Ман поҳоямро ба сандалӣ дароз карда якрӯя ёзидам.

Бедор шудам, ки рӯз сафед шуда омадааст. Аспро зин фармудам. Аммо пуле надоштам, ки ба самоворчӣ диҳам. Ночор чоеро, ки бой барои Арбоб дода буд, аз хӯрнатдории бисьёре додам.

— Миннатдорӣ даркор нест. Вазифаи мо роҳнишинон барои дар роҳ афтодамондагон ва сармогирифтагон хизмат кардан аст,— гуфт ва бо лабони нимханда илова кард:— аз шумо чӣ пинҳон кунам, гоҳо мешавад, ки «шербачаҳо» шикорҳои калонро гирифта меоранд, аз онҳо калла-почааш ба мо мемонад. Музди хизматҳои худонамон ҳам, ки ба шумо барои касон мекунем, аз он мебарояд.

Самоворчӣ бо ин сухани худ ба дуздон ишора мекард...

Ман ба роҳ даромадам, баъд аз гузаштанам аз пули Меҳтарқосим бо роҳи дасти рост, ки аз болои Розмоз меравад, раҳсипор гардидам.

Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам, охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо асп наранҷида қадам мегузошт.

* * *

Ман дар соатҳои даҳи пагоҳӣ ба Розмоз расидам, аз сари кӯча ҳавлии Арбоб Ҳотамро пурсидам. Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд.

Ба он ҳавлӣ даромада аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда дароварда:

— Арбоб ана дар ҳамин хонаанд,— гуфт.

Дар пешгоҳи меҳмонхона, дар кодоки сандалӣ як шахси сафедчарӯи доғи нағзакдор нишаста буд, ин шахс риши калони мошубиринҷ дошт, ки панҷоҳ — панҷоҳу панҷсола будани ӯро тахмин кардан мумкин буд.

Қаллаи калонаш бо қомати баланд ва танаи паҳлудори ғафсаш муносиб афтода буд. Аммо качии чашми чапаш ин ҳама хусни қиёфаи ӯро барбод медод. Аз фарбеҳии бадан ва баромадагихои паси сараш тахмин кардан мумкин буд, ки бояд худро ҳамеша бо қазӣ ва гӯштҳои бӯрдоқӣ тарбия карда бошад.

Аз болои ҷомаҳои серпахтаи қабат ба қабат, ки аз рӯи онҳо миёнашро бо фӯта баста буд, як чакмани мохути осмонранг пӯшида менишаст.

Дар сараш як саллаи калони тибити сафед буд, ки фаши дарози он ба сари синааш фурӯд омада мейстод.

Дар кодоки поёни сандалӣ ду мӯйсафед менишастанд, ки қиёфаи ҳардуяшон аз якдигар кам фарқ дошт, рӯйҳои сурхчаи борики дароз, чашмони бемижгони обрав, ришҳои бузии сап-сафед, мӯйлабҳои тамоман тарошидашуда аз сифатҳои муштараки ин ду кас буданд. Фақат фарқе, ки дар миёни онҳо менамуд, ин буд, ки яке бинипучук, дигаре камонбинӣ буд.

Соли ин ду нафар ҳам тахминан 65—70 менамуд, баданашон мувофиқи рӯяшон борик ва либосашон мувофиқи танашон химчаву танг буда, аз таҳ ҷомаҳои маллаи пахтадор, аз рӯй ҷомаҳои абра-астари миёншикоф пӯшида буданд. Саллаҳошон калону суф ва фашҳошон партофтагӣ буд.

Дар пеши мӯйсафеди бинипучук чойник буд, ки ӯ ба дигарон чой кашида медод.

Ман рафта, мувофиқи одат, аввал бо одами пешгоҳнишин вохӯрдӣ кардам, дуюм бо бинипучук, саввум бо камонбинӣ.

Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯйсафед кифтҳошонро нақунбонда дасташонро дароз карданд.

Ман ҳам ба чой нишон додан ва «гузаред, гузаред» гуфтани онҳо нигарон нашуда аз пешгоҳнишин поёнтар ва аз он ду мӯйсафед болотар дар кодоки миёна, ки холӣ буд, нишастам ва дастамро бардошта мувофиқи одат фотиҳа хондам.

— Пурсидан айб нест, меҳмон аз кучоянд ва аз кучо пурсем? — гӯён одами пешгоҳнишин гап сар кард.

— Аз Бухоро,— гуфтам дар чавоб ва ба пурсиши дуввум роҳ надода хатро аз бағалам баровардам.

Аммо намедонистам, ки кадоми инҳо Арбоб Ҳотам аст. Аз рӯи одат сохибхона дар пеши меҳмонҳо, хусусан, ки он меҳмонҳо мӯйсафед бошанд, бояд дар пешгоҳ нанишинад. Ба ин далел дар назди ман Арбоб Ҳотам набудани одами пешгоҳнишин собит буд. Аммо аз ду мӯйсафеди поёнинишин намедонистам, ки кадомашон сохиб-

хона бошад. Азбаски аз рӯи одат соҳибхона хизмат мекард, гумон кардам, ки мӯйсафеди бинипучуқи чойкаш Арбоб Ҳотам аст ва хатро:

— ...Бой салом гуфтанд,— гӯён ба тарафи вай дароз кардам.

Пучуқ аз дастам хатро нагирифта:

— Ман бо ...бой ошноӣ надорам, ҳатто номи он касро ҳам нашунидаам, ачаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед? — гуфт.

— Магар шумо Арбоб Ҳотам нестед?

Мӯйсафеди пучуқ ба одами пешгоҳнишин нигоҳ карда хандид ва пешгоҳнишин:

— Арбоб Ҳотам манам. «Агар соҳибхона дар пешгоҳ нишинад, арзонӣ мешавад» мегӯянд, бинобар ин ман аз меҳмонон боло нишастам,— гӯён ӯ ҳам хандид.

Ман хатро ба тарафи одами пешгоҳнишин дароз кардам. Ӯ хатро аз дастам гирифта лифофаашро кушод ва:

— Хонда метавонед? — гуфта ба ман нигоҳ кард.

— Бинам, шояд хонда тавонам,— ман ҷавоб додам.

Арбоб хатро кушода ба ман дод.

Ман хатро гирифта хондам. Бой дар хаташ баъд аз дуою саломи муқаррарӣ «ду нафар шоҳиди бурро ёфта фиристонед ва ҳаққи хизмати онҳоро дар он ҷо муайян карда ба ман нависед» гуфта навишта буд ва дар охири хаташ «барги сабз» гӯён нимча чой фиристоданашро хакид карда ва дар оянда боз хизмат карданашро ваъда дода хаташро бо ҷумлаи «Ассалому алайкум, аддоӣ... бой» тамом карда буд.

Ман баъд аз хондани хат ба даҳлези меҳмонхона рафта аз хӯрҷин чойро оварда ба пеши Арбоб мондам ва ба Зарафшон фурӯ рафтанамро нақл карда, ба самоворчӣ додани як қисм чойро ба вай часпондам.

— Зарар надорад,— гуфт Арбоб,— аз ҳаво омада будааст, боз як қисмаш ба ҳаво рафтааст.

Арбоб мӯйсафедонро имо карда ҳамроҳи худ ба рӯи суфа баровард. Хизматгорашро чеғ зада ба вай дастархон ва чой фармуд ва илова намуд, ки қазӣ ҳам барорад. Худаш баъд аз бо мӯйсафедон қадаре пичир-пичир кардан бозгашта бо онҳо ба меҳмонхона даромад.

Хизматгор чой, дастархон ва як табақ қазиро яхниро бо корд оварда ба рӯи сандалӣ ниҳод. Арбоб қазиро пора кард. Мо ба нону қазихӯрӣ даромадем...

— Шумо албатта имшаб ба мо меҳмон мешавед,— гуфт Арбоб ба ман.

Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим будан-ро гуфта аз шабхобӣ узр овардам.

— Ин тавр бошад ба аспи хӯрок додан даркор аст,— гуфт ва хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки лаҷоми аспро бароварда ба вай беда партояд.

— Дар қишлоқи мо одами хатнок нест. Ба домуллоимом чанд бор хат нависонда ба чанд чой фиристодам, ҳеҷ кас хонда натавонистааст,— гуфт Арбоб.

— Хат ҳам ба доди худо нигоҳ мекунад,— гуфт бинипучуқ,— одам ба хондан, бо мулло шудан дарҳол хатнок шудан намегирифтааст.

— Саводнокӣ ҳам ҳамин тавр аст,— гуфт мӯйсафеди бинипкамон.— Агар худо надиҳад, одам бо хондан саводнок шудан намегирифтааст. Ҳамин домуллоимоми мо хондаанд, мулло шудаанд, ҳатто ба Розмоз барин чой домуллоимом ҳам шудаанд, лекин ҳанӯз ҳам хатро дуруст хонда наметавонанд. Ман гоҳо хатҳои ибро ва васикаҳоро нишон медиҳам, дуруст бароварда дода наметавонанд, забонашон гирифта мемонад.

— Худатон хат навишта метавонед? — гуфта Арбоб аз ман пурсид.

— Қам-кам.

— Бисьёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой як хат нависед-чӣ?

— Мешавад.

— Қалам доред?

— Не, надорам.

Арбоб хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки рафта аз домуллоимом қаламу қоғаз биёрад...

Хизматгор баъд аз ду дақиқа дасти холӣ омад:

— Домуллоимом набудаанд, ба сари осиёи Дӯстбой барои хондани як бемор рафта будаанд,— гуфт.

— Хуб хат чӣ даркор? Гапҳои маро ба бой забонӣ худатон мегӯед,— гуфт Арбоб.

Аммо мӯйсафеди бинипкамон қабул накард:

— Хат шавад бехтар аст, ҳуҷҷат мешавад,— гуфт.

— Ин тавр бошад қаламу қоғаз ёбед! — гуфт Арбоб ба бинипкамон.

— Қалам меёбам, аммо қоғазро намедонам меёбам ё не? — гуфт он мӯйсафед.

— Қалам ёбед мешавад,— гуфтам ман ба ӯ,— ба қоғази чой навиштан мегирам.

— Барака ёбед,— гӯён мӯйсафеди биникамон баромада рафт.

Баъд аз фурсате як қалами қариндоши саршикастаеро гирифта овард.

— Аз кучо ёфтед? — гуфта пурсид Арбоб бо хурсандӣ.

— Аз Усторӯзии дуредгар гирифтам. Як бор дар дасти вай ҳамин қаламро рӯзҳои иморати Наврӯзбой дида будам, ки бо ин чӯбҳоро хат мекашид.

— Хайрият ки то ҳол гум накарда будааст,— гуфт биниипучук.

Мӯйсафеди камонбинӣ қаламро ба дасти ман дод, ман нӯги вайро бо корде, ки бо он қазиро пора карда буданд, тарошида соз кардам.

— Арбоб Ҳотам чойро ба рӯмолчааш холӣ карда, коғазашро ба ман дод. Ман коғаз ва қаламро тайёр карда дар аввали хат «Баъд аз салом маълум карда мешавад, ки...»-ро навишта ба Арбоб нигоҳ карда:

— Чӣ нависам? — гуфта пурсидам.

— Нависед, ки дуои бепоёни муштоқона ва саломи бешумори ғоибона аз ин фақири ҳақири пуртақсир, ман ки Арбоб Ҳотам ҳастам...

— Ман инҳоро навиштам, — гӯён сухани ӯро буридам, — шумо муддаотонро гӯед мешавад.

Арбоб ва ду мӯйсафед гарданҳошонро дароз карда ба харфҳое, ки ман ба коғаз навишта будам, нигоҳ карданд.

— Ман бисьёр гап гуфтам, навиштан шумо бисьёр кам-ку?— гуфт Арбоб бо оҳанги нобоварона.

— Ман гапи бисьёрро ба хати кам меғунҷонам,— гуфтам.

Мӯйсафеди биниипучук аз гӯша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман ҷунбонда ишорат таҳсин кард. Албатта ман ҳам худро ба нофаҳмӣ задам.

— Ин тавр бошад, нависед, ки — гӯён Арбоб ба имло кардан даромад,— ду шоҳиди ҳунарманди забардастро ёфта фиристодем, номи яктаашон Холиқ-эшон, худашон ба эшони шояхсии калони марҳум мурид шудаанд, яктаашон Розиқ-халифа ном доранд, ин кас ба Ибодулло-махдуми авлоди Халифа Ҳусайн, халифаанд ва ба дасташон хати иршод ҳам доранд. Баъд аз он гӯед, ки ҳар

кадоми инҳоро қарор кардем, ки агар шумо корро буред, ба ҳар кадомашон панҷоҳтангагӣ медиҳед, боз гӯед, ки агар бой диҳед ба ҳар кадомашон бисту панҷтангагӣ медиҳед, боз гӯед, ки хароҷоти роҳ ва хароҷоти шахрашонро ҳам медиҳед. Боз гӯед, ки ҳар пагоҳ қаймоқчон серқаймоқ ва ҳар шаб оши палави серравған карда медиҳед. Ба аспҳошон ему беда медиҳед. Боз гӯед, ки ассалому алайкум. Боз гӯед, ки аддоӣ фақири ҳақир Арбоб Ҳотами розмозӣ...

Албатта ман хатро ба тартибе, ки Арбоб гуфт, нанавиштам, муддаои ӯро кӯтоҳ карда ба ду-се сатр ғунҷондам ва қоғазро чорқат карда ба бағалам андохтаму аз Арбоб:

— Хуб, Холиқ-эшон ва Розиқ-халифаатон дар кучоянд, ки мо зудтар ба роҳ бароем? — гуфта пурсидам.

Арбоб Ҳотам мӯйсафеди биниипучукро нишон дода:

— Ин кас Холиқ-эшонанд,— ва мӯйсафеди биникамонро нишон дода,— ва ин кас Розиқ-халифаанд,—гуфт.

* * *

Холиқ-эшон ва Розиқ-халифа аспҳошонро зин карда савор шуда ба дари ҳавлии Арбоб Ҳотам омаданд. Ман ҳам аз меҳмонхона баромада ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем. Офтоб ҳамон вақт ба қиём рост шуда буд, ки соати 12-ро нишон медод...

Аспони ҳамроҳони ман назар ба аспи ман лоғартар буданд, аммо онҳо бар рӯи ях аз аспи ман хубтар ва чолоктар мегаштанд. Ман сабаби инро аз ҳамроҳон пурсидам.

— Наъли аспони мо нав, аспи шумо бенаъл аст ё ин ки наълаш кӯҳна,— гуфт Розиқ-халифа.

— Аспи шумо бенаъл будааст,— гуфт ба ман Холиқ-эшон, ки аз паси мо меомад ва зери суми аспи маро дар вақти қадам монданаш медид...

Мо ба сари пули Меҳтарқосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфальтӣ» сар мешуд. Ман таҷрибаи дирӯзамро, ки қариб бо марги худам ва ҳалокати асп ба даст даромада буд, ба ҳамроҳонам гуфтам. Ин таҷриба ба онҳо ҳам мақбул афтод. Мо аз бероҳа раҳсипор шудем...

Вақте ки мо ба Галаосиё расидем, офтоб ба фурӯ рафтан наздик шуда буд, агар то хуфтан ба дарвозаи

шаҳр нарасем, маҷбур мешудем, ки дар берунии шаҳр, дар ягон самоворхона бихобем. Дар роҳ шитоб кардан даркор буд. Аммо аспи ман ҳеҷ шитоб намекард. Хусусан баъди гузаштан аз Галаосиё мо маҷбур будем, ки бо роҳи «асфальтӣ» биравем, зеро атрофи роҳи байни Галаосиё ва шаҳр серҷӯю ҷар, серзаҳкашу сериморат буда, барои роҳ рафтан аз болои барф киштзори ҳамворе набуд. Аммо аспи ман ба роҳ рафтан аз болои «асфальт» ҳеҷ тан намедод. Бо зӯри қамчин, вақте ки маҷбур мешуд як қадам партояд, чор пояш ба чор тараф лағжида мерафтанд.

Ночор Холиқ-эшон аз аспаш фуромада маро ба он савор кард ва худаш аспи маро пеш андохта пиёда ба роҳ даромад. Ба ҳамин тариқа, мо баробари азони хуфтан ба дарвозаи шаҳр расида пеш аз баста шудани он худро ба дарун гирифтем...

Ман «матоъҳои» аз Розмоз овардаамро бо аспи бенаъл ва хати Арбоб бурда ба бой супурдам ва чакманашро ҳам, ки доманаш ба об тар шуда, бо оташ хушкида тахтаи дарахти гуҷум барин шах шуда монда буд, аз танам кашида ба ӯ додам ва бо вуҷуди хоҳишҳои сахти бой, бе он ки ошашро хӯрам ва дар сандалиаш гарм шавам, ба ҳуҷраи худ баргаштам...

Ман бо вуҷуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ, шаби дароз хобида натавонистам: дар бораи шоҳидҳо, дар бораи «агар корро буред, панҷоҳтангагӣ медиҳед, агар бой диҳед, бисту панҷтангагӣ медиҳед» гуфта ба бой хат навиштани Арбоб ва дар бораи он кори сарбаста фикр мекардам...

* * *

Рӯзона соатҳои нӯҳ аз ҷой хестам, баъд аз чой нӯшидан ба раста баромадам. Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хати Арбоб Ҳотам банд буд. Ман ин муамморо танҳо ба воситаи бойбача ҳал карда метавонистам, бинобар ин рост ба дӯкони ӯ рафтам. Ҳар чӣ ӯ бе падараш танҳо нишаста будаст.

Ман ба пеши дӯкони ӯ нишастам, ҳикояти сафари худро гуфта мазмуни хати падарашро, ки ба Арбоб Ҳотам фиристода буд ва ҷавоби Арбобро ба падараш ва фиристодани Арбоб ду касро бо унвони «шоҳид» ба ӯ нақл намуда аз вай маънии ин воқеаро пурсидам.

Бойбача баъд аз қадре андешида истодан:

— Аз шумо ҳеҷ сирро пинҳон намедорам ва дилам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеҷ касе нахоҳед гуфт,— гӯён ба гап даромада давом намуд,— падарам дар ҳаққи Абдунабӣ, ки хизматгори деринаамон буд, бисьёр ноинсофӣ карда истодааст. Абдунабӣ даҳ сол ба мо хизмат кард. Аз падарам, ғайр аз хӯрок ва пӯшок чизи дигареро надидааст. Дуруст аст, ки ман гоҳо ба ӯ чорпанҷ танга аз дӯкон медодам, аммо ниро падарам намедонист...

Бойбача баъд аз нӯшидани чои пиёлае, ки дар пешаш буд, ба ман як пиёла чой кашида дода, боз суханашро давом кунонид:

— Абдунабӣ, вақто ки бемор шуд, падарам ӯро нафоронид. Ӯ ночор ба саҳро — ба хонаи бародаронаш, ки деҳқонони камбағаланд, рафт ва дар он ҷо дер нахобида мурд. Баъд аз мурдани ӯ падарам ба бародарони ӯ даъво кард, ки «ман ба ваӣ пештарак аз бемор шуданаш чорсола ҳаққи хизматашро пешакӣ — ду ҳазор танга дода будам, ӯ ба бадали ин пул ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт. Акнун, ки ӯ мурд ва шумо ҳам, ки вориси ӯ хастед, бояд қарзи ӯро бидиҳед...»

Онҳо, ки деҳқонони камбағал бошанд, ин пул аз кучо онҳо рӯёнида гирифта мешавад? — гӯён пурсида сухани бойбачаро буридам.

— Гап дар болои ба гардани онҳо бор кардани ин пул ва қарздор кардани онҳо меравад,— гуфт бойбача,— вақте ки онҳо қарздор шуданд, рӯёндани он пул ба падарам осон аст. Онҳо мардикорӣ мекунанд, ҳаммолӣ мекунанд, ҳарчӣ ёбанд нахӯрда, напӯшида ба фондаи он пул ба падарам дода мегарданд, яъне то охири умрашон гуломи падарам шуда мемонанд.

— Хуб, ин маблағи тӯҳматиро падарат ба гардани онҳо чӣ гуна бор мекунад?

— Инак ҳамин «шоҳидҳо» барои исбот кардани ҳамон даъво ва ҳамон маблағи тӯҳматӣ ҷеғ зада шудаанд,— гуфт бойбача ва давом кард:— рӯзи сешанбе пагоҳӣ як мурофиа карданд. Қозӣ аз падарам ҳуҷҷат ё ин ки шоҳид пурсидааст. Падарам ваъда додааст, ки рӯзи панҷшанбе шоҳиди худро тайёр хоҳад кард ва ҳозир барои мурофиа рафтанд.

— Хуб, ин одамоне, ки шоҳид шуда омадаанд, Абду-

набӣ он тараф истад, худи падаратро ҳам намешиносанд, дар ин ҳол инҳо чӣ гуна гувоҳӣ медиҳанд?

— Ман ҳам якин дорам, ки падарам инҳоро аз ин пеш надидааст. Лекин дишаб, баъд аз ош, падарам маро аз меҳмонхона бароварда ва бо онҳо суҳбати пинҳонӣ кушод. Ман аз пушти дар гӯш додам, ҳамин қадарашро фаҳмидам, ки падарам ба онҳо ган ёд медод, аммо чиҳо ёд доданашро надонистам.

— Чиҳо ёд доданашро ман рафта мефаҳмам,— гӯён ман аз дари дӯкони ӯ хестам ва рост ба қозихона рафтам...

• • •

Дар қозихона мурофиачиёни бисьёр менишастанд. Дар як гӯша бой ҳам бо «шоҳидони» худ ва ҷавобгарони ӯ — бародарони Абдунабӣ бо оқсақоли деҳаи худ ҷойгир шуда буданд...

Бисьёр дер накашид, ки мулозими қозикалон ба пеши бой омада:

— Марҳамат кунед, навбати мурофиа аз шумост! — гуфт.

Бой бо «шоҳидонаш» пеш-пеш, аз дунбол ҷавобгарон ва оқсақоли деҳаашон ба рӯи суфаи баланди айвони қозихона баромаданд.

Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мурғӣ, ришин тунук ва ками бузи, чашмони танги бемижгони милксурхи майлмуни, гӯшхои дарози ба пеш хамхӯрдастодан харгӯшӣ ва бинии дарознӯги хами кабки дошт.

Дар беруни дар, бар рӯи суфа, дар зери айвон як бӯрьё пахн буд. Даъвогар ва ҷавобгарон бар рӯи он бӯрьё пахлу ба пахлуи якдигар дузону нишастанд. Қозикалон баъд аз он, ки чашмони тангашро боз ҳам тангтар карда даъвогар ва ҷавобгаронро як-як аз назар гузаронид, аз мулозими худ, ки ба пеши дар рост менистод:

— Чӣ шуд? — гуфта пурсид.

— Бой шоҳидҳошонро оварданд,— гуфт мулозим таъзимкунон ва маҳзари даъвои шаръиро, ки дар даст таш буд, ба дасти қозикалон дод.

Қозикалон баъди аз назар гузаронидани маҳзар ба бой нигоҳ карда:

— Шумо ду ҳазор тангаро ба кӣ дода будед? — гуфта пурсид.

— Ба Абдунабӣ ном бародари инҳо,— гӯён ба ҷавобгарон бо дасти худ ишора кард ва давом намуд: — ӯ мурдааст ва инҳо бародарони зонда ва миросхӯри ӯ ҳастанд.

— Шумоҳо инкоред ё мункир? — гӯён аз ҷавобгарон пурсид қозикалон дар ҳолате, ки чашмони танги худро ба онҳо дӯхта менистод.

— Мо аз мурданамон хабар дорем, аммо аз ин кор хабар надорем! — гӯён яке аз ҷавобгарон, ки аз дигараш калонсолтар менамуд, ба сухан даромад,— мо ҳамин қадарро медонем, ки бародарамон — Абдунабӣ ба ин кас дах сол бемузд хизмат кард, вақте ки бемор шуд...

Қозикалон лабҳояшро ба забонаш лесида-лесида бо овози дахшатнок:

— Суханро дароз накун,— гуфт,— ту инкорӣ ё мункир?

— Мункир, тақсир,— боз хамон ҷавобгари калонсол ҷавоб дод.

Қозикалон ба ҷавобгари дуввум ҳам ҳамин саволро дода ҳамин ҷавобро гирифт ва баъд аз он ба даъвогар нигоҳ карда:

— Шумо санад доред ё шоҳид,— гӯён пурсид.

— Шоҳид дорам, тақсир! — бой ҷавоб дод.

Баъд аз он қозикалон ба мулозими худ нигоҳ карда, маҳзарро ба дасти ӯ дода гуфт:

— Берун бароварда бин, агар ислоҳ шаванд, баробар кун, агар нашаванд, биёр, мувофиқи шаръи шариф хукм карда мешавад.

Мулозим ба қозикалон таъзим карду маҳзарро аз дасти ӯ гирифта:

— Хӯш, тақсир! — гуфт ва мурофиачиёнро ба хестан ишорат кард.

Баъд аз он ки ҳамагӣ аз суфаи баланди айвондор поин фуромаданд, мулозим ба мурофиачиён нигоҳ карда:

— Ҷанҷол то рӯзи сешанбе мавқуф монд, ба шумо ду рӯзи дигар мӯҳлат дода мешавад. Агар якдигаратонро ёфта оштӣ шаветон, хати ибро мекунем, вагарна боз рӯзи сешанбе ба ҳузури ҷаноби шариатпаноҳӣ медароем. Ҳозир пули хароҷоти маро диҳетон!

Бой ба мулозим панҷ танга бароварда дод.

— Ин кам аст гуфт мулозим,— имрӯз, пагоҳ ва рӯзи шанбе,— се рӯз мешавад ва ҳар рӯз панҷ тангагӣ понздах танга доданатон даркор аст.

— Аз онҳо ҳам мегиред,— гуфт бой,— хуб суханатон нашиканад,— гӯён боз як танга дигар бароварда дод.

— Акнун навбати шумоён аст,— гӯён мулозим ба чавобгарон нигоҳ кард.

Оқсақоли деҳа аз тарафи чавобгарон ҳамьёнашро кушод. Чавобгари калон ба ӯ наздик шуда:

— Аз тарафи мо панҷ танга диҳед мешавад,— гуфт.

— Чаро? — гуфт оқсақол тааччубкунон. — Шумо, магар таомули мамлакатро намедонед? То яктарафа шудани чанҷол харочотро ҳар кадоми даъвогарон ва чавобгарон баробар мекашанд. Вақте ки чанҷол тамом шуд, ба гардани кӣ афтодани харочот ба ҳукми чаноби шариатпаноҳӣ нигоҳ мекунад,— гӯён ӯ аз ҳамьёнаш дувоздаҳ танга бароварда ба мулозим дод.

— Оқсақолро хурсанд кунетон,— гуфт мулозим ба чавобгарон нигоҳ карда.

— Шумо хурсанд шавед мешавад, мо якдигарро меёбем,— гуфт оқсақол ва бо ҳамин ҳама пароканда шуда рафтанд...

Ман хеле афсӯс мехӯрдам, ки ин чанҷол имрӯз яктарафа нашуд, то ки натичаашро фаҳмам. «Дар рӯзи шанбе, ки рӯзи дарси ман аст, ба болои мурофиа расида омада метавониста бошам ё не» гӯён фикр мекардам. Зеро ман шаш дарс доштам, ки ҳар кадоми инҳо дар дарсхонаҳои чудогона буданд ва дурии миёни инҳо аз як километр кам набуд. Дуруст аст, ки ман дар пеши қозикалон ҳам як дарс доштам ва вақти вай соати ёздаҳ буд. Аммо ба он вақт рост омадани ин мурофиа маълум набуд...

* * *

Ман рӯзи шанбе ба ҳар кадоми мадрасахое, ки дар дарсхонаи онҳо дарс доштам, тозон-тозон мерафтам, мехостам, ки зудтар дарсҳои дигарамро тамом кунам ва ҳарчи пештар ба дарси қозихона расида оям. Ва ҳол он ки бо тохта рафтани ман навбати он дарсҳо пештар ва муддати онҳо кӯтоҳтар намешуд. Бо донista истодани ин ҳол ман аз дилтангӣ метохтам, ки шояд гуноҳи шоҳидони бардурӯғ ва харидаро тамошо карда гунавонам.

Оқибат дарсеро, ки пеш аз дарси қозихона буд, хонда баромадам. Акнун тохтани ман бефоида набуд. Давон-давон ба роҳ даромадам. Ва понздаҳ дақиқа пештар аз дарси қозихона ба он чо расида омадам.

Дар он гирду пеш чашм андохтам, дарун ва беруни қозихона аз мурофиачиён пур буд, аммо он мурофиачиёне, ки ман мехостам дар он миён нанамуданд.

Ман афсӯсхӯрон дар таҳти айвони қозихона дар пеши даромади меҳмонхона, дар қатори шарикони пештар омадаам навбати дарсро нигарон шуда нишастам...

Қам-кам шарикони мо ҳамагӣ чамъ шуданд. Чамоаи дарсхононе, ки пеш аз чамоаи мо дар назди қозикалон дарс мехонданд, баромаданд. Мо ба чои онҳо, ба меҳмонхонаи калони қозикалон, ки дарсхонааш ҳам ҳамон хона буд, даромадем. Мо аз пешгоҳи меҳмонхона то поннаш монанди маъракаи маддоҳии он замон давра гирифта пасу пеш нишастем.

Ман имрӯз, ки дар қатори пештар омадагон будам, дар қатори онҳо пештар ба меҳмонхона даромада дар наздикии қозикалон, дар рӯ ба рӯи он чой гирифтам, вагарна рӯзҳои пеш, шарикони хушкитфу бозуи мо, ки дари даромадро гирифта менишастанд, намегузоштанд, ки мо барин пасмондагон ва камқувватон пештар дароянд ва худҳошон барои хубтар манзур шудан ба қозикалон ба қадри имкон дар наздиктари ӯ менишастанд.

Қозикалон одатан дар рӯзҳои дарс, дар миёни ҳар ду дарс якчанд мурофиаро мепурсид. Имрӯз ҳам дар вақти даромадани мо ӯ аз дари боло, ки чои нишасташ пеши он дар буд, берун нигоҳ карда мурофиа мепурсид.

Баъд аз тамом шудани он мурофиае, ки қозикалон пурсида истода буд, боз мурофиачиёни дигар бар рӯи бӯрьё нишастанд. Баъд аз хестани инҳо боз мурофиачиёни саввум омаданд. Бо вучуди нигарон набуданам дидам, ки инҳо мурофиачиёни ман мебошанд.

Ман ҳам сар то по чашм гашта ба сӯи онҳо дӯхта ва ҳама тан гӯш гардида ба тарафи онҳо дода шудам.

Қозӣ маҳзарро аз дасти мулозим гирифта боз саволҳои ду рӯз пештар додаашро такрор кард ва чавобҳои пештараро шунид.

Вақте ки бой дар муқобили «санад доред ё шоҳид» гӯён пурсидани қозикалон:

— Шоҳид дорам, — гуфт, бой ба ӯ:

— Шоҳидҳотонро гузаронед! — гуфт.

Бой ба шоҳидонаш, ки дар болои сараш рост исто-

да буданд, нигоҳ карда онҳоро ишорат ба нишастан кард. Онҳо ҳам дар паҳлуи бой дузону нишастанд.

— «Ӯ-ҳӯ, инҳо ҳамон мӯминҳои пок ва мусулмонони холиси ростгӯи муқаррарӣ-ку» — гуфт худ ба худ қозикалон, зери лаб ғурғуркунон.

Ман аз сухани қозикалон гумон кардам, ки инҳоро мешиносхтааст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо — шоҳиди бардурӯғ ва харида будани инҳоро ба рӯяшон зада гувоҳии инҳоро рад хоҳад кард ва аҷаб нест, ки худи инҳоро ҳабс фармояд.

— Оё, шумо шаронти гувоҳӣ доданро медонед?—гуфта қозикалон аз шоҳидон пурсид.

— Медонем, тақсир, медонем!— Холиқ-эшони бинипучуқ ва Розиқ-халифаи бинипкамон пасу пеш ҷавоб доданд.

— Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст. Шумоҳо заруриёти динияро медонед? — боз қозикалон пурсид.

— Медонем, тақсир, медонем,— шоҳидон ҷавоб доданд.

— Шумо калимаи шаҳодатро бо маъниаш, бистуяк ҷавоби фарзи айнро аз ёд медонед? — қозикалон пурсид.

— Медонем, тақсир, медонем!

— Ин тавр бошад, шумо инҳоро ягон-ягон гуфта диҳед! — қозикалон ба шоҳидон фармуд.

Аввал Холиқ-эшон, баъд Розиқ-халифа ин зарурияти диниро чунон рост, пухта ва бурро гуфта доданд, ки ҳеҷ домуллоимом дар пеши қозикалон онҳоро ба ин буррой гуфта наметавонист.

— Хуб, акнун гувоҳӣ диҳед!— қозикалон ба шоҳидон фармуд. Аввал Холиқ-эшони бинипучуқ, қадре пештар нишаста ба гувоҳӣ додан даромад:

— Аузубиллоҳи минашайтонир-раҷим, бисмилло-ҳир-раҳмонир-раҳим. Гувоҳӣ медиҳам аз барои худо, на аз барои риё, ки Абдунабии марҳум бародари инҳо (шоҳид дар ин вақт бо дасти худ ба ҷавобгарон ишорат кард) аз ҳамин бой, дар пеши мо ду нафар мӯйсафед, ки дар хонаи ин кас меҳмон будем, барои дар оянда чор сол хизмат карда додан ду ҳазор танга, ки сесад сӯм қоғази русӣ мешавад, қарз гирифта буд. — Розиқ-халифа ҳам — айнан ҳамин тариқа гувоҳӣ дода панҷоҳ тангаро «ҳалол» кард.

Қозикалон бар хилофи чашмдошти ман ба ҷавобгарон нигоҳ карда гуфт:

— Акнун ду ҳазор танга ба гардани шумо дайн шуд, харочоти қозихона ҳам ба гардани шумо меафтад. Шумо бояд дар қозихона ин пулҳоро нақд карда диҳед. Вагарна ҳабс мешавед. Агар бойро розӣ карда тавонед, қарздор шуда хати қозихонагӣ доданатон ҳам мумкин аст.

Ҷавобгарон «тақсир, тақсир» гӯён мехостанд ба қозикалон гап зананд, ӯ даричаи дарпардадорро шартикунон пӯшонд ва барои дарсгӯй ба тарафи шогирдон нигоҳ кард.

Ҷавобгарон рост хеста нолону ларзон ба пеши дарича омаданд, ки ба қозӣ гап зананд, аммо мулозим онҳоро дӯғ зада кашола карда ба поёни суфа фуровард. Лекин бозори ҷавобгарон шунида мешуд, ки онҳо бойро «ту-ту» гӯён дашном медоданд, дуои бад мекарданд ва мулозимон «гир, банд, ҳабс кун» гӯён онҳоро тарсонда хомӯш куниндан мехостанд...

Қозикалон, намедонам, бо чӣ андеша бошад, сари худро хам карда қадре хомӯш истод (аҷаб нест, ки ӯ аз ин ҳукми ноҳақи худ вичдонан азоб кашида истода бошад) ва баъд аз он сар бардошта ба қорни ҷамоа — сарсинф нигоҳ карда:

— Хонед! — гуфт.

Ман пеш аз он ки қорни ҷамоа ба хондан дарояд, ба қозикалон даст пеш гирифта.

— Тақсир, арз дорам! — гуфтам.

— Чӣ арз? — қозикалон тааҷҷубкунон пурсид.

— Ман ин воқеаро, яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам, бой тӯҳмат мекунад, шоҳидонаш ҳам харидаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии марҳумро,— гуфтам.

Қозикалон баъд аз он ки лабонашро лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт:

— Шариат зоҳирбин аст, монанди ту кунҷков не. Шоҳидони мусулмони комил мувофиқи шариат гувоҳӣ доданд, пул ба гардани мудданалайҳҳо (ҷавобгарҳо) дайн шуд. Аммо ту на тӯҳмат будани ин даъворо исбот карда метавонӣ ва на харида будани ин шоҳидонро. Агар шоҳидон шунаванд, ки ту онҳоро «гувоҳии ноҳақдеҳ» гуфтай, ҳақ доранд, ки ба ту даъвои ҳақорат кунанд. Албатта ту ноҳаққории онҳоро бо ду шоҳиди одили мусул-

мон исбот кардан наметавонӣ. Дар он сурат худат ҷазо хоҳӣ дид. Он беҳ, ки паси ин корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар хам карда хомӯш мондан чораи дигаре надоштам. Нигоҳу хандаҳои масхараомези шарикон, ки аз нишастани ман дар наздикии қозикалон рашк бурда буданд, ба итоби ӯ зам шуда маро боз ҳам сархамтар карданд.

Хайрият, ки дарс сар шуд, қории ҷамоа—сарсинф як чумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд, хонд. Шарикон бар болои он чумла гардани худро монанди хурӯсони ҷангӣ дароз карда, мисли гурбагон мӯйҳояшонро хезонда ва овозашонро баланд карда бо якдигар ба ҷанг даромаданд.

Албатта дар миёни ин ҷангу ҷидоли сагона маро ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз таги бори итоби қозикалон ва таъпан шарикон сар бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тариқа нофаҳмида ва овоз баланд карда якдигарро дашном додани шарикон, навбати дашномдиҳӣ ба қозикалон расид, ӯ:

— Ӯй, харҳо, ӯй чапанҳо, ӯй нодонҳо, дам шавед, гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусаннif раҳматуллоалайҳро фаҳмидан даркор аст! — гӯён шогирдонро ба хомӯш гардидан маҷбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар, дарс тамом шуд, мо ҳам баромадем....

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон бар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харҷи дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи» дашном додаанашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳабс ҳам шудаанд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро, ягона коре, ки карда тавонистам, ин буд ки аз онҳо алокамро тамоман буридам.

XI

Ман кам-кам аз тарҷимаи ҳоли Қорӣ-ишниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ӯро ба мактаб камба хабардор шудам: падараш ӯро Исматулло ном

монд, баъд аз кӯрсавод шуданаш ӯро ба қорихона дод. Исматулло баъд аз тамоман ёд кардани қуръон «Қорӣ Исмат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ӯ аз вай як ҳавличаи хурд ва ду ҳуҷра аз мадрасаҳои сервақфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қорӣ Исмат пулҳои вақфи аз мадраса барои ҳуҷраҳояш ояндаро ва пулҳои аз хатми қуръон рӯёндаашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадӯкондорҳо бофонда ба қарз медод.

Ғайр аз ин ӯ боз як роҳи дигари фондаро ёфт: бо бачагони гузараш ҷӯра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо буҷул ва карта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша карда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қорӣ Исмат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун ӯ буҷулҳоро чиккаву пукка ранг карда ба қиморбозон бо нархи тамом мефурӯхт. Картаҳои басташ кушоданашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар вақти бозӣ карта доғдор ва нишонадор шуд, ӯ картаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард.

Ғайр аз ин ӯ аз сари қимор чӯтал (шатал) мегирифт ва пулҳои аз чӯтал ғун кардаашро ба бачаҳое, ки бепул мемонданд ё ин ки «банда»[1] мешуданд, яке бар ду то фардошаб ба фонда мемонд.

Қорӣ Исмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд. Ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард.

Ошноии ӯ бо қиморбозбачагон бисьёр дер накашид.

Як шаб бозӣ бисьёр гарм шуд, аз сари шом то қариби рӯз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулҳошонро бой дода ва бе пул шуда монда буданд; баъзеҳошон на танҳо бепул шуданд, балки ба болои ин аз Қорӣ Исмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вуҷуди чанд бор бурданашон, таги кисаашон кам буд,

[1] «Банда шудан» ба истилоҳи қиморбозон ин аст, ки каси бойдода ба касе, ки ӯро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи ӯро ёфта надиҳад, озод намешавад.

мон исбот кардан наметавонӣ. Дар он сурат худат ҷазо хоҳӣ дид. Он беҳ, ки паси ин корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар хам карда хомӯш мондам чораи дигаре надоштам. Нигоҳу хандаҳои масхараомези шарикон, ки аз нишастани ман дар наздикии қозикалон рашк бурда буданд, ба итоби ӯ зам шуда маро боз ҳам сархамтар карданд.

Хайрият, ки дарс сар шуд, қорни ҷамоа—сарсиниф як чумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд, хонд. Шарикон бар болои он чумла гардани худро монанди хурӯсони ҷангӣ дароз карда, мисли гурбагон мӯйҳояшонро хезонда ва овозашонро баланд карда бо якдигар ба ҷанг даромаданд.

Албатта дар миёни ин ҷангу ҷидоли сагона маро ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз таги бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тариқа нофаҳмида ва овоз баланд карда якдигарро дашном додани шарикон, навбати дашномдиҳӣ ба қозикалон расид, ӯ:

— Ӯй, харҳо, ӯй чапанҳо, ӯй нодонҳо, дам шавед, гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусанниф раҳматуллоалайҳро фаҳмидан даркор аст! — гӯён шогирдонро ба хомӯш гардидан маҷбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар, дарс тамом шуд, мо ҳам баромадем....

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон бар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харҷи дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи» дашном додаанашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳабс ҳам шудаанд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро, ягона коре, ки карда тавонистам, ин буд ки аз онҳо алоқамро тамоман буридам.

XI

Ман кам-кам аз тарҷимаи ҳоли Қорӣ-ишниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ӯро ба мактаб камба хабардор шудам: падараш ӯро Исматулло ном

монд, баъд аз кӯрсавод шуданаш ӯро ба қорихона дод. Исматулло баъд аз тамоман ёд кардани қуръон «Қорӣ Исмат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ӯ аз вай як ҳавличаи хурд ва ду ҳуҷра аз мадрасаҳои сервақфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қорӣ Исмат пулҳои вақфи аз мадраса барои ҳуҷраҳояш ояндаро ва пулҳои аз хатми қуръон рӯёндаашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадӯкондорҳо бо фонда ба қарз медод.

Ғайр аз ин ӯ боз як роҳи дигари фондаро ёфт: бо бачагони гузараш ҷӯра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо буҷул ва қарта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша карда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қорӣ Исмат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун ӯ буҷулҳоро чиккаву пукка ранг карда ба қиморбозон бо нархи тамом мефурӯхт. Қартаҳои басташ кушоданашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар вақти бозӣ қарта доғдор ва нишонадор шуд, ӯ қартаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард.

Ғайр аз ин ӯ аз сари қимор чӯтал (шатал) мегирифт ва пулҳои аз чӯтал ғун кардаашро ба бачаҳое, ки бепул мемонданд ё ин ки «банда»[1] мешуданд, яке бар ду то фардошаб ба фонда мемонд.

Қорӣ Исмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд. Ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард.

Ошнои ӯ бо қиморбозбачагон бисьёр дер накашид.

Як шаб бозӣ бисьёр гарм шуд, аз сари шом то қариби рӯз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулҳошонро бой дода ва бе пул шуда монда буданд; баъзеҳошон на танҳо бепул шуданд, балки ба болои ин аз Қорӣ Исмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вучуди чанд бор бурданашон, таги кисаашон кам буд,

[1] «Банда шудан» ба истилоҳи қиморбозон ин аст, ки каси бойдода ба касе, ки ӯро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи ӯро ёфта надиҳад, озод намешавад.

яъне дар кисаашон аз пуле, ки то сар шудани қимор доштанд, кам монда буд.

Бачагон ҳаман пулҳошонро якҷоя карда дидан хостанд, то донанд ки пулҳошон баробар аст ё не.

— Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? — ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

— Даҳ танга.

— Ту чӣ?

— Бист танга...

Ба ҳамин тариқа ҳаман пулҳои дар аввали шаб доштаашонро ҳисоб намуданд ва қарзи бачагони аз Қорӣ Исмат қарздоршударо ҳам ба болои вай зам карданд. Ба муқобили ин пулҳои ҳозир доштаашонро монда андоза карда диданд ки ниман он маблағе ҳам, ки аввали шаб ҳамаашон якҷоя доштанд, намондааст.

— «Пас пулҳо кучо рафтаанд?»—бачаҳо ҳайрон шуданд.

— Эй... — гуфт яке аз бачагон нохост,—пулҳои ба чўтал ба Қорӣ рафтаро ҳисоб накардаем?

— Дар вокеъ,— гуфт бачаи дигар ба Қорӣ нигоҳ карда,— пулҳои чўталро бароред, ҳисоб карда бинем чӣ, таги пул баробар меояд ё не?

Қорӣ Исмат бо шунидани ин гап барҳои чомаашро ба худаш сахт печонда:

— Не, намебарорам!— гуфт.— Ман пулҳоямро ба касе нишон намедиҳам.

— Бароред, ҳисоб карда бинем, боз ба худатон гардонда медиҳем,— гуфт яке аз бачагон бо нармӣ.

Қорӣ Исмат боз ҳам худашро сахттар печонда:

— Не, гуфтам, не! — гуфт бо шиддат.

— «Не» бошад бо зўрӣ бароварда мебинем! — гўён як бача ба вай часпид. Дигарон ҳам ба он бача ёрӣ доданд.

Қорӣ Исмат монанди хорпушти шаттахўрда, ки сару пояшро ба дарун мекашад, кулўлаю лўнда шуд.

Бачагон ўро ба ҳар тараф меғелонданд, ў ҳам монанди ҳаппаки бозӣ ба ҳар тараф меғелид, аммо дасту пои ба шикам часпидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рўй намебаромад.

— Занед! — гуфт яке аз бачагон.

Муштчаҳо ба сару тани ў чун борон боридан гирифтанд, аммо монанди донаҳои бороне, ки ба пушти заго-

ма[1] расанд, «тип-тип» садо мебаровардандуташро намекарданд.

Як бача мушташро баланд бардошта ба сари ў маҳкам зад, аммо худаш «воҳ-воҳ дастакам» гўён мушташро ба даҳанаш бурда чои зарбхўрдаашро макида гирифт ва:

— Ҳолӣ исто,— гўён давида ба пешгоҳи хона рафту аз он чо хишти қиморбозиро, ки дар вақти буҷулбозӣ даркор мешуд, бардошта оварда бо он ба сари Қорӣ Исмат зад...

Ин зарба хеле сахт буд, аз сари ў хун равон шуд, кам-кам худи ў ҳам суст шуда дасту пояш ёзид ва бачагон аз кисаи ў ҳаман пулҳоеро, ки аз чўтали оншаба ғун шуда буд, бароварда гирифтанд ва дар байни худҳошон — ба ҳар кас, ба қадре, ки дар аввали шаб дошт, дода он пулро тақсим намуданд ва фотиҳа хонда дар миёнаи худ аҳд бастанд, ки дигар қиморбозӣ накунанд ва ба қиморбозӣ кардани бачагони дигари гузарашон ҳам роҳ надиҳанд.

Қорӣ Исматро аз хона баровардаанд, ки ба ҳавлии худ равад. Аммо ўро маҷоли роҳ рафтан набуд ва аз сараш ҳанўз хун мерафт. Ночор бар рўи суфа афтод...

Модари бачаи соҳибхона аз ин воқеа хабардор шуда баромад, ба сари кафидаи Қорӣ як порча намадро сўхта пахш карду аз рўяш бо рўмоле баст ва ўро дубора ба хона дароварда хобонид...

Ў баъд аз соате ҳушьёр шуда ба хонаи худ рафт.

Он доғи бемўе, ки дар сари ў то охири умраш монд ва ба ў барои кам додани пули мўйсар баҳона мешуд, ёдгорие буд, ки дар вай аз он маҷлиси қиморбозӣ ва чўталгирӣ боқӣ монда буд.

* * *

Қорӣ Исмат, вақте ки аз чўталгирӣ маҳрум монд, ҳаманы ҳиммат ва ғайраташро ба судхўрии кўчагӣ, ба куръонфурўшӣ, ба ошхўрии аз хонаи қарздорон ва ҳучранишинонаш сарф кард.

Вақте ки ў калонтар ва серпаҳлутар шуд, майдафоидахўрии сарикўчагиро, ки дар он баъзан пулаш месўхт,

---

[1] *Заѓома* — гардиши чўбин аст, ки ба як тарафи вай пўст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам кор мефармоянд.

ба як тараф гузошта, бо дӯкондорони калон ва савдогарон муомила сар кард.

Дар бойҳои калон пули ӯ қариб ҳеҷ насӯхтааст: агар онҳо шикастанӣ шаванд ҳам, «боз ягон рӯз даркор мешавад» гӯён аввал пули Қорӣ Исматро тамоман медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхоҳони дигар ба қадри расамаашон медоданд.

Аз рӯи қавли худи ӯ дар вақти ҷавонаш ду бор дар ду бои шикастагӣ пулаш месӯхтагӣ барин шудааст, лекин ӯ духтарони онҳоро бе харочот ба занӣ гирифта, ба бадали ҳамон пули сӯхтагиаш ҳисоб кардааст. Он ду зани тоқиядӯзи ҳунарманд, ки то охири умрашон дар хонаи ӯ буданд, духтарони ҳамон савдогарони шикастагӣ буданд.

Қорӣ Исмат баъд аз муомилаи худро бо савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту равғанхӯрӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта палави хушгӯшту равған, мурғбирьён, барабирьён, қазитушбера ва мантуро ҳар чи қадаре, ки метавонист, мехӯрд. Дар натиҷаи ин пурхӯрӣ шикамаш калон шуда рафтан гирифт.

Мардум ба номи ӯ калимаи «ишкам»-ро хамроҳ карда ӯро «Қорӣ Исмати Ишкам» номиданд.

Чун пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сер намешуд, мардум ӯро «Қорӣ Исмати Ишкамба» гуфтан гирифтанд.

Дар ин миён баъзе камҳавсалаҳо баромаданд, ки ба гуфтани ин номи дароз танбалӣ карда вайро кӯтоҳтар намуда, «Қорӣ-ишкамба» гуфтан гирифтанд.

* * *

Дар вақтҳое ки ман бо Қорӣ-ишкамба шинос шудам, мегуфтанд, ки «ӯ панҷсад ҳазор танга, яъне ҳафтоду панҷ ҳазор сӯми тилло дорад».

Дар он вақтҳо ӯ пули барзиёди худро, ки аз бойҳои беруна толибаш намебаромад, ба банкҳо мемонд.

Дар он миёна як воқеае рӯй дод, ки қариб буд эътимоди ӯ аз банкҳо барҳам хӯрад. Ин ҳодиса ба ин тариқа воқеъ шуда буд:

Яке аз банкҳое, ки дар Бухоро контора доштанд, «Русско-Китайский (Азиатский) банк» буд, ки Қорӣ-ишкамба ҳам пули худро дар вай мегузошт.

Бинои ин банк дар паскӯчае буд, ки он кӯча аз растаи

баззозии поён сар шуда, аз пеши гулхани ҳаммоми Саррофон ва тангкӯчаҳои печ дар печи маҳаллаи яҳудиён гузашта, аз болои пуштаи зоғон ба дарвозаи Саллоҳхона мебаромад.

Як рӯз баъд аз амалиёти муқаррарӣ дари банк дар соати муайян баста мешавад. Дар паси дарвозаи банк аз дарун як посбони милтиқдор менистод, ӯ муомиладорони дар даруни бинои банк мондаро, баъд аз тамом шудани корҳошон, дарро кушода ягон-ягон гусел мекард ва аз берун омадагонро ба дарун роҳ намедод ва «банк баста шуд» гӯён пас мегардонд...

Ҳаман муомиладорони беруна аз банк баромада рафтанд, дар дарун танҳо ходимони банк монданд. Дар ҳамин вақт даҳ-дувоздаҳ нафар касони ношинос, ки ба танашон либосҳои европагӣ доштанд, дар паскӯча пайдо шуданд ва ба зери девори иморати банк ба девор часпида қатор шуданд, ки агар посбон дарро кушояд, чашмаш бар онҳо намеафтод.

Яке аз онҳо, ки дар саргаҳе қатор менистод, ба пеши дарвозаи банк рафта дарро кӯфт.

Посбон дарвозаро нимкушода карда дар ҷавоби даркӯбанда:

— Соат ду шуд, банк кайҳо...

Лекин посбон сухани худро тамом карда натавонист. Шахси ношинос бо зӯрӣ пахш карда даромада милтиқро аз дасти посбон гирифт ва одамони ношиноси дигар ҳам аз паси ӯ ҳуҷум карда даромаданд. Яке дарвозаро баст, дигарон ба посбон таппонча рост карда:

— Овозатро набарор! — гуфтанд. Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношинос даҳону дасту пои посбонро баста, ӯро ба замин ғелонданд. Яке аз он одамони ношинос либоси посбонро пӯшида ва милтиқи онро ба даст гирифта ба болои сари ӯ, ҳам ба ҷои ӯ дар паси дарвоза қаравул шуда истод. Дигаронашон таппончаҳоро ба даст гирифта ба боло — ба хонаи бое, ки коркунони банк он ҷо буда ба ҳисобу китоб машғулӣ доштанд, баромаданд.

— Дастҳотонро боло бардоред!

Бо шунидани ин овоз, ки аз тарафи одамони силоҳдор баромада буд, ходимони банк беихтиёр дастонашонро боло карданд, баъзеҳошон ба даст бардоштан маҷол наёфта беҳиссу ҳаракат шуда аз рӯи стул ба замини хона ғелида рафтанд. Чанд нафари он силоҳдорони но-

шинос таппончаҳошонро муҳайёи парронданн карда истода ходимони банкро ба садо набаровардан амр фармуданд.

Дигаронашон аз бағалҳошон ресмон ва рӯмол бароварда дасту пою даҳони онҳоро маҳкам баста ба замин ғелонданд. Сими телефонро ҳам буриданд. Баъд аз оч кассаро кушода пулҳои нақд ва қоғазҳои пуркиматро бароварда ба халтаҳои пуландозии худи банк ҷой карданд ва он халтаҳои пур аз пулро ба ҷуволчаҳои кандир андохта бардоштанд. Баъд аз он ки боз якбори дигар ходимони банкро ба садо набаровардан ва наҷунбидан амр доданд, ду нафар таппончадорро ба болои онҳо каравул монда поин фуромаданд.

Одамони ношиносе, ки дар паси дарвозаи банк ба ҷои посбон «навбатдорӣ» мекарданд, дарвозаро кушода онҳоро бароварда гусел карданд ва худашон ҳамчунон дар «посбонӣ» истоданд. Баъд аз ягон соат «каравулон»-и боло ва каравули дарвоза баромада бо куфли худи банк дари оҳанинии вайро аз берун қуфл карда рафтанд.

Одамони банк то дасту даҳонашонро кушода ба фарьёд кардан имкон ёфтанд, ки боз чанд дақиқаи дигар гузашт. Дар ин муддат албатта ғоратгарон аз бинои банк дур рафта буданд.

* * *

Бо фарьёду фиғони ходимони банк дар атрофи бинои ғоратшуда мардум ҷамъ омаданд. Одамони миршаб, шогирдпешагони қушбегӣ, мулозимони қозикалон ва раис ҳам аз воқеа хабардор шуда расида омаданд.

Одамони ҳокимон қуфлро шикаста ба банк даромада аз ходимон нишонаҳои дуздонро пурсида ба кофтуков сар карданд.

Аммо ҳарчанд шаҳрро ҷустуҷӯ карданд, ягон каси шубҳанокро наёфтанд.

Қушбегӣ дар атрофи шаҳр барои кофтукови дуздон аскарони сароҳои амирро, ки онҳоро «Қавказ» меномиданд, бароварда фиристод. Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп давонданд. Як гурӯҳи инҳо дар тарафи шимоли шарқии шаҳр дар лаби Шӯркӯл халтаҳои пуландозии холии банкро ёфтанд, бо он нишона қувваи бузурги аскарон ба ҳамон тараф рафт. Аммо аз дуздон асаре наёфт.

Танҳо як гурӯҳи хурди он «даста» дар ҷанубии шарқии Бухоро дар наздикии Мурғак ном истгоҳи роҳи оҳан ба се нафар одамони ношинос вохӯрданд ва хостанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо онҳо милтиқ ва таппонча бароварда ба тарафи аскарон тир парронданд...

Якчанд дақиқа дар миёни инҳо тирпарронӣ шуд, яке аз аскарони амир бо тири онҳо захмдор шуд ва дигаронашон аз дастгир кардани он одамони номаълум даст кашида пас гаштанд...

Оқибат дуздон ба даст наафтоданд ва маълум нашуд, ки онҳо киҳо буданд.

Баъд аз ин ҳодиса дигаргуние, ки ба кори банкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеҷ кадоми онҳо дар конторан шаҳраашон баъд аз соати кор пул намонданд. Қассан марказнашон дар Қогон менистод. Пули даркории ҳаррӯзаро бо посбони мусаллаҳ ба шаҳр меоварданд ва баъд аз кор боз пулҳоро бо посбонон ба Қогон мебурданд.

Баъд аз ҳодисаи дуздӣ мардум Қорӣ-ишкамбаро «аканун пулатон дар банк сӯхт» гуфта метарсонданд ва худи ӯ ҳам ба рӯйдани пулаш умеди зиёд надошт, бинобар ин дар авзоаш аломати девонагӣ намудор гардида истода буд.

Аммо ҳамин ки банк кушода шуд ва ӯ рафта пулашро талаб кард, банк бегуфтугӯ ва фаврӣ пули ӯро дод.

Бо ин кор эътимоди Қорӣ-ишкамба ба банкҳо аз пештара ҳам зиёдтар шуд ва худи ҳамон рӯз боз пулашро ба худи ҳамон банк бурда супурд. Баъд аз он ҳам ҳар пули барзиёде, ки ба дасташ афтад, дарҳол бурда ба банк мемонд.

Аммо, вақте ки баъд аз баста шудани банк дар гашти рӯз ё шабона пул ба дасташ меафтид, ӯ дар ташвиш мемонд, аз як тараф пулаш то фардо бекор мехобид, аз тарафи дигар бими дуздондани пул буд ва аз тарси дуздон пулро ҷое пинҳон кардан даркор буд, ки ҳеҷ кас надонад.

Ман рафта-рафта ба ӯ ҳолдон шудам, ки вай аз ҳама кас дар шубҳа будааст, ӯ мепиндоштааст, ки ҳама дар пай ӯ ҳастанд ва ҳар кас фурсат мехоҳад, ки аз дасти ӯ пулашро зада гирад.

Дили ӯ танҳо ба саройбони сарои «Қавказ» пур буд,

танҳо он саройбон медонист, ки Қорӣ-ишкамба пулҳоеро, ки баъд аз баста шудани банк ба дасташ меафтанд, дар кӯчо пинҳон мекунад.

Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон ҳам хеле ачиб аст, ки шуниданист:

Рӯзе дар вақти баромада рафта истодани Қорӣ-ишкамба аз сарои «Қавказ» саройбон барои шӯхӣ як тангаи понздаҳтиниро аз кисааш бароварда ба роҳрави сарой мепартояд. Баъд аз он ӯро пас чегзада, он тангаро ба вай нишон дода:

— Қорӣ-амак, магар ин пул аз кисаи шумо афтодааст? — гӯён мепурсад.

Қорӣ-ишкамба ба вазъияти касе, ки як чизи муҳиммӣ гумшудаашро ёфта бошад:

— Кучост-кучост? — гӯён аз роҳаш пас мегардад ва бо нишон додани саройбон он тангаро аз замин гирифта,— ҳозир хабардор шудам, ки ин кисаам дарида пулам афтодааст, ҳарчи ба шарофати ту ёфт шуд,— мегӯяд ва аз саросемагӣ он тангаро ба ҳамон кисааш, ки ба саройбон даридагӣ вонамуда буд, меандозад ва илова карда мегӯяд:

— Илоҳӣ барака ёбӣ, додар! Агар дар чои ту каси дигар мебуд, албатта, ин пулро аз они худ мекард. Ҳарчи дар ҳамин замон ҳам одаме ки аз ҳаққи кас тарсад, ёфт мешудааст.

Инак ба сабаби ҳамин воқеа дили Қорӣ-ишкамба ба саройбон пур мешавад, ба ӯ боварии куллӣ пайдо мекунад ва баъд аз ҳамин воқеа агар шабона аз чое пул гирифтан лозим ояд, ҳамроҳи худ ҳамон саройбонро мегирад.

Сабаб ҳамин буд, ки дар вақти гирифтанаш маблағи қарзиро аз бойбача, ҳамон саройбонро оварда пулро дар пеши ӯ гирифт ва он маблағро ба чое, ки худаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи ӯ бурда монд.

Лекин эътимоди Қорӣ-ишкамба ба он саройбон ҳам бисьёр дер накашид ва дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки он саройбон дар қатори бадтарин хиёнатгарон даромад ва дар он вақт назар ба ақидаи Қорӣ-ишкамба дар дунье касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад (мо воқеаи бардар поинтар бо тартиби таърихиаш дар чои худаш накл хоҳем кард).

XII

Қорӣ-ишкамба дар даруни шаҳри Бухоро, ки судхӯрон бисьёр буданд, ҳар сад тангаро дар моҳе зиёдатар аз дуним танга ба фонда монда наметавонист, ҳатто дар бойҳои калон, ки аз вай бо маблағҳои зиёд қарздор мешуданд, мачбур мешуд дар ҳар сад танга дар моҳе ба ду танга ва ба камтар аз он розӣ шавад, чунки ҳаман савдогарони калонро муомила бо банкҳои Россия буда, онҳо аз банк дар соле ба ҳашт фоиз, яъне ҳар сад тангаро дар соле бо ҳашт танга фоида додан, қарз гирифта метавонистанд.

Онҳо дар вақте мачбур мешуданд аз Қорӣ-ишкамба барои судхӯрон қарз гиранд, ки банк мувофиқи дороии онҳо қарз додааст, дигар барзиёд қарз намедиҳад. Ва ҳол он ки дар мавсимҳои хариди пӯсти қарокӯлӣ ва пахта барои молҳои тичоратии қиматбаҳо қарзи банк ба онҳо кифоя намекард, дар ин гуна мавридҳо онҳо ночор ба Қорӣ-ишкамба барои пулдорон мурочиат мекарданд ва аз фонди банк ду баробар, ниҳоят дуним баробар зиёдтар фонда медоданд. Чунки дар шаҳри Бухоро як қисм судхӯрон буданд, ки онҳо худҳошонро сарроф меномиданд ва монанди Қорӣ-ишкамба ба баққолон ва савдогарони хурд қарз надиҳанд ҳам, ба бойҳои калон бо маблағҳои калон қарз медоданд. Қорӣ-ишкамба бо будани ин рақибон, аз бойҳои калон фонди зиёд талаб кардан наметавонист.

Дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангаро ҳар моҳе то ба дах танга ба фоида мемонданд. Қорӣ-ишкамба ин фондаи калонро шунида оби даҳонаш мерафт ва ба судхӯрони саҳро ҳасад бурда дар оташи рашк монанди мӯи оташда ба худ мепечид. Лекин аз саҳро рафтан ва аз бастани алоқа бо деҳқонон метарсид ва дар ҳақиқат ҳам ӯ, ки дар шаҳр, дар зери ҳимояти ҳокимони марказӣ ва бойҳои калон истода, аз ҳар кас дар шубҳа буд, наметавонист, ки ба саҳро дар байни деҳқонони пойбараҳна ва дар зери рақобати судхӯрони он чо равад. Ӯ, ки ҳар бомдод ба масчиди Мағоки Бухоро рафта «Маснавӣ»-и Чалолиддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ, ки ҳирси судхӯрӣаш боло гирифта шавқи ба деҳот рафтан дар дилаш чӯш занад байти зеринро «Маснавӣ»-и мазкурро, ки:

«Деҳ марав, деҳ мардро аҳмақ кунад,
Ақлро бенуру беравнақ кунад.»

мебошад, зери лаб такрор карда ба худ тасалло медод ва «Ман аҳмақ нестам, ки бо умеди фоидан калон ба деҳот рафта, ҳам ҷони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам ширинтар аст, дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт худ ба худ. Ночор ӯ ба фоидан ҳар танга дар моҳе дуним танга бакқолон ва савдогарони хурд ва ба фоидаи мавсимии на он қадар калони бойҳои калон қаноат мекард ва зиёдатии пулашро маҷбур буд, ки дар банк ба фоидаи дар соле панҷ фоиз гузорад.

Қорӣ-ишкамба аз ҳамаи муомиладорони худ дида зиёдатар аз банк норозӣ буд. «Банк,—мегуфт ӯ,—бо вуҷуди аз ҳама бойтар буданаш, аз ҳама хасистар аст, дар вақте ки бакқолон ва дӯкондорон ба ман дар ҳар сад танга ҳар моҳе дуним фоиз фоида медиҳанд, вай дар соле панҷ фоиз медиҳад». Дар ин вақт деҳқонони фақир ба ёдаш омада онҳоро, ки ба судхӯрон дар ҳар сад танга ҳам моҳе то даҳ танга фоида медодаанд, «Ҳотами даврон» мешумурд. «Баракат дар қишлоқ аст, — мегуфт ӯ худ ба худ, — худо муяссар мекард, ки бо деҳқонон алоқаманд мешудам, дар он вақт аз фонда сер мегардидам ва фоидаи ками ин банки хасисро даҳ-понздаҳ баробар карда аз деҳқонони кисахолии чашмсер меруёнидам».

Дар ин миён тасодуфе рӯй дод, ки барои бо деҳқонон алоқа бастан ба Қорӣ-ишкамба роҳи қишлоқ кушода шуд: рӯзе аз рӯзҳо ӯ бо одати муқаррариаш намози бомдодро дар масҷиди Мағоқи Бухоро хонда ва маснавии баъд аз намози дар он ҷо хондашавандаро шунида ва баъд аз он намози ишроқро хонда, дар ҳолате, ки тасбеҳ дар даст буд, аз масҷид баромад ва бар як суфачаи дари масҷид нишаста ба вирду авродхонӣ ва тасбеҳгардонӣ машғул шуд.

Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақади на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он, ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим ҳурматкорона даст пешгирифта салом дод ва ба суфачаи дигари дари масҷид нишаста, сар хам карда бо зери чашм ба Қорӣ назар дӯхт.

Қорӣ-ишкамба ба гумони он ки «он деҳқон яке аз назрбастагони масҷиди Мағоқ буда, худашро шайхи он масҷид пиндошта мехоҳад назрашро ба ӯ диҳад, лекин аз вирду авродхонӣ озод шудани ӯро нигарон аст», ба-

рои ихлоси деҳқонро ба худ ҷалб кардан ва назрро зиёдатар ситондан дуоҳои хонда истодаашро баландтар, бурротар ва қоривор бо адои махрачи ҳарфҳои арабӣ хондан гирифт ва донаҳои тасбеҳро ҳам монанди чӯти хисоби савдогарон шақаррос занонда мегардонид.

Баъд аз он, ки таъсири дуохонии худро ба деҳқон басанда дид, дастонашро кушода фотиҳа хонда ба рӯяш молиш дод ва пас аз он ба саломи деҳқон ҷавоб гардонда:

— Додар! Агар назру ниёзе дошта бошед, бароред, аз ҷониби ҳазрати Хизр, ки дар панҷ вақт намоз дар ин масҷид ҳозир мешаванд, қабул мекунам,— гуфт.

— Ман назру ниёзе надорам, лекин аз шумо қарз гирифтан мехоҳам,— гуфт деҳқон дар ҷавоб.

— Бисьёр хуб, ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан мехоҳед ва заркафилатон[1] кист?— Қорӣ-ишкамба пурсид...

Дар ин вақт аттороне, ки дӯконашон дар паҳлу ва дар рӯ ба рӯи масҷиди Мағоқ буд, ягон-ягон омадан гирифтанд ва онҳо пеш аз он ки дӯкони худҳошонро кушоянд, ба сӯҳбати Қорӣ-ишкамба бо деҳқон гӯш доданд.

Қорӣ-ишкамба, ки муомилаи пулиро ва умуман дар бораи пул ҳарф заданро аз ҳар кас пинҳон медошт, аз ин аҳвол дар ташвиш афтода пеш аз он, ки деҳқон ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ:

— Хезед, бародар, аз дунболи ман равон шавед! Ба ягон ҷои хилват равем! — гӯён аз ҷои худ бархоста рост ба тарафи шарқ, ба сӯи растаи чойфурӯшӣ равон шуд ва баъд аз чанд қадам роҳ рафтан ба дасти чап, ба паскӯчаи шонатарошӣ баргашта, баъд аз ду-се қадами дигар мондан ба таҳоратхонае, ки ба тарафи шарқи он паскӯча воқеъ шуда буд, даромад ва деҳқон ҳам аз дунболи ӯ ба он ҷо дохил шуд.

Ҳарчанд дар он ҳангом вақти ягон намоз наздик набуда, барои таҳорат кардан дар он ҷо эҳтимоли ба таҳоратхона даромадани ягон кас набошад ҳам, Қорӣ-ишкамбаи эҳтиёткор дарро аз дарун баста бар суфачае нишаст ва деҳқонро ҳам дар паҳлуи худ шинонда ба ӯ саволи дар боло гузаштаро дубора дод:

---

[1] Заркафил касест, ки дар байни карздиҳанда ва қарзгиранда миёнаравӣ мекунад ва кафил мешавад, ки агар қарздор пули қарзхоҳро дар вақташ дода натавонад, худи ӯ он маблағро адо намояд.

— Бисьёр хуб! Ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан мехоҳед ва заркафилатон кист?

Деҳқон баъд аз он, ки аз деҳаи Бӯлмахӯрон соҳиби панҷ таноб замин будани худашро ва заминҳояш дар байни заминҳои Арбоб Рӯзӣ ном сангсабзӣ воқеъ шуданашро, барои ба даст даровардани заминҳои ӯ Арбоб Рӯзӣ бо арбоби деҳаи худаш Арбоб Ҳамид як шуда ба сари ӯ як даъвои тӯҳматӣ хезонда кори ӯро ба қозихона оид кардanашро ҳикоя кард, суханашро давом дода гуфт:

— Инак дар ҳамин чанчол панҷсад танга аз ман ҳароҷот шуда даъво дирӯз маҷлиси тамом гардид, маблағи хароҷотшударо аз самоворчии дари қозихона ба ваъдаи дар ҳар азои панҷ танга, яъне дар як шабонарӯз бисту панҷ танга фоида додан қарз гирифтам. Ҳамин рӯз дар вақти азони бомдод он панҷсад танга бо фондаш панҷсаду бисту панҷ танга шуд. Агар ҳамин рӯз ба ман қарз диҳед, ҳоҷатам бо бисту панҷ танга раво мешавад ва агар фардо диҳед, панҷсаду панҷоҳ танга даркор мешавад, яъне маблағи ба ман даркорӣ ба кадом вақт пул қарз додани шумо нигоҳ мекунад. Чӣ қадар фоида додани ман бошад, ба ихтиёр ва инсофи шумо вобаста аст. Шуморо ба ман судхӯри боинсоф гуфта нишон доданд.

Қорӣ-ишкамба ин «гӯсфанди фарбеҳи ба пои худ омада»-ро дида, оби даҳонаш рафта, гулӯяш хориш кардан гирифт. Аммо чӣ навъ шуда ин «гӯсфанд» аз чанголи «гургони сахрой» халосӣ ёфта ба пеши «шаголи шаҳрӣ» омаданашро мулоҳиза карда, дар шубҳа афтод, «мабодо дар зери ин коса нимкосае бошаду мақсади ҳарифон ба даст афтондани ман бошад» гуфта дар дили худ андешид ва бо ҳамин мулоҳиза аз деҳқон пурсид:

— Дар деҳаатон магар ягон судхӯре, ки ростқавл бошад ва соҳиби мулку асбоб будани шуморо донад ва ба шумо қарз диҳад, набуд, ки шумо ба шаҳр ба пеши ман омадед?

— Дар деҳаҳои мо судхӯрон ҳастанд. Арбоб Рӯзӣ ва Арбоб Ҳамид, ки ба сари ман даъвои тӯҳматиро оварданд, судхӯрони калони он чо мебошанд. Лекин онҳо қарз дода танҳо ба гирифтани фоида қаноат намекунанд, балки дар вақти қарз додан аввал заминҳои маро ба гарав гирифта, баъд аз вазнинтар шудани қарзи ман,

маро аз замин чудо мекунанд, яъне заминҳои маро аз дастам зада мегиранд.

— Ман ҳам агар ба шумо қарз диҳам, заминҳоятонро ба гарав мегирам,— гуфт Қорӣ.

— Шумо заминҳоямро ба гарав гиред ҳам, ба деҳа баромада деҳқонӣ намекунед. Бинобар ин ба тамаъ ман аз худ кардани он заминҳо намекӯшед. Шуморо ба ман ҳамин тавр шиносонда маро ба пеши шумо фиристоданд.

— Хуб, ба ҳар сад танга ҳар моҳ чӣ қадар фоида медиҳед?

— Ба ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга фоида медиҳам,— гуфт деҳқон.

— Не!—гуфт Қорӣ-ишкамба,—агар ба ҳар сад танга ҳар моҳ даҳ танга диҳед, ман ин корро мекунам, вагарна аз ҳамон судхӯрҳо қарз кунед, ки ба замини шумо чашм дӯхтаанд.

— Судхӯрони деҳа, аз он чумла Арбоб Рӯзӣ ҳам ба ҳар сад танга дар ҳар моҳ даҳ танга талаб карданд. Мадар натиҷаи ин фоидаи вазнин заминҳоям аз даст мерафта гуфта таклифи онҳоро рад кардам. Маро ба пеши шумо «судхӯри боинсоф, ба ҳар сад танга дар моҳе ба дуним танга фоида қаноаткунанда» гуфта фиристоданд. Ман бо вучуди ин, инсоф карда ду баробари қарздорони шаҳриатон фоида доданро ба гардани худ гирифтам. Агар шумо ҳам даҳ танга талаб кунед, албатта ман ин фоидаи вазнинро дода наметавонам ва барои адо кардани қарзи шумо охир маҷбур мешавам, ки заминҳоямро ба ҳамон судхӯрҳо фурӯшам. Шумо як кор кунед, ки «на сих сӯзад, на кабоб», на заминҳоям аз дасти ман равад ва на шумо аз ду баробар фоидаи муқаррариатон махрум монед. Агар шумо ба таклифи ман розӣ нашавед, бехтар он аст, ки аз ҳамон судхӯрони деҳот қарз гиред, то ки душмании онҳо ба ман зиёд нашавад ва, чунон ки гуфтаанд, «то омадани табар кунда меосояд», то аз дастам рафтани заминҳоям дар деҳа осуда зиндагӣ кунам.

Деҳқон ба саволи дуюми Қорӣ-ишкамба, ки «заркафилатон кист?» буд, ҷавоб додан хоста давом намуд:

— Модом ки ман заминҳоямро бо васиқаи қозӣ ба шумо гарав медиҳам, боз заркафил барои чӣ даркор аст? Агар ман пули шуморо дода натавонам, шумо заминҳоямро фурӯшонда қарзи худро мерӯёнед. Заркафил

вақте даркор мешавад, ки қарздор чизи ба гаравдиҳанда надошта бошад ё чизе ба гарав надиҳад.

Деҳқон бо Қорӣ-ишкамбаи хомтамаъ дуру дароз гап зада нишастанро нахоста:

— Қорӣ-амак таклифи ман ҳамин аст, ки агар ба ман дилатон пур шавад ва қарз додан хоҳед, ба ҳар сад танга моҳе панҷ танга фоида доданро ба гардан мегирам. Ин «оши чуғротнок» аст, хоҳед мехӯред, нахоҳед ба пеши сагони саҳрой (судхӯрони қишлоқ) мерезед, ихтиёр ба шумост! — гӯён аз ҷояш хест. Аммо Қорӣ ӯро дубора шинонда:

— Хуб! — гуфт бо оҳанги ризо,—«оши чуғротнок»-ро хӯрдан мехоҳам, лекин аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба рӯи ин ош як чумча равған ҳам резед, яъне ба болои панҷ танга як танга зам карда, ба ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга диҳед. Агар пулам ба ин қадар фоида наарзад, ба бадали ин як танга дар паси ҳар намоз дар ҳаққи шумо дуо мекунам.— Вай дасташро ба тарафи деҳқон дароз кард,— биёед розӣ шавед, барака ёбед!

Деҳқон ҳам барои як танга ранҷондани хӯҷанни оянда худро лозим надониста дасти ӯро гирифта:

— Шумо ҳам барака ёбед! — гуфт ва илова кард,— ин тавр бошад, ман ба қозихона рафта заминҳоямро васиқа карда биёрам, пулро ҳамин рӯз диҳед, ки фоидаи самоворчӣ бисьёр вазнин нашавад.

— Шумо ё содда ё фиребгар!— гуфт Қорӣ-ишкамба қадре шӯрида.— Ман заминҳои шуморо надида ва аҳволи худи шуморо аз касе напурсида чӣ гуна бо як хати хушк ба шумо пул бароварда медиҳам. Охир пул ҷон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад.

— Ин тавр бошад, кай рафта заминҳоямро мебинед ва аҳволамро кадом вақт пурсуков мекунед?

— Дар байни ҳамин ду-се рӯз.

— Ҷон, Қорӣ-амак! Зудтар равед, ки фоидаи самоворчӣ бисьёр вазнин нашавад. Ба деҳаи Бӯлмахӯрон рафта «заминҳои Ҳамрохрафиқ кадом аст?» гуфта пурсед, аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи аҳолии он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардаам!

— Барои зудтар рафтан кӯшиш мекунам, лекин бо худ пул намебарам, баъд аз баробар шудани корамон пулро омада аз шаҳр мегиред,— гӯён Қорӣ-ишкамба аз

ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона баромаданд. Ҳамрохрафиқ зудтар ба саҳро рафтанро боз якбори дигар аз хӯҷанни худ илтимос кард ва бо ҳамин ҳар ду аз ҳам ҷудо шуда паси корҳои худ рафтанд.

* * *

Қорӣ-ишкамбаро аз як тараф ҳирси ба даст даровардани дар ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга фоида, ки ду баробари болотарин даромад аз қарздорони шаҳрнаш мебошад, ба сӯи саҳро кашида мебурда бошад, аз тарафи дигар дар деҳаи Галаосиё, ки Сангсабз ва Бӯлмахӯрон ҳам тобеи вай буданд, ноибӣ қозикалон будани яке аз дӯстони наздикаш ба ӯ дар ин «сафари пурхавфу хатар» ҷасорат медод. Ҳатто аз ин сафар дер мондан барои ӯ хавфнок менамуд, зеро назар ба ақидаи ӯ ачаб набуд, ки гургони саҳрой созиши ӯро бо Ҳамроҳ шунида ба ӯ таклифи аз талаби вай арзонтар намуда, «он гӯсфанди фарбеҳро аз чанголи ин шағоли шаҳрӣ» зада гиранд. Бинобар ин ӯ дар умри худ нахустин бор намози бомдоди масҷиди Мағоқ ва маснавихонии он ҷоро тарк намуда, саҳари барвақт аз хона баромада ба раҳи саҳро даромад.

Ӯ пиёда мерафт ва бо вуҷуди фарбеҳии аз одат берунаш дар роҳ қариб давида роҳ мерафт, ки пеш аз ба қишлоқ баромада рафтани ноиб, ба ноибхонаи Галаосиё рафта бирасад, то ки кори худро бо ӯ дӯстона дар хона пазонда, баъд аз он бо Ҳамрохрафиқ кори худро дар ҳузури ӯ ба поён расонад.

Қорӣ-ишкамба вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид, ки ӯ мухайёи ба деҳот баромада рафтан буд. Чун чашми ноиб ба Қорӣ-ишкамба афтод, фавран аз асп фуромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму чӯшон кунад.

Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қорӣ-ишкамба шикамкалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зери зақан ва пушти сари ӯ дамида баромада, гарданашро бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буд. Фарқе, ки ӯ аз Қорӣ-ишкамба дошт, ҳамин буд ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз варам, монанди зерсутун ғафс менамуданд.

Бо ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба чуволи пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳанбанде баста бошанд, ҳақиқатан ҳам сари хурди ӯ ба болои он танаи ғафс, ки аз по то гардан ҳамрӯй буданд, мисли чои аз даҳанбанд болоистодаи чуволи пурғалла менамуд.

Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғӯш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдорӣ карда натавонистанд, чунки ҳамоғӯшии онҳо ба ду хуми калон монанд буд, ки дар паҳлӯи якдигар гузошта шуда бошанд ва дар вақти мулоқот танҳо нофҳошон ба якдигар мерасиданд, аммо барои ба оғӯш кашидани якдигар ҳарчанд кӯшиш мекарданд, дастҳошон ҳатто ба паҳлӯи ҳамдигар ҳам намерасиданд, зеро дастҳо барои печонда гирифтани баданҳои ғафси фарбеҳ ва шикамҳои калон кӯтоҳӣ мекарданд.

Баъд аз ин гуна мулоқоти хандаовар ноиб дӯсти худро ба меҳмонхона дароварда, ба маҳрами худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯги хамир, фатир» гӯён дастархон, нон ва як табақ гӯшти яхнӣ оварданро ва аз паси вай бирьён карда овардани ду мурғи фарбеҳро фармуда, аз дӯсташ сабаби бархилофи одати худ ба саҳро баромаданашро пурсид.

— Чой фармоед, ки як-ду пиёла нӯшида кӯфти роҳро аз худ дур кунам, ҳам барои рӯфта хӯрдани дастархони шумо шикамамро омода гардонам ва баъд аз он сабаби ба саҳро баромаданамро нақл хоҳам кард. Як фарсах роҳро пиёда тай кардан чунон маро аз кор бароварда, ки ҳозир тоқати гуфтор надорам.

— Магар шумо дар ҳамин ҳавои гарм бадани думанин худро бардошта роҳи якфарсахиро пиёда тай кардед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, дед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ин гуна мавридҳо фонда баред?

— Шумо монанди одамони соддаи бедард гап мезанед, ноиб!— гуфт Қорӣ-ишкамба.— Охир, кадом одами ақлнок пулеро, ки ба сад машаққат ёфтааст, барои як-соата осоиш ба харкорон ва кирокашон медиҳад? Ман «дандон дорад» гуфта аррааро дар хонаи худ роҳ намедиҳаму шумо бошед дар хонаи худ нигоҳ доштани асп ё харро ба ман маслиҳат медиҳед, ки онҳо торочкунандаи хонадон мебошанд...

Дар ин миён маҳрам нону чой ва яхниро оварда дар

пеши Қорӣ-ишкамба дастархон паҳн кард. Қорӣ бо дандони табақи пуряхнӣ ва нони гарм аз сухан бозистода монанди гови гуруснае, ки ба кунҷора ҳарисона мечаспад, даст ва даҳони худро ба тарафи нону яхнӣ бурда сари худро аз дастархон барнамедошт, ӯ ҳатто чойро ҳам, ки бо кӯфти роҳ ба вай талаб изҳор карда буд, аз хотир бароварда.

Ноиб ҳам гуфтугузорро бо меҳмони худ бас карда ба яхнихӯрӣ даромад ва чоҳои серравғани гӯштро бо корд бурида гирифта, ба нони гарм печонда, ба даҳони худ андохта нохоида фурӯ бурдан гирифт.

Қорӣ-ишкамба ин ҳоли соҳибхонаро дида табақро пештари худ кашида, бо даҳони пурнону гӯшт:

— Магар шумо ҳам то ҳол ношто накарда будед?— гӯён ғурунгос зад.

— Пагоҳонӣ дар пеши ман ду мурғи бирьён оварда буданд, аммо аз он чо, ки ҳамтабақам ин маҳрами чимхӯр ва бадиштиҳо буд, иштиҳои ман ҳам баста шуд, базӯр як мурғро хӯрда, дигарашро ба хизматгорон додам. Барои кушода шудани иштиҳои ман монанди шумо ҳамтабақ даркор аст.

— Лекин барои кушода шудани иштиҳои ман ҳеч як ҳамтабақ лозим нест, хусусан монанди шумо ҳамтабақ лозим нест, ки таомро ба номи ман фармуда, ба коми худ занад. Зотан иштиҳои ман ҳамеша кушодааст ва барои ман иштиҳокушо чои даркорӣ надорад.

Қорӣ-ишкамба дид, ки дар вақти ҳарф задани ӯ ҳамтабақаш дар табақи яхнӣ рахнаҳои калон кушодааст, табақро боз ҳам ба худ наздиктар кашида, бо тамоми сари калон ва гардани ғафсаш ба рӯи яхнӣ хам шуда, монанди калхоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зери чанголи худ гирад, табақро тамоман дар зери иҳотаи худ даровард.

Соҳибхона, шояд аз пеши меҳмон ба пеши худ кашидани таомро мухолифи назокати мизбонӣ дониста бошад, ба табақ даст нарасонда, аммо як тарафи дастархонро ғундошта бо ду зону ба табақ наздик рафта, сари хурди худро дар зери сару гардани Қорӣ дароварда, ба рӯи яхнӣ аз вай хамтар ва наздиктар гардид.

Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд, чунон ки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охур хӯрок мехӯранд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳар-

чанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз оҳур дуртар карда, худ бисьёртар хӯрдан мехоҳанд, инҳо ҳам бо сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабақи худро танг карда наволаҳои калонтарро азони худ кардан мехостанд.

Ноиб дар пурхӯрӣ ва шикамбандагӣ аз Қорӣ-ишкамба монданӣ надошт, фарқе, ки дар ин хусус инхо доштанд, танҳо ҳамин буд, ки Қорӣ-ишкамба шиками худро хамеша аз хонаи мардум, аз хонаҳои қарздоронаш, хучранишинонаш, аз тӯйхонаҳо ва худоихонаҳо ва аз таомҳои сари дӯкони муомиладоронаш пур мекард ва дар хонаи худ ҳеч гоҳ бо харчи худ таом тайёр кунонда намехӯрд, ноиб бошад, чунон ки шикамашро аз зиёфатхои арбоб ва калоншавандагони қишлоқ сер мекард, инчунин бо маблағе, ки аз тороҷи деҳқонони фақир ба даст даровардааст, дар хонаи худ ҳам таомҳои сергӯшту равған тартиб дода мехӯрд ва мувофиқи мазмуни «раҳ зану эҳсон кун» монанди Қорӣ-ишкамба дӯстон ва хамкорони худро ҳам бояду шояд зиёфат карда мехӯронид.

Баъд аз он ки мизбон ва меҳмон мурғбирьёнҳоро ҳам бо иштиҳои «чӯалбақарӣ» (гуруснагии говона) хӯрда ба поён расонданд, навбати чойнӯшӣ расид ва дар вақти чойнӯшӣ Қорӣ-ишкамба сабаби ба саҳро баромадани худро дар зимни нақли созише, ки бо Ҳамроҳрафиқ карда буд, гуфта аз ноиб аҳволи деҳқони мазлумро пурсид.

Ноиб дар ҷавоб, баъд аз нақли деҳқони миёнаҳол, коркуни фаъол, соҳиби панҷ таноб замин, як сар гови корӣ ва як сар модагов будани Ҳамроҳрафиқ, гуфт:

— Ӯ одами ростқавл, соддаи зудбовар аст, бинобар ин аз қабили «аз борон гурехта ба новадон афтодан», аз судхӯрони саҳро гурехта ба доми шумо афтодааст.

Қорӣ-ишкамба баъд аз завқида хандидан аз сухани охири ноиб:

— Яъне як говмеши ҷавони сершири дарозшир ба дасти ту афтодааст гӯед! — гуфт ва илова намуд: — Лекин агар ин гуна одами соддалавҳи зудбоварро ягон ҳавақт чӣ хоҳам кард?

— Дар он сурат,— гуфт ноиб,— васиқаи шарьие бо мӯҳри қозикалон мисли корди буррон шуда дар ихтиёри шумо меафтад ва ба кор дароварандаи он корд ҳам дар ин тарафҳо ман мебошам, бо вай пӯсти ӯро канда

калла-почаашро аз вай ҷудо карда ба шумо супурдан вазифаи ман аст.

— Ин тавр бошад,— гуфт Қорӣ-ишкамба зудтар Ҳамроҳрафиқро кас монда оварда заминҳои ӯро ба ман васиқа кунонда диҳед ва ман бозгашта ба шаҳр рафта ба ӯ пул диҳам. Агар дер монем, метарсам, ки ягон судхӯри дигар ин луқмаи чарбу нармн ба даҳони ман наздикомадаро зада гирад.

— Ба он деҳа рафта дар назди арбобу калонони он ҷо васиқа кардан лозим аст,— гуфт ноиб,— «Арбобро бину деҳро тоз» гуфтаанд, коре, ки дар деҳот бе хабардории арбоб ва калоншавандагон карда шавад, натиҷаи хуб намедиҳад.

— Ин тавр бошад, зудтар ба ҳамон деҳа равем! — гуфт Қорӣ-ишкамба.

— Меравем! — гуфт ноиб ва ба мулозимони худ тайёр кардани аспҳоро фармуд.

* * *

Ноиб бо гурӯҳи мулозимони худ ва Қорӣ-ишкамба бо онҳо ба роҳи деҳаи Бӯлмахӯрон даромаданд. Қорӣ-ишкамба дар умри худ асп савор нашуда буд, бо вуҷуди ин, ноиб ӯро, шояд барои бозӣ бошад, ба як аспи ҷавмасти шӯхи ҷавон, ки ҳанӯз дастром нашуда буд, савор карда ба роҳ даровард. Асп шӯхию бозӣ мекард ва аспони дигарро лагадкӯбӣ кардан мехост, гоҳо бо поҳои пасаш истода, поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт, гоҳо поҳои пешашро ба замин устувор дошта, поҳои пасашро ҷуфтакзанон ба ҳар тараф ҳавола мекард ва бо ин ҳаракаташ, гӯё аз хуҷуми аспони аз пас оянда худро мудофиа менамуд.

Дар ин аҳвол Қорӣ-ишкамба дудаста ба қоши зин маҳкам часпида «вой мурдам!» гӯён фарьёд мекард ва ӯ ноибро, деҳаи Бӯлмахӯронро, Ҳамроҳрафиқро ва дар охир худашро, ки аҳмақӣ карда ба деҳот баромадааст, бо алфозҳои қабеҳ дашном медод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат мехӯрд. Одамони ноиб ба ин аҳволи ӯ хандида ӯро масхара медоштанд.

Дар ҳақиқат ҳам, агар як мулозими аспдон ва аспбози ноиб ҳамеша дар ҷилави аспи Қорӣ-ишкамба савора рафта, тасмаи лаҷом ва ресмони гулавсори (гулафсо-

ри) аспи ӯро бо дастони қавиаш маҳкам дошта, вайро моҳирона идора намекард, аспи нороми беором дар аввали бозии худ ӯро бардошта бурда дар як канори роҳ ё кштзор ба замин зада куштанаш муайян буд.

Дар вақте, ки дастаи нонб ба деҳаи Бӯлмахӯрон расид, масхарабозӣ боз ҳам болотар гирифт: нонб бо аспи худ ба паси аспи Қорӣ-ишкамба гузашта вайро қамчинкорӣ мекард ва ба аспи худ[сағрии аспи ӯро газонда он аспи нооромро боз ҳам беоромтар мегардонид.

Саллаи калони Қорӣ-ишкамба вайрон шуда, каловавор ба гарданаш афтода, ҳалқаҳои вай камандвор ба тамоми баданаш печида ва барҳои ҷомаҳои тагурӯӣ пӯшидааш ба ҳар тараф паҳну парешон шуда рафта буданд.

Аҳолии деҳаи Бӯлмахӯрон, ки омад-омади нонбро шунида барои пешвозгирии ин балои ногаҳонӣ ҳамагӣ ба сари роҳ баромада буданд, дар умри худ нахустин бор дастаи ӯро, зоҳиран ҳам бошад, бо хандаи қаҳқаҳаи шодиёна пешвоз гирифтанд, хандаҳои онҳо ва шуру ғавғои бачагони деҳа, бо ханда ва ҳаёҳуи одамони нонб ҳамроҳ шуда, аспи Қорӣ-ишкамбаро боз зиёдтар бармеангезонидаид ва шӯр медоданд.

Чун даста ба ҳавлии арбоби деҳ — Арбоб Ҳамид даромада, нонб ва одамонаш аз асп фуромаданд, чанд кас даври аспи Қорӣ-ишкамбаро гирифта, вайро ором нигоҳ дошта, Қориро аз болои зин бар рӯи дастҳо бардошта бар болои шаҳсуфаи сарҳавз гузоштанд. Дар вақти аз асп фуроварда бар рӯи суфа гузоштан, фарьёду фиғони Қорӣ-ишкамба боз ҳам ҷонкоҳтар шуд, зеро либоси зерини ӯ, ки ба зери рони фарбеҳу нармаи ҳеҷ саворӣ надида часпида буд, дар ҳар ҷунбидан ва ҷунбондан бо як қадад пӯст аз баданаш канда, ӯро азоби тоқатнопазир медод.

XIII

Нонб ва одамони ӯ бар рӯи шаҳсуфа саф кашида нишастанд, барои Қорӣ-ишкамба, ки ба сабаби озори зери ронаш дуруст нишаста наметавонист, дар пешгоҳи суфа ҷои алоҳида муҳайё карданд: дар он ҷо чор қабат кӯрпачаи серпахта паҳн карда дар ду тарафи он ду даста болиш ниҳоданд. Қорӣ-ишкамба ба болои он кӯрпачаҳо, гоҳ ба ин паҳлу ва гоҳ ба он паҳлу ёзида, ба болишҳо такья карда менишаст.

Қалонтарони деҳа ҳам ба шаҳсуфа баромада дар қатори меҳмонон ҷой гирифтанд. Соҳибхона Арбоб Ҳамид баъд аз он ки «меҳмонон хуш омаданд» гӯён дар поёнтари суфа нишаст, одамони ӯ як барраи ширбози фарбеҳро ба наздики суфа оварда дар ҷое, ки чашми нонб меафтод, сар буриданд. Ин, эҳтироми ҷудогонаи арбоби деҳ буд ба нонби қозикалон.

Баъд аз он одамони арбоб дар пеши меҳмонон дастархон густурда бар рӯи вай нонҳои ширдор, кулчаҳои равғанин ва меваҳои гуногун гузоштанд ва чойникҳои чой ҳам бо пиёлаҳо дар пеши меҳмонон гузошта шуданд.

Дар вақти нонхӯрӣ ва чойнӯшӣ нонб оммаи деҳқонони ҷомадаридаро, ки дар поёни суфа ба дарахтҳо ва деворҳо такья карда сари дупо нишаста буданд, аз назар гузаронид ва дар байни онҳо Ҳамроҳрафиқро надида аз Арбоб Ҳамид:

— Ҳамроҳрафиқ дар куҷост, дар байни мардум наменамояд? — гуфта пурсид.

— Ӯ деҳқони пуркораст, вақташро бекора намегузаронад, бояд дар саҳро гандум даравида истода бошад,— Арбоб ҷавоб дод ва илова кард,— агар ба ӯ кор дошта бошед, ҷеғ зада биёрам.

— Ҷеғ занед, хуб мешавад.

Арбоб касеро аз қатори дар поини суфа нишастагон барои овардани Ҳамроҳрафиқ фармуда «нонб ба ӯ чӣ кор дошта бошад» гуфта андешид ва дар охир аз нонб пурсид:

— Ба Ҳамроҳрафиқ чӣ кор баромад? Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурод муайян гардид?

— Не-е,— гуфт нонб дар ҷавоби саволи охирини Арбоб ва давом намуд,— дар байни ӯ ва ҷаноби Қорӣ (ба Қорӣ-ишкамба ишора карда) дар бораи ба ӯ қарз дода заминҳояшро ба гарав гирифтан созиши хомакӣ шудааст, инак ҳамин рӯз дар ҳузури шумоён ҳамон созишро пухта карда хату чак мекунем.

Бо шунидани ин ҷавоб Арбоб ба тарафи Қорӣ-ишкамба даст пеш гирифта гарданашро қадре хам карда як эҳтиром изҳор карда бошад ҳам, дар чеҳрааш дигаргунше пайдо шуд, ки ин аз кори Қорӣ-ишкамба норозӣ шудани ӯро нишон медод ва дар ҳамин вазъият нонб нигоҳ карда:

— Бисьёр хуб! — гуфт бо дили нохоҳам,— лекин дар деҳа ягон замин, боғ ё ҳавлие фурӯш шуданӣ бошад, аввал ба касе таклиф кардан даркор аст, ки мулки ӯ ба мулки фурӯхташуданӣ ҳамсоя бошад ва агар он мулкдори ҳамсоя харидани он мулкро рад кунад, фурӯшгор ихтиёр дорад ки ба ҳар кас фурӯшад. Ҳамин тавр будани ҳукми шариатро шумо аз ман хубтар медонед. Аммо модом ки ҷаноби Қорӣ харидор шуда омадаанд, дар байни харидор ва фурӯшгор вазифаи арбобиро шумо ба ҷо оварда кори моро сабук кардаед, мо ба ин кор мукобил наменистем.

— Ман дар ин миёна арбобӣ накардаам,— гуфт нонб аз худ ранҷондани арбоби деҳаро, ки дар тороҷ кардани деҳқонони фақир воситаи худаш мебошад, муносиб надида,— худи Ҳамрохрафиқ ба афтодани заминҳояш дар дасти ҳамсоягонаш тоқат карда натавонистанашро пай бурда, намедонам бо маслиҳати кадом кас, ба шаҳр рафта бо ҷаноби Қорӣ созиш карда омадааст,— нонб барои хотирҷамъ кардани Арбоб илова намуд,— шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд. Ҳар вақт ба маблағи ба қарздодаи ин кас (Қорӣ-ишкамба) фоида ба болои фоида зам шуда қарздор адо карда натавонад, албатта заминро фурӯшонда пули худро мерӯёнанд. Дар он вақт ихтиёр ба дасти шумоён мешавад, ки ҳар касеро аз аҳолии деҳа муносиб бинетон, он заминҳоро ба ҳамон кас медиҳетон. Дар ҳар ҳол аз расидани қадами ҷаноби Қорӣ ба деҳаатон на шумо ва на дигар калоншавандагони ин ҷо зарар намебинетон, ин кас одами дароздасти бобаракат мебошанд.— Нонб дар охири суханаш пурсид: — Ҳамсоязамини Ҳамрохрафиқ кист?

— Арбоби деҳаи Сангсабз — Арбоб Рӯзӣ,— гуфт дар ҷавоб Арбоб Ҳамид ва Арбоб Рӯзиро, ки дар ҳамон вақт аз дарвоза даромада омада истода буд, нишон дода илова намуд:

— Ана, худашон ҳам омаданд!

* * *

Дар вақти ба пеши шаҳсуфа расида омадани Арбоб Рӯзӣ, барои эҳтироми ӯ суфанишинон ҳамагӣ аз ҷо бархостанд. Ӯ ба рӯи суфа баромада бо нонб ва Қорӣ-ишкамба ва бо одамони нонб ягон-ягон вохӯрдӣ карда ва дар охир бо соҳибхона мулоқот намуда, ба ҷое, ки ӯ аз худ болотар нишон дода буд, нишаст ва бо дигар калонони деҳа вохӯрдӣ накарда фақат ба сарҷунбонии сабуке иктифо намуд.

Одамони Арбоб Ҳамид аз пешкашҳои ба нонб овардан Арбоб Рӯзӣ як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз чида монда як дастархон фатири равғанизардиро, ки бар рӯяш чор дона мурғи бирьён буд, бар рӯи суфа бароварда ба пеши нонб бурда кушода гузоштанд.

Нонб ду мурғи бирьёнро дар пеши худ ва Қорӣ-ишкамба нигоҳ дошта он дуи дигарро ба дигарон дод, ки дар байни худ пора карда бихӯранд.

Ин кори нонб, шояд ба Қорӣ-ишкамба маъқул наафтода бошад, ки бо дасташ гӯшти дар пешаш истодаро порча-порча канда ба даҳонаш андохта истода чашмонашро аз ду мурғе, ки ба пеши ҳамаи аҳли маҷлис тақсим ёфта буд, намеканд, аз хӯрдани гӯшти он мурғон умедашро канда бошад ҳам, хӯрдани ҳасрати онҳоро давом медод.

Баъд аз хӯрда шудани мурғбирьёнҳо бар рӯи дастархон баррабирьён омад, ки думба ва гӯшти паҳлуи вай ҳам насиби Қорӣ-ишкамба ва нонб гардид...

Дар охир дастархон ғундошта шуд ва устухонҳои хоидашуда ба пеши саг партофта шуда, нонрезаҳо ба пеши мурғон афшонда шуданд, нонбурдаҳо ва устухонхои гӯшташон тамом канда гирифтанашударо ба деҳқонони фақир доданд, ки онҳо дар зери дарахтҳо ва деворҳо, гӯё, ба ин зиёфат тамошобин шуда сари ду по нишаста буданд, ҳатто Ҳамрохрафиқ ҳам, ки ин зиёфат ба шарафи тороҷ кардани ӯ ташкил ёфта аз тарафи нонб махсусан ҷеғ зада шуда буд, ба сари дастархон даъват нашуд.

* * *

Баъд аз таоми гарм дар вақти харбузахӯрӣ созиши байни Қорӣ-ишкамба ва Ҳамрохрафиқро нонб ба Арбоб Рӯзӣ, ки ба заминҳои Ҳамрохрафиқ чашм дӯхта буд, нақл кард ва пас аз ғундошта гирифта шудани пӯчоқҳои харбуза, нонб ба рӯи суфа баровардани Ҳамрохрафиқро амр намуд.

Ҳамрохрафиқ ба рӯи суфа баромада, дар гӯшае сар хам карда нишаст. Арбоб Ҳамид ба ноиб нигоҳ карда:

— Бар болои созише, ки дар байни ҷаноби Қорӣ ва Ҳамрохрафиқ шудааст, мо набудем. Марҳамат намуда бар пеши Арбоб Рӯзӣ он созишро ҳикоя кунед, то ки калону хурди деҳа шунида, аз воқеа хабардор шуда, шоҳиди зиндаи ин кор гарданд.

Ноиб баъд аз як бори дигар нақл кардани он созиш аз Ҳамрохрафиқ пурсид:

— Ту аз ҷаноби Қорӣ чанд танга қарз гирифтан мехоҳӣ?

— Намедонам, ман ҳаминро медонам, ки аз самоворчӣ панҷсад танга қарз доштам, он маблағ бо дурӯза фондааш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид.

— Яъне панҷсаду панҷоҳ танга қарз гирифтан мехоҳӣ? — ноиб боз пурсид.

— Ҳамин тавр!

— Барои дигар харҷҳо пул дорӣ?

— Ман як пули сиёҳ ҳам надорам!— Ҳамрохрафиқ ҷавоб дод ва илова карда пурсид:— Боз чӣ гуна харҷҳо ҳастанд?

— Ту хеле одами содда менамоӣ! — гуфт ноиб бо оҳанги таъна ба Ҳамроҳ нигоҳ карда,— аввал ин ки то хатро ба ҷаноби қозикалон мӯҳр кунонда аз Қорӣ пул гирифтанат боз як рӯз гузашта қарзи ту аз самоворчӣ ба панҷсаду ҳафтоду панҷ танга мерасад. Ҳамин тавр не?

— Ҳамин тавр! — Ҳамрохрафиқ ҷавоб дод.

— Охир ба Арбоб Рӯзӣ, ки ба сари кори ту лаълию дастархон карда бо пешкашҳои калон қадам ранҷа намуда омадаанд, магар «ҳаққи қадам»-гӯён бисту панҷ танга намедиҳӣ?

— Додан лозим аст! — Аз тарафи Ҳамрохрафиқ Арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

— Бо ин, маблағи даркориат ба шашсад танган расо расид. Магар ба Арбоб Ҳамид, ки барои баробар кардани кори ту зиёфати калоне тартиб додаанд ва арбоби деҳан худат буда соҳиби зиндаю мурдаат мебошанд, чил танга намедиҳӣ?

— Доданаш лозим аст! — Аз ҷониби Ҳамрохрафиқ. Арбоб Рӯзӣ ҷавоб дод.

— Бо ин маблағи даркориат ба шашсаду чил танга расид. Магар ба панҷ нафар калонони деҳаат, ки дар

ин маҷлиси хайр ҳозир буда, шоҳиди холиси ин додугирифт мебошанд, ба ҳар кадом дутангагӣ даҳ танга намедиҳӣ?

— Медиҳад!— Арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

— Акнун маблағи даркориат ба шашсаду панҷоҳ танга расид,— гуфт ноиб ва давом кард: — барои мӯҳронан ҷаноби қозикалон, котибонан ман ва хизматонан мулозимонам — ҳамагӣ дар як ҷо панҷоҳ танга намедиҳӣ?

— Барои мӯҳрона ва хароҷоти ноибхона ин кам аст!— гуфт Арбоб Ҳамид сухани ноибро бурида,— барои ин хароҷот ҳеҷ набошад сад танга доданаш лозим аст.

— Сад танга доданаш лозим аст! Лекин ман деҳқони меҳнатдӯст ва одами рост будани Ҳамрохрафиқро ба назар гирифта панҷоҳ тангаашро гузаштам ва умедворам, ки ӯ ин некии маро аз ёд набароварда, дар ҳаққи ҷаноби қозикалон ва ман дуо мекунад,— гуфт ноиб ва ба Ҳамрохрафиқ нигоҳ карда сухани худро давом дод:— бо ин панҷоҳ танга маблағи даркориат ба ҳафтсад танга расид. Мувофиқи созиши ту, ки бо ҷаноби Қорӣ кардӣ, ба ҳисоби ҳар сад танга дар моҳе шаш танга фонда, фоидаи ҳафтсад танга дар моҳе чилу ду танга ва дар соле панҷсаду чор танга мешавад. Агар ин маблағро бо тани пул, ки ҳафтсад танга буд, зам кунем як ҳазору дусаду чор танга мешавад.— Ноиб баъд аз ин ҳисоб ба шартҳои васиқа гузашта ба Ҳамрохрафиқ хитоб карда давом намуд:

— Инак ту аз ҷаноби Қорӣ ҳафтсад тангаи нақд гирифта фоидаи яксолаашро, ки панҷсаду чор танга мешавад, ба вай зам карда ба маблағи як ҳазору дусаду чор танга панҷ таноб заминатро бо байъи шаръӣ ба ин кас мефурӯшӣ. Агар дар охири сол ин маблағро тамоман адо намоӣ, хататро баргашта мегирӣ ва заминат мулки холис шуда ба дасти худат мемонад. Агар дар охири сол танҳо фоидаи пулро диҳӣ, ҳукми ин хат дар соли дуввум ҳам ҷорӣ мешавад ва дар соли саввум ва чорум ҳам шарт ҳамин аст. Ҳар вақт, ки аз додани фондан пул ё тани пул саркашӣ кунӣ, ҷаноби Қорӣ ҳақ доранд, ки заминро тамом аз дасти ту гиранд.

Ноиб баъд аз шарҳ додани ин шартҳо аз Ҳамрохрафиқ пурсид:

— Дуруст аст?

— Дуруст будагист,— гуфт Ҳамроҳрафиқ дар ҳолате ки аломати шубҳа ва норизой аз чеҳрааш ҳувайдо буд.

Баъд аз он ноиб аз Қорӣ-ишкамба пурсид:

— Шумо чӣ мегӯед?

— Ман ин ҳисоби шуморо нодуруст медонам! — гуфт Қорӣ-ишкамба бо қатъияти тамом.

— Чаро? — ноиб бо оҳанги тааҷҷуб пурсид.

— Чунки ман аз қарздорони шаҳрнам фоидан ҳармоҳаро дар охири ҳамон моҳ гирифта он маблағро боз ба касе ба фоида мемонам. Назар ба ҳисоби шумо чилу ду танга фоидаи моҳи якум ба Ҳамроҳрафиқ ёздаҳ моҳ бефоида мемонад, фоидаи моҳи дуввум даҳ моҳ бефоида мемонад ва ҳоказо, ки ин ба ман зарари калон аст.

Ноиб ин суханҳоро шунида аз тааҷҷуб баромада:

— Акнун фаҳмидам—гуфт ва илова намуд:— Аз рӯи ҳисоби шумо фоидаи фоидаи пулатон дар як сол чӣ қадар мешавад?

— Фоидаи фоидаи ин маблағ, ки назар ба ақидаи худам набераш мебошад, агар касрҳоро ба назар нагирифта, ҳисобро деҳқонфаҳм карда гӯям, дар як сол яксаду шасту панҷ танга мешавад.

— Яъне Ҳамроҳрафиқ аз шумо ҳафтсад танга нақд гирифта ба як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга хати қозӣ диҳад,— гуфт ноиб ва боз пурсид,— ҳамин тавр аст?

— Қариб ҳамин тавр аст, — гуфт Қорӣ, — лекин як ҳисоби нозуки дигар ҳаст, ки мувофиқи он, ба маблағи як ҳазору чорсад танга қарз додани Ҳамроҳрафиқ лозим меояд.

Ҳамроҳрафиқ то ҳол хомӯш нишаста буд ва оқибати кори худро дар натиҷаи ин ҳисобҳо, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, меандешид. Вақте ки ӯ сухани охирини Қорӣ-ишкамбаро шунид, ки натиҷаи охирини ҳисоби қарздорнаш будааст, якбора шӯрид, гӯё, ӯ ҳезуме буд, ки то ҳол кӯрдуд месӯхт ва бо вазидани боди тунде якбора шӯълавар шуд, аз ҷояш ҷаста бархоста ба аҳли маҷлис хитоб карда гуфт:

— Агар хонаи маро нияти сӯхтан дошта бошетон, якбора оташ зада сӯзетон, заминҳоямро фурӯхта байни худ тақсим карда гиретон, худамро аз деҳа ронда баро ретон! Агар бо инҳо ҳам дилҳотон ором нагирад, худамро бурда дар зиндони амир ҳабс кунонетон, ё ба дораш овезетон! Аммо ман ба ихтиёри худ ба ин навъ ҳисоб ва савдо розӣ шуда наметавонам!..

Ӯ, намедонам, боз чиҳо гуфтан мехост, аммо аз ғояти ҳаяҷон нафасаш гулӯгир шуд ва қафкҳои дар даҳонаш ҷамъшударо «туф-туф» карда хомӯш монд.

Аҳли маҷлис ба ин ҳолати ӯ қаҳқосзанон хандиданд ва баъд аз пасанда шудани хандаи умум Арбоб Ҳамид ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда сухан сар кард:

— Додарам, Ҳамроҳ!— гуфт ӯ нармона — розӣ нашавӣ, розӣ нашудан гир! Ҳеҷ кас туро розӣ шав гуфта зӯр накардааст, лекин хунатро вайрон накарда, дар ҷоят нишаста, суханони маро гӯш кун!

Ҳамроҳрафиқ «уф!» гӯён дар ҷои худ нишаста ба замин чашм дӯхт ва Арбоб Ҳаминд давом кард:

— Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардаам ё ин ки Арбоб Рӯзӣ ё эшони ноиб ё ҷаноби Қорӣ оварданд?

Ҳамроҳрафиқ ба ин саволҳо ҷавоб надод ё ин ки ҷавобе надошт ё ҷавоб дошта бошад ҳам, баъд аз паст шудани оташинаш ба ҷавоб додан ҷасорат накард, дар ҳар ҳол ба замин чашм дӯхта хомӯш истод.

Арбоб Ҳамид давом кард:

— Ба ман ҳамин қадар маълум аст, ки ту дар сайри гули сурх, вақте ки ба мазори Баҳовaддини Нақшбанд рафтагор шудӣ, ятими Арбоб Рӯзӣ Тӯрамурод ҳам ҳамроҳи ту рафт. Ту дар рӯзи дигар баргашта омадӣ, Тӯрамурод ҳамроҳи ту набуд. Чун аз ту чӣ шудан ва ба кучо рафтани Тӯрамуродро пурсиданд, «намедонам, дар роҳ аз ман ҷудо шуда ба як тарафи дигар рафт» гуфтӣ. Аммо дар байни мардум овоза шуд ки, гӯё, ту дар роҳ Тӯрамуродро кушта партофта, пули нақди дар дасти ӯ бударо гирифтай. Бо вуҷуди ин, на ман ва на Арбоб Рӯзӣ «гумон аз имон ҷудо мекунад», гӯён туро ба қозихона накашидем. Эшони ноиб ҳам фуқародорӣ карда болои ин корро пӯшондан хостанд. Лекин вақте ки ин хабар ба гӯши қозикалон ва миршаби Бухоро расид, онҳо ба дастгир кардани ту амр фармуданд. Ночор эшони ноиб туро дастгир карда ба шаҳр фиристоданд, бо тӯҳмати одамкушӣ дар зиндон афтодӣ. Гуноҳи ман ва Арбоб Рӯзӣ ҳамин шуд, ки чандин рӯз аз паси ту давида бо панҷсад танга хароҷот туро аз зиндон халос кардем, вагарна ту ё кушта мешудӣ ё даҳ ҳазор танга пули хун медодӣ ё ин ки якумрӣ дар зиндон монда мурда мерафтӣ...

— Гуноҳи дигари мо ин аст ки,— гуфт Арбоб Рӯзӣ сухани Арбоб Ҳамидро бурида,— дар миён шуда аз са-

моворчиҳ, козихона панҷсад танга хароҷоти аз зиндон халос кардани туро қарз бардошта додем.

— То ин ҷо маълум шуд, ки на ман ва на Арбоб Рӯзӣ ба ту бадӣ накарда будаем. Магар ба пеши ҷаноби Қорӣ туро мо фиристодем?— гуфта Арбоб Ҳамид аз Ҳамроҳрафиқ пурсид.

Ҳамроҳрафиқ, гӯё, ки ин суханонро нашунида бошад, чизе нагуфт ва чашмашро аз замин наканд.

— Магар туро ман ба пеши ҷаноби Қорӣ фиристодам? — гуфта пурсид ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда.

Ҳамроҳрафиқ боз ҷавобе надод.

— Ба ман нигоҳ карда ҷавоб деҳ, аз ту мепурсам, ки туро ба пеши ҷаноби Қорӣ магар ман фиристодам?— гӯён ноиб аз ҷояш нимхез шуда пӯписа кард.

— Не,— гуфт Ҳамроҳрафиқ, бе он ки чашмашро аз замин канад.

— Ба пеши ҷаноби Қорӣ туро кӣ фиристод? Бурро бурро ҷавоб деҳ!

— Худам рафтам,— гуфт Ҳамроҳрафиқ.

— Дурӯғ гуфтӣ! Ту ҷаноби Қориро кай боз мешинохтӣ?

— Имоми деҳаи мо, ки бо ҷаноби Қорӣ ошно будааст, «бо фоидаи кам қарз мегирӣ» ва аз гузаштани замонат ба дасти аҳли деҳа халос мешавӣ» гуфта ӯ фиристод,— гуфт Арбоб Ҳамид.

— Имомро ҷеғ занед! Ӯ чаро ба кори ин тӯҳматӣ ҳамроҳ шудааст? — гуфт ноиб.

— Мо барои ин кораш ӯро коҳиш карда будем, намедонам, ранҷида ё шарм дошта масҷидро партофта рафтааст?— гуфт Арбоб Ҳамид дар ҷавоби ноиб.

— Эҳтимол ба фоида фоида зам кардани ман ба ту нафорида бошад,— гуфт Қорӣ-ишкамба ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда,— агар ин тавр бошад ту ҳармоҳа фоидаро дар охири ҳамон моҳ чилу ду танга бурда ба ман дех, дар як сол аз яксаду шасту панҷ танга фоидаи барзиёд додан халос мешавӣ.

— Деҳқони хокпош дар ҳар моҳ пули нақдро аз куҷо меёбад? — гуфт Ҳамроҳрафиқ,— дар дасти ман пули нақд соле як бор дар вақти гандум ва харбузапазӣ меафтад.

— Ин тавр бошад, чаро шӯрида оташин мешавӣ? Дар хотир ор, ки маро аз корам мононда зорӣ карда ту ин ҷо овардӣ. Аз дасти ҳама ва аз ин ҷумла аз дасти

ман ҳам дод мегӯӣ. Агар аз қавлат гашта бошӣ, ман ҳозир баргашта ба шаҳр меравам. Дар он вақт ту медонию самоворчӣ.

Қорӣ-ишкамба ин суханҳоро гуфта ба баргаштан мухайё шудан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ аз қавлаш гаштан наметавонист, чунки қарзи самоворчӣ то як ҳафта— даҳ рӯзи дигар ба маблағе мерасид, ки ғайр аз заминро ба Арбоб Рӯзӣ фурӯхта қарзи ӯро адо кардан чораи дигаре намеёфт, бинобар ин бо забони хуш ба Қорӣ-ишкамба хитоб карда гуфт:

— Ҳаман ҳисоби шуморо ман фаҳмидам, ғайр аз қабул кардани онҳо чорае надорам. Аммо сию як танга, ки бе сабаби маълум ба болои як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга зам карда маблағи қарзи маро ба як ҳазору чорсад танга расондед, ба ман бисьёр алам кард.

— Ин маблағ ҳам бе сабаб нест,— гуфт Қорӣ-ишкамба,— ман дар шаҳр аз хонаи қарздорони худам ҳар рӯз ё рӯздармиён зиёфат мехӯрдам. Албатта ман аз шаҳр ба саҳро омада аз ту зиёфат талаб намекунам. Ана, ба бадали ҳамон зиёфат ман сию як танга зиёд кардам. Агар ту маро ҳар рӯз ё рӯздармиён, чунон ки қарздорони шаҳриам мекунанд, зиёфат мекардӣ харҷи барзиёди ту соле аз ҳазор танга бештар мешуд. Ман ба ту раҳм карда ҳамин хароҷоти вазнинро ба бадали сию як танга аз гардани ту бардоштам.

— Биёед, аз ин даъво гузаред,— гуфт Арбоб Ҳамид ба Қорӣ-ишкамба нигоҳ карда,— зиёфати марди деҳқон харбуза, тарбуз ва сабзию пиёз аст. Ҳамроҳрафиқ ба шаҳр барои фурӯхтани ҳамин чизҳо равад, аз ҳаминҳо як қисмашро бепул, ба ҷои зиёфат, бурда ба шумо диҳад.

Қорӣ-ишкамба розӣ шуд, ноиб васиқаро навишт ва ваъда кард, ки фардо ба қозихалон мӯҳр кунонда меорад. Ҳамроҳрафиқ фардо рафта васиқаро аз ноиб гирифта ба Қорӣ бурда дода пулро гирад, баъд аз додани қарзи самоворчӣ бақияашро ба Арбоб Ҳамид диҳад, ки ӯ мувофиқи қарордод ба касони дахлдор тақсим намояд.

* * *

Ноиб, одамони ӯ ва Қорӣ-ишкамба барои рафтан бархоста ба аспҳо савор шуданд. Аҳли маҷлис барои аз дарвоза гусел кардани онҳо дар канори роҳ

қатор истоданд. Чун дастан ноиб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омада:

— Тӯрамурод, ки ғоиб шудани ӯ сабаби ҳамин қадар хонавайрон гардидани Ҳамроҳрафиқ шудааст, ҳозир омад,— гуфт.

Ноиб ба ин хабар он қадар аҳамият надода, хатто худро ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, омман деҳқонон ҳаёҳуй бардоштанд ва аз ҳар тараф садо дардоданд, ки «бо омадани Тӯрамурод тӯҳмати беасл будани аз тарафи Ҳамроҳрафиқ кушта шудани ӯ маълум шуд. Акнун харочоти дар ҳабси Ҳамроҳрафиқ шударо аз ҳокимон гашта гирифтан лозим аст, то ки Ҳамроҳрафиқи бечора аз хонавайронӣ халос шавад...»

Аз миёна бисьёр фурсат нагузашта Тӯрамурод расида омада бо аҳолии деҳа аз як сар вохӯрдӣ кардан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ ба пеши ӯ давида рафта:

— Вохӯрдиро сонӣ мекунӣ, ҳозир бо ман омада худро ба ноиб нишон дода, гӯй, ки «ман туро накуштаам».

Тӯрамурод зуд омада ба ноиб салом дод ва Ҳамроҳрафиқ ба ноиб гуфт:

— Акнун худатон аз ин гап пурсед, ки «ман ӯро куштаа будаам ё ин ки аз кучо рафтани ӯ ман хабардор будаам, ё не?»

Ноиб хоҳам-нохоҳам аз Тӯрамурод пурсид:

— Ту ғоиб шуда кучо рафта будӣ?

— Ман,— гуфт Тӯрамурод,— панҷ сол дар хонаи Арбоб Рӯзӣ хизмат кардам. Ҷомаам нав ва шикамам сер нашуд. Дар ин миёна бемор шудани хоҳарамро, ки дар Азизобод афтода буд, шунидам ва аз Арбоб пурсидам, ки ба ман панҷ танга диҳад, то ки рафта хоҳарамро дида оям, надод. Ин кори Арбоб ба ман бисьёр сахт расид. Аз хизмати ӯ гурехтанро дар дили худ муқаррар кардам. Ҳарчанд дар роҳ хамроҳи Ҳамроҳрафиқ барочудо шудам, то ки Арбоб шунида аз дунболи ман кас фиристода маро ба даст надарорад. Вақте ки шунидам Ҳамроҳрафиқ бо тӯҳмати «кушандаи ман будан» ба зиндон афтодааст «ҳарчи бодо, бод!» гӯён барои халос кардани вай омадам.

— Тақсир арз дорам,— гуфта Арбоб Рӯзӣ ба ноиб наздик шуд.

— Чӣ арз доред? — ноиб пурсид.

— Мурдаҳои падар ва модари ин бачаро дусад танга харҷ карда ман гӯронидам. Худи ин бачаро хӯронда, пӯшонда, тарбия карда калон кардам, ки дар ин ҳам тахминан дусад танга харҷ шуд. Вақте ки ин бача калонтар шуд ба ҷои он, ки ба ман дастьёрӣ карда бо хизмати ночизонаи худ қарзҳои маро адо кунад, гурехта рафт. Илтимос дорам, ки ин бачаро ба ҳабс гирифта танбеҳ кунед, ки ба бачагони сарсаригарди дигар ибрат шавад. Ҳар гоҳ, ки сараш ба девор расида аз карда пушаймон шавад, ба ман оварда супоредаш, ки ба бадали қарзи мурдаҳои падар ва модараш ва қарзи худаш дар хонадонам хизмат кунад.

— Бисьёр хуб!— гуфт ноиб ба Арбоб Рӯзӣ ва ба одамони худ нигоҳ карда фармон дод:

— Дастони ин бачаро ба пушташ баста, дар ҷилави асп пиёда давонда бурда, дар зиндонхонаи ноибхона хабс кунед!

Ин фармон дарҳол ба амал омад. Дар вақти ба амал оварда шудани фармони ноиб омман деҳқонон, ки аз омадани Тӯрамурод ба умеди фонда расидан ба Ҳамроҳрафиқ шодмон шуда буданд, дар маҳбус шудани ӯ аз ҳад зиёд ғамгин гардида, «эвоҳ ки беҳ нашуд, батар шуд» гуфтанд. Аммо худи Тӯрамурод дар вақти баста шудани дастонаш механдид.

— Қасоне, ки дар сина дил доранд, аз маҳбус шудани ту хун мегирянд, ту чаро дар ин аҳвол механдӣ? — гӯён Ҳамроҳрафиқ аз Тӯрамурод пурсид.

— Ман ҳамин сол одами сисола шудаам, дар вақти ба хизмати Арбоб даромаданам ҷавони бисту панҷсола будам. Ғояташ ин аст, ки тақдир маро беришу мӯйлаб, яъне кӯса офаридааст. Ман дар ин механдам, ки бойҳои пештара меҳнат ва дастранҷи хизматгорони худро дузданд, хӯҷанни ман умри маро дуздида, маро «бача» мегӯяд. Аҷобати дигар ин аст, ки эшони ноиб ҳам ба сухани хӯҷаин даромада маро «бача» гуфтанд.

— Ҳанӯз аз даҳонат бӯи шир меояд, аммо ту худро сисола мегӯӣ?— гуфт Қорӣ-ишкамба. Аммо ноиб ин «забондарозии Тӯрамуродро» хомӯшона нагузаронида ба одамони худ фармуд, ки ӯро қамчинкорӣ карда, пеш андохта, аз байни мардум зудтар дур кунанд.

Ин фармони ноиб ҳам ба амал оварда шуд ва дастаи ноиб ҳам аз деҳа дур гардид. Аҳолии деҳан Бӯлмахӯрон, ки ба сабаби аспсаворони масхарабозонаи Қорӣ-

ишкамба дастан нонбро бо хаёҳуй ва ханда пешвоз гирифта буданд, ба сабаби хароб шудани хонан Ҳамроҳрафиқ ва ҳабс шудани ногаҳонии Тӯрамурод ба ғазаб омада дастан ӯро бо нафрату нафрин гусел карданд.

XIV

Дар саҳро роҳ ёфтани Қорӣ-ишкамба ба судхӯрони деҳот нафорид, хусусан Арбоб Рӯзиро, ки калонтарини судхӯрони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон буд, ба ғазаб овард. Ӯ наметавонист, ки аз Қорӣ-ишкамба арзонтар карда пул ба фоида монда, деҳқонони ба қарз мӯҳточро аз дасти вай зада гирад, дар ин кор ӯро аз як тараф ҳирси аз ҳад зиёди ӯ ба фонда, ки ба деҳқонон ҳар сад тангаро дар ҳар моҳ аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифта ба қарз медод, роҳ надиҳад, аз тарафи дигар сармояи нақдаи ӯ ҳам барои рақобат кардан бо Қорӣ-ишкамба барин одами серпул кифоя намекард. Ба болои ин, мақсади асосии ӯ аз судхӯрӣ заминҳон деҳқононро ба даст дароварда худи онҳоро ғулом кардан буд, ки бо фоидаи кам ин мақсадро ба даст даровардан бисьёр душвор буд ва дер ҳам мекашид. Ва ҳол он ки агар ӯ фоидаи пули худро аз Қорӣ-ишкамба арзонтар кунад ҳам, ачаб набуд ки деҳқонон боз ба дари Қорӣ-ишкамба раванд, зеро деҳқонон медонистанд, ки Қорӣ-ишкамба ба саҳро омада деҳқонӣ кардан наметавонад, бинобар ин ба замини онҳо чашм намедӯзад. Арбоб Рӯзӣ бошад, имрӯз ё фардо заминашонро аз дасташон зада мегирад.

Арбоб Рӯзӣ бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо сӯиқасд ҳам Қорӣ-ишкамбаро аз саҳро дур кардан наметавонист, чунки ноиби Қозикалон дӯсти наздики Қорӣ буда, ӯ метавонист дар ҳар ҳодиса дӯсти худро мудофиа ва муҳофиза кунад.

Арбоб Рӯзӣ як асп дошт, баъд аз чанд гоҳ боз аспи дигаре харид, ин аспони ӯ дар як собот баста мешуданд. Аввалҳо ин ду асп дар вақти чав ва алафхӯрӣ бо ҳам чанг карда, бо лагадкӯбии якдигар машғул шуда, ҳеч кадомашон аз хӯрок дуруст баҳра намебурданд. Рафта-рафта ин ду асп бо ҳам ром ва омӯхта шуданд, дар он вақт алаф ва чавро ёрона ва дӯстона мехӯрданд, ҳатто яке аз онҳо сер шавад ва дигаре машғули хӯрокхӯрӣ бошад, аспи сер гардан ва сағрии асперо, ки ба хӯрокхӯрӣ машғул буд, бо дандонаш дӯстдорона хорумол мекард.

Арбоб Рӯзӣ ду саг ҳам дошт, онҳо бо вучуди ин, ки аз хурдсолӣ дар як хонадон калон шуда бо ҳам ром буданд, ҳамин ки устухоне дар миёнаи онҳо партофта мешуд, бо ҳам чангу чидолро сар мекарданд ва ҳеч гоҳ осуда хӯрок хӯрда наметавонистанд, ҳатто баъзан чунон бо ҳам чангида сару рӯи якдигарро сахт мачрӯҳ мекарданд, ки ҳарду ҳам аз устухонхой маҳрум мемонданд.

Арбоб ана аз ҳамин хусусияти ҳайвонот дар муносибати худаш бо Қорӣ-ишкамба ибрат гирифт: ӯ дар дили худ мегуфт: «Агар ман бо Қорӣ-ишкамба дар байни худ муомилаи сагона кунем, ҳардуи мо ҳам аз дастранҷи деҳқонон дуруст фонда бурда наметавонем, агар мо муомилаи аспона кунем, ҳардуямон ҳам ба қадри иштиҳо бахраманд мешавем».

Ӯ бо ҳамин муҳокима ба пеши Қорӣ-ишкамба рафта бо ӯ созиш кард ва аз ӯ ба қарори ҳар сад танга дар моҳе се танга пул бардошта, ба деҳот бурда, ба деҳқонони мӯҳточ, заминашонро бо байъи шаръӣ хат карда гирифта, ба қарори ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз ҳашт то даҳ танга фонда гирифтан қарз додан гирифт. Аммо агар пулаш ба ягон деҳқон сӯзад ҳам, ин борро ба гардани Қорӣ напартофта худ бардоштан хост.

Бо ҳаман ин, гоҳо ҳирси сагонаи Қорӣ-ишкамба чӯш зада ба Арбоб Рӯзӣ: «Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга фонда мегирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт фонда мебаред. Ин аз инсоф нест» гуфта изҳори норизоӣ мекард.

Арбоб Рӯзи дар ҷавоб зиндагонии байнихудии аспон ва сагони худро нақл карда, «ҷаноби Қорӣ, дар муомила асп шавед, саг нашавед!» гуфта ӯро сокит мекард.

Дар ҳақиқат, Қорӣ-ишкамба аз созише, ки бо Арбоб Рӯзӣ кард, шод буд, чунки ба воситаи ӯ бе ҳеч ташвиш ва бими сӯхтани пул як қисми маблағҳояшро, ки дар банк бо фоидаи дар ҳар сол саде ба панҷ фоиз мехобиданд, ба дувоздаҳ баробари фоидаи аз банк рӯянда ба деҳот паҳн карда тавонист, ин бошад, орзуи якумрии ӯ буд.

Арбоб Рӯзӣ ҳам аз ин созиш хурсанд буд, чунки маблағҳои ғайри маҳдуди Қорӣ-ишкамбаро ба деҳот паҳн карда бисьёр заминҳоро бо байъи шаръӣ ба даст медаро-

вард ва дар фурсати муносиб он заминҳоро тамоман аз худ карданаш мумкин буд, зеро ӯ бо машварати ноиб васиқаҳои аз деҳқонон гирифтаннашро бо муддати муайян яксола ё дусола не, балки «нидатталаб» (дар вақти талаб ситонданаш мумкин) менависонд ва дар асоси он васиқаҳо метавонист, ки аз деҳқони фақир дар вақти тангии сол пули худро талабад ва дар сурати пулро адо карда натавонистани деҳқон замини ӯро аз они худ мекард.

Аввалин қурбони ин ду саги аспшуда Ҳамроҳрафиқ гардид, чунки бо илтимоси Арбоб Рӯзӣ Қорӣ-ишкамба дар як вақти тангии сол пули худро аз Ҳамроҳрафиқ талаб кард, ӯ дода натавонист. Бинобар ин ӯ панҷ таноб замини ба дах ҳазор танга арзандаи Ҳамроҳрафиқро ба Арбоб Рӯзӣ ба чор ҳазор танга фурӯшонда пули худро рӯёнид.

Азбаски дар ҳар сари чандгоҳ раги ҳирси сагонаи Қорӣ-ишкамба чунбида, ба фондаҳои меёфтагии Арбоб Рӯзӣ изҳори рашк ва ҳасад мекард, Арбоб хост ба болои як мурофиаи бо деҳқонон, ки дар хонаи худаш ташкил меёфт, Қорӣ-ишкамбаро ба сифати тамошобин иштирок кунонад, то ки вай бо чашмони худ дида бовар кунад, ки муомила бо деҳқонон чӣ қадар душвор буда, ба болои ин чӣ миқдор харҷи барзиёдро талаб мекардааст. Бинобар ин ӯ Қорӣ-ишкамбаро дар рӯзи мурофиа ба хонаи худ бурда меҳмон кард.

Фасли тирамоҳ буд, ҳаман ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон ҷамъ карда нагирифта буданд, ғӯза ва пахтаҳо шукуфта, сарҳои чуворихо ба тагалаклой гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пиёз барин сабзавоторо ба тамошои худ ҷалб мекарданд; харбузаҳои тирамоҳӣ ранг оварда, аз байни палакҳои расидаи ҳанӯз пажмурданашудаи худ бисьёр назаррабо менамуданд.

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз ба ҷои он, ки дар киштзор буда ба кори ҳосилғундорӣ машғул бошанд, дар пеши ҳавлии Арбоб Рӯзӣ гирд омада буданд. Онҳо, монанди он ки дар пеши мурдахона нидевор такья карда ғамгинона менишастанд, аммо аз дарун ҳавлӣ монанди мурдахонаҳо овози навҳа ва гирья шунида намешуданд, билакс, аз он ҳавлӣ, гӯё ки дар он

ҷо тӯй шуда истода бошад, садои шӯхӣ, бозӣ ва хурсандӣ мебаромад.

Дар ҳақиқат ҳам он рӯз дар ҳавлии Арбоб Рӯзӣ тӯй набошад ҳам, як знёфати тӯймонанде ташкил ёфта буд, гули сарисабади ин знёфат Қорӣ-ишкамба ва ноиби дар деҳаи Галаосиё бошандаи қозикалон — Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд. Дигар ҷои ин меҳмонхонаи васеъро одамони ноиб ва туфайлихӯрон, яъне калонони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон пур карда менишастанд.

Баъд аз хӯрда шудани таомҳо ва нӯшида шудани чойҳо ноиб ба Арбоб Рӯзӣ:

— Акнун сар кунем мешавад, рӯз ҳам рафт! — гуфт.

— Бисьёр хуб! — гӯён арбоб аз ҷояш бархоста аз токчаи меҳмонхона як сандукчаро гирифта аз даруни вай як бастаро бароварда оварда ба ноиб дод. Ноиб он бастаро кушод, даруни вай пур аз васиқаҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд.

Ноиб он васиқаҳоро аз назар гузаронида аз Арбоб пурсид:

— Магар ҳаман инҳоро ҳамин рӯз мебинем?

— Ҳамаашро ҳамин рӯз дида баромадан даркор аст,— гуфт Арбоб,— зеро агар баъзеаш дер монад ачаб нест, ки баъзе касон он қарздоронро аз роҳ бароранд, охир «одамро одам вайрон мекунад, заминро об» гуфтаанд.

Ноиб яке аз васиқаҳоро ба даст гирифта:

— Ин ба номи Мӯҳсин будааст,— гуфт,— аввали кор ҳаминро дидан мумкин аст?

— Не! — гуфт Арбоб ва эзоҳ кард,— Мӯҳсин дар ҳар ҷо «ман пули арбобро расондаам, то ӯро қасам надиҳам, дигар пул намедиҳам» гуфта гаштааст. Ӯ албатта, дар вақти мурофиа гапҳои пасту баланд хоҳад зад, ачаб нест, ки аз вай сабақ гирифта думчаи дигаронашон ҳам об гирад. Бинобар ин аз ҳама охиртар дидани кори ӯ маслиҳат аст.

Ноиб васиқаи дигареро ба даст гирифта:

— Ин ба номи Шодмон будааст, ҳаминро аввал бинем мешавад? — аз арбоб пурсид.

— Мешавад,— гуфт Арбоб,— пулеро, ки аввалин бор аз ҷаноби Қорӣ гирифтаам, ба ҳамин кас қарз дода будам, бинобар ин аввал ҳамин корро дидан муносиб аст, ки меваи пешпазаки дарахти пайвандии мо, яъне ба ҳам созиш кардани мо бо Қорӣ мебошад.

Нонб ба одамони худ барон мурофиа даровардани Шодмонро фармуд.

Яке аз мулозимони нонб як бўрьёча оварда дар беруни даре, ки нонб дар даруни меҳмонхона дар пеши он дар нишаста буд, паҳн кард ва Шодмонро аз байни одамоне, ки дар беруни дарвозаи арбоб қатор нишаста буданд, чеғ зада оварда, бар рўи он бўрьёча шинонд. Аммо деҳқонони дигар ҳам даромада ба болои сари Шодмон рост истоданд.

— Шумо ҳам баромада бар рўи бўрьён шариат дар паҳлуи муданалайҳатон нишинед!—гуфт нонб ба Арбоб.

— Магар баромада бар рўи бўрьё нишастани ман ҳам лозим аст? — гуфт Арбоб дудилона.

— Албатта лозим аст! — гуфт нонб.— Аз рўи шариат ҳар кас, ки бошад, дар вақти мурофиа дар паҳлуи ҳам нишастани тарафайн зарур аст.

Арбоб, гўё, ки ҳукми шариатро ва ичрокунандан ў нонбро масхара медошта бошад, бо лабханди истехзоомез, паси сар хорон-хорон, бо дили нохоҳам, аз чояш хесту аз хона баромада рафта дар паҳлуи қарздори худ Шодмон нишаст.

Нонб васиқаеро, ки дар даст дошт, аз назар гузаронида, ба мурофиачиён нигоҳ карда пурсид:

— Шодмон валади Юсуф кист?

— Ман тақсир! — Шодмон чавоб дод.

— Ту се сол аз ин пеш аз Арбоб Рўзӣ як ҳазор танга қарз гирифта будӣ, рост аст?

— Рост аст, тақсир!

— Ба бадали ҳамин як ҳазор танга бо байъи шаръӣ чор таноб заминатро фурўхта, ҳамон заминҳоро аз Арбоб ҳар моҳ ба ҳаштод танга ичора гирифта будӣ, рост аст?

— Рост аст, тақсир!

— Чунон ки дар ҳамин васиқа навишта шудааст, ту ваъда карда будӣ, гуфта будӣ, ки «ҳар вақт Арбоб пули худро талаб кунанд, медиҳам. Агар дар вақти талаби Арбоб ичораи замин ё ин ки тани пулро надиҳам, ё дода натавонам, ба супурдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам». Ин рост аст?

— Рост аст, тақсир?

— Ҳозир Арбоб пули худро бо яксола ичораи замин аз ту талаб доранд: «Агар Шодмон тани пул ё ичораи заминро надиҳад, заминҳоро ба ман гирифта диҳед!»

гуфта арз карданд. Ана, ҳозир бояд ту тани пулро бо ичораи яксолаи замин ба Арбоб диҳӣ, агар пул дода натавонӣ, бояд заминро супорӣ! Чӣ мегўӣ?

— Тақсир! — гуфт Шодмон,— ман дар муддати ҳамин се сол фондаи пули Арбобро...

— «Фонда» нагўй, «бадали ичораи замин» гўй! Чунки аз рўи шариат қозӣ ва нонби он даъвои фондаи пулро, ки «рибо» буда шариат додугирифти онро манъ кардааст, намепурсад. Бинобар ин дар васиқа бадали ичораи замин навишта шудааст,— гуфта нонб сухани Шодмонро тасҳеҳ кард.

— Хуб! — гуфт Шодмон,— бадали ичораи заминро дар вақт-вақташ дода омадам. Аз ғайри ин бо гови корни худ, бо хари худ, бо каланд ва доси худ ба корҳои деҳқонии Арбоб ёрӣ расондам. Ана ҳамин хизматҳои беминнати худро шафеъ оварда, аз Арбоб мепурсам, ки ба ман понздаҳ рўз мўҳлат диҳанд, то ки ман ҳосилоти заминҳоямро ғундошта қарзи он касро адо намоям.

— Чӣ мегўед Арбоб, понздаҳ рўз мўҳлат медиҳед?— нонб аз арбоб пурсид.

— Не! — гуфт Арбоб,— як рўз ҳам мўҳлат намедиҳам, ё пули маро ҳозир дар ҳузури шумо ба ман супорад ё заминашро!

— Муддаӣ мўҳлат намедиҳад, бояд ҳозир ё пул диҳӣ ё замин, дигар чорае нест! — гуфт нонб ба Шодмон.

— Ҳозир пули нақд надорам!

— Баъд аз понздаҳ рўз аз куҷо пули нақд меёбӣ?— нонб аз Шодмон пурсид.

— Як таноб рўяни сесола дорам, ки ҳосили вай қариб ба қарзи Арбоб мерасад; ба болои ин як таноб ғўза дорам, ки чаман барин шукуфтааст, ҳосили вай ҳам ба ниман қарзи Арбоб мерасад. Лекин фурсат даркор аст, ки ман ин ҳосилҳоро ғундошта гирифта фурўхта пул тайёр кунам.

— Биёед, понздаҳ рўз набошад, даҳ рўз мўҳлат диҳед! — гуфт нонб ба Арбоб, — то ки қарздор ҳосилоти худро ғундошта пул кунад.

— Не!— гуфт,— худо як аст, сухани ман ҳам як аст, як соат ҳам мўҳлат намедиҳам.

— Чора нест,— гуфт нонб ба Шодмон,— мувофиқи васиқа бояд ҳозир пул диҳӣ ё замин!

— Барои заминҳоро додан ҳам ҳосили онҳоро ғундошта гирифтанам даркор аст,— гуфт Шодмон.

— Тақсир арз дорам,— гуфт Арбоб ба нонб.

— Чӣ арз? Шумо марҳамат карда як бори дигар васиқаро хонда бинед! Агар дар вай навишта шуда бошад, ки «дар вақти заминро супурдан қарздор бояд хосилро ғундошта гирифта баъд аз он заминро супорад», дар он вақт ман рухсат медиҳам, ки Шодмон заминро холӣ карда диҳад, аммо агар дар васиқа ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро бо киштҳояш ҳозир ба дасти ман гирифта диҳед!

Нонб, баъд аз он, ки васиқаро боз якбори дигар аз назараш гузаронид, ба Арбоб нигоҳ карда:

— Дар васиқа ин гуна шарт набудааст,— гуфт ва ба Шодмон нигоҳ карда сухани худро давом дод: — Агар дар замин чизҳои манқул, яъне монанди каланд, табар, поза ва сипор чизҳои аз чое ба чое бурдашаванда дошта бошӣ, мегирӣ, аммо киштҳои заминро, ки ҳанӯз аз замин чудо карда гирифта нашудаанд, ба гирифтан ҳақ надорӣ. Бояд заминро бо ҳосилоти ғундоштанашудааш ба Арбоб супорӣ!

— Не, намесупорам! — гуфт Шодмон бо қатъият,— ман ба ин гуна ҳукми ноҳаққонаи нонсофона ва торочгарона итоат намекунам ва гарданамро аз сад чо буранд ҳам, гардан намедиҳам!

— Чӣ гуфтӣ? — гуфт нонб хашмгинона аз чояш нимхез шуда ва бозгашта нишаста,— ту ҳукми маро ё ҳукми шариатро ва ё ин ки талаби Арбобро «ноҳаққона, бенсофона ва торочгарона» гуфтӣ ё ин ки ягон чизи дигарро?

— Ҳукми кадом кас ва талаби кадом шахс, ки бошад, ин ҳукм ноҳаққона, бенсофона ва торочгарона аст!— гуфта Шодмон суханони нештараашро таъкид кард.

— Ин ҳукм албатта ноҳаққона, бенсофона ва торочгарона аст! — гӯён деҳқононе, ки аз кӯча омада ба болои мурофиаи Шодмон рост истода буданд, суханони ӯро тасдиқ карданд.

— Инҳо чӣ касонанд? — гуфта пурсид нонб аз одамони худ, деҳқонони ба Шодмон тарафдорӣ кардистодаро нишон дода:

— Инҳо ҳам аз Арбоб қарздор мебошанд ва навбати мурофиаи худро нигаронанд,— яке аз одамони нонб ба ӯ чавоб дод.

— Инҳоро зада аз суфа фуроварда, аз дарвоза баровардан пеш кунетон. Ҳар гоҳ, ки навбати мурофиаашон расад, ягон-ягон чеғ зада мешаванд. Ҳеч кас инҳоро «ба Шодмон вакили даъво шавед!» гуфта даъват карда ин чо наовардааст! — гӯён нонб ба мулозимони худ фармони қатъӣ дод.

Аммо одамони нонб аз ҳучуми деҳқонон тарсида, онҳоро назаданд, лекин бо забони хуш ва бо хушомадгӯӣ аз суфа фуромада, аз дарвоза бароварда фиристоданд ва баъд аз он, ки деҳқонон аз болои мурофиа дур карда шуданд, нонб ба Шодмон нигоҳ карда:

— Ҳукми шариат ба итоат кардан ва накардани ту нигоҳ накарда ичро мешавад: чор таноб замин бо ҳаман киштҳои ғундоштанашудааш аз они Арбоб Рӯзӣ шуд. Аммо ту ба сабаби он, ки шариатро, нонби қозикалонро ва одами мӯътабари мамлакат, яъне Арбоб Рӯзиро таҳқир кардӣ, гунаҳгор шумурда шуда ба ҳабс гирифта мешавӣ!— гуфт ва ба мулозимони худ нигоҳ карда фармон дод.— Ҳозир ин гунаҳгорро дар аспхонаи Арбоб ҳабс карда монед, бегоҳӣ ба нонбхона бурда, фардо хат навишта ӯро ба ихтиёри чаноби шариатпаноҳ эшони қозикалон мефиристонем!

Баъд аз ба ҳабс гирифта шудани Шодмон қарздорони дигарро ягон-ягон оварда мурофиа карданд. Қарздорони дигар, ки аз фочиаи ба сари Шодмон омада тарсида буданд, аз ҳукми нонб гардантобӣ накарда заминҳошонро бо ҳосилоташон ба Арбоб супурданд.

* * *

Навбати мурофиаи Мӯҳсин расид, нонб васиқаи дар бораи қарздории Мӯҳсин навишташударо аз назар гузаронида аз ӯ:

— Ту ду сол пеш, аз ин кас, аз Арбоб Рӯзӣ як ҳазору панҷсад танга қарз гирифта ба бадали он маблағ шаш таноб заминатро ба Арбоби мазкур бо байъи чонзи шаръӣ фурӯхта будӣ! Ҳамин тавр аст? — гуфта пурсид.

— Дуруст аст ки ман шаш таноб заминамро ба Арбоб ба бадали як ҳазору панҷсад танга бо байъи чонзи шаръӣ фурӯхта, чунон ки дар васиқа навишта шудааст, он заминҳоро аз Арбоб худ ба ичора гирифта будам ва то ҳамин сол пули ичораро дар вақташ дода омадам. Аммо як моҳ аз ин пеш тани пулӣ Арбоб як ҳазору панҷсад тангаро ҳам ба ин кас нақд супурда заминҳоямро аз

дасташон тамоман халос карда гирифтам,— ҷавоб дод Мӯҳсин.

— Тани пули Арбобро, ки бо пули иҷораи замин пурра адо карда будӣ, ҷаро васиқаи он заминҳоро аз дасти ин кас нагирифтӣ? — ноиб боз пурсид.

— Ман пулро ба Арбоб шабона дода будам ва дар ҳамон вақт васиқаамро ҳам талаб карда будам, аммо ин кас «шабона васиқаи туро аз байни васиқаҳо ёфта додан душвор аст, фардо дар рӯзи равшан ёфта медиҳам» гӯён маро бовар кунонда буданд. Фардои ҳамон шаб, ки ман васиқаамро аз ин кас талаб кардам, пули шабона гирифтаашонро инкор карданд ва ба болои ин «акнун дилам аз ту бад бурд, дарҳол пули маро ёфта деҳ ё заминҳоро ба ман супор!» гуфта маро танг кардан гирифтанд.

— Дар бораи додани пул шоҳид дорӣ? — ноиб боз пурсид.

— Пулро дар шаби торик дода будам, ба ғайр аз худо гувоҳ надорам,— гӯён Мӯҳсин аз кисабағалли худ як коғазро бароварда ба тарафи ноиб дароз кард. Мулозиме, ки ба болои сари мурофиакунандагон рост истода буд, он коғазро аз дасти Мӯҳсин гирифта ба ноиб дод:

Ноиб баъд аз он, ки он коғазро сар то по бодиққат аз назар гузаронид, ба Арбоб Рӯзӣ:

— Ин маҳзари дафъ аст. Мӯҳсин бо ин маҳзар даъво кардааст, ки пулро ба шумо додааст, аммо васиқааш ба дасти шумо мондааст ва аз қозии ислом талаб мекунад, ки васиқаи ӯро аз дасти шумо гирифта ба ӯ супорад. Дар бораи мувофиқи шариат будани ин даъвои Мӯҳсин дар ҳошияи маҳзар ривояти уламо навишта шуда, якчанд муфтиёни Бухоро он ривоятро «дуруст аст» гӯён бо мӯҳри худ тасдиқ кардаанд.

Ноиб баъд аз ин тафсилот аз Арбоб Рӯзӣ пурсид:

— Дар ҳақиқат шумо пули худро тамоман аз Мӯҳсин гирифта васиқаро дар дасти худ нигоҳ доштаед ё не? Чӣ мегӯед?

— Ман аз мурдани худ хабар дорам, аммо аз ин кор хабар надорам, яъне ман аз Мӯҳсин пули худро нагирифтаам,— Арбоб ҷавоб дод.

Баъд аз он ноиб ба Мӯҳсин рӯ оварда пурсид:

— Ту даъвои худро бо гувоҳ исбот мекунӣ ё Арбобро қасам медиҳӣ?

— Ман аз исботи даъвои худ очиз мебошам, Арбобро қасам медиҳам, агар Арбоб қасам хӯранд, ки аз ман пулашонро нагирифтаанд, ман дар ҳузури шумо пули ин касро дубора дода васиқаи худро меситонам.— Мӯҳсин ҷавоб дод.

Ноиб қарор дод, ки ин даъво то ҳафтаи оянда мавқуф гузошта шавад, агар то он вақт тарафайн бо ҳам созиш накунанд, Арбобро савганд дода, пас аз он пули он касро аз Мӯҳсин хоҳад рӯёнид...

* * *

— Ба шумо ҳам, ба шариати шумо ҳам бовари кас намонд! — гуфт Арбоб дар вақте, ки баъд аз мурофиа карданаш бо Мӯҳсин аз бӯрьёи шариат бархоста ба меҳмонхона даромад.

— Чаро-чаро? — ноиб бо оҳанги изтироб ва бо як навъ хиҷолатмандӣ аз Арбоб пурсид.

— Охир, шумо ҳамеша мегуфтед, ки «шариат дар дасти мо аст, мо метавонем онро ҳар вақт ба манфиати шумо кор фармоем», имрӯз чӣ шуд ки шариатро ба фоидаи Мӯҳсин кор фармудед?

— Дуруст аст ки,— гуфт ноиб — ман «шариат дар дасти мо аст» гуфтаам, аммо ҳеҷ гоҳ нагуфтаам ки «шариат дар дасти ман аст». Охир, ғайр аз ман ҳам соҳибони шариат ҳастанд, онҳо муфтиҳо мебошанд. Ана ҳамин муфтиён ба Мӯҳсин як роҳ ёфта додаанд. Албатта онҳо ин роҳро ба ӯ арзон нафурӯхтаанд, охир, барои онҳо ҳам аз болои шариат нон хӯрдан лозим аст. Агар ман ривоят—маҳзареро, ки муфтиҳо навишта мӯҳр карда ба дасти Мӯҳсин додаанд, напурсам, онҳо маро зинда нахоҳанд гузошт.

— Маълум мешавад ки,— гуфт Арбоб,—дар ҳафтаи оянда ҳам дар бурдани даъвои Мӯҳсин барои ман роҳе нест!

— Роҳ ҳаст,— гуфт ноиб,— ягона роҳе, ки барои шумо мондааст, қасам хӯрда пулатонро рӯёндан аст.

— Ман савганд нахоҳам хӯрд,— гуфт Арбоб.

— Чаро? Ва ҳол он ки бе ҳеҷ даркорӣ соате сад бор қасам мехӯред!

— Қасамҳое, ки аз ғайри қасд ва монанди суханҳои оддӣ аз даҳони кас мебароянд, ҳеҷ аҳамият надоранд. Аммо вақте ки одам дар бӯрьёи шариат нишаста дар пе-

ши қозӣ қасам хӯрад, мардум аз вай «қасамзада» гуфта мегурезанд ва аз вай нафрат мекунанд.

— Ман як роҳу равишеро медонам, ки — гуфт Қорӣ-ишкамба на ба вай ривояту маҳзари муфтиён мукобил истода метавонад ва на ба пулдор қасам меояд.

— Ҳамон роҳро ба ман нишон диҳед!— гуфт Арбоб Рӯзӣ ба Қорӣ-ишкамба.— Агар ман бо ҳамон роҳ рафта даъвои Мӯҳсинро бурда аз вай ниқори худро гирам, аз шумо то қиёмат миннатдор мешавам.

— Акнун дар даъвои Мӯҳсин бой додед, дар ин кор ғалабаро умед накунед,— гуфт Қорӣ,— аммо дар оянда дар муомила бо деҳқонон бо ҳамон роҳ рафтан лозим аст.

— Вай роҳ кадом аст? — Арбоб пурсид.

— Агар ҳар фондаеро, ки аз он роҳ ёбед, бо ман баробар тақсим карданро ваъда диҳед, ман он роҳро ба шумо нишон медиҳам,— гуфт Қорӣ-ишкамба.

— Бисьёр хуб, ман ҳазор бор ва дар ҳузури ноиби ҷаноби қозикалон ба шумо ваъда медиҳам, ки ҳар фондаи аз он роҳ ояндаро бо шумо баробар тақсим кунам.

— Ин роҳ, роҳи вексель аст, баъд аз ин дар додугирифт бо қарздорон ба ҷои васиқаи қозӣ вексели русиро ба кор бурдан даркор аст,— гуфт Қорӣ-ишкамба ва барои баргаштан ба шаҳр омода шудан гирифт...

XV

Баъд аз мурофиа Қорӣ-ишкамба бо Арбоб Рӯзӣ дубора сохиши нав карданд, ин сохиш дар бораи бо вексель муомила кардан буд. Мувофиқи ин сохиши нав ҳар фондае, ки аз роҳи векселбозӣ ба дасти Арбоб дарояд, бояд ниман он фонда ба Қорӣ дода мешуд. Вазифаи Қорӣ дар ин кор — дар муомилаи векселӣ ба Арбоб раҳбарӣ кардан ва роҳи додугирифт бо векселро ба ӯ нишон додан буд.

Ба сифати самараи аввалини ин сохиш бояд Қорӣ-ишкамба Мӯҳсинро ҳам ба доми вексель мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Мӯҳсинро ба Арбоб гирифта медод. Бинобар ин Қорӣ-ишкамба дар вақти аз саҳро баргаштан ба Мӯҳсин вохӯрда худро ба ӯ аз Арбоб норозӣ вонамуд:

— Арбоби ноинсоф як ҳазору панҷсад тангаро аз ман ҳар сад танга дар моҳе бо се танга фонда қарз гирифта, ҳамон маблағро ба ту ҳар сад танга дар моҳе бо нӯҳ танга ба қарз додааст.

Магар аз ин ҳам зиёдатар ноинсофӣ мешавад, ки ман дар ҳар сад танга дар моҳе ба се танга қаноат карда гардаму ӯ аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга мехӯрад. Беинсофии Арбоб ба дараҷае расидааст, ки аз ҳар сад танга дар моҳе ба нӯҳ танга фонда қаноат накарда, мехоҳад ки заминҳоятро ҳам аз дастат зада гирад.

Қорӣ-ишкамба, баъд аз он, ки ранҷиши худро аз Арбоб Рӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Мӯҳсин исбот кард, ба ӯ тавсия кард, ки ҳар гоҳ ба пул мӯҳтоҷ шавад, рост пеши ӯ равад....

Мӯҳсин, баъд аз ғалабаи пурраш ба Арбоб Рӯзӣ шаҳр рафта ба Қорӣ-ишкамба вохӯрд. Қорӣ ӯро хуш қабул намуда чӣ шудани натиҷаи кори охирини ӯро бо Арбоб пурсид.

— Чӣ мешуд?— гуфт Мӯҳсин дар ҷавоб,— ба Арбоб қасам омад, вай аз савганд хӯрдан саркашӣ кард, бинобар ин ноиб ба фондаи ман ҳукм карда, даъвои ӯро беасос шумурд ва васиқаи маро аз вай гирифта ба ман дод.

— Соз кардӣ! — гуфт Қорӣ бо оҳанги таҳсин ва аз вай пурсид,— дар ин кор чанд танга харҷ кардӣ?

— Ба ҳар муфтӣ дусадтангагӣ — ба чор муфтӣ ҳаштсад танга сарф кардам.

— Бояд ба ноиб ҳам ягон чиз дода бошӣ?

— Албатта,— гуфт Мӯҳсин,— «аробаи равған карданашуда ҳаракат намекунад» гуфтаанд, бо дусад танга гулӯи ноибро ҳам равған кардам. Дар асл мурофиаро то як ҳафта дер монондани ноиб ҳам барои «хориши гулӯяш» буд.

— Маълум мешавад, ки як ҳазор танга харҷ карда аз як ҳазору панҷсад танга ба Арбоб додан халоос шудӣ.

— Агар ба кор рӯякӣ нигоҳ кунем, ҳамин тавр аст,— гуфт Мӯҳсин,— лекин ғалабаи ман дар ин аст, ки заминҳоямро аз дасти Арбоб халос карда гирифтам, ӯро дар миёнаи дӯсту душман сарпаст кардам ва одамон бифаҳмиданд, ки «сангзанро сангшикан» ҳам будааст. Вагарна он як ҳазор тангае, ки ман ба ин кор қарз карда харҷ намудам, бо фондааш кайҳо аз як ҳазору сесад танга зиёдтар шуд.

— Ин маблағро аз кӣ ва бо чӣ қадар фонда қарз гирифтӣ?

— Аз як касе, ки дар ривоятфурӯшӣ дар байни муфтиён ва ривоятталабон миёнаравӣ мекунад, ба қарори дар ҳар рӯз даҳ танга фонда додан, қарз гирифтам.

— Ӯҳ, ӯҳ,— гуфт Қорӣ-ишкамба афсӯсхӯрон,— ба ин фондаи вазнин чӣ тавр тоб овардӣ ва чаро аз аввал ба пеши ман наёмадӣ?

Афсӯсхӯрии Қорӣ-ишкамба зоҳиран барои ба гардани Мӯҳсин афтидани ин гуна бори вазнин бошад ҳам, дар ҳақиқат ӯ дар оташи ҳирсу ҳасад месӯхт ва барои дар даҳони худаш надаромадани ин луқмаи равғанин афсӯс мехӯрд.

Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки дар вақти гуфтани он суханони афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фондан сангиниро ҳисоб карда медид.

— Ман чӣ донам? Ман шуморо бо Арбоб Рӯзӣ дӯсти наздик медонистам, бинобар ин шумо маблағеро ки бар зидди ӯ харҷ мешавад, бояд қарз надиҳед гуфта меандешидам.

— Аввал он ки судхӯр бо судхӯр дӯст намешавад, инҳо монанди сагу гурба ҳамеша ба якдигар душман мебошанд ва ба болои устухон меҷанганд, дуввум он ки ба ман ба ҳар сад танга ҳар моҳ се танга фонда дода аз деҳқонон аз ҳашт то даҳ танга фонда гирифтанашро намеписандидам, чунки ин кори ӯ, ҳам дар ҳаққи ман ва ҳам дар ҳаққи деҳқонони фақир ноинсофӣ буд.

— Агар шумо ба ман некӣ кардан хоҳед, ҳоло ҳам вақт нагузаштааст,— гуфт Мӯҳсин,— агар шумо ба ман бо фондаи сабук қарзи дарозмуддаттар диҳед, аз фондаи он ривоятфурӯш халос мешавам.

— Барои аз қарзи он ривоятфурӯш халос шуданат чанд танга даркор аст?

— Ҳамин рӯз қарзи ман аз вай ба як ҳазору сесаду даҳ танга расид, фардо боз даҳ танга зиёд мешавад. Шумо инак ба ҳамин эҳтиёҷи ман нигоҳ карда ба ман қарз диҳед!

— Ин тавр бошад якбора як ҳазору чорсад танга гир! Агар ин маблағ аз қарзат зиёдатӣ кунад ба ягон масрифи дигарат сарф мекунӣ.

— Фоидаашро чӣ қадар талаб мекунед?

— Аз фоидае, ки ба Арбоб Рӯзӣ додӣ чор танга камтар, яъне дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга панҷ танга фонда медиҳӣ. Лекин муддаташро ҳамин вақт муайян кардан зарур аст.

— Ман умедворам, ки соли оянда дар вақти ҳосилғундорӣ қарзи шуморо бо фоидааш адо намоям.

— Яъне баъди як соли комил.— Қорӣ-ишкамба аз рӯи сухани Мӯҳсин мӯҳлати адои қарзи худро муайян кард.

— Оре, баъд аз як сол,— Мӯҳсин тасдиқ намуд ва пурсид,— акнун чанд таноб заминамро ба номи шумо бо байъи шартӣ васиқа карда биёрам?

— Барои ман васиқаи қозихона ҳам лозим нест, заминат ҳам, ба ман фондаи яксоларо ба тани пул зам карда мувофиқи он маблағ вексель диҳӣ басандааст.

Мӯҳсин аз ин суханони Қорӣ-ишкамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид; хурсанд шуд, зеро дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин ҷумла Арбоб Рӯзӣ ба заминҳои вай чашм дӯхта буданд, Қорӣ-ишкамба «ба ман заминат даркор нест» мегӯяд; дар тааҷҷуб афтод, чунки Қорӣ-ишкамба ба ӯ боварӣ карда бе васиқаи қозихона қарз додан мехоҳад; тарсид, чунки имрӯз аз Қорӣ-ишкамба ҳуҷҷати дар умри худ нашунидаашро (векселро) шунид. «Векселаш чӣ бало бошад, мабодо дар зери ин коса нимкосае бошад, мабодо кори маро ин вексель бадтар кунад» гӯён дар дили худ меандешид ва гоҳо дар дили худ худро тасаллӣ медод: «На ин ки як Қории қуррон панҷ вақт намозхон дар ҳаққи як деҳқони меҳнатдӯсти дар роҳ монда бадандешӣ кунад, хусусан дар вақте ки ӯ Арбоб Рӯзӣ ва судхӯри ривоятфурӯшро «Ноинсоф!» гӯён дашном медиҳад, на ин ки худ аз онҳо ҳам бадтар ноинсофӣ кунад...»

Қорӣ-ишкамба аз ғарқ шудани Мӯҳсин ба фикру андеша, пай бурд ки ӯ дар шубҳа афтодааст, барои хотирҷамъ кардани вай гуфт:

— Ман ба бечорагии ту раҳм карда васиқаи қозихонагӣ, ки харҷи бисьёр дорад, аз ту талаб намекунам, дили ман ба ту чунон пур аст, ки мехостам ба ту бе ҳеҷ гуна ҳуҷҷат қарз диҳам, аммо аз он ҷо, ки вексель дар муомилаи ман бо банк ба ман даркор мешавад, аз ту вексель гирифтан хостам. Ту аз ин кори ман бадгумон нашав!

Бо ҳамаи ин шубҳаи Мӯҳсин ҳанӯз бартараф нашуда буд, бинобар ин аз Қорӣ-ишкамба пурсид:

— Вексель барои муомилаи шумо бо банк чӣ даркорӣ дорад?

— Чунки масалан ман аз ту ба ду ҳазор танга вексель гирам ва агар он векселыро ба банк бурда гарав монам, аз болои вай, банк ба ман як ҳазор танга қарз медиҳад, ман метавонам, ки он маблағро ба як дарди ҳуд даво кунам. Аммо банк як ҷувол васиқаро ба як пул ҳам ба гарав намегирад.

Мӯҳсин бо ин эзоҳи Қорӣ-ишкамба як дараҷа аз шубҳа баромада ба вексель додан розӣ шуд, ва:

— Барои вексель дода пул гирифтан кадом вақт оям? — гуфта пурсид.

— Фардо пагоҳӣ биё!— гуфт Қорӣ-ишкамба ва аз вай пурсид,— барои ба вексель даст мондан хату савод дорӣ?

— Не, хату савод надорам!

— Хуб, зарар надорад, дар пеши нотариус аз ҷониби ту ягон кас даст мемонад...

* * *

Қорӣ-ишкамба Мӯҳсинро бо ҳуд гирифта ба Қогон бурд ва дар он ҷо пули вексель, хароҷоти нотариус, музди дасти бо илтимоси Мӯҳсин дар вексель имзокунанда ва фондаи яксолаи як ҳазору чорсад тангае, ки ба Мӯҳсин қарз медод,— ҳамаро ҳисоб карда маблағи қарздории ӯро ба ду ҳазору чорсад танга расонид ва ин маблағро ба сӯми русӣ гардонда ба маблағи сесаду шаст сӯм аз Мӯҳсин вексель гирифтанро муқаррар кард ва ба банк даромада мувофиқи маблағи мазкур вексель харида баровард. Баъд аз он як шахси хату саводнокро ёфт, ки ӯ аз ҷониби Мӯҳсин дар вексель имзо кард.

Қорӣ-ишкамба, Мӯҳсин ва одами имзокунанда — ҳар се бо ҳам ба пеши нотариус даромаданд. Дар он ҷо дар ҳузури нотариус он шахс бо илтимоси Мӯҳсин, бинобар хату савод надоштани ӯ, вексели сафеди бетаърихи сесаду шастсӯмиро имзо кард ва нотариус он имзоро бо мӯҳру имзои ҳуд тасдиқ намуд.

Қорӣ-ишкамба баъд аз додани харҷи нотариус ва музди дасти имзокунанда аз нотариусхона баромада вексели сесаду шастсӯмиро гирифта ба ӯ як ҳазору чорсад танга, яъне дусаду даҳ сӯм пули нақд дода гуфт:

— Дидӣ, ки вексель чӣ тавр ҳуҷҷати беташвиш будааст, барои вексель дода пул гирифтан на ба қозикалон

мӯҳрона, на ба мирзои ӯ котибона, на ба мулозимаш хизматона, на ба ноиб ноибона ва на ба Арбоб ва калонтарони деҳа ширинкома — кӯтоҳ карда гӯем ҳеҷ як харҷи барзиёд кардан лозим намеояд ва инчунин барои вексель додан заминро ба гарав мондан ҳам даркор намешавад...

Қорӣ-ишкамба баъд аз он, ки «хубиҳои вексель»-ро шарҳ дод, сухани худро давом кунонда гуфт:

— Ман бо ин ҳуҷҷати беташвиш метавонам, ки ба ҳар кадоми деҳқонони ба пул мӯҳтоҷи деҳот қарз дода онҳоро аз чанголи Арбоб Рӯзӣ барин судхӯрон, ки ба заминашон чашм дӯхтаанд, халос кунам. Ин ҳолро ба ҳамсоягон ва дӯстони ҳуд хабар деҳ!

— Хуб, хабар медиҳам,— гӯён Мӯҳсин аз Қорӣ-ишкамба ҷудо шуда рафт.

* * *

Баъд аз ду моҳи аз Мӯҳсин вексель гирифта ба ӯ қарз додани Қорӣ-ишкамба дар деҳаи Сангсабз дар ҳавлии Арбоб Рӯзӣ як зиёфати на он қадар калон ташкил ёфта буд. Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қорӣ-ишкамба, Мирзохӯҷаи ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт.

Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд, ки пештар дар он ҷоҳо дида нашуда буданд: яке аз он ду кас як одами тахминан чилсолаи миёнақади сабзиначеҳра буд, ки ришаш бар хилофи расми мардуми Бухоро як қадар кӯтоҳ карда шуда буд ва мӯйлабаш ҳам аз мӯйлабҳои одамони Бухоро дарозтар ва ғулитар буда лабонашро пӯшонда меистод.

Ҷоман рӯйпӯшии ин одам сипоҳиёна нақшкалону зеҳкалон буда саллааш монанди амалдорони Бухоро сафеду шалғамӣ баста шуда буд, аммо либоси таҳпӯшаш монанди костюми европагиҳо буда, ба пояш мӯзаи хироми бухороидӯхт дошт.

Дигаре аз ин ду одам зардчаранг, ришу мӯйлабаш тамоман тарошида, мӯйсараш дароз гузошташуда буда, пӯшокаш тагу рӯй европагӣ буд. Қомати ин одам баланд бошад ҳам баданаш камгӯшт ва миёнаш борик менамуд.

Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфатҳои пештара фарқнок буд, дар миёнҷои хона як чорпояи баландиаш ниморшинӣ гузошта шуда буд ва бар рӯи ин чорпоя як дастархони сафед паҳн карда, бар рӯи вай хӯрданиҳоро батартиб ниҳода буданд.

Таоми ин зиёфат аз зиёфати пештара кам фарқ дошт: дар пеши Қорӣ-ишкамба, нонб ва одамони ӯ монанди пештара гӯштбирьён, мурғбирьён, баррабирьён, палави сергӯшту равған ва монанди инҳо хӯрданиҳои маҳаллӣ бошанд, дар пеши он ду меҳмони нав монанди котлета, жаркое ва дигар таомҳои гуногуни европагӣ буданд. Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида бо чангча гирифта мехӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо ду шиша шароб менистод. Ба шиками ин шишаҳои шароб коғазҳои зарҳалдори часпондашуда буда, бар он коғазҳо накши панҷситораи заррин ва дар зери он ситораҳо бо ҳарфҳои заррин навиштае менамуд, ки ба ҳарфҳои арабӣ монандӣ надошт.

Қорӣ-ишкамба бо вуҷуди он, ки аз ҳама пештар ба таом даст бурда кӯшиш дошт, ки аз дигарон бештар хӯрад, чашмонашро аз он шишаҳо намеканд. Вақте ки меҳмони нимевропагипӯш яке аз он шишаҳоро ба даст гирифта навиштаи вайро аз назар мегузаронид, Қорӣ-ишкамба аз ӯ:

— Вай чист? — гуфта пурсид.

— Ин коньяк аст,— гуфт он меҳмон.

— Коньяк чист?— Қорӣ-ишкамба боз пурсид.

— Ин дору аст, ин доруест, ки ба одамони пир қувват медиҳад ва иштиҳои монанди шумо касонеро, ки ба хӯрдан ҳавас доранд, мекушояд,— гуфт ӯ ва даҳони шишаро кушода, дар ду қадаҳ барои худ ва шариконаш шароб кашида аз Қорӣ пурсид,— агар хоҳед, барои шумо ҳам як пиёла аз ин дору кашида диҳам?

— Барои кушода шудани иштиҳои ман дору даркорӣ надорад ва агар рухсат диҳед, ба таоми повурии шумо шарик мешавам!— гуфт Қорӣ-ишкамба. Аммо ба ҷавоби он меҳмон мунтазир нашуда ниман таомҳои ба пеши онҳо истодаро ба рӯи табақи палав бо дасти ошолуди худ гардонида дигар ба касе ҳарф назада хӯрдан гирифт...

* * *

Баъд аз ба поён расидани хӯро-хӯр ва нӯшо-нӯш, нонб ба меҳмони нави европагилибос:

— Акнун корро сар кардан даркор аст! — гуфт.

— Сар кардан даркор аст, вақт ҳам рафт!— он меҳмон сухани нонбро таъкид карда ҷавоб дод.

— Мӯҳсин, Сафаралӣ, Пӯлод, Темур ва дигар қарздоронро ҷеғ зада биёред! — гуфта нонб ба одамони худ фармон дод.

Меҳмони нави нимевропагипӯш портфели худро кушода аз даруни вай, ки пур аз вексельҳои таҳ ба таҳ гузошта шуда буд, якчанд вексельро ҷудо карда бароварда дар зери зонуи худ ниҳод.

Одамони нонб қарздоронро ба рӯи суфа бароварда ба пеши даре, ки нонб дар даруни вай нишаста буд, қатор карданд. Ин ҳолро дида одами нимевропагипӯш ба одамони нонб:

— Ин ҷо қозихона ё ин ки нонбхона нест, онҳоро дар меҳмонхона ба пеши мо гирифта дароед! — гуфт.

Баъд аз он ки одамони нонб қарздоронро ба меҳмонхона дароварда дар рӯ ба рӯи меҳмонони нав қатор шинонданд, одами нимевропагипӯш як вексельро ба даст гирифта, баъди аз назар гузарондани вай, ба қарздорон нигоҳ карда пурсид:

— Мӯҳсин кист?

— Ман! — Мӯҳсин ҷавоб дод.

— Ту аз ҷаноби Қорӣ Исматулло сесаду шаст сӯм пул гирифта будӣ, ҳозир Қорӣ пули худро талаб мекунанд. Қарзатро дарҳол адо карданат зарур аст.

— Ман,— гуфт Мӯҳсин аз ҷаноби Қорӣ дусаду даҳ сӯм пули нақд гирифта будам, фоидаи яксолаи ин маблағро бо харҷи вексельдиҳӣ, ки ҷамъ яксаду панҷоҳ сӯм шуда буд, ба болои он пули нақд зам карда ба сесаду шаст сӯм вексель дода будам. Қарзеро, ки ба фоидаи яксолааш зам шудааст, ман чӣ навъ дар ду моҳ адо мекунам?

— Суханро бисьёр дароз накун! — гуфт одами нимевропагипӯш,— сесаду шаст сӯми дар ин вексель навишташударо дарҳол медиҳӣ ё не? Бо як калима ҷавоб дех!

— Қарзеро, ки яксола фоидааш ба вай зам шуда-

аст, ман чӣ гуна дар ду моҳ медиҳам?— Мӯҳсин ҷавоби аввалии худро такрор кард.

— Дар вақте ки ту вексельро даст монда дода будӣ, дар вай мӯҳлати дар кадом вақт адо кардани қарз навишта нашуда будааст, бо ин вексель ҷаноби Қорӣ ҳақ доштанд, ки дар ҳамон рӯз ё баъд аз як рӯзи вексельро имзо карданат қарзи худро талаб кунанд. Ҳоло ки то ду моҳ ин маблағро аз ту талаб карда нагирифтаанд, дар ҳаққи ту марҳамати калон аст, акнун ки талаб кардаанд, бояд дарҳол адо кунӣ!

— Охир ман магар дар ду моҳ фондан яксола медиҳам? — Мӯҳсин боз ҷавоби худро такрор кард.

— Дар ду моҳ фондан яксола медихи ё намедихӣ— ин ба мо дахл надорад, мо бояд сесаду шаст сӯми дар ҳамин вексель навишташударо ҳамин рӯз аз ту рӯёнда гирем. Закун ҳамин аст.

— Ин закуни ҳазрати импротур подшоҳи Русия аст, ин ҳукми шариат ва васикаи қозикалон нест, ки ту ба муфтиҳо пора дода маҳзари дафъ гирифта моли мардумро хӯрӣ! — суханони одами нимевропагиасӯиро Арбоб Рӯзӣ бо оҳанги аз Мӯҳсин ниқоргирӣ қувват дод.

— Вексели ҳазрати импротур ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам сӯрох карда мегузарад,— ноиб ба сухани Арбоб Рӯзӣ илова кард.

— Ин чӣ гуна бедодӣ аст, чӣ тавр ноинсофӣ аст, ки...

— Даҳонатро пӯш, ки забонат бурида мешавад! Ту закуни ҳазрати импротурро «бедодӣ ва ноинсофӣ» мегӯӣ, ҳозир мефармоям, ки забонатро аз комат кашида мепартоянд! — гуфт ноиб ғазаболудона.

— Вақтро нагузаронда молу мулки ин қарздорро бо торгӣ (бо музояда — савдои «кӣ зиёд мекунад») фурӯхтан даркор аст,— гуфт меҳмони европагиасӯш.

Баъд аз он ки молу мулки Мӯҳсинро бо савдои кӣ зиёд мекунад фурӯхта сесаду шаст сӯм рӯёниданӣ шуданд, Сафарали, Пӯлод ва дигар қарздоронро ҳам, ки бо маблағҳои гуногун қарздор шуда, фондан яксолаи он маблағҳоро зам карда вексели сафед дода буданд, пеш хонда, баъд аз саволу ҷавоб ба тарзи боло фурӯхтани молу мулки онҳоро ҳам қарор доданд.

Аз ҳама охир навбати пурсиши Темур расид. Темур як ҳафта пештар аз он рӯз, аз Қорӣ-ишкамба як ҳазор

танга қарз гирифта ба вай фондан дусолаи он маблағро зам карда ба ду ҳазору дусад танга, яъне ба сесаду сӣ сӯм вексель дода буд.

Темур дар пурсиш девонавор фарьёду фиғон кард, ӯ «ман дар як ҳафта фондан дусола намедиҳам, агар замини маро ба фурӯш монед, ҳам харидорро мекушам ва ҳам худро» гӯён дод мезад.

— Ман тарҷимони қозикалон дар даъвоҳои векселӣ мебошам,— гуфт ба Темур одами нимевропагиасӯш ва шахси европагиасӯбосро нишон дода,— ин шариати ман иҷрокунандаи ҳукми суди Қогон мебошанд,— ба монанди ту ваҳшӣ на бо закуни маданӣ, балки муомилаи ваҳшиёна кардан лозим аст! — гӯён Темурро дар зери зарбаҳои тозиёна гирифт ва баъд аз он ба одамони ноиб фармуд, ки ӯро дар ҳабс нигоҳ доранд...

Баъд аз ба поён расидани пурсиши қарздорон, ки ҳеҷ кадоми онҳо пули нақд дода натавонистанд, иҷрокунандаи ҳукми суд, тарҷимони қозикалон, ноиб бо одамонаш, Арбоб Рӯзӣ ва Қорӣ-ишкамба — ҳамагӣ ба саҳро ба сари заминҳои қарздорон баромаданд, ки онҳоро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурӯхта маблағҳои қарзи дар вексель навишташударо рӯёнанд.

Ба сари савдои «кӣ зиёд мекунад» бисьёр касон ҷамъ шуда бошанд ҳам, ғайр аз Арбоб Рӯзӣ ба музояда касе иштирок накард, бинобар ин заминҳоеро, ки ҳар танобашон аз ду ҳазор, то ду-дуним ҳазор танга арзиш доштанд, бо нархи чорсад-панҷсад тангагӣ ба Арбоб Рӯзӣ фурӯхта қарзи Қорӣ-ишкамбаро рӯёнданд.

Баъд аз тамом шудани музояда тарҷимон ба ноиб нигоҳ карда:

— Мо ҳозир ба деҳаи Харгӯш рафта корҳои векселии он ҷоро баробар карда дар бозгашт боз дар хавлии Арбоб меҳмон мешавем, то он вақт инҳо ҳисобҳои байнихудиро баробар карда ба мо нигарон шуда истанд,— гуфт ва бо иҷрокунандаи ҳукми суд ҳар ду дар фойтун нишаста ба тарафи Харгӯш раҳсипор гардиданд.

Баъд аз гусел кардани тарҷимон ва иҷрокунандаи ҳукми суд, Қорӣ-ишкамба ба Арбоб Рӯзӣ:

— Акнун ҳисоби байнихудиро баробар карданамон даркор аст,— гуфт.

— Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробар ношуда ҳаст?— гуфт Арбоб,— шумо ба воситаи вексель

пулҳои дирӯз ба қарздодаатонро имрӯз бо фондан яксола ва дусолаашон рӯёнда гирифтед, ман бошам заминҳоеро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамом, вассалом!», дар ин ҷо боз чӣ гуна ҳисоб нобаробар шуда монд?

— Охир шумо ба воситаи векселькозини ман заминҳоеро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаждаҳ ҳазор тангаро мепурсам.

— Он маблағ ҳаққи ҳалоли ман аст! — гуфт Арбоб.

— Ҳаргиз ин тавр нест,— гуфт Қорӣ-ишкамба,— магар шумо ба ман дар ҳузури нонб ваъда надода будед, ки фоидаи аз векселькозӣ рӯидаро бо ман баробар тақсим кунед? Шумо, Арбоб, ҷунон ки худатон гуфта будед, дар муомила саг нашавед!

— Магар шумо хароҷотҳои дигарро ба назар намегиред? — гуфт Арбоб.

— Чӣ гуна хароҷот?— Қорӣ-ишкамба, гӯё, ки аз ҳеҷ хароҷот хабар надошта бошад, бо тааҷҷуб пурсид.

— Ман,— гуфт Арбоб Рӯзӣ,— хароҷоти зиёфатро ба ҳисоб намегирам. Аммо ба ҷаноби нонб, ки бо одамонашон омада ба болои кори мо истодаанд, магар хизматона намедиҳем?

Нонб бо шунидани ин сухан сар ҷунбонда ба саволи Арбоб ҷавоби эҷобӣ дод. Қорӣ-ишкамба бошад, дар ҳузури нонб инкор кардани хизматҳои ӯро муносиб надида сокит монд.

Нонб ба сухан ҳамроҳ шуда:

— Ба тарҷимон ва иҷрокунандаи ҳукми суд ҳам пули арақ додан лозим аст.

— Магар барои онҳо коньяке, ки дар ин ҷо нӯшиданд, кифоя намекунад?— Қорӣ-ишкамба пурсид.

— Кифоя намекунад,— гуфт нонб ва илова кард,— онҳо, ки «мо дар бозгашт боз дар ҳавлии Арбоб меҳмон мешавем, ҳисоби байнихудиро баробар карда монанд» гуфтанд, маъниаш «барои мо пули нақд тайёр карда монанд» мебошад.

— Шумо забони онҳоро мефаҳмидед-а? — гуфт Қорӣ-ишкамба.

— Албатта мефаҳмам,— гуфт нонб.— Магар «забони гургонро гургон мефаҳманд» нагуфтаанд.

— Хуб, ба ин хароҷотҳо ҳам як ҳазор танга сарф

мешавад гӯем, ҳафдаҳ ҳазор танган боқимонда чӣ мешавад...

Нонб дид, ки ин ду судхӯр дар талоши фонда низоъ байни худро шиддат дода истодаанд, фоидаи Қорӣ-ишкамба ва фондан Арбобро якҷоя ҳисоб карда, хароҷотҳоро бароварда, фондан холисро дар байни онҳо бароҳоро баробар тақсим намуда, он ду судхӯри сагшудаистодаро «гургоштӣ» кунонд.

* * *

Дар рӯзҳои харбузапазӣ як шарикдарси Шӯркӯлнамон, ки деҳқонписар буд, моро ба сайри харбуза даъват карда бурд. Яке аз даъватшудагон як асп, дигаре як ароба ёфт, то ки мо ба саҳро ба ароба савор шуда равем. Аммо барои бастани ароба ба асп асбоб надоштем. Яке аз шариконамон як ҷоман кӯҳнаро ёфта оварда ба асп гарданбанд карда як арғамчинро ба ҷои тиркишу таҳкаш кор фармуда аспро ба ароба баст ва вазифаи аробакаширо ба ӯҳдаи худ гирифта бар зини асп нишаст, панҷ нафари дигарамон ба ароба савор шуда роҳи саҳроро пеш гирифтем.

Дар вақти рондани ароба маълум шуд, ки аробакаши мо ба ин кор ҳеҷ таҷриба надоштааст, бо ҳаман ин ӯ дар кӯчаҳои танги качу килеби шаҳри Бухоро аробаро гоҳ ба дарҳо ва гоҳ ба деворҳо зада аз шаҳр бароварда, чун дар он кӯчаҳои пурпечу тоб ӯ ба идора кардани асп қадаре таҷриба пайдо кард, баъд аз бародмадан аз шаҳр дар роҳи васеи рост аробаро як дараҷа ба хубӣ рондан гирифт.

Чун аз тарафи шарқи майдони Машқи Сарбоз, ки дар беруни дарвозаи Самарқанд воқеъ буд, ба роҳи Шӯркӯл даромадем, аробакашамон боз ҳам озодонатар аробаронӣ карду аз «тахассус» пайдо карданаш ба аробакашӣ ба шавқ омада, монанди аробакашони сертаҷриба бар зин якпаҳлу нишаста ба мо нигоҳ карда ширинкориҳо мекард ва гоҳо аспро тозиёна зада бо суръат ба ҳаракат дароварда худ сурудхонӣ менамуд.

Тарафи ғарбии роҳи мо майдони Машқи Сарбоз буда дар байни роҳ ва майдон заҳкаши пуробе буд, ки якунним метр бар ва ҳамин қадар ҳам чуқурӣ дошт, тарафи шарқии роҳ Дилкушо ном чорбоғи подшоҳӣ буд. Дар даруни он чорбоғ бар болои дарахти олу боғ-

бондухтаре олу мечидааст, ки бо шунидани садои суруди аробакаши мо ба шавқ омада, ё ин ки худ ба худ, байтҳои зерини халқиро суруд:

Олу, олу, олу,
Олу, олу, олу,
Олу сиёҳ шуд, биё, дар боғи ман!
Рӯзам сиёҳ шуд, биё!

Аробакаши мо суруди духтаракро бе ҷавоб нагузошт: саллаи худро якшоха карда, лаҷоми аспро ба гарданаш гузошта, худ бар болои зин нимхез шуда, чашмонашро ба тарафи шоххои дарахти олу, ки боғбондухтар дар байни онҳо буд, дӯхта ба сурудгӯии ҷавоби даромад:

Чашми сиёҳи зоғи ту!
Модар набошад доғи ту!
Рузат чаро сиёҳ шавад?
Ман омадам ба боғи ту!

Ба боғбондухтар шояд ин суруди ҷавоби бисьёр фориғ бошад ки бо ишваву ғамзаи нозанинона олуеро аз шохи дарахт канда ба тарафи аробакаши сурудхони мо ҳаво дод, аммо олу аз нишон хато хӯрда, бар рӯи рости асп, ба наздикии чашмаш расид. Аз ин ҳол асп рамид ва азбаски лаҷомаш ба гарданаш гузошта шуда буд, аробаро бардошта ба тарафи чап хам хӯрд ва дар ҷаҳтухези аввалини асп чархи чапи ароба ба даруни захкаш фуромада, ароба бо асп якпаҳлу шуда ба заҳкаш ғелид.

Ман, ки дар мавридҳои хавфнок ҳамеша ҳушьёрона ҳаракат карданро одат намуда будам, бо аспи ноозмуд ва аробакаши бетачриба аробасаворшро яке аз он мавридҳои хавфнок мешумурдам, бо расидани чархи ароба ба лаби заҳкаш, бо ҳавли ҷон худро ба он тарафи заҳкаш ҳаво додам ва пеш аз якчарха шудани ароба худро ба он сӯи заҳкаш ба хушкӣ гирифтам, аммо шарикони дигар бо аспу ароба ва аробакаш дар заҳкаш афтоданд.

Асп якпаҳлу шуда дар даруни заҳкаш хобида бо поҳои пешу қафои худ канори заҳкашро лагадкорӣ мекард, аммо ин кӯшиши он ҷонвар барои раҳоияш ҳеҷ ёрӣ намедод, балакс, ин тапиши аз ҳад зиёди вай гарданбанд, таҳкаш ва тиркишро ба гардан ва шикамаш сахттар печонда бими ҳалокро ба назараш наздиктар мекард.

Шарикон аз об баромада либосҳошонро аз тан кашида тоб дода фикри хушконидани онҳо бошанд ҳам, касе дар пан халос кардани асп набуд ва роҳи халос кардани ӯро ҳам касе намедонист. Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе талабида оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, товонашро аз куҷо ёфта медиҳам» гуфта ғам мехӯрд.

Дар ҳамин вақт сарбозбачае аз тарафи шаҳр расида омад ва бо дидани ин ҳол либосҳои низомиашро аз тан бароварда дар канори роҳ гузошту аз мо:

— Қорд доретон? — гуфта пурсид.

Аробакаши мо, ки ба нияти дар саҳро харбуза бурида хӯрдан кордеро бо худ гирифта дар вақти аробакаширо ба ӯҳдааш гирифтан он кордро бо банду ғилофи монанди аробакашон аз рӯй ба миёнаш овехта буд:

— Ман корд дорам! — гӯён вайро аз ғилофаш кашида ба сарбозбача дод.

Сарбозбача он кордро ба даст гирифта ба заҳкаш даромад ва бо вай гарданбанд, таҳкаш ва тиркиши аробаро бурида ариши аробаро ба ҳаво бардошт. Асп, ки аз банду баст раҳоӣ ёфта буд, озодона ҳаракат карда дар даруни заҳкаш рост бархост ва бо як ҷастан худро аз даруни заҳкаш ба канори роҳ гирифт ва худро сахт ҷунбонда қатраҳои оби ба даруни гӯшаш даромада ва ба ёлу думаш часпидаро аз худ дур карда сокиту ором истод.

Сарбозбача ҷоҳои буридашудаи гарданбанд ва ағамчинро ба ҳам пайванд дода аспро дубора ба аробаста ба савории мо тайёр кард. Мо дар идораи аробакаши худ раҳсипор шудем, сарбозбача ҳам либосҳои низомиашро пӯшида аз дунболи ароба ба роҳ даромад.

— Додар, биё, ба ароба савор шав! — гуфтам ман ба сарбозбача.

Ӯ бо табассуми истеҳзоомезе ба ман нигоҳ карда бо як ҷастан худро ба болои ароба гирифт. Аммо ман аз истеҳзои ӯ дар шубҳа монда, «чаро ин ҷавон ба ман истеҳзои ӯ дар шубҳа монда, «чаро ин ҷавон ба ман механдида бошад» гуфта андешидам, лекин сабаби хандашавандае дар худ наёфтам ва хомӯшии андешамандона ҳам ба дилам зада аз он ҷавоб пурсидам:

— Додар, куҷо рафтан мехоҳӣ?

Сарбозбача ба ин саволи ман боз хандае карда ҷавоб дод:

— Ба деҳаи Шанбеи Қозикалон меравам!

Ман аз ин хандаи бемавқеъ ва бесабаб боз зиёдатар

дар шубҳа афтода, охир бо оҳанги тааҷҷуб аз вай пурсидам:

— Чаро ба ман механдӣ?

Сарбозбача боз табассуме карда ҷавоб дод:

— Ман бояд дар синну соли ба шумо додар будан набошам, чунки ман шуморо бисту панҷ-бисту шашсола тахмин мекунам, аммо ман чилсолагии худро пур карда ба чилу яксолагӣ қадам мондаам. Ғояташ ин аст, ки тақдир маро бе ришу бе мӯйлаб, хурдчусса ва пасткомат офаридааст.

— Ман чӣ медонистам, ки шумо чилсола будаед (акнун дар хитоб ба ҷои «ту» «шумо» кор фармудам), ба намуди зоҳириатон нигоҳ карда шуморо ҳафдаҳ-ҳаждаҳсола гумон карда будам.

— Албатта ба намуди зоҳирии ман нигоҳ карда маро хурдсол гумон кардани шумо ҷои тааҷҷуб нест,— гуфт сарбоз бо оҳанги узрхоҳона,— аммо аз «додар» гуфтани шумо як воқеае, ки аз ин дах сол пеш дар бобати синну соли ман рӯй дода буд, ба ёдам омада хандаам гирифт.

— Он воқеа чӣ гуна буд?— ман пурсидам.

— Дар вақти сисола буданам, ки қуввату ғайратам аз ҳозира хеле зиёд буд, хӯҷаинам барои ба ман ҳаққи хизмати панҷсолаамро надодан, дидаю донista истода маро ба нонби қозикалон «ин бачаи хурдсол аст, аз дасташ чӣ хизмат меояд» гуфта буд. Вақте ки ман сисола будани худро ба нонб арз карда будам, Қорӣ-ишкамба ном як шахрӣ, дар он ҷо ҳозир буд, гуфтаи хӯҷаинии маро қувват дода ба ман «аз даҳони ту ҳанӯз бӯи шир меояду ту худро сисола мегӯй?» гуфта маро масхара дошта буд.

Ман ки ҳамеша дар паи донистани тамоми аҳволи Қорӣ-ишкамба мегаштам, номи ӯро аз сарбоз шунида ба пурсуков даромадам. Сарбоз дар ҷавоб, он воқеаҳоеро, ки дар боло дар бораи алоқаи Қорӣ-ишкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод ва инчунин аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тӯрамурод будааст, ки Арбоб Рӯзӣ барои ӯро ба хизмати худ маҷбур кардан ба воситаи нонби қозикалон ҳабс кунонда буд. Аммо ӯ ба ҳаман азоб ва укубатҳои ҳабсхонаи қозикалон ва шиканҷаи миршаб тоб оварда хизмати Арбоб Рӯзиро ба гардан нагирифта будааст.

Азбаски Тӯрамурод барои аз дасти миршаб халос шу-

дан ба ӯ пул ёфта дода натавонистааст, одамони миршаб ӯро ба хеши як сарбози гуреза, ки ба одам харида додан маҷбур шуда будааст, ба сарбозӣ фурӯхта пули аз ин фурӯш ба даст даромадаро байни худ тақсим карда гирифта ӯро сарбоз карда будаанд.

— Ҳоло ҳам Қорӣ-ишкамба бо хӯҷанни пештараи шумо Арбоб Рӯзӣ рафтуой дорад?— ман аз сарбоз пурсидам.

— Не! — гуфт ӯ дар ҷавоб,— дар ҳамон вақтҳо ҳодисае рӯй дода Арбоб Рӯзӣ талаф шуд ва Қорӣ-ишкамба на танҳо аз омадурафт ба деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон, балки умуман аз саҳро баромадан тарсида монд. Чун ман аз сарбоз чӣ будани он ҳодисаро пурсидам, ӯ маълумоти зеринро ба ман дод:

— Дар зимистони ҳамон тирамоҳе, ки Арбоб Рӯзӣ бо Қорӣ-ишкамба забон як карда бо вексельбозӣ заминҳои деҳқононро бо зӯру зулм аз дасташон зада гирифта буд, деҳқонони ба ҷонрасида дар як шаби торик ҳавлии ӯро зер карданд, Арбобро куштанд, чизҳои қиматбаҳояшро тороҷ карданд, ва ҳавлиашро оташ зада қасоси худро гирифтанд...

Дар ин вақт аробаи мо аз роҳи калон ба дасти чап баргашта бо роҳҳои хурди киштзоре ба тарафи Шӯркӯл раҳсипор шуд ва Тӯрамуроди сарбоз аз ароба фуромада бо мо хушбошӣ карда бо роҳи калон ба тарафи деҳаи Шанбеи Қозикалон рафт.

XVI

Дар Сесӯи шаҳри Бухоро, дар долоне, ки ба тарафи растаи чинифурӯшӣ бармегашт, ба тарафи дасти рост саройчае бино ёфта буд. Рӯзе дар пеши дарвозаи он саройча мардуми бисьёр гирд омада ҳар кадоми онҳо мехостанд, ки ба даруни саройча дароянд. Аммо саройбони қавиҳайкале, ки чӯбдасти ғафсу дарозеро ба даст дошт, пушт ба паҳлударии дарвоза дода як нӯги он чӯбдастро ба тарзи ғав ба паҳлударии дигар тир карда касеро барон даромадан ба он ҷо намегузошт.

Дар рӯи ҳавлии саройча, ки аз дарвоза тамоман намоён буд, одамони миршаб, шогирдпешагони қушбегӣ, мулозимони қозикалон ва маъмурони раиси шаҳр менамуданд ва онҳо дар байни худ бо гармӣ дар гуфтугузор

буданд. Дар мисёнан давран одамони ҳокимони шаҳр Қорӣ-ишкамба дар ҳолате ки саллан калонаш каловавор ба гарданаш фуромадагӣ буд монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда торҳон ришн худро бо ангуштонаш канда «вой хонаам сӯхт, вой ҷонам ба лаб омад, вой ҷонаки азизам аз даст рафт!» гӯён фарьёд мекашид; гоҳо бо нохунҳои худ рӯяшро харошида хуншор мекард; гоҳо гирья гулӯгираш гардида бе он, ки чӣ гуфтанаш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрни боғ дармонда, ба паси худ аз боғбон зарбаҳои ҷонкоҳ мехӯрда бошад, нӯла мекашид...

Аз гуфту гузори одамони кӯча маълум шуд, ки он шаб боми хучран Қорӣ-ишкамбаро, ки дар он саройча будааст, сӯрох карда сандуқашро шикаста пулҳои дар вай пинҳонӣ гузоштаашро бурдаанд. Назар ба қавли худаш ӯ он шаб дар он ҷо «даҳ ҳазор танган нукрасаран ҳар дахтоаш ҳафт мисқол ванздоштан зарби Бухорои шарифро ниҳода будааст, агар он маблағро бо ҳисоби тиллои императорӣ, ки дар Петербург зарб шудааст ҳисоб кунанд як ҳазору панҷсад сӯм мешудааст».

Одамони миршаб дар бом нақшин пои се касро ёфтаанд, ки онҳо аз боми сарои «Қавказ» аз сари зина омада, аз болои боми долони раста ба боми ин саройча гузашта то боми хучран Қорӣ-ишкамба расидаанд ва онҳо аз он ҷо бозгашта бо роҳи омадан худ ба боми сарои «Қавказ» гузашта то ба сари зина расидаанд. Он зина зинае буд, ки аз дарунӣ сарои «Қавказ» ба бом бароянда гон бо вай мебаромаданд ва дари вай ҳамеша қуфл буда калидаш дар дасти саройбони сарои «Қавказ» менстодааст.

Бо ин далел одамони ҳокимон ва тамошобинон ҳукм мекарданд, ки «аз ин кор саройбони сарои «Қавказ» хабардор аст, ҳатто ӯ бояд сардори он дастае бошад, ки ин дуздиро ба амал овардааст. Қорӣ-ишкамба ба болои ин далел як далели дигар зам карда мегуфт:

— Дар ин хучра ва дар ҳамин сандуқ пул гузоштани маро ғайр аз саройбони сарои «Қавказ» дигар касе намедонист ва хусусан дишаб, ки ман он маблағи ба ҷои баробарам, балки аз ҷои азизтарамро оварда дар ин ҷо пинҳон кардам, ин саройбон ҳамроҳи ман буд ва пулро ҳам ӯ бардошта оварда буд.

Қорӣ-ишкамба бо ин далелҳо дузди худро муайян карда рӯйканону мӯйканон пеши қушбегӣ ва қозикалон

рафта воқеаро ба онҳо арз карда, аз онҳо шогирдпеша ва мулозими махсус гирифта барои ба маҳкама кашидан ба сари саройбони сарои «Қавказ» расид.

Саройбон бе он, ки хунашро вайрон карда оташин шавад, ё ин ки саросема гардад, фиристодагони ҳокимонро бо табассуми истеҳзоомез пешвоз гирифта:

— Ман тайёрам ки ба пеши ҳокимон рафта тӯҳмат будани даъвои ин судхӯри хуни мардумхӯрро исбот намоям. Аммо аз он ҷо, ки ин сарой бо ҳаман борҳояш аз тарафи ширкати нақлиёти «Қавказ — Меркурий» ба дасти ман супурда шудааст, бе иҷозати мудири ширкат ва бе супурданам саройро ба касе, ки хӯҷаин нишон медиҳад, ба ҷое рафта наметавонам,— гуфт ва онҳоро гирифта пеши мудири ширкат бурда воқеаро баён намуд.

Мудири ширкат ба одамони ҳокимони Бухоро хитоб карда гуфт:

— Аввал он ки саройбони ман дузд нест, бинобар ин ман ба ӯ бовар карда ин саройро бо ҳаман молҳои тиҷоратӣ, ки дар ин ҷо ҳастанд, ба дасти ӯ супурдаам ва чандин сол аст, ки ӯ дар ин ҷо хизмат мекунад, чизе гум нашудааст ва ягон ҳас ҳам аз ҷои худ беҷо нашудааст, дуввум он ки саройбони ман раияи давлати Россия аст ва дар дасти худ паспорти императорӣ дорад, шумо ҳақ надоред, ки вайро ба маҳкамаи ҳокимони Бухоро кашед. Шумо ба пеши ҷанобони қушбегӣ ва қозикалон рафта ба онҳо саломи дӯстонаи маро расонда, аз забони ман ин маъниро ҳикоя кунед!

Саройбони сарои «Қавказ» аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда дар ҳамон шаҳр зонда шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди баъзе мардуми Бухоро, барои дар ин гуна мавридҳо такьягоҳ ёфтан раияи давлати Россия шуда будааст. Чунки ҳокимони Бухоро раияи Россияро (ҳарчанд ӯ яке аз раияҳои Бухоро гашта бошад ҳам) ҳақ надоштанд, ки ба маҳкама кашанд, даъвои Қорӣ-ишкамба ба саройбони сарои «Қавказ» худ ба худ маҷонан (бе ҳеҷ товон ва ҷазо) тамом шуд.

Қорӣ-ишкамба баъд аз ин воқеа дер вақт дар кӯчаҳо девонавор мегашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, он ҳодисаи ба сари худаш омадаро нақл намуда саройбон, мудири ширкат, қозикалон, қушбегӣ ва одамони онҳоро дуои бад мекард ва дар охир худро дашном медод, ки

чаро ба он саройбон бовар карда ӯро ба худ сирдон, ҳамрозу дамсоз кардааст.

Сабаб ҳамин буд, ки эътимоди Қорӣ-ишкамба аз саройбони сарои «Қавказ» ҳам, ки назар ба ақлаш ӯ ягона одами мӯътамад ва худотарс буд, барҳам хӯрд ва он вақт, назар ба қавли ӯ, «дар дунёе касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад ва ба пули ӯ чашм надӯхта бошад...»

* * *

Захме, ки саройбони «Қавказ» ба синаи Қорӣ-ишкамба зада буд, ҳанӯз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замона захми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд. Ин захмро ба ӯ мирзои сари сандуқи (хазинадори) бое зад, ки ӯ аз он бой ва аз он мирзо ҳеҷгоҳ ин гумонро надошт. Инчунин ин захм ба ӯ ба воситаи вексель зада шуд, ки назар ба ақлаш ӯ, ин ягона ҳуҷҷати бо амният ва барои пӯст кандани қарздорони бесавод дар дасташ корди буррои қассобӣ буд.

Мирзоабдулло ном мирзои сари сандуқи як бои милионери Бухоро, ки дар ҳар гуна додугирифт аз хӯҷаини худ ваколат дошт, рӯзе аз рӯзҳои гармии бозори хариди пӯсти қарокӯлӣ аз номи хӯҷаини худ аз Қорӣ-ишкамба сад ҳазор тангаи бухоро (понздаҳ ҳазор сӯми русӣ) қарз пурсид ва ба маблағи мазкур моҳе ду ҳазор танга фоида доданро ваъда намуд ва шарт кард, ки фоидаи думоҳаро ба тани пул зам карда ба ӯ вексели мӯҳлати думоҳа диҳад ва бо гузаштани ду моҳ тани пулро бо фоидааш адо намуда, вексельро гардонда гирад.

Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯсташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд ва барои овардани пул шитобкорона ба тарафи банк нигоҳ карда давид, ӯ дар роҳ чунон метохт, ки ба одамони раста нигоҳ намекард, ба саломи касе ҷавоб намедод, ҳатто ба нону чои сари дӯкони одамони раста ҳам, ки пештар ба хӯрдани онҳо шарик шуданро ҳеҷ фурӯгузошт намекард, назар намеандохт, чашми ӯ аз ҳаяҷон чунон сиёҳ рафта буд, ки ояндаю равандагонро намедид ва дар роҳ рафтан ба онҳо пешпо хӯрда, паҳлу ва бозу зада, сабаби дашном додан ва нафрин кардани онҳо мегардид. Аммо, аз он ҷо, ки ҳамаи ҳушу

ҳавосаш ба як нуқта — ба нуқтаи ба банк тезтар расида рафта, зудтар пул гирифта овардан банд буд, он дашном ва нафринҳоро намешунавид.

Қорӣ-ишкамба бо шунидани пешниҳоди Мирзоабдулло ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он фоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт, аз банк қариб дар як сол ба дасташ медаромад...

Қорӣ-ишкамба аз банк пулро гирифта бо ҳамон суръати аввалаш ба пеши Мирзоабдулло баргашта пулро ба рӯи кори ӯ ниҳода:

— Эй, эй, ана ин пу, пу, пулро шу, шу, шумурда ги, ги, гиред, ве, век, вексельро ди, ди, диҳед! — гуфт забонаш аз ҳаяҷон гирифта ва лакнат хӯрда.

Мирзоабдулло пулро шумурда дида:

— Ин кам аст, ин наваду шаш ҳазор танга аст! — гуфт.

— Чаро кам? Наваду шаш ҳазор танга бо фоидаи думоҳааш сад ҳазор танга мешавад. Шумо ба сад ҳазор танга вексели думоҳа медиҳед, «нома тамом вассалом» — гуфт Қорӣ.

— Не!.. — гуфт Мирзоабдулло мад кашида,— шумо ин коратонро ба деҳқонони бесавод кунед! Аммо маро фиреб дода наметавонед!

— Дар куҷои ин муомила фиреб ҳаст? — Қорӣ худро ба нодонӣ ва соддагӣ зада пурсид.

— Охир, ман ба шумо ба сад ҳазор тангаатон моҳе ду ҳазор тангагӣ фоида доданро таклиф кардам, ки дар ду моҳ чор ҳазор танга мешавад,— гӯён Мирзоабдулло аз сандуқ вексели яксаду чор ҳазорсӯмии думоҳаро бароварда ба Қорӣ-ишкамба нишон дода давом кард. — Мувофиқи ваъдаам ана ҳамин вексельро тайёр карда мондам. Аммо шумо мехоҳед, ки аз ман ба наваду шаш ҳазор танга ҳар моҳ ду ҳазор танга фоида гиред. Ин бозгатон ба ман намегузарад. Агар ба ҳамин муомила тоҷиб бошед, боз чор ҳазор танга бинёред ва вексели яксаду чорҳазориро гиред, агар тоҷиб набошед, ин пулатонро бардошта баред ва маро беҳуда аз корам намононед.

Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин ҷавоб бо суръати аз аввала ҳам баландтар ба тарафи банк давид ва чор ҳазор тангаи дигар гирифта ба пеши мирзо омада:

— Ана, ин маблағро ҳам гиред, вексели тайёр кардаатонро ба ман диҳед,— гуфт.

— Ин чӣ пул, кадом вексель? Ман намефаҳмам — гуфт мирзо тааҷҷубкунон.

— Ҳазл накунед,— гуфт Қорӣ-ишкамба,— ҳозир вақти масхарабозӣ нест. Зудтар пулро гирифта векселыро диҳед, аз давидан ҷонам баромад, як чой ҳам фармоед, ки як пиёла нӯшида нафасамро рост гирам.

— Ҳозир корам бисьёр аст, ба чойфармоӣ ва чойнӯшӣ фурсат надорам. Дар ягон вақти камкорнам биёед, ман шуморо бо қандчой зиёфат хоҳам кард. Ҳозир аз пеши ман равед, ки ҳисобҳоро гум накунам.

— Охир векселыро диҳед, ки ман биравам!—гуфт Қорӣ бо ҷиддият.

— Чӣ гуна вексель? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман даркор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексель медиҳам.

— Хуб, қарз ки намегирифта бошед, наваду шаш ҳазор танга дафъаи аввал додаамро диҳед, ки ман биравам.

— Шӯхӣ накунед, Қорӣ-амак! Вақт надорам, равед, ки ман корамро кунам.

— Шумо шӯхӣ карда истодаед! Лекин шӯхӣ ҳам бошад, дилам қариб ба кафидан расид. Ё зудтар пуламро диҳед ё векселыро!

— Девонагӣ бас аст, Қорӣ! Зуд бароед, ки корн зарурам бисьёр аст! — гӯён мирзо аз ҷояш бархост ва Қорӣро ба тарафи дар тела дода,— ҷои девонагон хонаи эшони хӯҷаубонӣ [1] аст, на тиҷоратхона! — гуфт.

Қорӣ «вой хонаам сӯхт» гӯён фарьёд мекашид ва мӯнанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта бошанд, ҳунгосзанон гирья кардан гирифт.

Мирзо ходимони худро ҷеғ зада ба онҳо фармуд, ки он «девона»-ро аз он ҷо бароранд. Хизматгорон ӯро аз пеши мирзо баровардани шуданд, аммо ӯ рафтан намехост. Қашола карданд, ӯ худро ба замин партофта:

— Ҷони ман ин ҷо монд, ман чӣ гуна меравам, магар танаи беҷон роҳ рафта метавонад? — гӯён фарьёд мекашид.

Хизматгорҳо ҳам яқин карданд, ки ӯ девона шудааст ва аз дасту пои ӯ гирифта мурдавор кашола карда, на танҳо аз пеши мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам беруна карданд ва ба саройбон фармуданд, ки дигар ӯро дар он ҷо роҳ надиҳад.

Қорӣ-ишкамба, монанди саге, ки аз дари соҳибаш берун карда бошанд, фарьёдкунон баргашта ба сарой даромадан мехост, аммо саройбони шертавон ӯро гурбасон бардошта ба тарафи кӯча ҳаво медод.

Чун Қорӣ-ишкамба аз даромадан ба сарой маҳрум монд, саллаашро аз сараш кушода ба гарданаш андохта:

— Ин чӣ бедодист?! Мусулмонӣ тамом барҳам хӯрдааст, вой дод, эй!..— гӯён ба тарафи арки амир давид. Акнун ӯро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ медид, дар девона шудани ӯ шубҳа намекард...

Он вақт амир ба Россия рафта буд, дар дарвозаи арк қозикалон ва қушбегӣ бо ҳам нишаста шаҳру мамлакатро идора мекарданд.

Қорӣ-ишкамба рост ба пеши онҳо рафта худро ба замин партофт, фарьёдкашон воқеаро ҳикоят карда аз онҳо талаб кард, ки ҳаққи онро аз он Мирзоабдуллои молимардумхӯр ситонда диҳанд ва илова кард ки:

— Ман фарзанд надорам ва миросхӯри дигар ҳам надорам, танҳо ду зан дорам, ки агар онҳо то мурдани ман зинда бошанд, аз ман чорьяки моламро мирос мегиранд, бақияи молам баъд аз сарам аз они подшоҳист. Ҳатто агар шумоҳо лозим донетон, занҳоямро ҳам талоқ медиҳам, ки дар он сурат баъд аз мурданам ҳаман молам подшоҳӣ мешавад. Бинобар ин шумо ҳокимони шаръи шариф ва нойбони ҷаноби олӣ пули маро пули ҷаноби олӣ донисга аз он худобехабар рӯёнда диҳетон ва дуои маро гиретон!

Аммо ҳокимҳо ба ин суханони Қорӣ-ишкамба танҳо механдиданд. Азбаски обрӯи хӯҷаини он мирзо ба пеши ҳукумати амир аз обрӯи Қорӣ-ишкамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад карданд ва ҳамин қадар гуфтанд ки:

— Даъвои шумо даъвои муқаррарӣ нест, ки мо пурсем. Шумоҳо корвонбошӣ доред, калону хурд доред ва ҳамаи муомилаи байни худро дар ҳузури онҳо бо вексель мекунед. Мо чаро бегуноҳии корвонбошӣ ва калонтарини савдогарон ва бе нишон додани вексель ба як одами баобрӯй дарди сар диҳем.

Қорӣ-ишкамба боз фарьёд кашида девонагӣ мекард, аммо ӯро ясовулон зада-зада аз арк фуровардa пеш карданд.

[1] Дар Бухоро эшонони хоҷаубонӣ буданд, ки девонагонро бо умеди шифо ёфтан ба хонаи онҳо бурда мебастанд.

Қорӣ-ишкамба тамоман девонаи шаққа шуда аз арк баргашт ва ба ҳар кас, ки вомехӯрд, хоҳ шинос бошад, хоҳ ношинос, ӯро нигоҳ дошта воқеаро нақл мекард ва аз ӯ маслиҳат мепурсид:

Шунавандагон ӯро «тасаллӣ» медоданд ки:

— Хайр, Қорӣ-амак, зарар надорад, дар асл пули шумо мурдор буд. Чунон ки «оби ганда ба хандақ» гуфтаанд, ҷояшро ёфта рафтааст...

Бо шунидани ин гуна «тасаллӣ» аламаш ӯ дучандон мешуд, ва «ба болои сӯхта намакоб» рехтагӣ барин фарьёд мекашид ва шунавандагонро дашном дода барои ёфтани шунавандагони дигар ба роҳаш давом мекард. Мардум механдиданд.

Дар ҳамон вақтҳо Қорӣ-ишкамба як рӯз дар роҳ ба ман вохӯрд ва сари роҳи маро гирифта ҳикояи худро гуфт ва аз ман маслиҳат ҷуст. Ман, ҳарчанд тамоми ҳикояти ӯро пештар шунида бошам ҳам, худро чунон вонамудам, ки гӯё акнун шунида истода бошам. Афсӯс хӯрдам ва дар боби маслиҳат гуфтам ки:

— Дар ин «кори бузург» ва «мусибати сахт» мо хурдон чӣ машварат дода метавонем, шумо рафта аз ҳокимон, аз калонони шаҳр маслиҳат пурсед.

— Эй, бар падари калонон лаънат, хонаи калонон сӯзад, бачаи калонон мурад, ки арзи маро ҳеҷ нашунидаанд,— гӯён дашном ва дуои бади калононро сар кард.

Аз ин ҳолати Қорӣ-ишкамба беихтиёр ба хотири ман ҳикояти Бибӣ-даҳбошӣ омад, ки дар ин ҷо менивисам:

Дар Бухоро дар гузари Говкушон, дар пеши масҷиди Хоҷа, дар лаби рӯд, ки он тарафи он роҳи калон буд, гадоён ва сарсариён менишастанд.

Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Бибӣ-даҳбошӣ ном як занаки девона пайдо шуд.

Бачагон, чунон ки одати онҳост, ҳамеша ба девонагон мечаспанд, ба Бибӣ-даҳбошӣ ҳам бисьёр мечаққиданд: ба сару рӯяш хок мепошиданд, кафшу фаранҷиашро гирифта мегурехтанд, сарандозашро аз сараш бардошта ба оби рӯд мепартофтанд ва монанди инҳо шӯхиҳои шӯрапуштона мекарданд.

Бибӣ-даҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагон ором наменишаст, онҳоро бо санг зада пеш мекард, дуои бад менамуд ва дашном медод.

Як рӯз ман дар сари пули Пушаймон, дар пеши масҷиди Хоҷа дар офтобрӯя нишаста будам, ки боз бачагон ба сари Бибӣ-даҳбошӣ ғун шуданд ва ӯро азоб додан гирифтанд.

Ӯ сарлучу пойлуч дар миёнаи гурӯҳи бачагони сарсарӣ монда буд. Доманашро пури сангу кулӯх карда якчанд бачаро ба як тараф пеш мекард, лекин чанд бачаи дигар аз пушташ расида омада аз либосаш кашида ӯро пуштнокӣ меғалтониданд. Ӯ аз ҷояш бархоста ин бачагонро пеш мекард, боз аз пушташ бачагони дигар мерасиданду ӯро меғалтонданд...

Оқибат Бибӣ-даҳбошии бечора монда шуд ва доманашро пури санг карда ба девори масҷид такья карда нишаст, бачагонро дуои бад мекард ва наздик омадагонашонро бо сангу кулӯх мезад.

Дар ҳамин вақт якчанд бойҳои калони Бухоро бо чанд нафар муллоҳои калон гузарони роҳ шуда аз тарафи гузари Поччоқул-ҳоҷӣ — аз тарафи ғарб намудор шуданд. Бояд онҳо аз ягон тӯй омада истода бошанд, ки либосҳои бисьёр олишон дар танашон буд. Ҳар кадомашон аз таҳ ҷомаҳои сатини гулкалон, аз рӯй ҷомаҳои шоҳии қаршигӣ ва ҳисории зеҳкалон ва остаршоҳӣ пӯшида буданд, бар сарашон саллаҳои мисқолӣ ва кулоҳҳои заррин, кимхобу кундал, дар пояшон кафшу масҳиҳои локӣ буд.

Онҳо бояд барои ба мардум нишон додани ҳама ҷои либосҳои пуршаъну шавкаташон бошад, ки бари ҷомаҳошонро қадре чаппа карда роҳ мерафтанд. Оянда ва равандагон шоҳӣ будани остари ҷомаҳошонро ҳам мединданд.

Онҳо бо дандонхилолҳои тилло ва нуқра дандонҳошонро — кофта-кофта бо камоли виқору тамкин — оҳиста-оҳиста бо ҳам сӯҳбаткунон қадам мепартофтанд.

Бибӣ-даҳбошӣ, ки ҳуҷуми бачагон ба ҷонаш расонда буд, аз дасти онҳо ба калонон ба арзу ниёз даромад ва бо зорӣ илтиҷо кард:

— Аз сарҳотон гардам, калонҳо, балои бачаҳотонро гирам, калонҳо, тӯйҳои фарзандҳотонро бинетон, калонҳо, ин ҷомаву саллаҳотон ба худҳотон насиб кунад, калонҳо, пулу молҳотон ба рӯзи некатон сарф шавад, калонҳо! Маро аз дасти ин бачагони шум халос кунетон, калонҳо!..

Ба сухани як девона, хусусан ки ӯ зан бошад, гӯш додан, ҳатто ба тарафи вай нигоҳ кардан ба шаъну шавкат ва савлату ҳашамати калонон, албатта, рост наме-

омад. Бинобар ин онҳо фарьёду фиғони ӯро ношунида ангошта, бо ҳамон виқору тамкини аввалинаши ба роҳашон давом карданд.

Бибӣ-даҳбошӣ дид, ки аз калонон ҳеҷ муроде ҳосил нашуд, ҳатто онҳо ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накарданд, ба ҷои бачагон калононро монда ба дашном додан ва дуои бад кардан даромад:

— Ба фаровези ҷомаҳотон фалон кунам, калонҳо! Илоҳӣ ин ҷомаҳотонро мурдашӯй барад, калонҳо! Илоҳӣ пулу молҳотон насиби дуздону роҳзанон шавад, калонҳо!..

Калонон, ки ба он ҳама дуо ва илтимосҳои Бибӣ-даҳбошӣ гӯшашонро бя карӣ зада буданд, наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худҳошонро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки гӯё онҳоро нашунидаанд. Зеро агар онҳо худашонро ношунида нишон диҳанд ҳам, дигарон мешунаванд, ки як занаки девона калонони шаҳрро чи гуна масхара карда истодааст.

Лекин бо ҳамаи ин калонон дар ҳаққи як занаки девона чӣ кор карда метавонистанд. Қоре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва виқорро ба як сӯ гузошта, бо он ҷомаҳои фохир, монанди бачагоне, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд ва шитобкорона медавиданд, ки ҳарчӣ зудтар аз назарҳо пинҳон гарданд, то ки камтар касон донанд, ки Бибӣ-даҳбошӣ онҳоро бо сарулибоси пуршаъну шавкаташон аз хасрӯбадон гирифта ба лойдон зада истодааст.

Аммо чандин рӯзҳо вирди забони Бибӣ-даҳбошӣ дашному нафрини калонон буд, бачагон ӯро озору азият диҳанд ҳам, ӯ калононро ҳақорат мекард ва то вақте ки Бибӣ-даҳбошӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд.

Аҳволи Қорӣ-ишкамба ҳам, ки барои рӯёндани пули ба дасти Мирзоабдулло рафтааш аз калонони шаҳр ёрмандӣ надида буд, ба аҳволи Бибӣ-даҳбошӣ монандии қавӣ дошт, ӯ ҳам монанди он занаки девона шабу рӯз онҳоро дашном медод ва дуои бад мекард.

Баъд аз ин ҳодиса на танҳо ба аҳволи рӯҳияи Қорӣ-ишкамба дигаргунӣ рӯй дода аз эътидол баромад, балки вазъияти ҷисмониаш ҳам дигар шудан гирифт: ӯ рӯз то рӯз аз гӯшт мефаромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи холӣ монандӣ пайдо мекард.

XVII

Қорӣ-ишкамба баъд аз ду-се моҳи воқеаи Мирзоабдулло кам-кам ҳолати девонагиро аз сар гузаронида мизоҷаш ба эътидол наздик шудан гирифт. Акнун ӯ дар кӯчаҳо ба ҳар кас, ки вомехӯрд, баъд аз ҳикояи дарду аламҳои худ, дашном додани Мирзоабдулло ва дуои бад кардани калонон мегуфт:

— Ҳар чӣ буд гузашт, чист, ки нагузарад? «Бар сари фарзанди одам ҳар чӣ ояд бигзарад».

Аммо ӯ ҳолати девонагиро гузаронида бошад ҳам, гӯшту равғани баданаш ба ҳолати аввалинаш наёмада буд, пӯсти баданаш монанди ишкамбаи аз мурдориҳо холӣ кардашуда чинҳои дағали баҳампечида пайдо карда буд, рангаш ҳам монанди ишкамбаи ҳайвоноти кушташуда сафедчатоби моил ба хокистарӣ менамуд....

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ сар шуд, дар қатори савдогарон, ҳаннотон ва судхӯрони дигар кори Қорӣ-ишкамба ҳам боло гирифтан гирифт: савдогарон ва ҳаннотон имрӯз як чизро харанд фардо он чизро ба дучанди тани харидашон мефурӯхтанд. Дар ин шароит ба фоидаи сармояи худ қаноат накарда ба дари судхӯрон медавиданд ва ба ҳар гуна фоизи барзиёд бошад ҳам, пул қарз мегирифтанд ва чизҳои зарурии кам ёфташавандаро харида амбор мекарданд. Дар ин гуна мавридҳо судхӯри серпуле, ки кисаи ҳаннотонро пур карда тавонад, Қорӣ-ишкамба буд. Табиист, ки аз ин гуна муомилаҳо кисаи худи Қорӣ-ишкамба ҳам ба хубӣ пур мешуд ва аз оши сергӯшту равғани ҳаннотон шиками худро ҳам то ба дараҷаи ба кафидан расидан пур мекард.

Дар соли дуввуми ҷанг пӯсти бадани Қорӣ-ишкамба таранг, гӯшти зери занахаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш калонтар шуд; маблағҳояш ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди магасони гӯштхӯр, бачагони бешумор (фоидаи аз ҳад зиёд) мезоиданд.

Қорӣ-ишкамба бо вуҷуди он ҳама фоидаҳо кори Мирзоабдуллоро фаромӯш намекард ва дар сари ҳар оше, ки рӯзе чанд бор ба вай рост меомад, ӯро дашном медод ва дуои бад менамуд. Дар соли саввуми ҷанг — соли 1916 меҳнаткашон ва фақирон чунон хонавайрон шуданд, ки барои «кути лоямут» [1]-ашон нони хушк намеёфтанд. Ба

[1] *Кути лоямут* — хӯрдании каме, ки одамро аз гуруснагӣ кашида мурдан нигоҳ медорад.

муқобили ин ҳол, ҳаннотон чунон серпул ва сермол гардиданд, ки барои гузоштани молу пулашон ҷой ва барои харидан чиз кам меёфтанд. Савдогарони Москварав бошанд, бо тилло ва бриллянт бозӣ мекарданд. Дар ин вазъият савдогарон ва ҳаннотон ба судхӯрон мӯҳтоҷ намешуданд. Бинобар ин дар соли саввуми ҷанги ҷаҳон ба кори Қорӣ-ишкамба сустӣ омад. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба банк монад ва ба фонзи ками он каноат кунад.

Дуруст аст, ки аз он маблағи калон, ки аз ду миллион сӯм зиёд буд, ба ҳисоби банк ҳам хеле фонда мерӯид. Лекин ин, хумори ҳирси ӯро шикаста ва даҳони ба тарафи фоидаи калон кушодашудаашро баста наметавонист. Ҳар қадар ки пулаш бисьёр гардад, ҳамон қадар ҳам, ба фоидахӯрӣ ҳирсаш зиёда мегардид.

Ӯ мехост, ки аз он маблағи калон монанди пештара соле бисту панҷ-сӣ фоиз гирад. Аммо ин муяссараш намешуд, ба қавли ӯ: «он рӯзҳоро об бурда буд», «он сабӯ шикаста ва он паймона рехта буд».

Бар болои ин, дар соли 1916 хӯрданиҳои ӯ ҳам аз пештара камтар гардида буд. Зеро бойҳо, ки дигар аз вай қарз намегирифтанд, ӯро ба сари табақи худ роҳ ҳам намедоданд. Банкҳое, ки ӯ дар он ҷо ҳисоби ҷорӣ дошт, танҳо ҳар рӯз соати даҳ ба ӯ қандчой медоданд. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки ба оши муқаррарии ҳучранишинонаш, ба ошҳои тӯй ва худоӣ, ки гоҳо рост меомаданд ва ба чалпакҳои сари мазор қаноат кунад.

Ба ин сабабҳо аз соли 1916 сар карда Қорӣ-ишкамба дубора аз гӯшт фуромадан гирифт, рангаш заҳир шуд ва шикамаш хурдтар гардид.

Дар он вақтҳо рӯзе ӯро дар ҷое дидам ва сабаби лоғар шуданашро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Ман пештар дар ҳар шабонарӯз чандин бор қазию палав, мантую чалав, тушбераю мурғбирьён, барракабобу боимҷон мехӯрдам, акнун аз он хонадонҳое, ки ман пештар ин чизҳоро аз он ҷоҳо мехӯрдам, ҳарчанд бойтар шуда бошанд ҳам, барака паридааст. Дерест, ки ман аз он ҷойҳо лаб тар накардаам, «гову гӯсфанд ҳам бо хӯрдан фарбеҳ мешавад» гуфтаанд. Ман, ки чизи хӯрдании дуруст намеёбам, чи гуна лоғар нашавам.

Ӯ қадре хомӯш истода бо оҳанги миннатдорӣ илова кард:

— Худо хайрашро диҳад, хайрият, банк будааст. Ҳамин ки ба вақти чояш расида меравам, ба пеши ман қанддонро пури қанд карда бо истакони пурчой оварда мемонанд. То пур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳадде, ки чояш рехта меравад, баъд аз об шудани қанд ба болояш чои гарм рехта нӯши ҷон мекунам. Агар рӯзе се истакон ҳам нӯшам, ба мудири банк малол намеояд, балки вақташ хуш мешавад.

— Акнун пули худатон ҳам аз ҳад афзун шудааст,— гуфтам ман,— худатон пир ҳам шудаед, чӣ мешавад ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хӯред ва нафси ба пурхӯрӣ одаткардаатонро ором диҳед?

Ӯ дар ҷавоби ин сухани ман байтеро, ки яке аз шоирони он замон дар ҳаққи судхӯрон гуфта буд, хонд:

Судхӯр аз пули худ нон шиканад, гар ба масал —
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

* * *

Дар охирҳои соли 1916 воқеае рӯй дод, ки он Қорӣ-ишкамбаро тамоман аз кор бароварда саросема кард, ин шӯхиҳои «бемавриди» ширинкорони Бухоро буд.

Ин ширинкорон агар мешуниданд, ки Қорӣ-ишкамба, масалан, пулҳояшро дар «Соединённий банк» мондааст, яке аз онҳо бо вазъияти дилсӯзӣ пеши Қорӣ-ишкамба меомаду гӯшакӣ карда ба ӯ мегуфт:

— Оё, шунидед, Қорӣ-амак? Кори «Соединенний банк» бад шудааст, як маблағи калонаш дар дасти аскарони душман афтодааст. «Имрӯз-фардо мешиканад» мегӯянд. Ҳар чӣ бошад, эҳтиёт кунед!

Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин хабар дартоз ба банки мазкур мерафту аз он ҷо пули худро дарҳол, масалан, ба «Русско-Китайский (Азиатский) банк» мегузаронид.

Албатта, ин воқеаи ба банки дигар гузаронида шудани пули Қорӣ-ишкамба аз ширинкорон пинҳон намемонд. Боз яке аз онҳо пеши ӯ меомад, чизеро ки рафиқаш дирӯз дар ҳаққи «Соединенний банк» гуфта буд, вай имрӯз дар ҳаққи ин банк мегуфт. Боз Қорӣ-ишкамбаи сарсахт маҷбур мешуд, ки пули худро ба банки дигар, ё боз ба ҳамон «Соединенний банк» гузаронад.

Ҳарчанд дӯстонаш ба ӯ маслиҳат медоданд, ки пули худро ба банки подшоҳӣ гузаронад ва банки подшоҳӣ то

вақте ки давлати императорӣ баркарор аст, пойдор хоҳад буд, ӯ қабул намекард, зеро банки подшоҳӣ аз банкҳои дигар камтар фонда медод...

Оқибат банкҳо ба ҷои омада пули ӯро қабул намекардагӣ шуданд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳаман пулҳояшро ба банки подшоҳӣ гузаронад.

Дере нагузашт, ки дар ҳаққи банки подшоҳӣ ҳам хабарҳои шикастро баровардан гирифтанд. Ҳар гоҳ, ки дар газетаҳо хабари шикасти аскари подшоҳӣ навишта мешуд, ширинкорон ва ҳангоматалабон ҳар хабарро дучанд калонтар карда ба Қорӣ-ишкамба мегуфтанд ва ба ӯ маслиҳат медоданд, ки аз банк дар эҳтиёт бошад, аҷаб нест, ки он шикаста монад ва пулҳояш, ки «бо хазорон хуни ҷигар ғундоштааст» сӯзанд.

Аммо ӯ чӣ гуна эҳтиёт карда метавонист? Агар банк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд? Пулро аз бими дуздон дар хона ва сарой монда нашавад, пас чора чист?..

Қорӣ-ишкамба кам-кам пай бурд, ки ширинкорон қадре муболиға карда хабарҳоро аз будаш зиёдтар намуда ба ӯ мерасонанд. Бо вуҷуди ин ки пештар ба ҷое, ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик намешуд, аз газетахонҳо хабарҳои ҷангро мепурсидагӣ шуд. Лекин хабарҳои забонӣ гуфтаи онҳоро бовар намекард. Бинобар ин онҳоро газета мехононд ва худаш бевосита шунида муҳокима мекард.

Қам-кам дар газетаҳо хабарҳои шикаст чунон бисьёр шуданд, ки бе шӯхии ширинкорҳо ҳам аз онҳо дар воҳима афтодан гирифт. Ин ҳолро рафта ба мудири банки подшоҳӣ гуфта аз вай маслиҳат пурсид:

— Агар худо нахоста давлати императорӣ тамом шиканад, мову шумо чӣ кор мекунем? — гуфт.

Мудир ӯро тасаллӣ дода:

— Давлати императорӣ аз санг ҳам сахттар ва аз кӯҳ ҳам устувортар аст, чунки ин давлатро вазирони ҳазрати олӣ, ки донишмандтарин одамони дуньё мебошанд, идора мекунанд, бинобар ин, иншоолло, ба давлати олӣ ҳеҷ офат нест. Газетаҳои туркию тоторӣ ба ҳазрати император душман мебошанд ва ҳар гуна хабарҳои дурӯғро сохтаю бофта паҳн мекунанд. Хабари ростро аз газетаҳои русӣ ёфтан мумкин аст,— гуфт ва қадре хомӯш монда, илова намуд:

— Ба ҳар кадоми газетаҳои русӣ ҳам бовар кардан дуруст нест, дар байни онҳо ҳам душманони зоти мусулмон кам нестанд, бинобар ин шумо хабарҳои кӯчагиро ва хабарҳои ҳар гуна газетаҳоро бовар накунед! Ва ҳар рӯз ба пеши ман оед! Ман ба шумо аз газетаҳои мӯътабари русӣ хабарҳои ростро хонда тарҷима карда медиҳам.

Баъд аз ин мусоҳиба Қорӣ-ишкамба ҳар рӯз пештар аз ҷои ҷоштгоҳии банк ба пеши мудири он мерафт. Мудир барои ӯ кадом газетаи русӣ, ки рост ояд, ба овози баланд мехонд ва ба ҷои тарҷимаи хабарҳои он газета чизхоеро, ки худ сохтааст, ба ӯ мегуфт, ки ба гӯши вай бисьёр мефориданд. Бо шунидани он «хабарҳо» Қорӣ-ишкамба:

— Худо хоҳад ба давлати императорӣ муаззам, ки пушту паноҳи ин банк ва ба воситаи ин пушту паноҳи ман ҳам мебошанд, ҳеҷ офат нест! Чашми душманонашон кӯр ва забони касоне, ки хабарҳои дурӯғ паҳн мекунанд, бурида бод! — гӯён аз пушти мудир мебаромад ва ба ҷойҳонаи банк рафта истаконро пури қанд карда ба болояш ҷои ҷӯшон рехта, осудадилона нӯшида, ба кӯча мебаромад ва ба сари дӯконҳои газетахонҳо нишаста ба муқобили хабарҳое, ки онҳо аз газетаҳо нақл мекарданд, «хабарҳои» аз мудири банк шунидаашро яке бар даҳ муболиға карда гуфта, хабарҳои онҳоро рад мекард. Аммо газетхонҳо барои тарсондани ӯ мегуфтанд:

— Аҷаб нест, ки инқилоб шуда мамлакат зеру забар шавад, дар он вақт ба фармони подшоҳ ва вазирони ӯ касе гӯш нахоҳад дод ва бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороҷ хоҳанд кард. Дар он вақт вой ба ҳоли шумо!

Қорӣ-ишкамба аз калимаи «инқилоб», ки дар натиҷаи он хонаи бойҳо тороҷ мешудааст, дар дили худ сахт тарсад ҳам, бо оҳанги худтасаллидиҳӣ ба газетахонон ҷавоб медод:

— Инқилоб шавад шудан гирад, ба ман чӣ дахл дорад? Ман, ки дар хонаам чизе надорам, аз тороҷ шудани вай чӣ метарсам...

* * *

Дар соли 1917 инқилоби февраль ба вуҷуд омад, подшоҳи Россия аз тахт фуроварда шуд. Он чизе, ки Қорӣ-ишкамба дар дили худ аз вай метарсид, ба са-

раш омад. Ӯ донист, ки дуоҳои ӯ дар ҳаққи «императори муаззам» беасар рафтаанд. Аз тахт фуроварда шудани подшоҳро акнун мудири банки подшоҳӣ ҳам инкор намекард, лекин ӯ аз тасаллӣ додани Қорӣ-ишкамба ҳанӯз ҳам бознамеистод.

— Императори муаззам аз тахт фуроварда шуда бошанд ҳам, зарар надорад,— мегуфт ӯ,— дар сари ҳукумат касоне нишастаанд, ки ҳамаашон одамони банкҳои мо, савдогарон ва заминдорони калон мебошанд. Онҳо роҳ намедиҳанд, ки банки мо шиканад ва пули шумо барин хайрхоҳи давлатмандон сӯзад. Ҳатто аҷаб нест, ки ба ҷои ҳазрати император амакашон Великий князьро подшоҳ бардоранд...

Аммо Қорӣ-ишкамба акнун бо ин гуна суханҳо тасаллиёб намешуд, зеро ӯ шунида истода буд, ки ин корҳоро инқилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст: ӯ шунида буд, ки дар Россия мужикони қишлоқ сар бардошта ҳавлӣ, замин, молу асбоби деҳқонии заминдоронро калонро пахш карда гирифта истодаанд. Аҷаб набуд, ки ин ҳол дар шаҳрҳо ҳам роҳ ёбад ва пойбараҳнагони Петроград ва Москва барин шаҳрҳои марказӣ ба по хеста банки подшоҳиро пахш карда гиранд, дар он вақт албатта, банки подшоҳӣ, ки дар Бухоро ҳаст, низ мешикаст ва дар натиҷа пули ӯ ҳам, ки аз ҷонаш азизтар аст, месӯхт. Ӯ бо ин андешаҳои пурдаҳшат ба фарьёд омада нолакашон мегуфт: «Омад ба сарам ҳар он, ки метарсидам!»

Қорӣ-ишкамба ҳарчанд фикр мекард, аз ин «қазои осмонӣ» роҳи халосӣ намеёфт ва ғайр аз хун хӯрдан, алам кашидан, аз гӯшт фуромадан ва ишкамбаи худро торафт хурд кардан чораи дигаре надошт.

Ӯ чӣ кор ҳам карда метавонист? Ӯ аз тарси дуздон пулро бурда дар хонаи худ ё дар ягон сарой монда натавонад, бойҳо ба қарз нагиранд, агар ба ҳукумати амир супорад, ӯ рӯирост пулҳои ӯро мехӯрад, пас ба ғайр аз он ки «то омадани табар кунда меосояд» гӯён пулҳояшро ба банки подшоҳӣ мондан гирад, чораи дигаре надошт....

Қорӣ-ишкамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам, бо тангкӯчаҳо ва паскӯчаҳо роҳ мерафт, то ки ба ягон одами «шумхабар» вохӯрда хабари бадеро шунида дилаш сиёҳ нашавад. Ӯ дар он рӯзҳо танҳо ба банк рафта чой менӯшид,

ба пеши ҳуҷранишинонаш рафта ош мехӯрд ва ба ҷанозаҳо рафта ертиш мегирифт, аммо ба раставу бозор намебаромад...

XVIII

Қорӣ-ишкамба дар тирамоҳи соли 1917 шунид, ки «большевик» ном «касе» ба сари ҳукумат омадааст. Ӯ ин номро аз он пеш нашунида буд. Дуруст аст, ки ӯ аз мудири банки подшоҳӣ, эҳтимоли подшоҳ шудани... князьро шунида буд, аммо ин ном ба он номе ки ҳоло аз ёдаш баромадааст, монандӣ надошт. Лекин аҷаб набуд, ки ин ном номи дигари ҳамон... князь бошад, ки мудири банк хабар дода буд. Дар ҳар ҳол таҳқиқ кардани ин хабар ва муайян намудани кӣ будани «большевик» лозим буд.

Қорӣ-ишкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба банк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯё» аст, дида ҳақиқати ҳолро фаҳмад.

Аммо Қорӣ-ишкамба вақте ба бинои банк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва халтаҳои нақдинаашонро гирифта ба Қоғон рафта буданд. Ӯ аз ходимони банк танҳо тарҷимонро дид, ки аз ҳама охиртар аз бинои банк баромада ба хонаи худ мерафт.

Тарҷимон аз ҷумлаи ширинкоронии Бухоро буд, ки чандин бор бо хабарҳои беасоси худ Қорӣ-ишкамбаро тарсонда буд. Ӯ аввал хост, ки аз он «шумхабар» чизеро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғи ӯ дилаш сиёҳ нашавад. Аммо боз фикр кард, ки «то бад нагӯй, нек намеояд» гуфтаанд, ҳар чӣ бодо-бод! Аз ӯ мепурсам, пас аз бадгӯиҳое, ки албатта ӯ дар ҷавоби пурсиши ман хоҳад кард, шояд рӯзи неке пеш ояд».

Қорӣ-ишкамба бо ҳамин мулоҳиза аз тарҷимон пурсид:

— «Ба сари ҳукумати Россия большевик омадааст» мегӯянд ин хабар рост аст ё дурӯғ?

— Рост аст! — тарҷимон ҷавоб дод.

Қорӣ-ишкамба аз ин ҷавоби эҷобии тарҷимон як дараҷа хурсанд шуда, боз пурсид:

— Магар «большевик» ҳамон «Вел», ё «век», ё «велика кназ» нест, ки мудиратон ба сари ҳукумати Россия омадани ӯро тахмин мекард?

— Шумо магар «Великий князь» гуфтан мехоҳед, ки

мудир ба мо ҳам борҳо дар бораи ӯ «фоли нек» зада буд?— тарҷимон эзоҳ пурсид.

— Бале, бале, худашон «Великий князь, Великий князь» номи муборакашонро боз фаромӯш накунам «Великий князь»...— Қорӣ-ишкамба ин номро чандин бор такрор кард.

— Не,... — гуфт тарҷимон мад кашида ва давом намуд,— «большевик» дигар асту «Великий князь» дигар! Большевик линги князьҳоро аз осмон меорад!

Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин ҷавоб аз тарс якқад парида пурсид:

— Хуб, шӯхиро як тараф монед, ба ростӣ гӯед, ки большевик аз инқилоб, ки чандин моҳ боз сар бардошта хамаро безобита кард ва Николай барин як подшоҳи нозанинро аз тахт фуровард, бехтар аст ё не? Ва ӯ ба ҳоли мо барин касоне, ки нахӯрда, напӯшида, рост гуфта, дурӯғ гуфта панҷ-шаш танга ғундоштаем, раҳм карда ба ҳоламон мегузорад ё не?

Тарҷимон баъд аз қадре фикр карда истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт:

— Он инқилобе, ки то ҳол шунидед ва аз вай монанди харе, ки аз шер тарсад, дар биму ҳарос афтодед, кори аввалини большевикон буд. Большевикон роҳ намедиҳанд, ки шумо барин судхӯрон миллионҳо сӯм пулашонро, ки аз хӯрдани хунҷ мардум ҷамъ кардаанд, дар банк гузошта, аз фоидаи он маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сӯм даромад карда шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд. Бинобар ин ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд.

Ин ҷавобро шунида ранги Қорӣ-ишкамба парид, аъзои баднаш ба ларза афтод, худдорӣ кардан натавониста ба девор такья карду бо тарзи худтасаллидиҳӣ гуфт:

— Хуб, банки шумо, ки пули ман дар вай аст, ҳанӯз побарҷост, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Аз марги наёмада ин қадар тарсида ҳар рӯз сад бор мурда, зинда шуда азоби ҷонканиро кашиданам барои чист?

— «Реша дар об нест!» — гуфт тарҷимон бо оҳанги қатъие, ки қариб буд дили Қорӣ-ишкамбаро кафонад,— дар Петроград, дар Москва ва дар дигар шаҳрҳои калон большевикон банкҳоро гирифтанд; фабрикаҳо ва заводҳоро гирифтанд; пароходҳои дарьёҳоро гирифтанд; роҳҳои оҳан ва вагонҳоро гирифтанд; «ҳамаи заминҳои заминдорони калон бо асбоби деҳқониашон азони деҳқонони камбағал ва меҳнаткаш» гуфта қонун баровардаанд... Пас дар ин ҳол чи гуна «реша дар об» мешавад. «Реша дар об нест, дар оташ аст» реша месӯзад, балки сӯхта хокистар шуд, аммо шумо гумон мекунед, ки «реша дар об аст», «хона аз пойбанд вайрон аст», аммо шумо хурсандӣ мекунед, ки «бомаш саломат асту побарҷост»...

Қорӣ-ишкамба гумон кард, ки раги ширинкории тарҷимон ҷунбида шӯхиҳои навбатиашро сар кард ва ӯ мехоҳад, ба воситаи ин шӯхиҳои бемаврид ӯро бе аҷал кушад, вагарна ҳеҷ мумкин нест, ки «большевик» ном як кас баромада ҳамин қадар сарвату дороие, ки азони шахсҳои ҷудогона ва моли хусусии ширкатҳои одамони махсус будани онҳоро ҳам қонуни шариат ва ҳам закуни императорӣ ҳимоят мекунад, «азони ман» гуфта нишинад ва ба ӯ касе чизе ҳам нагӯяд!».

Қорӣ-ишкамба бо ин мулоҳиза оташинона ба тарҷимон гуфт:

— Дафъ шав, аз пеши назарам дур рав, шумхабари кӯрнамаки даҳон бефаровез! Илоҳӣ забонат бурида бод! Фардо бин, туро чӣ кор мекунам! Фардо агар ин суханҳои ту кӯрнамакро ба мудир хабар дода, туро аз хизмати банки подшоҳӣ пеш накунонам, ман одам набошам!

Тарҷимон ба ин суханҳои Қорӣ-ишкамба қаҳқосанон хандид ва дар зимни ханда:

— Шумо аз ин пеш ҳам одам набудед! — гуфта хандакунон аз пеши ӯ дур шуд.

Қорӣ-ишкамба аз хандаи тарҷимон ба гумони худ ҷозимтар шуд, ки ӯ шӯхӣ карда будааст, бинобар ин қадре дилаш кушода шуд, аммо ҳамон лаҳза суханони пурдаҳшати ӯро ба ёдаш оварда «агар гуфтаҳои ӯ рост бошанд, ҳоли ман чӣ мешавад?» гӯён дар тарс афтод ва ҳамчунон монанди ҳайкали бечон ба девор такья карда фурсате беҳиссу ҳаракат монд...

Қорӣ-ишкамба баъд аз он, ки чанд дақиқа ба девори бинои банк такья карда истод, «акнун дар ин ҷо истодан бефоида аст,— гуфта ба худ андешид,— банк баста шуда, мудираш ҳам ба Қогон рафтааст, ман дар ин ҷо аз кӣ хабарҳои ростро мефаҳмам?».

Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...

Қорӣ-ишкамба бо вуҷуди ин, ки он рӯз аз рӯҳ афто-

да бисьёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯзҳои охиринаш бо пасткӯчаҳои камодам мерафт, шитобкорона қадам мепартофт, то ки ба ягон ширинкори шумхабар вохӯрда аз вай хабарҳои пурдаҳшат шунида дилкаф нашавад ва пеш аз омадани аҷали табиӣ мурда аз пулҳояш ҷудо нашавад.

Қорӣ-ишкамба аз мурдан наметарсид, агар ӯ медонист, ки баъд аз мурданаш пулҳояшро ҳамроҳи мурдааш бурда дар гӯр дар як ҷой мегӯронанд, ин гуна маргро бо хурсандӣ пешвоз мегирифт. Аммо ӯ аз он гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан аз пулҳояш ҷудо шавад. Ҳар гоҳ, ки ба хотири ӯ ин гуна марги «пурдаҳшат» мерасид, афсӯсхӯрона байти зерини Мирзоабдулқодири Бедилро, ки ба маҳбубааш хитобан гуфтааст, ӯ ба пулаш, ки назар ба ақидааш, аз ҳар гуна маҳбуба маҳбубтар аст, нисбат дода замзама мекард:

Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайф домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан!

Назар ба фикри Қорӣ-ишкамба, ҳаёт иборат аз пул буд, ҳаёт ва лаззатҳои ҳаёте, ки ҷудо аз пул бошад, ба чизе намеарзиданд.

* * *

Қорӣ-ишкамба ба хонааш рафта бо кӯфтагии рӯҳӣ зуд дар ҷойхобаш ёзид, аммо ӯро хоб намебурд, соате сад бор аз паҳлу ба паҳлу мегашт, чун мӯи дар оташ афтода, ба худ мепечид ва монанди мори саркӯфта, талвоса мекард ва ҳарчанд орзу кунад ҳам, рӯи осудагиро намедид. Ночор саҳари барвақт аз ҷояш бархоста таҳорат кард ва қуръонро, ки аз рӯзи хатми қуръони занонаш боз ба дасташ нагирифта буд, аз токча гирифта кушода ду-се оят тиловат кард. «Қаломи шариф»-ро шафеъ оварда «аз даргоҳи худои карим» дубора бар тахт нишастани императори муаззамро бо зорӣ пурсид....

Вай баъд аз шунидани азони бомдод, ки як соат пештар аз баромадани офтоб гуфта мешуд, аз ҳавлиаш баромада ба масҷиди Мағоқ рафта намози бомдодро бо ҷамоат адо кард, аммо дар ҳалқаи маснавихонӣ, ки ҳар пагоҳ дар он ҷо баъд аз бомдод ташкил меёфт ва пештар нишаста шунидани маснавии Мавлавии Румиро одат

карда буд, он рӯз нанишаст ва зуд аз масҷид баромада ба пеши дари бинои банки подшоҳӣ, ки дар тими нав (дар пассажи Бухоро) воқеъ шуда буд, шитобкорона рафта, дар он ҷо бар рӯи санги мармар нишаста аз Қогон омадани мудири банкро нигарон шуд, то ки аз вай «хабарҳои хуши пухта»-ро шунида осуда гардад ва тарҷимони шумхабари кӯрнамакро, ки дирӯз рӯирост ба давлати императори муаззам душмании худро нишон дода буд, аз хизмати банк дур кунонад...

Соат ҳашт шуд, аммо мудири банк бар хилофи одати муқаррарнаш то он вақт аз Қогон наёмад... Соат нӯҳ шуд, аммо аз ӯ ҳанӯз хабаре нест ва ходимони дигари банк ҳам то ҳол наёмаданд... Дили Қорӣ-ишкамба аз тангӣ ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фуромада пӯсташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст ва дар хаёлаш чунин меомад, ки сандуқи синааш аз камоли дамидагӣ мекафад ва дилу шушаш аз он ҷо берун баромада мераванд. Ӯ сари синаашро бо кафу панҷаҳои ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, бар акс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид...

Соат даҳ шуд... Ёздаҳ шуд, аммо ҳанӯз аз Қогон касе наёмад... Акнун Қорӣ-ишкамба дар дили худ мегуфт, ки «агар ҳамон тарҷимони шумхабар ҳам меомад, хуб мешуд: дурӯғ ҳам бошад, шӯхӣ ҳам бошад, ҳар чӣ бошад-бошад, ягон хабар мерасонд, кори ман яктарафа мешуд. Аз ин гуна қаҳдудвор кӯр-кӯр сӯхтан, якбора даргирифта шӯълавар шудан беҳтар аст!» Аммо ӯ ҳам наёмад...

Дили Қорӣ-ишкамба бетартиб ва пасту баланд задан гирифт, гоҳо дили ӯ чунон суст шуда мерафт, ки қариб аз ҳаракат бозмеистод, гоҳо ба дараҷае баланд мезад, ки садои дукур-дукури зарбаҳояшро худ мешунид...

Роҳи нафаси Қорӣ-ишкамба торафт тангтар мешуд, боре чунин ҳолате рӯй дод, ки ӯ нафас кашида натавонист ва аз тангии нафас наздик буд, ки ба замин ғелад. Ӯ бо умеди қадре ёзондани роҳи нафас аз ҷояш бархост, аммо сараш гашта ва чашмонаш сиёҳ зада қариб буд, ки ба кӯча ғалтад, лекин ӯ пуштнокӣ ба девор такья карда худро аз ғалтидан нигоҳ дошт...

Қорӣ-ишкамба дар вазъияти рост ба девор такья карда истодан ду-се нафаси дароз кашид, роҳи нафасаш қадре кушода шуд, ӯ ҳолати тангии дил ва ғалаёни хунро гузаронида буд... Ӯ баъд аз қадре ором гирифтан соа-

Ташро аз бағал бароварда кушода дид, мили соат ба дувоздаҳ наздик расида буд. Ӯ ин дараҷа дер шудани вақтро бовар накард ё ин ки бовар кардан намехост, «аҷаб нест, ки мизони соатам таранг шуда пеш рафта бошад» гуфта дар дили худ худро тасаллӣ дод ва барои тасдиқ кунонидани ин умеди худ аз касе, ки дар он вақт аз пеши бинои банк мегузашт, пурсид:

— Соат чанд?

Роҳгузар бе он, ки аз роҳаш бозистад, аммо қадамашро қадре сусттар партофта, соаташро аз бағалаш бароварда кушода дида:

— Дувоздаҳ — гӯён бо суръати пештарааш гузашта рафт.

Қорӣ-ишкамба пеш нарафтан, балки пас мондани соати худашро фаҳмида дар ноумедӣ афтод, аммо дар ҳамон лаҳза дар дили ӯ суст ҳам бошад, партави умеди дигаре пайдо шуда, худ ба худ гуфт «аҷаб нест, ки мудири банк бемор шуда бошад ё пои аспаш шикаста бошад ё ин ки ба фойтунаш ягон шикаст пайдо шуда бошаду бинобар ин имрӯз ба шаҳр омада натавониста бошад ё ин ки дер монда бошад...»

«Хуб,— гӯён аз дили худ гузаронид Қорӣ-ишкамба— бархилофи ҳаман умедҳои ман ин муайян аст, ки соат дувоздаҳ шудааст, аммо то ҳол на аз мудири банк ва на аз ходимони банк асаре нест, вақти намози пешин ва ҷанозаи хонақоҳи Девонбегӣ ҳам расид. Акнун дар ин ҷо истодан ҳам фоида надорад, балки зарар дорад, ки аз ҷанозаҳои худой ва ертишҳои онҳо маҳрум мемонам, «аз ин ҷо рондаю аз он ҷо монда» шудан кори беақлона аст. Ҳамин қадар зарар бас аст, ки имрӯз аз оши пеш аз пешинии ҳуҷранишинам маҳрум мондам...»

Қорӣ-ишкамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави цементии пеши банк ба тарафи лаби ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофтан аз рафтан бо роҳи рост бозистода фикр кард, ки «ба растаи баззозӣ фуромада бо кӯчаи калон равам, бехтар аст, чунки дар он раста ояндагони Қогон аз дур намоён мешаванд, шояд дар он роҳ ба мудир ё ходимони аз Қогон ояндаи банк вохӯрда, аз онҳо ягон хабари тасаллибахше шунавам».

Вай бо ҳамин андешаю умед ба дасти рост баргашта ба растаи баззозии поён фуромад ва аз он ҷо ба тарафи шарқ, ба рӯ ба рӯи аз Қогон ояндагон нигоҳ карда қадам партофт ва дар ҳар қадам партофтан, то чашмаш кор

мекард, ояндагони роҳи Қогонро аз назараш мегузаронид. Роҳ пур аз аспу хару аробаву фойтун ва пиёда буд, аммо дар байни онҳо аробаи рессордори чорчархаи дарози сеаспа, ки дар вай халтаҳои пури пулро бор карда, ходимони банк ва посбонони мусаллаҳ савор шуда бошанд, наменамуд ва инчунин фойтуни болопӯшидаи дуаспаи наълҳои поҳои аспонаш резинӣ, ки дар вай мудири банк менишаст, низ набуд...

Қорӣ-ишкамба то пеши бинои доруфурӯшӣ, ки дар рӯ ба рӯи даромади аввалини ғарбиҷанубии хонақоҳи Девонбегӣ воқеъ шудааст, расид ва дар он ҷо лаҳзае рост истода боз як бори дигар (шояд бори садум бошад) роҳи ояндагони Қогонро бо диққат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки меҷуст, асаре надид.

Дар он ҷо растаи болопӯшида ба поён расида кӯчаи болокушодаи пурлой сар мешуд, бо вуҷуди ин Қорӣ-ишкамба аз он ҷой ба саҳни хонақоҳ даромаданро муносиб надид, ба умеди дар пештар рост овардани одамони матлуби худ то бозори собун пештар рафта, аз даромади охирини шарқиҷанубии лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада, аз он ҷо лаб-лаби ҳавз пас гашта, ба саҳни хонақоҳ баромаданро мувофиқи матлаб ёфта, бо кӯчаи пурлой қадам ба пеш гузошт...

Қорӣ-ишкамба дар ин кӯча ҳар қадаме, ки мемонд, пояш бо кафшу масҳиаш то зону ба лой меғӯтид ва дар вақти қадам бардоштан масҳӣ бо пояш аз лой баромада кафш дар лойдон мемонд ва дар ҳар қадам ӯ маҷбур мешуд, ки кафшашро бо дасташ аз лой кашида бароварда дубора пӯшад...

Вай ба ҳамин ҳол ҳаш-ҳашкунон нафас кашида, афтону хезон қадам монда, дар зери лойпошии аспҳо ва аробаҳои ояндаю равандагон то сари растаи собунфурӯшӣ, ки дар тарафи шарқи лаби ҳавзи Девонбегӣ воқеъ шуда буд, расид. Ӯ, дар он ҷо, ки ба бозори алаф наздик буд, қадре рост истода, бозори алаф ва дуртар аз онро, ки ояндагони Қогон аз он тараф меомаданд, бодиққат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки ӯ меҷуст, ҳанӯз асаре наменамуд.

Қорӣ-ишкамба умедашро тамом канда, мехост ба лаби ҳавзи Девонбегӣ дарояд, аммо дар вақти даромадан боз як бор сарашро гардонда бори охирин ба тарафи бозори алаф нигарист, ӯ дар ин нигаристан ба чашмонаш худ бовар накард, зеро ӯ бар хилофи чашмдошти худ,

дид ки аз онсӯтари бозори алаф як аробаи дарози чорчарха омада дар бозори алаф ба аробаҳои сари роҳ банд шуда монд. Ӯ чашмонашро бо остини худ молида, равшантар карда, бори дигар бодиққаттар нигарист: ӯ бе ҳеҷ шакку шубҳа дид, ки аробаи дарози чорчарха дар бозори алаф банд шуда мондааст.

Бо дидани ин ҳол қариб буд аз хурсандӣ дилкаф шуда шодимарг шавад, чунки сохти он ароба аз аробаи банк ҳеҷ фарқ надошт. Аспонаш ҳам монанди аспони аробаи банк сиёҳ ва калон буданд. Фақат фарқ ҳамин буд, ки дар аробаи банк се асп мебастанд, аммо ин аробаро ду асп мекашид, лекин ин фарқ ба шодии Қорӣ-ишкамба халал нарасонид: ӯ дарҳол фикр кард, ки «шояд як аспи банк бемор ё маъюб шуда бошад, ки имрӯз ба ароба ду асп бастаанд»...

Аммо он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қорӣ-ишкамба дар вай халтаҳои пул ва ходимони банкро дида, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербари боркашии Бухоро, ки онҳоро «қолиби кӯча» меномиданд, ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намедоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада роҳро баста будаанд ва аробакашони шӯрапушти даҳанкалон бо ҳам ҷангида ва якдигарро дашном дода ҳеҷ кадомашон аробаҳои худро пас кашида ба якдигар роҳ намекушоданд...

Қорӣ-ишкамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад, аммо лоиҳи тарафи бозори алаф ба пиёдагардӣ ҳеҷ роҳ намедод. Ночор ӯ, ҳарчанд душвор бошад ҳам, дандон ба дандон монда, сабр карда, расида омадани он аробаи дарозро мунтазир шуда истод...

Оқибат кушоиш рӯй дод: аробакашони пешраванда, ки бо аробакашони аробаҳои пешоянда меҷангиданд, мағлуб гардида, маҷбур шуданд, ки аробаҳои худро пас кашида, ба растаи собунфурӯшӣ гиранд.

Бо кушода шудани роҳ аробаҳои пешоянда ягон-ягон омада аз пеши назари Қорӣ-ишкамба гузаштан гирифтанд ва дар навбати худ он аробаи дарози чорчархаи дуаспа ҳам расида омад. Аммо, бар хилофи умеди Қорӣ-ишкамба, дар он ароба халтаҳои пул ва ходимони банк набуданд, балки ба ҷои онҳо дар вай як мурда менамуд, ки атрофи вайро ходимони тиббӣ гирифта нишаста буданд: он ароба аробаи беморхона будааст, ки мурдаи як европагии ногаҳонӣ мурдаро барои тафтишоти тиббӣ ба беморхона мебурдааст.

Қорӣ-ишкамба бо дидани ин ҳол байти зерини Абдураҳмони Ҷомиро, ки дар хурдсолагиаш ёд гирифта буд, муносиби аҳволи худ ёфта хонд:

Баски дар ҷони фигору чашми бедорам туӣ!
Ҳар чӣ пайдо мешавад аз дур — пиндорам туӣ!

Қорӣ-ишкамба бо камоли навмедӣ, ки ба ғуссамарг шудан наздик расида буд, ба лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада ба саҳни хонақоҳ баромад. Даруну беруни хонақоҳ бо намозхонон пур буд: ҳамаи намозхонони рӯи саҳн бар рӯи ҷойнамозҳои худ дузону нишаста мунтазири азон буданд, дар пешгоҳи саҳни ҷанубӣ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, дар дуввум заррини пасти кӯҳнаи рангпарида ва дар атрофи саввумӣ кимхоби сурхгули нав кашида шуда буданд.

Қорӣ-ишкамба аз дидани ин ҳол хурсанд шуда ва дар дили худ орзу кард: «Худо мекард, ки ҳар сеи ин тобутҳоро ба як гӯристон мебурданд, якбора ба се ертиш соҳиб мешудам, дар он вақт ҷои оши чоштгоҳии як ҳуҷранишинам, ки имрӯз аз вай маҷбуран маҳрум мондам, пур мешуд. Ҳеҷ набошад дуи ин мурдаҳоро ба як қабристон мебурданд, ба гирифтани ду ертиш комьёб мешудам...»

Қорӣ-ишкамба баъд аз қадре андеша карда истодан «хуб, агар ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба як мазори дигар баранд, чӣ бояд кард?» гӯён худ ба худ савол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад, ки «дар он вақт аз паси тобуте, ки ба гирди вай кимхоби сурхгул кашидаанд, хоҳам рафт, зеро аз давраи тобути он мурда маълум мешавад, ки вай ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадонҳои бойҳост, чунки барои марги ҷавон дили ҳар кас, хусусан дили падару модар ва хешовандонаш месӯзад ва дар натиҷаи ин дилсӯзӣ ертишро хубтар медиҳанд, ғайр аз ин бойҳо барои худро аз фақирон болотар нишон додан дар мурдаҳои худ ертиши калонтар медиҳанд, ин мурда, ки ҳам ҷавон асту ҳам бойбача — ертиши ӯ, албатта пуркиматтар хоҳад шуд...»

Қорӣ-ишкамба, баъд аз ба як қарор омадан дар бораи мурдаҳо ва ертиш, дар сафи намоз ҷой гирифтан хост, аммо ӯ ҷойнамоз надошт, бинобар ин байни сафҳои намозгузоронро гардида дар як ҷойнамози як тарафаш холимондае ҷой гирифт...

Бисьёр дер накашида муаззин барои намози пешин азон гуфт, баъд аз гуфта шудани азон мардум бархос-

та ба намоз шурӯъ карданд, Қорӣ-ишкамба ҳам дар қатори мардум аз ҷояш бархоста дастонашро баробари гӯшҳояш бардошта мехост, ба намоз шурӯъ кунад. Дар ин вақт як каси кӯтоҳқомате аз сафи ақиб пеш омада, аз тарафи дасти росташ ба ӯ наздик шуда, бо овози паст:

— Қорӣ-амак!— гуфт.

Қорӣ-ишкамба дар ҳолате ки рӯҳон ду нарангушти дастонаш ба нармиҳои ду гӯшаш расонидагӣ буданд, ба тарафи росташ якрӯя гардида, барои хубтар шунидани суханони овозандиҳанда кӯтоҳқомат хамтар шуда, гӯшашро ба даҳони ӯ наздиктар бурд.

— Магар нашунидед? — овозандиҳанда пурсид.

— Чиро?— Қорӣ-ишкамба дар ҷавоб аз вай пурсид.

— Большевикон дар Когон ҳукуматро ба дасти худ гирифта банкҳоро ва аз ин ҷумла банки подшоҳиро бо ҳамаи пулҳои коғазӣ, тилло, нуқра ва коғазҳои қиматдорашон мусодира кардаанд!

Қорӣ-ишкамба бо шунидани ин хабар:

— Оҳ, пулакам!.. — гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда гӯш медод, якпаҳлу ба замин ғалтид...

Намозхонон ба ин ҳодиса аҳамият надоданд ва барои ин кор намозашонро вайрон накарданд. Аммо баъд аз адои намоз диданд, ки аз даҳони Қорӣ-ишкамба қадре хуну зардоб омада бар рӯи санги саҳн рехтааст, як тарафи рӯй ва чоғаш ба санг бархӯрда харошида шудааст, симояш ранги хокистарии тира пайдо кардааст ва ангуштони дастонаш ба гӯшҳояш часпида шах шуда мондаанд...

Ӯ мурда буд!

ЯТИМ

ҚИСМИ ЯКУМ

I

Моҳи феврали соли 1921 буд. Дашти ҳамвори бедолу дарахти канорҳои дарьёи Аму манзараи як биёбони мурдаро нишон медод, фақат боди афғонӣ, ки аз тарафи ҷануб ғуррос зада мевазид, ин биёбони бечонро ба ҳаракати чонканона оварда буд, тӯфони чангу хоке ки бо вазидани бод аз дашт бармехост, рӯи офтобро мисли абри сиёҳ фурӯ мегирифт, дар он биёбони васеъ дар рӯз, чунон ки дар шаби торик бошад, касе чизеро дида наметавонист.

Ятим, ки ҳанӯз соли дувоздаҳуми худро пур накарда буд, дар аввали сар шудани тӯфон гӯсфандони бойро ба қӯраи ҳавзмонанди заминӣ дароварда, худ ба пеши даромадгоҳи кӯра қаровулӣ мекард. Бачек барои нигоҳдорӣ кардани чашму даҳонаш аз хоку рег, чашмонашро бо дастонаш маҳкам гирифта, даҳонашро ба замин карда парӯ мехобид...

Ҳанӯз шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридан даромад, аз либоси тунук ва чиғда-чиғ гизи дар оташ тафсондагӣ барин мехалид.

Бачек ба ин азоб тоқат наоварда сари худро аз замин бардошта рост шуда нишаст. Аз як канори дашт, ки чангу ғубораш ба воситаи борон фурӯ нишаста буд, рамаҳои бузу гӯсфанду галаҳои аспу молҳои сиёҳ ба чашми ӯ намудор гардид, ҳайвонҳо аз шимол ба ҷануб — ба тарафи лаби дарьёи Аму нигоҳ карда медавиданд.

Гӯсфандони дар қӯра будагӣ, ки садои суми молҳои гурехта омада истодагиро шуниданд, безобита шуда ба чунбиш даромаданд.

Бачек тарсид, бадани ӯ дар асл аз сармо сӯзиш ме-

кард, аз тарс ба ларза даромад. Ӯ худ ба худ «агар гӯсфандони дар дасти ман супурда шудагӣ ба ин ҳайвонҳое, ки ба бӯрон гирифтор шуда гурехта омада истодаанд, ҳамроҳ шуда гурехта раванд, хӯчанн маро нокушта намемонад» гуфт.

Бачек ба даромадгоҳи қӯра дастаҳои явшон ва шибоғ пахш карда, он чоро маҳкам баста ва худаш чӯбдасти саркачи чӯпонии худро ба даст гирифта, дар гирди қӯра нигаҳбонӣ карда гардидан гирифт...

Ҳайвонҳои гурехта омада истодагӣ ба пеши қӯра расида аз ду тарафи вай гузашта рафтан гирифтанд, бачек, гӯсфандони дар қӯра будагиро, ки аз дидани ҳайвонҳои гуреза шав гирифта ҷаҳида аз қӯра баромадан мехостанд, бо чӯбдаст зада ба дарунн қӯра бармегардонд...

Рама ва галаҳо гузашта буданд, аз дунболи онҳо 25—30 нафар одамони аспсавори калтакдор онҳоро ронда меомаданд.

Яке аз он саворон, ки ба пеши қӯра расида омада буд, аз асп фаромада, явшон ва шибоғҳои дар дарн даромадгоҳи қӯра гузоштагиро гирифта ҳаво дода, барои баромадани гӯсфандони дар қӯра будагӣ роҳ кушодан гирифт.

Бачек, ки ин ҳолро дид, ба он одам нигоҳ карда:

— Амак, чӣ кор карда истодаед, чаро гӯсфандони маро мегурезонед? — гуфт — агар яке аз инҳо гум шавад, бой маро нокушта намемонад.

— Ҷаноби олӣ,— гуфт он одам,—аз большевикон гурехта аз дарьё гузаштанд, бойҳо ҳам аз дунболи он кас афтода молҳои ҷоннок ва бечони дар хонаашон будагиро гирифта аз дарьё гузаштанд, мо бошем, барои ронда аз дарьё гузаронидани ҳайвонҳои дар чаро будагӣ ба дашт паҳн шуда будем ва гӯсфандони туро ҳам дар қатори ҳайвонҳои дигар аз дарьё мегузаронем, ту аз чӣ ва чаро метарсӣ?

Баъди аз қӯра баромада ба дигар ҳайвонҳо ҳамроҳ шудани гӯсфандони дар қӯра будагӣ он одам боз ба аспи худ савор шуда аз дунболи ҳайвонҳо ба роҳ даромад.

— Модарам чӣ шуда бошад? Вой модарҷонакам! Вай дар дасти бой буд. Кучо мондӣ модарҷонакам — гӯён бачек ба гирья даромад.

— Модарат ҳам аз дарьё гузашта рафт,— гуфт як аспсавори дигар, ки ба пеши бачек расида омада буд.

Бачек ба тарафи соҳибн ин овоз нигоҳ карда, ӯро шинохт — ин одам додарарӯси хӯчаини ин бачек буда, Шокул ном дошт. Бачек бе шаку шубҳа донист, ки модараш ҳам аз дарьё гузашта рафтааст.

Вақте ки бачек аз дарьё гузаштани модари худро фаҳмид, ба ниятн аз дарьё гузашта ба модари худ расидан, аз дунболи касоне, ки ҳайвонҳоро ба тарафи лаби дарьё ронда мебурданд, афтону хезон ба роҳ даромад...

II

Дар яке аз қишлоқҳои лаби дарьёи Аму Эшонқул ном як бой буд. Ӯ обу заминн бисьёреро соҳибӣ карда дар деҳқонӣ ятим — батракн бисьёр кор фармояд ҳам, асоси боигарии ӯро чорводорӣ ба ҳам мерасонид.

Дар қатори ятимҳои бой, Мурод ном касе ҳам ба ӯ чӯпонӣ мекард. Соли ӯ ба чил наздик расида бошад ҳам, то он вақт ӯ зан нагирифтагӣ буд. Дурусттараш ин аст, ки зан гирифта натавониста буд. Зеро ӯ пулеро ки барои хонадор шудан даркор мешуд, ёфта наметавонист. Ӯ дар хонаи бой бисту панҷ сол кор карда омада бошад ҳам, аз музди хизмат чизе пасандоз карда натавониста буд, чизе ки ҳарсола аз бой ба вай мерасид, ба хӯроки ҳаррӯзаи модаркалони кампираш—Фотима-бибӣ ва набераи ӯ Соро, ки пас аз мурдани падару модараш ба дасти кампир нигоҳ карда монда буд — гоҳ мерасид, гоҳ намерасид.

Лекин Фотима-бибӣ некиҳои набераи худ Муродро, ки ба ӯ карда буд, бебадал нагузошт: набераи худ Сороро ба бойҳо, ки бо қалин ӯро харида гирифтан мехостанд, надода, бо як коса об ба Мурод никоҳ карда дод ва ӯро ба худ хонадомод намуд...

Мурод баъд аз хонадор шудан дар ҳар сари чанд гоҳ як бор ба хонааш рафта шабро дар он ҷо мегузаронид ва саҳар барвақт аз хоб хеста то баромадани офтоб ба хизмати хӯҷаинаш расида мерафт...

Баъд аз ягон соли хонадор шудани Мурод Фотима-бибӣ мурд, Мурод хабари вафоти модаркалони худро дар дашт — дар вақте ки гӯсфандҳои хӯҷаинро чаронда гашта буд, шунид. Аммо даррав натавонист, ки ба сари мурда равад, аз касе ки хабари мурдани модаркалонашро ба вай расонида буд, хоҳиш кард, ки ин хабарро ба хӯҷаини вай ҳам расонад ва аз вай илтимос кунад, ки

ягон касро ба чарогоҳ фиристонад, то ки ӯ (Мурод) рамаро ба вай супорида ба сари мурда равад.

Аммо то бегоҳонӣ аз тарафи бой касе наёмад. Ночор Мурод гӯсфандонро аз чаро гирифта ба тарафи ҳавлии бой нигоҳ карда ронд ва пеш аз як соат аз фурӯ рафтани офтоб — яъне пеш аз як соат аз вақти муқаррарии ҳаррӯзааш ба ҳавлии бой расид.

— Чаро молҳоро ин қадар барвақт аз чарогоҳ гардондӣ? — гуфт Эшонқулбой, ки аз ҳавлиаш баромада барои адои намози аср ба масҷид рафта истода буд.

— Магар ба шумо хабари аз дунъё гузаштани модаркалонамро нарасонданд? — гуфта пурсид Мурод аз бой дар ҷавоби ӯ.

— Расонданд, аммо чӣ шудааст, як кампир мурд, мурд-дия, бо зуд рафтани ту магар ӯ зинда мешавад? Ё ин ки барои мурдани ӯ гӯсфандони маро ҳам гушна мононда куштан мехоҳӣ? — гуфт бой оташинона ва илова кард:

— Ҳар як гӯсфандам ба назари ман аз даҳто кампири ту азизтаранд.

Мурод ба ин гапҳои бой чизе нагуфт. Аммо гӯсфандонро ба ҳавлӣ дароварда истода худ ба худ ғур-ғур кард:

— «Гӯсфандонат он тараф истанд, садта каллаи ту барин бойро ба бадали як тора мӯи мурдаи модаркалонам намегирам».

Мурод баъд аз ба гӯсфандхона дароварда ҷо ба ҷо кардани рама, ҳатто обу явғонеро ҳам, ки ҳар шаб аз хонаи бой мехӯрд, нахӯрда ба қишлоқи модаркалонаш нигоҳ карда давид....

Мурод баъд аз гӯронидани мурдаи Фотима-бибӣ ва гузаронидани бегоҳи ҷумъаи ӯ, аз он қишлоқ тамоман кӯчиданӣ шуд, зеро дили ӯ розӣ намешуд, ки зани ҷавонашро дар як қишлоқи дурдаст танҳо гузошта, худ ба хонаи хӯҷаин равад. Ҳарчанд ба занаш дилаш пур бошад ҳам, аз одамони беҷогард метарсид. Бинобар ин ӯ порча-палоси аз модаркалонаш мондагиро ғундошта гирифта бо занаш ба қишлоқи бой овард ва як кулбаи вайронаеро, ки дар як гӯшаи он қишлоқ бесоҳиб монда буд, лою гилу шикастурехт карда кӯчашро дар он ҷой гиронд ва худаш мисли пештара дар хизмати бой гаштан гирифт.

Бой дидани зани ҷавони ятими миёнсоли худро ҳавас карда ба Мурод гуфт:

— Зани ту келини ман ҳисоб меёбад, келинталабон карданамон даркор аст, фардо гирифта биёр, ӯро меҳмон карда зиёфат кунем.

Мурод пагоҳии он рӯз зани худро дар хонаи хӯҷаин монду худ гӯсфандонро ҳай карда ба чаро бурд.

Занони бой Сороро ба як хона дароварда зиёфатҳои гуногун карданд, ҳарчанд хонае, ки меҳмонро ба вай дароварда буданд, хонаи зани хурдии бой буд, аммо дар иззатдории меҳмон аз соҳибхона зиёдтар, зани калони бой кӯшиш мекард: беҳтарин ва бомазатарин чизҳои хӯрданиро ба пештари меҳмон тела дода ӯро гашта баргашта ба хӯрдан таклиф мекард, порчаи лаҳми гӯштро бо дасти худ гирифта ба дасти ӯ медод, иликро ба рӯи нон афшонда дар пеши ӯ мегузошт, чои хунукшудамондаи пиёларо ба пойгаҳ ҳаво дода ва ба пиёла чои гарм кашида ба пеши вай мениҳод.

Аммо Соро ба ҳеҷ кадоми ин гуна хушомадгӯй ва иззатдории хӯҷаинзан аз худ намерафт, бо вазнинии калонворона, гӯё ки дар ҳақиқат ҳам келини ба тозагӣ фаровардагирифтаи он бошад, сар хам карда менишаст, лекин монанди навкелиншудагон бисьёр ҳам худро дар пеши соҳибони хона хор намедошт ва ба ҳар ҳаракати онҳо аз ҷояш хеста ба онҳо таъзим намекард. Бисьёр кам чиз мехӯрд, гӯшти хӯҷаинзан ба дасташ додаро бо эҳтиром аз дасти ӯ гирифта ба чои ташаккур бо сараш ба тарафи ӯ ишорати миннатдорӣ кунад ҳам, онро нахӯрда ба рӯи нон мегузошт, ба илики афшонда додагиаш бошад лоақал даст ҳам нарасонид. Хӯҷаинзан се бор чои хунукшудаи пиёларо холӣ карда ба ҷояш чои гарм кашида бошад ҳам, Соро ягон бор ҳам аз он пиёлаҳо лаб тар накарда ва дар охири таом танҳо аз косаи оби сарде ки дар як гӯшаи дастурхон истода буд, як-ду қулт нӯшид.

Дар вақте ки ошхӯрӣ тамом шуда барои дастурхон фотиҳа хонданд:

— Ҳамдам, Ҳамдам! — гӯён садои баланде шунида шуд.

Ин овози Эшонқулбой буд, дар вақте ки занонаш Сороро дар хонаи зани хурдиаш меҳмондорӣ мекарданд, ӯ дар хонаи зани калонаш нишаста бо писарчааш ош мехӯрд.

Бо шунидани овози бой зани калонаш:

— Лаббай, хӯш, даррав! — гӯён аз ҷояш ҷаста хест ва давида ба пеши шавҳараш рафт.

Эҳтимол ба хотири хонандагон гузарад, ки «номи зани калони бой Ҳамдам будааст, бинобар ин ӯ бо шунидани ин овоз ба тарафи ӯ давида рафтааст» не, номи ӯ Ҳамдам набуд. Дар он вақтҳо занонро ҳеҷ кас ва аз ин ҷумла шавҳарҳояшон ҳам бо номашон чеғ намезаданд. Чунки пӯшида доштани номи занро ҳам, монанди худаш ва рӯяш лозим медонистанд, агар ном баранд, аҷаб набуд, ки ягон номаҳрам — бегона шунида монад. Магар дар, девор ва ҳаворо ҳам ба номи зан номаҳрам ва бегона гумон мекарданд, ки дар хонаи танҳо ҳам ӯро бо номаш чеғ намезананд.

Номи зан дар тамоми умри ӯ ду бор гирифта мешуд— вай ҳам аз тарафи домуллоимом: як бор дар вақти ба шавҳар баромадани зан — дар шаби никоҳ, дуюм дар рӯзи мурдани ӯ — дар вақти фурӯхтани гуноҳони вай ба бадали садақа.

Ҳамдам номи писари бой буд, ки дар вақти нав хонадор шуданаш аз зани калонаш зоида шуда буд, он бача дар ҳамон солҳои аввали зиндагониаш мурда бошад ҳам, бой зани калонашро ба он ном чеғ мезад. Баъд аз он ки ба зани хурдиаш хонадор шуд, барои фарқ кардани ӯ аз зани калонаш, ӯро «Ҳамдамча» гӯён чеғ задан гирифт. Вақте ки аз зани хурдиаш як писарча рӯид ва номи ӯро Истам гузошт, зани хурдиашро «Истам» гӯён чеғ мезадагӣ шуд.

«Ҳамдам»— зани калони бой аз пеши шавҳараш дар ҳолате ки дар дасташ як хӯша набот буд, баргашта омад ва онро ба чойник андохта истода:

— Амакатон аз наботашон то ҳол ба ҳеҷ кадоми мо намедоданд, ин як порчаро дода «ба келин наботчой карда деҳ ва баъд аз он ба пеши ман биёр, ки рӯйбинон кунем» гуфтанд,— гуфт ба Соро.

Соро ба муқобили ин «марҳамат»-и ғоибонаи бой чизе нагуфт, дар рӯй ва авзоаш ҳам ягон дигаргунӣ — на аломати хурсандӣ ва на нишонаи хафагӣ чизе пайдо нашуд, аммо авзои зани хурдии бой бечо шуда ба палончи [1] худ бо зери чашм ало нигоҳ мекард. Ҳарчанд зани калон ин нигоҳи палончи худро ва маънии онро фаҳмида бошад ҳам, худро ба нодонӣ зада наботчойро гардон-гардон карда дар ду пиёла кашид, яке аз он пиёлаҳоро ба пеши Соро ва дигарашро ба пеши палончаш гузошт.

[1] *Палонч* — кундош.

— Ман наботчой намехӯрам,— гуфт зани хурдӣ оташинона,— ба келин додан гиред! Наботро амакашон барои он кас фиристодаанд.

— Хуб, шумо намехӯрда бошед, ман хӯрам,— гӯён зани калон пиёлаи наботчойро аз пеши палончаш гирифт ва илова кард,— амакаш аз барои келин фиристода бошанд ҳам, «аз давлати шолӣ, курмак об мехӯрад» гуфтагӣ гапҳо ҳаст.

— Лекин ман шумо барин курмак нестам, ман биринчу «биринчи миёнколӣ барин ёзида рафта истодаам»[1]— гуфт зани хурдӣ боз бо ҳамон вазъияти оташинона ва рӯяшро ба тарафи девор гардонида ба оинаи ба девор овехта шудагӣ чашм андохта акси худро дид ва дарҳол чашмашро аз оина канда, аз таки чашм ба рӯи Соро нигоҳе кард. Магар Соро аз худаш чавонтар ва хушрӯйтар намуд, ки ба вазъияти оташинонаи ӯ як ҳолати ғамгинона ҳам зам шуд ва чашмашро зуд аз рӯи Соро канда ба замин дӯхт ва дар як ҳолати ҳайронӣ ва андешамандӣ бо нӯки нохунаш рӯи гилеми хонаро харошидан гирифт.

— Бохабар бошед, ки ёзида-ёзида ланҷ шуда наравед[2],— гуфт зани калон бо оҳанге ки гӯё аз оташинии палончаш завқ мегирифта бошад...

Эҳтимол ҷанҷоли ин ду палонҷ аз баҳсу ҷидоли забонӣ гузашта ба як занозании дастбагиребонӣ мерасид. Лекин:

— Ҳамдам, келинро зудтар гирифта биёр! — гӯён дилтангона чеғ задани бой миёнаи ин ҷанҷолро бурид ва зани калон:

— Хӯш, даррав! — гӯён аз ҷояш хест ва боз хам шуда наботчои дар пеши Соро хунукшуда мондагиро ҳам гирифта бо як ҳӯрт фурӯ бурд.

— Хезед келин, амакатонро бисьёр интиқу интизор накунем,— гӯён Сороро аз дасташ гирифта аз ҷояш базӯр хезонда, гӯё ки кашола мекарда бошад, ба пеши шавҳари худаш гирифта бурд.

— «Аз ман ниқор гирифтан мехоҳад» гуфт зани хур-

[1] Дар байни омма, касеро ки болида ва ёзида рафтан гирад, бо тарзи маҷоз «биринчи миёнколӣ барин ёзида рафта истодааст» мегӯянд. Чунки биринчи миёнколӣ зиёдтар оббардор буда ва дар вақти палав пухтан бисьёр меёзад.

[2] *Ланҷ шудани палав* — аз қадри даркорӣ сероб ва мулоим шудани он аст, аммо дар байни омма, ба тарзи маҷоз касеро ҳам, ки дар вай ягон бемории номуайян, ё ягон димоғсӯзие рӯй дода бошад, «табъаш ланҷ шуд» мегӯянд.

дӣ худ ба худ, баъди аз хона баромада рафтани онҳо ва аз ҷояш хеста пеши оина рафта рӯю мӯй ва чашму абрӯи худро хотирҷамъона боз як бор аз назари худ гузаронид ва «не, наметавонад» гуфт худ ба худ бо оҳанги худтасаллидиҳӣ.

— Оча! Янга пеши дада яфт, — гӯён ба хона даромадани Истам зани хурдиро аз хаёлоти пеши оинагӣ бездошт ва ӯ ба тарафи Истам нигоҳ карда:

— Вай янга не, вай ҳам ба ту оча мешавад,— гуфт.

— Вай ганда, вай мана муччӣ накайд,— гуфт Истам бо оҳанги нохушнудона.

Зани хурдӣ, аз «ганда» гуфтани писараш Сорото, як тасаллии дигар ёфт ва ба рӯи хона, пеши чойники наботчой нишаста Истамро ба бағалаш гирифт ва ӯро дӯстдорӣ карда истода дар дили худ фикр кард: «ман зани дӯстдоштагиаш бошам, писари ман фарзанди азизаш мебошад, ҳар чи қадар нафспарасту балҳавас бошад ҳам, аз рӯи мо гузашта наметавонад ва аз барои як гадодухтар аз баҳри мо намегузарад».

Зани хурдӣ бо ин худтасаллидиҳӣ қадре кушода шуда наботчои дар чойник мондагиро ба ду пиёла кашид, якеашро худ гирифта ва дигарашро ба Истам дод...

* * *

Зани калони бой Сорото ба пеши бой даровард:

— Ба бойамакатон салом диҳед!— гуфт.

Соро сарашро хам карда рӯяшро бо остинаш пӯшонида бо ҷунбонидани сар ба бой ишорати салом кард.

Бой табассумкунон ба Соро нигоҳ карда:

— Нишинед, келинам! — гуфт.

Ба ин таклифи бой аз тарафи Соро ҳеҷ ҳаракате нашуд, аммо бойбибӣ ӯро бо зӯрӣ аз китфаш пахш карда, ба нишастан маҷбур кард.

Соро дар вақти шинондани бойбибӣ худро ақиб тис дода, ба қадре ки мумкин буд аз бой дуртар — ба пеши девори хона нишаст, ӯ зонуи росташро ба замин хобонд ва зонуи чапашро ба болои вай хам кард, дасти росташро ба пеши пешонааш гирифта ва рӯяшро ба тарафи девор нимгардон карда менишаст.

Бой ҳар чи қадар диққат карда нигоҳ кунад ҳам, рӯи Сорото дуруст дида натавонист, зеро як рӯи ӯ ба тарафи девор гардондагӣ буд ва рӯи дигарашро остини васеи дасташ, ки ба пешонааш ниҳодагӣ буд, мепӯшонид.

Бой писарчаи сесолааш Истамро, ки дар паҳлуяш нишастагӣ буд, аз ҷояш хезонда:

— Рав ба пеши янга, туро муччӣ мекунад — гуфта ба тарафи Соро нигоҳ кунонда ба роҳ андохт.

Вақте ки бача шармида ва хӯсида ба Соро наздик шуд, ӯ рӯйхуш надод: бачаро нагирифт ва ба ӯ нигоҳ ҳам накард. Бача ба тарафи падараш нигоҳ карда истод. Гӯё ки ӯ бо ин ҳаракати худ «акнун чӣ кор кунам?» гуфта мепурсид.

— Ба пеши очаат рав бачем, ӯ туро муччӣ мекунад — гуфт падараш ба бача. Бача давон аз хона баромада рафт.

Бой як рӯймоли гуланори чорқат кардагиро, ки ба рӯи болишаш буд, гирифта ба тарафи Соро дароз карда:

— Ма, гир ин рӯймолро, духтарам,— гуфт,— ин ба ту аз ман рӯйнамогӣ шавад.

Соро гӯё ки ин гапи бойро нашунида бошад, чизе нагуфт ва ягон ҳаракате ҳам нишон надод.

Бой дар ҷои нишастагии худ ба сари зонуҳояш рост шуд, нимаи болои танаи худро ба тарафи Соро нигоҳ кунонида хам карду пеш ёзонид ва дасти рӯймолнокашро ба ӯ наздик бурда дубора таклиф кард:

— Ма, духтараки азиз, ҷони ширин, ин рӯймолчекро гир, рӯйнамогиро гир!

Ин дафъа Соро монанди касе, ки аз чизе мехӯсида бошад, як рӯяшро ба тарафи девор боз ҳам наздиктар бурду танаи худро якпаҳлу ба девор часпонид ва чашмонашро ало карда аз таки остин ба тарафи бой дӯхт. Ӯ монанди мурғи шағолдида, ҳамин тарз беҳис ва ҳаракат истод.

Бой аз ин вазъият ба ҳайрат афтода чӣ кор кардани нашро намедонист: агар ӯ боз ҳам ба Соро наздиктар шуда рӯймолро бо зӯрӣ ба даст, ё дар бағали ӯ монданӣ шавад, аз якбора хеста гурехтани ӯ метарсид ва агар ба ҷояш баргашта нишаста аз сари ин таклифи худ гузарад, ор мекард — ӯ рад карда шудани «марҳамати худ»-ро аз тарафи як гадодухтар, ки зани ятимаш аст, ба худаш ҳақорат ҳисоб мекард.

Лекин бойбибӣ, бойро аз ин вазъияти душвор раҳой дод: ӯ Сорото ба ҳолаш намонда аз ҷояш хезонду:

— Рафта бо дасти худат рӯймолро аз дасти бойамаркат гирифта қуллуқ кун, ба хонет бурда ба нияти фар-

занди ояндаат мону «фарзанди ман ҳам бойамакам барин бадавлат шавад» гуфта ният кун,— гуфт.

Соро шармида, сурх шуда рафта рӯймолро аз дасти бой гирифт ва баргашта понишаста аз хона баромад ва ба хонаи аввалӣ, ки дар он ҷо меҳмон шуда буд, рафт.

Бой, аввал Сороро дуруст надида бошад ҳам, дар вақти рӯймолро аз дасташ гирифтани ӯ, ба ӯ бо назари «харидорӣ» нигоҳ карда дид: чашму абрӯи снёх, мижгонҳои дарози нӯгаш баргашта, мӯйҳои снёхи дарози маҳинбофта ва рӯи себи сурхвори ӯ бойро ба ҳайрат андохта буд, Соро дар зери либосҳои кӯҳна, ба назари ӯ монанди як порча тиллои дар миёни хоку рег мондагӣ медурахшид; рӯи пурнури ӯ, аз таки сарандози фарсудааш, моҳи 14-рӯзаи аз таки абр нимнамоён шудаги барин рӯшной мепошид; чашмони дурахшонаш дар зери абрӯвони снёх, монанди ситораи рӯз, ки дар торикии субҳдамӣ намоён мешавад, чашми бинандаро мебурд...

* * *

Бой аз рӯзи зиёфат сар карда дар пеи ба даст даровардани Соро афтид, ӯ дар ин кор аз зиддияти занони худ фоида бурданӣ шуд. Зани калони бой, баъд аз хонадор шудани ӯ ба зани ҷавон, аз назари ӯ афтода буд, зани хурдӣ аз ҷавонӣ ва ҳусну ҷамоли худ фоида бурда, палонҷи худро ба шавҳараш азоб медиҳонид ва худаш ҳам ӯро хор медошт. Зани калони бой дар ҷангу ҷанҷоли байни худ аз палонҷаш ақиб намонад ҳам, дар пеши бой гапашро гузаронида наметавонист, дар паси ҳар ҷанҷол бой тарафи зани ҷавони худро гирифта, зани калонашро коҳиш мекард ва гоҳо мезад ҳам.

Акнун барои зани калонӣ фурсати аз палонҷ ниқоргирӣ расида буд, ӯ мехост худ миёнаравӣ карда бойро ба ягон зани ҷавони дигар банд кунад, то ки ин зан, палонҷашро азоб диҳад ва дар даруни он оташи рашке, ки худаш месӯхт, душманашро ҳам дар сӯхтан бинад.

Соро ва рафтани ҳаваси бой ба Соро барои зани калон як фурсати бисьёр муносиб буд. Ӯ барои мақсадҳои мурдори бой миёнарав шуданро рӯйрост дар пеши бой ба гардан гирифта ба кор даромад, дар рӯзи зиёфат ва гузаронидани рӯймол ба дасти Соро, аввалин корнамоиҳои худро нишон дод ва баъд аз он бо шавҳараш гапро

дар як ҷо монда, барои ба дом афтондани Соро кор кардан гирифт.

Ӯ ҳар рӯз Сороро ҷеғ зада оварда, аз ӯ дар корҳои хонаи худ ёрӣ металабид, дар вақти кор, ё чойнӯшӣ ягон муносибат ёфта бойро ба вай таъриф мекард, аз «соф»-дилии бой, аз дӯст доштани ӯ занон ва духтаронро, хусусан аз меҳру муҳаббати «падарона» доштани ӯ ба Соро, гап мезад ва Сороро «насиҳат мекард», ки аз бой нашармад ва аз вай нахӯсад ва ба пурсишҳои ӯ кушоду равшан ҷавоб додан гирад. Рӯзе дар охири ҳамин гуна «насиҳатҳо» ҳатто гуфт, ки:

— Агар бой ба ту ягон мақсади дигар медошт, магар ман роҳ медодам, ки ту дар ҳавлии мо биёӣ, кадом зан барои бо занони дигар алоқаи нодуруст пайдо кардани шавҳари худаш роҳ додааст, ки ман роҳ медодам.

Бой мувофиқи он заминае ки зани калонаш тайёр карда истода буд, ба Соро муомилаи «дӯстона» ва «меҳрубонона» мекард, ба вай гап мепартофт, гоҳо ин гуна гаппартоиҳоро ба дараҷаи ҳазлу шӯхӣ меовард.

Соро бошад муомилаи худро ба бой ҳеҷ дигар намекард, ҳар вақт гапҳои ӯро бо як навъ хӯсидан ва кибдан мешунид, ба пурсишҳои ӯ кӯтоҳакак «ҳа» ё ин ки «не» гуфта ҷавоб медод, ба рӯи ӯ ҳеҷ нигоҳ намекард ва гапҳои шӯхиёнаи ӯро ношунидагӣ барин мешуд.

Соро бо гапҳои зани калони бой як дараҷа дар ҳаққи бой аз шубҳа мебаромадагӣ барин шуда бошад ҳам, муомилаҳои зани хурдии бой тарафи шубҳаи ӯро кувватнок мекард. Ӯ ҳар вақт ба Соро пичинг мепарронд, ба хонаи бой омадурафт кардани ӯро намефоронид, гоҳо ӯро рӯйрост коҳиш мекард. Агар кӯтоҳ карда гӯем, зани хурдии бой ба Соро мисли як палонҷ муомила мекард...

Бой, баъд аз он ки чанд вақт ба Соро гапҳои сарбастаи шубҳанок партофта гашт, муддаои худро рӯйрост пеши ӯ кушода монданӣ шуд: як рӯз дар вақте ки Соро аз хонаи бой баромада ба ҳавлии худаш рафта истода буд, бой ба ӯ дар роҳрав ва миёнаи ҳавлии дарун ва берун рост омада, бо як дасти худ аз банди дасти ӯ нигоҳ дошта бо дасти дигараш як ангуштарини нуқрагинро ба ангушти ӯ гузаронидани шуд.

Соро дасти худро аз дасти вай кашида гирифта оташинона:

— Айб аст ба шумо, ҳайфи шумо, шарм доред! — гуфт.

Соро ин гапҳоро чунон бо овози баланд гуфт, ки зани калони бой худро ба нодони зада бошад ҳам, зани хурдиаш дар хона шунида:

— Чӣ гап, чӣ гап? — гӯён давида ба роҳрав баромад.

Аммо то расида омадани занак, Соро аз ҳавлии бой баромада рафта буд ва зану шӯй даст ба гиребон шуда монданд.

Соро ба ҳавлии худ рафта рӯймолеро, ки бой ба ӯ бо зӯрӣ «рӯйнамоӣ» гӯён дода буд ва ӯ то ҳол вайро кор нафармудагӣ буд, аз чои мондагиаш гирифта боз гашта ба ҳавлии бой омад ва рӯймолро аз роҳрави дарвоза ба рӯи ҳавлии беруи ҳаво дода пас гашта ба кулбаи худ рафт ва баъд аз он қадами худро ба тарафи ҳавлии бой нагузошт.

* * *

Соро пои худро аз ҳавлии бой ба сурати қатъӣ кашида бошад ҳам, бой ҳанӯз умеди худро аз вай накандагӣ буд, ӯ акнун барои тамоман ба даст даровардани Соро роҳ мечуст, ҳатто ӯ барои расидан ба ин мақсади худ, то аз миён бардошта нест кардани Мурод дар дили худ аткал карда буд. Лекин барои аз миён бардоштани Мурод, ӯро нахӯсондан, дили ӯро пур кардан ва бо муомилаҳои ширин ӯро ба тарафи худ кашидан даркор буд.

Бой ҳамон рӯз бегоҳӣ, вақте ки Мурод рамаро аз чаро оварда, ӯро ба меҳмонхона даровардаи воқиаи дар миёнаи худаш ва Соро он рӯз рӯйдодаро ба ӯ ба ин навъ ҳикоя кард:

— Ман,— гуфт бой,— зани туро духтари худ ва келини худ барин медонистам ва ба ӯ мувофиқи ҳамин эътиқоди худ муомила мекардам. Имрӯз дар вақте ки як ангуштарини нуқрагинро ба вай «ёдгории падарона» гӯён додани шудам, ӯ намедонам ба чӣ гуна шубҳа афтода ба ман гапҳои сахт зад, ҳатто маро дар пеши янгаҳоят шарманда кард...

Мурод бо шунидани ин воқиа дар хаёл фурӯ рафт ва бой барои баровардани Мурод аз ҳар гуна хаёлот боз давом намуд:

— Ту аз Соро ин ҳикояро мувофиқи фаҳмиши ӯ шунида мабодо аз ман хафа нашавӣ — гӯён ба ту рости гапман рафтуои накунад.

Бой, Муродро, ки аз гапи охирини ӯ «магар бой маро аз кор пеш мекунад» гуфта дар андеша афтодагӣ барин менамуд, дилдорӣ додани шуда, боз ба гап даромад:

— Аз ин гапи ман ту гумон накун, ки ман аз ту, ё ин ки аз Соро ранҷида бошам. Мақсади аз манъ кардани рафтуои ӯ — паст кардани гапу гапчаҳои дар миёнаи занон пайдо шудагӣ мебошад. Вагарна ман он кирдори ӯро сабукии бачагона гуфта дар дили худ нагирифтам. Баъд аз ин ҳам некии худамро аз шумоён дареғ намедорам. Пештар, ки ту як сару як тан будӣ «ба ин пулу чиз чӣ даркор аст» гуфта ба ту ёрмандии дурусте намекардам. Акнун ки ту хонадор шудӣ ва нафақаи як каси дигар ҳам ба гардани ту афтод, ман ҳам ба ҳамин нигоҳ карда кор мекунам...

Бой дам шуд, Мурод гапи бойро тамом шудагӣ гумон карда аз ҷояш хестанӣ шуда буд, ки бой боз даҳон кушод. Мурод ҳам баргашта нишаста гӯш дод:

— Аз рӯи шунидаи ман,— гуфт бой,— ба наздикӣ шумоён се сар мешаветон, ман аз вақте ки ин гапро шунидаам, як бузи серширро ба нияти фарзанди ояндаи ту дар дили худ баста мондаам. Қадом рӯзе ки кӯдак ба рӯи қадам ояд, он бузро ба ту месупорам, ки бурда ба ҳавлиат баста мемонӣ, оча-бача ҷӯшида хӯрда мегарданд. Некиҳои маро Соро надонад майлаш. «Ӯ надонад, худо-ку медонад»...

— Хуб,— гуфт бой баъд аз андаке дам истодан,— акнун ба хонаат рафта ёзида дам гир. Сororo аз бадгумонӣ барор!..

Мурод бо ҳазорон шубҳа ва хаёл ба хонаи худ рафт. Лекин дар он ҷо ҳаман шубҳаҳояш бартараф шуд: Соро аз вай пеш, аз муомилаҳои бой ба худаш ба Мурод гап назада буд, баъд аз он ки имрӯз мақсади бой равшан шуд, ҳаман гапҳоеро ки дар байни худаш, бой ва зани ӯ гузашта буд, аз аввал то охир як ба як ба шавҳараш гуфта дод. Мурод акнун ба тарзе ки шакку шубҳаро роҳе набошад, ба мақсади мурдори бой боварӣ пайдо кард.

Мурод ба дари хонаи касе ки ба номусаш қасд кардани шудааст, баъд аз ин хизмат накарданро дар дили худ қарор дода бошад ҳам, ин қарорашро ба зудӣ ба амал оварда натавонист ва наметавонист. Барои рафтан аз кори бой, аз ягон ҷои дигар кор ёфтан даркор буд, ва

ҳол он ки бойҳои қишлоқ бойро рӯю хотир карда касеро, ки кори ӯро партофта мебарояд, ба хизмат намегирифтанд, камбағалони қишлоқ бошанд, худашон маҷбур буданд, ки ба дари хонаи дигарон хизмат кунанд. Ба қишлоқҳои дурдаст кор кофта рафтанро ҳам Мурод барои худ маслиҳат намедонист, зеро вай дар он сурат то кор ва ҷой ёфтан, бояд зани худро дар ин ҷо монда мерафт, ва ҳол он ки зани худро дар ҷое ки бои калонтари қишлоқ ба вай чашм дӯхтааст, хусусан баъд аз партофта баромадани кори ӯ — танҳо монда рафтан таҳлуканок буд. Ҳоло, дурӯғ ҳам бошад «ман ба зани ту назари бад надорам, ӯро мисли духтарам ва келинам медонам» гуфтани бойро ғанимат донист, худро ба нодонӣ зада гаштан гирифтан беҳтар аст, ҳар вақт ки фурсату ҷои муносиб ёфт шуд, аз ин ҷо халос шудан осон аст.

Мурод бо ҳамин гуна мулоҳизаҳо «то омадани табар, кунда меосояд» гӯён ба дари хонаи бой гаштан гирифт...

III

Баъд аз 4—5 моҳи моҷарои ангуштарин, Соро ба як писарча модар шуд, шодие ки ба сабаби ба рӯи қадам омадани ин навзод ба падар ва модар рӯй дод, аз андоза берун буд, бинобар ин бе ҳеҷ чунучаро номи кӯдакро «Шодӣ» монданд.

Соро ба сабаби душвориҳое ки дар вақти зоиш рӯй медиҳад, бо тарсу ҳаросе ки дар аввалин бор зоидан рӯй доданаш ба ҳар зан табиӣ аст ва дар охир ба сабаби саҳат ва саломат модар шудан ба як писарчаи ғунчамонанд — аз хотири худ муомилаи беномусонаи Эшонқулбойро қариб бароварда буд, хусусан баъд аз он ҳодиса ҳеҷ ном набурдани бой Сороро ва ба болои ин кам накардани ӯ ёрмандиҳои моддиро, ва некӯтар кардани ӯ муомилаи худро ба Мурод — ҳам Муродро ва ҳам Сороро ба сари фаромӯш кардани он қасди бади ӯ наздик оварда буд. Ҳар дуи инҳо ҳам, он ҳаракати ӯро ба як иғвои «шайтонии» муваққатӣ ҳамл карда гумон мебурданд, ки ӯ, баъд аз он ҳаракат, аз ин гуна кирдори нописанд тавба кардааст.

Вақте ки бой бо шунидани таваллуди бача, як бузи серширро ки он ҳам дар ҳамон рӯзҳо бачадор шуда буд, ба хонаи Мурод фиристод — дилпурии Мурод ба рост-қавл шудани бой боз ҳам пурзӯртар шуд.

Зани калони бой барои чақалоқбинӣ ба хонаи Соро омад, ӯ мувофиқи одат барои навзод як куртачаи суфи духтагӣ оварда, барои бача умру давлат ва барои Соро саҳат ва қувват хоҳиш карда баромада рафт. Аммо ӯ, ин дафъа на аз бой ва на аз «некӣ» ва «меҳрубонӣ»-и ӯ чизе ба забон наёварда. Ӯ худро чунон нишон дод, ки гӯё аз он таърифҳое ки дар ҳаққи бой ба Соро карда буд, хиҷолатманд аст ва бой бо иғвои «шайтон» ӯро дар пеши Соро шарманда кардааст.

Ин муомилаи бойбибӣ ҳам сабаб шуд, ки Соро он «нодонистакорӣ»-ҳои ӯ ва ба иғвои «шайтон» фирефта шудани шавҳараш — бойро як дараҷа бахшад.

* * *

Соро баъд аз гузаронидани рӯзҳои вазнин ва бемадорӣ зоиш, якбора расида рафт, иштиҳои ӯ ба дараҷае ки аз он пеш надида буд, кушода шуд, ҳар чизе ки мехӯрд, гӯё ҳамаи он ширу гӯшт мешуд. Шир писарчаи ба ҷон баробарашро сер карда мерасонид ва гӯшт ба бадани худаш пайваста, бадани дар зоиш заифшудаашро пурра ва мушакҳои сустгаштаашро ғафс, сахт ва чандир мегардонид.

Ӯ ҳар рӯз кӯдакро ба парпеч печонида ба ҳавои тоза ва софи кушода мебароварда. Навзод бо дидани лолаҳои рӯи дашт, сабзаҳои лаби киштҳушҳол мегашт, вақте ки ба сабаби ба худашон наздик шудани Соро, чумчуққо ва парвонаҳо аз байни алафзорҳо мепариданд, Шодӣ ҳам гӯё ки аз паи онҳо паридан мехоста бошад, дар бағали модараш ба ҷавлон медаромад.

Намедонам аз дидани гулҳо, лолаҳо, сабзаҳо ва парандаҳо ба бачаи навзод чӣ завқ рӯй медода бошад, ки ӯ лаби худро ғунчаи нимшукуфта барин нимкушо карда механдид.

Соро — ин модари меҳрубон, ба он бачаи ба ҷон баробараш маҳву мот шуда буд, ӯ аз рӯю пешонаи навзод, чунон ки қанди ба гул омехтаро макида бошад, мебӯсид, бо ҷои нарми сарангуштҳои худ аз ду тарафи даҳони бача мулоимона пучида, хандаи ӯро боз ҳам ширинтар ва боз ҳам намакинтар мекунонид.

Ҳатто Соро дар як рӯзи ин гуна хурсандӣ барои навзоди худ шеъре баста буд, ки он ин аст:

Шодичони ман,
Мехрубони ман,
Дардат набинад,
Ҳаргиз ҷони ман!
Лола расида
Сабза дамида
Чун гул хандида
Шодичони ман.
Боди баҳорон,
Ҷон шуд дар ҷаҳон,
Ҷони ман бошад,
Шодичони ман!

Вақте ки Шодӣ қадре калонтар шуда ба озодона чунбонидани дасту пои худ қувват пайдо кард, шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид. Гоҳо Соро ба рӯи сабза поҳои худро дароз карда менишаст ва Шодиро ҳам рӯ ба рӯи худ карда дар байни зонуҳои худ мешинонид. Соро бештарин дар ҳамин гуна вақтҳо шеърхониро сар мекард. Вақте ки Соро, бо оҳанги кӯтоҳи бачагона, лекин ҳиҷоҳоро якка-якка ва равшан карда:

Шодичони ман,
Мехрубони ман,
Дардат набинад,
Ҳаргиз ҷони ман!

мегуфт, Шодӣ ҳам бо чунбонидани даст, сар ва тамоми бадани худ усули шеърро нигоҳ медошт: ӯ кафҳояшро кушода дошта, дастҳояшро боло мебардошт, чунон ки чапак мезада бошад, панҷаҳои дасташро рӯ ба рӯи ҳам оварда баробари оҳанги ҳиҷоҳо ба ҳаракат меовард ва дар ҳамин вақт сарашро ҳам мувофиқи ҳаракати дасти худ ва оҳанги шеър мечунбонид ва инчунин, гӯё, ки аз ҷой ҷастан ва рақс карданро мехоста бошад, тамоми баданашро ҳам мувофиқи оҳанг ва ҳаракат, дар ҷои нишастагиаш бардошта-бардошта мегузошт.

Соро ки аз ин бозӣ ва шодмонии Шодӣ завқ мегирифт ва завқи барзиёд пайдо мекард, ба хондани ин ашӯла медаромад:

Чашми сиёҳи зоғи ту!
Модар набинад доғи ту!
Чашми ману чароғи ман,
Равшан шуда ба боғи ту!

Вақте ки Соро ин ашӯларо месуруд, Шодӣ ҳам баъд аз қадре ором истода ба ашӯла гӯш додан, мувофиқи ҳавои ашӯла чунбиши худро дигар мекард.

Соро ҳамеша дар охири ин гуна базмҳои бачагонаи худ ин шеъри бачагонаи серҳаракатро дар ҳавои рези уфар мехонд:

Ҳа дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ,
Баро ба рӯи курсӣ!

Гулам гули ҷамолат!
Ҷамоли баркамолат!
Кам нашавад висолат!

Ҳа дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ!
Баро ба рӯи курсӣ!

Бӯяки ту чун баҳор!
Рӯяки ту чун анор!
Мӯяки ту мушкбор!

Ҳа дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ,
Баро ба рӯи курсӣ!

Рӯи ту пурнур бод!
Ғам зи дилат дур бод!
Душмани ту кӯр бод!

Ҳа, дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ
Баро ба рӯи курсӣ!

Вақте ки Соро ин ашӯларо дар ҳавои рези уфар мехонд, Шодӣ ҳам аъзои бадани худро дар ҷунбиш оварда бо чустӣ ва чобукии гирдбодмонанд, дар ҷои нишастагии худ ҳаракат мекард, дар ин ашӯла на танҳо даст ва сари ӯ, балки ҳамаи аъзои бадани ӯ — то чашмҳо, абрӯҳо, пӯстҳо, гӯшт ва мушакҳояш ҷудогона-ҷудогона, лекин дар як оҳанг меҷунбиданд.

Дар ин вақт шавқу завқи Соро аз ҳадди охираш мегузашт, ӯ аз ҷояш ҷаста хеста бачаро ба рӯи дасташ мегирифт, ӯро дар дасти худ ҳаппаквор бозӣ медошт, ӯро ба боло ҳаво медод ва бо ҷолокии шоҳинворона ӯро аз ҳаво мегирифт, даст, по, сар, гардан, чашм, рӯ ва ҳама ҷои ӯро бо як чашмгуруснагии модарона мебӯсид.

Бояд Шодӣ ҳам, аз ин корҳои модари меҳрубонаш завқ мегирифта бошад, ки ӯ қақарросанон механдид, бо вучуди ҳанӯз забон набароварда буданаш, кӣ медонад чӣ мақсадҳояшро ба модараш фаҳмониданӣ шуда бо шавқу шодӣ «анг-унг» мекард ва аз кому забони худ садоҳои маъниҳояшон ба мо номафҳум мебароварда.

Соро ҳам кунҷи даҳони фарзанди дилбанди худро бо сарангушташ нарм-нармак зер карда истода бо ҳамон садоҳои номафҳуммаънӣ ба ӯ ҷавоб медод. Маънии он

садоҳо ба мо номафҳум бошад ҳам, ба Шодии ҳанӯз забон набаровардагӣ мафҳум буд, бинобар ин ӯ дар вақти он гуна садоҳо баровардани модараш гӯш дода дам меистод, ҳар вақт ки модар дам шуд, ӯ қақаррос зада механдид ва боз бо садоҳои ба мо номафҳум аз «гуфта»-ҳои модари мехрубонаш хушнуд будани худро ба ӯ мефаҳмонид...

* * *

Бузу бузғола ҳам, барои Соро ва Шодӣ, як машғулияти калоне шуда буданд: Соро дар вақтҳои хобидани Шодӣ, аз киштзорҳо ва чӯю чарҳо алафҳои сабзу хуррамро чида оварда ба бӯз дода, ӯро рӯз то рӯз фарбеҳтар ва серширтар мекард.

Вақте ки Соро Шодиро бардошта пеши буз меовард, ӯ аз дидани буз, хусусан бузғола аз ҳад зиёд шодмонӣ нишон медод. Бузғола бо ишорати Соро ба ҳар тараф медавид, ба кифти танӯр часта мебаромад ва даррав монанди кафтар худро аз ҳаво андохта, муаллақзанон худро ба замин мепартофт, ду пои пешашро баланд — баробари сараш бардошта монанди одам рост мешуд, ҳатто ба дарахт баромаданӣ шуда ба танаи он мечаспид, девори пастаки кулбаи Мурод бошад, гӯё доре буд, ки барои бозии бузғола кашида мондаанд: ӯ бо як ҷастан ба сари девор мебаромад, мисли як дорбози чобукҳаракат морвор ба рӯи девор медавид, гоҳо бо ҳамон устоӣ ва чобукӣ, ки пеш мерафт, паснокӣ ҳам мегашт ва дар чоҳои борики девор, ки ду пояш паҳлуи ҳам намегунҷиданд, поҳои пасу пешашро мехвор бар сари девор қатор мегузошт.

Шоҳҳои як дарахти тути дар кӯча будагӣ, ки бар болои девор паҳн шуда буд, барои бузғола ҳам хӯрок ва ҳам бозӣ буд: бузғола ба рӯи девори борик бо ду пои ақибаш рост мешуд, ду пои пешашро ба наздикии аз он шоҳҳо монда вайро зер мекард ва бо лабҳои чаққони часпонаш баргҳои кабуди зумуррадрангро мечид, бо дандонҳои маҳини аррамонандаш он баргҳоро ғичирросзанон мебурид, мехоид ва фурӯ мебурд.

Модарбуз, гӯё ба ин ҳаракатҳои фарзанди шӯхшангаш норозӣ бошад, дар поин истода баъосзанон фарьёд мекард, монанди модароне ки аз бом ва дарахт баромеафтанд, бетоқатӣ мекард.

Аммо бузғола монанди бачагони нобошами гапнодаро, ки ба гапи модаронашон гӯш намеандозанд, аз бетоқатиҳои модараш парвое надошт, ӯ ин гуна бозии бачагонаашро то пир шудани ҳавсалааш давом медод. Вақте ки бозӣ ба дилаш зад, чор пояшро ба чор тараф кушода — ёзонда, монанди оббозе ки аз болои дарахти баланд ба гуми чуқури об ҳаво медиҳад — худро ба рӯи замин мепартофт ва дарҳол монанди циркбозон бо як чобукии паррандавор худро рост гирифта ба пеши модараш медавид.

Вақте ки бузғола ба пеши модараш расид, бо ду пои пешаш чӯкка зада тумшуқи дарози худро ба синаи ӯ мебурд. Аммо синахалтае ки ба пистони модараш кашуда шудагӣ буд, вайро ба ёфтани сина ва макидани он роҳ намедод.

Бузғола баъд аз он ки пистони модарашро ду-се бор бо тумшуқи тезу сахти худ мезад, аз ёфтани сина умедашро канда ба паҳлуи модари ростистодааш мехобид — ӯ акнун дам мегирифт.

Дар вақти хобида дам гирифтани бузғола навбати бо вай бозӣ кардани Шодӣ мерасид: Соро хурдтараки худро бардошта пеши бузғола рафта сари ду по менишаст, бо панҷаи худ мӯйҳои ҷингилаи сиёҳи мушкмонанди ӯро шона мекард, бо нӯги нохунҳои худ сару рӯю пешонаи ӯро мехорид.

Шодӣ ҳам, ба ин кори модари худ тақлид карда, бузҷаи ҳамзоди худро хору мол кардан мехост, Соро ин хоҳиши фарзанди худро дида, ӯро ба пеши бузғола наздик мебурд.

Шодӣ панҷаи шохчаи марҷон барин сурх ва нозукии худро пеш бурда мӯҳои бузҷаро мекашид ва нохунҳои чун барги ғунчаи ношукуфта, нарм ва нимранги худро ба лаб ва дандонҳои вай расонида қитиқ мекард.

Магар ин кори бачаи хурдсол ба бузғола хуш меомад ва мефорид, ки вай ҳам, бадали ин корро мегардонид: ангуштони Шодиро мемакид, кафи дасташро мебӯсид, ва гоҳо гӯё ки «ташаккур мекунам» мегуфта бошад, бо овози маҳини худ «баъа-а» гуфта мемонд.

Шодӣ аз ҳаракат ва «баъа-а» гуфтани бузғола ба шавқ омада ӯ ҳам ҷавлонкунон «анг-унг» мегуфт ва бо дасту лабҷунбонӣ, дар бораи бузғолаи ҳамбозии худ ба модараш «ҳикоятҳо мекард».

Соро монанди як тарҷумони чандзабондон гапҳои Шо-

диро ба бузғола ва суханҳои ӯро ба Шодӣ тарҷума карда медод. Ӯ аз забони бузғола ба Шодӣ мегуфт:

—«Ман туро дӯст медорам, мову ту дар як вақт зонда шудаем, модарам ҳам туро дӯст медорад, ӯ туро мисли модари худат шир медиҳад. Мову ту на танҳо хамбозӣ ва чӯра ҳастем, балки мо ҳар ду бародари ширхӯраи якдигар мебошем».

Ва аз забони Шодӣ ба бузғола мегуфт:

— Ман туро дӯст медорам,
Ман рӯи туро, мӯи туро, бӯи туро
дӯст медорам,

Ман пашми туро, чашми туро,
Чашми бехашми туро,
Сумн чун яшми туро
дӯст медорам.

Ман ҳама кори туро,
Кору кирдори туро,
Тарзи рафтори туро,
Чашми хуммори туро
дӯст медорам.

* * *

Мурод бо дасти худ як чароғпоя сохта буд, ин чароғпоя бисьёр содда буд, ӯ чор дона чӯби сечорьякки метриро ёфта ба сари он чӯбҳо як тахтачаи чоркунчи ҳар тарафаш яквачабиро бо чор мех парчин карда номи ниро чароғпоя ниҳода буд.

Як рӯз Соро дар вакте ки бузғола ба сари девор бозӣ мекард, чароғпояро аз хона гирифта бароварда ба рӯи ҳавлӣ гузошт ва бо нишон додани алафи кабуд, бузичаро аз сари девор фаровард.

Соро баъд аз ду-се даҳон алаф хӯрондан, бузичаро бардошта ба рӯи чароғпоя гузошт, бар рӯи тахтаи танги чароғпоя нӯкҳои чор пои бузғола ғун менстоданд.

Соро монанди лаклакбозон ашӯла хонда мувофики ҳавои ашӯла чапак задан гирифт. Шодӣ ҳам ки акнун нишаста метавонист ва дар он ҷо — дар наздикии модараш менишаст, модарашро тақлид карда вай ҳам ба чапакзанӣ даромад.

Соро бо чапакзанӣ мехонд:

Ҳа, дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ
Баро ба рӯи курсӣ!

Бузғола баъд аз андак гӯш андохта истодан бо овози ашӯла ва садои чапак дар рӯи чароғпоя гирд-гирд гаштанро сар кард, вай дар он ҷои танг, дар ҳолате ки чор пояш дар як ҷо ғун истодааст, сумҳояшро тез-тез якпаҳлу бардошта монда, чунон бо чолокӣ мегашт, ки гӯё паррик бар сари тираш мегашта бошад.

Ин бозӣ, ҳам ба Шодӣ, ҳам ба Соро ва ҳам ба худи бузғола бисьёр хуш омад. Бузғоларо рӯзҳои аввал Соро бо дасти худ бардошта ба рӯи чароғпоя мегузошт ва ба бозӣ меандохт, аммо вақте ки он ҳайвонбачаи зирак ба ин кор одат кард, худаш часта ба рӯи чароғпоя мебаромадагӣ шуд. Ҳар вақт ки Соро:

Ҳа дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ
Баро ба рӯи курсӣ!

— гӯён ашӯла сар мекард, бузича ҳам, дартоз омада бо як хез гурбаворона худро ба рӯи чароғпоя мегирифт ва гирд гашта ба бозӣ медаромад.

IV

Мурод рафта-рафта фикри худро дар ҳаққи бой тамоман дигар кард: бой ба болои ин ки ҳамеша ба Мурод муомилаи нек мекардагӣ шуд, писари ӯ Шодиро ҳам аз ёдаш намебароварда, гоҳо баъд аз ош як порча гӯшти равғанинро ба Мурод дода:

— Ма, инро ба писарча бар! — мегуфт.

Дар шабҳои бозор, ба номи Шодӣ як коса оши палав мододанро бошад ҳеҷ фаромӯш намекард. Ҳарчанд аз мододанро бошад ҳеҷ фаромӯш намекард. Ҳарчанд аз мочаро чарои ангуштарин ду сол гузашта бошад ҳам, он мочаро тамоман аз хотирҳо — ҳатто аз хотири Соро низ фаромӯш гардида бошад ҳам, бой Сororo ҳаргиз ном намебурд. Ин кори бой рӯз то рӯз Муродро сахт бовар менунонид, ки «бой он ҳаракати нописандро ба иғвои «шайтон» карда будааст, ҳоло шарманда ва пушаймон аст».

Дар муддати сисола хизмати Мурод, бой ба ӯ ҳамеша нонҳои қоқшуда ва мағоркардан чавин, ё ин ки зағора медод, ба ҷои хӯроки гарм, ҳамеша оши сарқути хунукшуда, ё ки оби дегу табақи шуста — юндӣ насиби ӯ буд. Акнун бошад бой Муродро бо нони гандумии мулоим ва оши гарм сер мекард, ҳатто гоҳо дар дашт —

дар чарогоҳ ҳам барои Мурод нони гарм, ё ки оши гарм мефиристод.

Ошу нони гармро ба чарогоҳ барои Мурод додарарӯси бой — додари зани калонаш — Шоқул мебурд.

Шоқул як бойбача буда, аз падари худ яккаписар буд. Давлату обу замини падари Шоқул — Субҳонқул баробари Эшонқулбой набошад ҳам, яке аз бойҳо ва калоншавандаи қишлоқ ҳисоб меёфт. Ӯ духтари худ Сонияро, ки фарзанди аввалинаш буд, ба калонтарини бойҳои қишлоқ — Эшонқулбой дода, «обрӯю эътибори худро» боз ҳам зиёдтар карда буд.

Субҳонқулбой чандин ятиму чӯпон кор фармуда, корҳои хоҷагии худро худаш идора мекард ва писари ягонааш Шоқулро бошад ҳеҷ коре намефармуд. Шоқул ҳар вақт яке аз аспҳои падарашро савор шуда ба тӯйҳо ва тамошоҳо мегашт.

Баъд аз мурдани Субҳонқул ҳамаи мулку моли ӯ ба Шоқул монд, Эшонқулбой аз Шоқул мироси зани худ Сонияро талаб карда бошад ҳам, ӯ чизе надод. Домод ва додарарӯс чанд вақт қозибозӣ карда бошанд ҳам, Эшонқулбой чизе гирифта натавонист. Зеро аз як тараф Шоқул ба сабаби бойбачаи навкиса буданаш ба дарӣ козӣ ва ҳоким бисьёр пул харҷ кард, аз тарафи дигар Сония ки даъвогари ҳақиқии моли мироси падар буд, ба сабаби ба болоғ худаш зан гирифтани шавҳараш аз вай ранҷидагӣ буд, бинобар ин ӯ «моли мироси ман ба дасти додарам истодан гирад» — гуфт.

Сабаб ин буд, ки дар байни Эшонқулбой ва Шоқул алоқаи хешӣ кандагӣ буд, агар гоҳо Шоқул ба хонаи Эшонқул барои дидани ҳамшираааш равад ҳам, ба қадри имкон кӯшиш мекард, ки дар вақти дар ҳавлӣ набудани бой равад, агар рафтани ӯ ба он ҷо баногоҳ дар вақти дар ҳавлӣ будани бой рост ояд, ӯ ба бой як саломи хушк дода, ба хонаи ҳамшираааш медаромад ва боз аз он ҷо баромада мерафт.

Баъд аз мурдани падараш кори хоҷагии Шоқул рӯ ба харобӣ оварда буд, ӯ шахсан ба кори хоҷагӣ чунон ки дар вақти падараш одат карда буд, ҳеҷ нигоҳ намекард. Ӯ шабу рӯз ба сайру тамошо мегашт ва гоҳо як милтиқи шикории шалакро гирифта ба шикор мебаромад.

Ҳоло ҳам ҳар вақт дар зери пои ӯ як асп буд, лекин ин асп, монанди аспоне ки дар замони падараш савор мешуд, аспи бидав набуда, як аспи тоту буд. Ин аспи ӯ

на дар шикор ва на дар кӯбкорӣ ҳеҷ кор намеомад. Бо вуҷуди ин Шоқул ҳар вақт ки аз сайру тамошо баргашта ба қишлоқ меомад, ба таърифи кардани аспи худ, милтиқи худ ва ҳунармандии худ медаромад. Қадом рӯзе ки ӯ ба кӯбкорӣ рафта бошад, дар бозгашт ба аҳолии қишлоқ фахркунон даҳ сар буз андохта гирифтани аспи худро ҳикоя мекард, дар рӯзи аз шикор баргаштанаш мегуфт, ки «ман имрӯз се оҳуро бо милтиқ андохтам ва ду оҳуро бо асп тохта дастгир кардам».

Дурӯғ будани ин лофи ӯро дониста истода гоҳо яке аз қишлоқиён мепурсид, ки:

— Пас дар куҷост он панҷ сар оҳу, ки ягонтаашро мо кабоб карда хӯрем ва дуо кунем, ки аспатон аз ин ҳам давандатар ва милтиқатон аз ин ҳам нишонгиртар шавад?

Шоқул дар ҷавоби он ҳеҷ фикр карда наистода, дар бозгашт дар фалон қишлоқ дар хонаи яке аз ошноёш фаромаданашро, яке аз оҳувонро дар он ҷо кабоб карда хӯрданашро ва боқимондаи оҳувонро ба он ошноёш инъом карда омаданашро ҳикоя мекард ва дар охири ҳикояташ мегуфт, ки:

— Одати ман ин аст, ки ягон чиз дар дастам бошад, ба касе ки аввал ба ман рост ояд, медиҳам ва бардошта ба хона намеорам.

Ва ҳол он ки ӯ ятимашро ба сабаби ин ки ӯ як мурғашро саҳван кушта буд, зада дандонашро шикаста буд. Ин воқиа ба ин тариқа рӯй дода буд:

Як вақт Шоқул ба яке аз ятимҳояш фармуд, ки рӯйдаричаи ниҳолзорашро каландгардон карда, алафи юнучқа корад ва хабардор шавад, ки то бех бастани юнучқаи нав, мурғон вайро чида хӯрда хароб накунанд.

Ятим он заминро алаф кишт, як вақт барои хабаргирӣ пеши алафи нав киштагиаш омад, ки як гала мурғони хӯҷаин дар алафзор паҳн шуда заминро ханҷол карда, торҳои алафи навхезро бо решаашон аз замин кашида хӯрда истодаанд. Ӯ мувофиқи таъини хӯҷаин мурғҳоро пеш карданӣ шуду аз замин себ барин як сангро гирифта ба тарафи мурғон ҳаво дод, тифоқо санг ба калаи як мурғ бархӯрд ва он мурғ тапаррос зада мурда монд.

Шоқул ин ҳодисаро фаҳмида он ятимро ба сутуни айвон баст, ва чанд қадам дур истода ҳамон сангеро ки бо вай мурғ мурда буд, ба тарафи ятим ҳаво дод. Ятим ка-

фи дастони худро ба чашму сари худ сипар карда онҳоро аз офати санг нигоҳдорӣ карда бошад ҳам, санг ба тумшуқи ӯ бархӯрд, лабҳояш хуншор шуд ва ду дандони пешаш шикаст.

Номи ин ятим, дар асл Эргаш бошад ҳам, баъд аз ин ҳодиса ӯро Эргаш-бедандон мегуфтагӣ шуданд.

* * *

Дар вақтҳои охир дар миёнаи Эшонқулбой ва Шоқул созиш баҳам омада буд, ин созиш бо кӯшиши Эшонқулбой шуд:

Эшонқулбой рӯзе ба зани худ — Сония гуфт, ки:

— Ба додари худат гӯй, ки ба ман елка карда нагардад, ҳарчанд ӯ ба ман беҳурматӣ карда бошад ҳам, ман ӯро кайҳо бахшидаам. Бо ман хешвор рафтуой кунад, яке аз аспони хубӣ маро савор шуда гардад. Ман аз мардум шарм медорам, ки додарарӯсам як аспи тотуро савор шуда, ба кӯбкориҳо равад ва аз дунболи бузкашон аккаи ало барин ин тараф, он тараф бефоида давад.

Бо миёнаравии Сония дар миёнаи домод ва додарарӯс оштигӣ рӯй дод, барои оштихӯрак бой Шоқулро зиёфат кард, ба ӯ ҷома пӯшонд.

Баъд аз ин зиёфат Шоқул ҳар рӯз як бор ба хонаи бой меомад, агар ба кӯбкорӣ ё шикор рафтанӣ шавад, ба яке аз аспони бидави бой савор шуда мерафт. Дар шикор гоҳо милтиқи панҷтираи бойро бурда оҳу, гург ва монанди инҳо ҳайвонҳои калонро меандохт.

Баъд аз ин воқиа аҳолии қишлоқ ҳам худтаърифкуниҳои ӯро бе масхара доштан гӯш мекарданд, чунки ӯ акнун аз кӯбкорӣ як ё ду бузро дар зери тақими худ овезон карда меовард, аз шикор ҳам хушку холӣ намегашт, гоҳо оҳу, гоҳо мурғи титав ва гоҳо пӯсти рӯбоҳ ё гург қоши зини ӯро зинат медод.

Шоқул, аз ятим ва чӯпонҳои худ хабардорӣ накунад ҳам ва аз чӣ хӯрда, чӣ пӯшидани онҳо ҳеҷ напурсад ҳам, ин вақтҳо ба корҳои хоҷагии Эшонқулбой ёрмандӣ мерасонид. Аз ин ҷумла дар вақти ба кӯбкорӣ ё шикор рафтанаш ба Мурод ош ё нон бурда дода, аз ӯ аҳволпурсӣ мекард.

V

Зиндагонии Соро ва Мурод бо хушӣ мегузашт: бузи очабача, ки дар вақти зоида шудани Шодӣ Эшонқулбой ба онҳо дода буд, дар соли сеюм ба даҳ сар расид, хона аз ширу қаймоқ ва чуғроту маска пур шуд; Шодии сесола, ки бо ширу қаймоқу чуғроту маска калон шуда буд, аз бачагони 4—5-сола калонтар ва пурратар менамуд.

Мурод ҳам дар худ қувваи ҷавонӣ пайдо карда буд, зани ҷавони соҳибҷамоли қобил, писари тандурусти боақлу идрок, кулба ҳам бошад хонаи аз они худ, даҳ сар буз, ки ба зиндагонаш, хусусан барои тарбияи зану бачааш ёрмандӣ мерасонанд,— вақти ӯро хуш, дили ӯро тоза ва майнаи ӯро аз ташвиши зиндагӣ осуда медоштанд.

Мурод ҳар пагоҳ ба хонаи хӯҷаин меравад, баъд аз хӯроки пагоҳӣ гӯсфандонро ба чаро меронад, бегоҳӣ баъд аз ба оғил даровардани рама ва хӯрдани оши бегоҳӣ ба хонаи худ бармегардад, гоҳо аз хонаи бой барои писарчааш гӯшт, ё ош ҳам меорад — ин гуна шароити чӯпонӣ ва хизматгорӣ барои Мурод шароите буд, ки ӯ дар умри аз он пеш гузарониданаш ҳеҷ надида буд ва ин гуна хушбахт шудани худро ҳаргиз гумон ҳам намекард.

Мурод ҳамаи ин хушбахтиҳоро аз пои қадами неки занаш ва аз бахти баланди писараш медонист, бинобар ин онҳоро боз ҳам зиёдтар дӯст медошт ва хотирҳошонро боз ҳам зиёдтар нигоҳдорӣ мекард.

Вақте ки Мурод ба хонааш омад, мондагиҳои онрӯзааш тамоман аз баданаш мебаромад; занаш барои ӯ чой, шир ва чуғрот мекашид, писараш ба бағалаш дармада риши ӯро бозӣ мекард, рӯи ӯро мебӯсид ва худро ба вай мебӯсонид.

Шодӣ ба падараш чунон одат карда буд ва ӯро чунон дӯст медошт, ки дар вақти дар хона будани ӯ як дақиқа ҳам аз бағали вай намефаромад, ҳарчанд хобаш ояд ҳам, ба ҷойгоҳ даромада намехобид, ҳар шаб дар бағали падараш хобаш мебурд ва баъд аз он ӯро ба ҷойгоҳ монда меёзонданд.

Соро худашро боз ҳам хушбахттар ҳис мекард, ӯ баъд аз расидан ба Мурод, аз ғами танҳоӣ халос шуда бошад, баъд аз рӯйдани Шодӣ, доғи падару модар ва дигар хешу таборҳон мурдаашро аз ёд бароварда буд, ӯ Шодӣ дошт — гӯё ҳама чизро дошт, ӯ аз ин хусус ҳам

фахр мекард, ки худаш ҳам мисли Мурод, ҳамаи хушбахтиҳои хонаро аз пои қадами неки худаш ва аз шарофати Шодӣ, ки ӯро ҳам худаш зондааст, медонист.

Шодӣ акнун сесола шуда бошад ҳам, калонворона рафтор мекард, ӯ аз як тараф худро аъзои сохибҳукуки хонадон донад, аз тарафи дигар худро сохиби вазифа ҳам медонист, ӯ акнун барои бозӣ на танҳо аз модараш ёрмандӣ талаб намекард, балки кӯшиш мекард, ки ба корҳои рӯзгории модараш ёрмандӣ ҳам расонад: агар модараш бузҳоро чӯшиданӣ шавад, бузғолаҳоро ӯ нигоҳ медошт; агар модараш шир пухтан хоҳад, ҳезумро ба сари оташдон ӯ меовард; агар модараш гуппӣ заданӣ ва маска ҷудо кардани шавад, офтобаи обро ба сари гуппӣ ӯ меоварад; агар модараш ҷомашӯӣ кунад, бо дасткаду аз дег оби гарм гирифта ба тағора ӯ меандохт...

* * *

Як пагоҳ Мурод аз хоб барвақттар хест ва занаш ҳанӯз бедор нашуда буд. Баъд аз шустани дасту рӯяш занашро бедор карда гуфт:

— Ман мехоҳам имшаб дар хонаи хӯҷаин ош нахӯрам ва хона омада бо шумоён хӯрам. Ту имрӯз ширҳоро пухта чуғрот нахобонда мон ва бегоҳӣ як ширбиринҷи сершир паз. Барвақттар тайёр кун, ки ман имрӯз аз шом пеш меоям.

Мурод ба кораш рафт ва Соро ҳам аз ҷояш хеста корҳои рӯзгориашро сар кард, ӯ то аз хоб бедор шудани Шодӣ бароп вай ва худаш хӯрок тайёр карда монд.

Шодӣ бедор шуда дар ҷои хобаш истода ба модараш садо дод:

— Оча, бузҳоро ҷӯшидӣ?

— Ҷӯшидам! Чӣ буд? — ҷавоб дода пурсид модараш аз рӯи ҳавлӣ, ки он ҷоро рӯфта истода буд.

— Бузчеки почаалоро ҳам ҷӯшидӣ?

— Вайро соли оянда меҷӯшам, ҳолӣ вай бача аст, модар нашудааст, кай ки модар шавад, сонӣ шир медиҳад!

— Не, не, ман дидам, вай шир медиҳад! — гӯён Шодӣ аз ҷой хеста ба чароғпоя часпид, ки вайро бардошта берун барорад, аммо натавонист, чароғпоя ғилтид ва чаҳар тараф пош хӯрда, палоси хонаро равғанолуд кард. Шодӣ ба гирья даромад.

Соро садои тақаррас задани чароғпоя ва овози гирьяи Шодиро шунида:

— Чӣ шуд? Чӣ шуд?— гӯён давида рафта ба хона даромад.

Соро, аз рӯи хона чароғ ва чароғпояро гирифта истода:

— Гирья накун, ман ин бор туро намезанам, баъд аз ин хушьёр шуда гард, боз ягон чизро зада нағалтонӣ!

— Чаро мегӯй, ки бузчеки почаало шир намедиҳад? Ман чароғпоя бардошта баромаданӣ шудам, ғалтид-дия!

Соро тааҷҷубкунон ба Шодӣ нигоҳ кард, чашми сиёҳи калони шӯълапоши ӯ дар зери қатраҳои гирья медурахшид ва чашми вай дар ин вақт гули чашми гӯсолаи пуршабнами ба рӯяш нав офтоб тофтагӣ барин менамуд, рӯи ӯ ки дар зери тарс ва шарм сафеди сурхчатоб шуда буд, барги гули гулобии тару тоза барин ҷилва мекард.

Соро ба пеши ин намуди дилкаши писарчаи ба ҷон баробари худ худдорӣ карда натавонист, ӯро ба бағал кашида то сер шудан чашму рӯи ӯро бӯсид.

Ҳамин ки домани бача ба почаи Соро расид, тар будани вай маълум шуд, ӯ бачаро аз худ дуртар карда:

— Ту имшаб гуноҳи калон карда будӣ, барои ҳамин мегиристӣ-дия! — гӯён ба сари бӯғча рафта барои Шодӣ куртаи тоза гирифт.

— Ман тар накардаам, ширн бузчаи почаало расид — гӯён Шодӣ боз модарашро дар тааҷҷуб андохт.

— Канӣ гӯй, чӣ шуд, ки ширн бузчаи почаало домани туро тар кард? — гуфта пурсид Соро дар вақте ки бачааш куртаи тоза мепӯшонид.

— Ман дар хобам дидам, ки — гӯён Шодӣ ба ҳикояи хоб даромад — чароғпояя дар рӯи ҳавлӣ монда:

Ҳа дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ
Баро ба рӯи курсӣ!

гуфтаам, бузчеки почаало хез зада ба рӯи чароғпоя баромадааст ва аз синаҳояш ҳам шир омадан гирифтааст, ман домонама доштаам, ки ширн вай ба замин нарезад. Лекин шир аз домонам гузашта почаҳояма тар карда ба замин шоридааст.

Соро аз хоб ва кирдори писараш ба шавқ омада, ҷавоби хоби ӯро, бо ин ашӯла дод:

Бузчеки балояки ту,
Почеш алояки ту,

Соли дигар медиҳад,
Шир барояки ту!

— Не, бузичеки почаалояки ман ҳамин сол шир медиҳад, ҳозир шир медиҳад! Ту чароғпояя ба рӯи ҳавлӣ бароварда дех! Мебинӣ ки шир медодааст!— гӯён почакӣ зад Шодӣ, ки аз назадан ва чанг накардани модараш хотирҷамъ шуда буд.

Соро шасти писарчеки дӯстрӯяшро нашикаст ва дилаш нашуд, ки гапи ӯро гардонад: чароғпояро бароварда ба рӯи ҳавлӣ монду:

— Ана «чӯшидан гир» бузичеки почаалоятро,— гуфт.

— Шодӣ ба пеши чароғпоя истода:

Ҳа дурсӣ, дурсӣ, дурсӣ,
Баро ба рӯи курсӣ!..

гӯён ашӯла сар кард.

Бо шунидани овози ашӯлаи Шодӣ аз хама пештар бузи ҳамсоли Шодӣ, ки ҳоло модари ду бача шуда буд, давида пеши чароғпоя омаду ба рӯи вай баромада ба гирд гаштан даромад.

Бузичеки почаало хам, ки бачаи дуюми он буз буд, аз дунболи модараш омада ба болои чароғпоя баромаданӣ шуд ва бо хез задани вай модараш барои вай ҷой холӣ карда худро аз болои чароғпоя партофт.

Бузичеки почаало худро ба рӯи чароғпоя гирифта ба бозӣ даромад, аммо шир надод ва Шодӣ харчанд чашм дӯхта бошад ҳам, синаашро дида натавонист.

— Оча, ин шир надод, синааш ҳам нест! — гуфт Шодӣ бо оҳанги нохушнудона.

— Магар ман нагуфтам, ки имсол шир намедиҳад?!— гуфт Соро.

Шодӣ, бузичеки почаалои дурӯғкореро, ки ӯро дар хобаш фиреб дода буд, аз болои чароғпоя пеш кард ва ба ҷои ӯ чанд бузичаи дигарро ягон-ягон бо навбат бароварда бозӣ кунондан гирифт...

— Биё хӯрок мехӯрем! — гуфт Соро, ки баъд аз рӯфта шудани хона дасташро мешуст.

Шодӣ бузбозиро партофта ба пеши модараш давид. Соро дасту рӯи бачаашро шӯёнда ӯро ба сари хӯрок бурд...

* * *

Соро баъд аз хӯрок дари хонаро қулф кард ва бузҳоро ба чаро бурданӣ шуда аз ҳавлӣ баромад.

Шодӣ ҳам як чӯбдастаи саркачеро, ки падараш ба вай сохта дода буд, ба даст гирифта аз дунболи бузҳо ба роҳ даромад.

Соро баъд аз баромадани Шодӣ аз дари кӯча, ба пушти дар тамба монда худаш аз деворчеки пастаки ҳавлӣ ба кӯча фаромад.

Оча-бача бузҳоро ронда ба чарӣ — ба ҷое ки ҳар рӯз дар он ҷо бузҳошонро мечаронданд, бурданд. Шодӣ чӯбдастачаашро ба даст гирифта дар канори ба киштзор пайвастаи чарӣ мегашт, ки мабодо бузҳо ба киштии мардум надароянд, баробари ин кор, ӯ аз рошҳои киштзор алафҳои худрӯро кашида гирифта ба тарафи бузҳо ҳаво медод.

Соро ба рӯи як баландии бомчамонанд нишаста ба чилликресӣ даромад. Чиллики ӯ бисьёр содда буд, ӯ як қайроқи дарозрӯяро ёфта, ба вай як чӯбчаро кӯндаланг баста буд.

Ӯ дар домани худ пашмҳои ғозу шонакардан бузро дошта аз он пашм як ҳовучашро ба мушташ гирифт, як тарафи он пашми дар мушташ будагиро ресмонмонанд тофта ба нӯги чӯбчаи чиллик баст ва дасти пашмдорашро баланд бардошта бо дасти дигараш қайроқро гирд гардонда сар дод. Ҳар боре ки чиллик гирд мегардид, пашм пеш-пеш тоб хӯрда ресмон мегашт.

Ҳар вақт як мушт пашм ёзида, борик шуда тоб мехӯрд ва ресмони тобхӯрда дароз шуда чиллик ба замин мерасид. Соро ресмони тобхӯрдаро ба қайроқ чапучилеб карда мепечонд ва боз як мушт пашм гирифта кори худашро давом медод.

Офтоб рост ба болои сар омад, бузҳо сер шуда аз хӯрдан бозистоданд. Соро пашм ва чиллики худро ғундошта истода ба писараш садо дод:

— Бузҳоро ҳай кун, ба сари чашма меравем!

Оча-бача бузҳоро ба сари чашма бурда об доданд, бузҳо баъд аз об хӯрдан хобиданд. Соро бо писарчаи худ нони аз хона бардошта овардагиашонро ба об тар карда хӯрданд ва бо кафи даст аз чашма об гирифта нӯшиданд.

Баъд аз хӯрок Соро боз ба чилликресӣ даромад. Ин дафъа дар чилликресӣ Шодӣ ба ӯ шогирд шуд. Шодӣ аз

ресмони ба чӯбчаи чилчилак баста шудагӣ дошта чилчилакро гирд мегардонд, Соро пашми дар доманаш будагиро пешпеш ҳамвор карда сар медод. Ҳар қадар ки ресмон тоб хӯрда дароз мешуд, ҳамон қадар ҳам Шодӣ паснокӣ аз пеши модараш дуртар мерафт. Баъд аз панҷоҳ қадам барин дур шудан бо хоҳиши модараш ресмони тобхӯрдаро ба чилчилак печонда-печонда ба пеши модараш меомад ва боз кори нав сар мешуд.

Дар яксоата вақти бузҳо дам гирифтан, Соро бо ёрмандии писарчааш баробари он миқдоре ки аз чоштгоҳ то пешин ба танҳоӣ тофта буд, ресмон тофт.

Бузҳо дар вақти хобиданашон кавша мекарданд — хӯрокҳои дар вақти чаридан нимхоида фурӯ бурдаашонро ду бор мехоиданд ва дубора фурӯ бурда дар меъдаашон ҷой мекарданд.

Бузҳо бо ин кори худ шикамашонро қадре холӣ карданд ва ба хӯроки нав толиб шуда аз ҷояшон хеста ба хӯрдани хасу хошок даромаданд.

Соро ҳам кори худро ғундошта аз ҷояш хеста, бо бачааш бузҳоро ронда ба ҷои сералафи ҷарӣ бурд...

* * *

Ҳайвончарронии баъд аз пешинии Соро бисьёр дароз накашид: шамоли сахт хеста чарогоҳ ва киштзорҳоро чангу хок фурӯ гирифт ва дере нагузашта аз тарафи кӯҳсор абри сиёҳи ғафсе намоён шуд, абр монанди дуди оташхонаи поезд бо тезӣ харакат карда ба тарафи қишлоқ меомад.

Соро аз авзои ҳаво фаҳмид, ки ба зудӣ борон ва бӯрони сахте сар мешавад. Зуд аз ҷояш хеста бо бачааш бузҳоро ба тарафи ҳавлӣ ронд...

Соро ба таки дарвозааш нарасида гулдур-гулдури тӯппарронимонанди ҳаворо шунид, дар вақте ки ӯ ҳайвонҳои худро ба ҳавлиаш медаровард, борон хам сар шуд.

Соро бузҳоро дар оғил ҷо ба ҷо кард ва бачаи дар таки сел мондаашро бардошта ба хона дароварда ба вай либоси хушк пӯшонид ва худаш ҳам пӯшокҳои таршудаашро бадал кард.

Борон, чунон ки аз чандин ҳазор сатил ба якбора об мерехта бошад, бо шиддат меборид, ғурриши шамол, гулдурроси абру ҳаво бо шалдарроси борон ҳамроҳ шуда як ғулғулаи вохимадоре пайдо карда буданд.

Соро ва Шодӣ — оча-бача дар таки девори хона нишаста аз даре ки дар рӯ ба рӯяшон кушода мешуд, боришн боронро тамошо мекарданд. Вақте ки гулдурроси ҳаво шиддат мекард, Шодӣ худро дар оғӯши модараш гирифта, сару чашму рӯю гӯши худро дар зери ҷомачаи ӯ пинҳон мегардонид...

Дар гаштирӯзи бевақт ҳаво ором гирифт, баъд аз он борон ҳам аз бориш монд. Соро баъд аз ба як тараф кардани обҳои рӯи ҳавлӣ ва хушконидани сари оташдон ба ширбиринҷпазӣ даромад. Ӯ имрӯз мебоист мувофиқи хоҳиши шавҳараш ошашро барвақттар тайёр мекард, ки ҳаман аъзои оила як ҷо нишаста бо ҳам мехӯрданд.

Ӯ дар оташдон алав гиронд. Шодӣ ба манъ кардани модараш гӯш надода аз хона баромад, ки ба сари оташдон ҳезум кашонад. Аммо ҳезумҳои дар рӯи ҳавлӣ будагӣ чунон тар шуда буданд, ки намесӯхтанд, ё ин ки дуд карда-дуд карда месӯхтанд.

— Акнун ки ба ман дастьёрӣ карданӣ бошӣ, аз оғил ҳезум биёр,— гуфт Соро ба Шодӣ,— дар он ҷо ҳезуми хушк ҳаст.

Шодӣ дар об ва лои рӯи ҳавлӣ шалпос зада гашта аз оғил ҳезум мекашонд ва модараш ош мепухт...

Соро баъд аз чӯшондани шир ва биринҷ оташи таки дегро пасттар карда ба хона даромад, ки гирдуғун кунад: намадро ки имрӯз вайро Шодӣ равғанолуд карда буд, чаппа карда паҳн кард, то ки доғҳояш ба назар намояд; чароғлояи дар борон шусташудагиро бо як латта тоза карда ба хона дароварда монд; чароғро пок карда равған андохта ба рӯи чароғпоя гузошт ва аз пахта пилта тофта дар даруни чароғ ниҳод; дар пешгаҳи хона, ки мебоист шавҳараш дар вақти хӯрокхӯрӣ дар он ҷо менишаст, як кӯрпачаро дуқат карда андохт; дар поини кӯрпача ва пайваста ба он, дастархон паҳн карда ва ба рӯи дастархон як нон партофта рӯи вайро бо сачоқ пӯшонда монд.

Соро баъд аз ба тартиб андохтани хона боз ба сари дег баромад, дар оташдон як-ду дона ҳезум монда алавро даргиронид, деги қариб аз чӯш мондагӣ боз ба чӯш даромад.

Соро баъд аз бо кафгир кофтани дег ба ёғлоғу равғани зард андохта ба даҳанаи дудбарои оташдон гузошт, ки гарм шавад ва худ ба бузчӯшӣ рафт. Дар вақти бузчӯшӣ Шодӣ ба ӯ дастьёрӣ кард...

* * *

Офтоб фурӯ рафта буд, ширбиринҷ ҳам тайёр шуда буд, аммо ҳанӯз аз Мурод дарак набуд.

Соро баъд аз тамоман куштани оташи таки дег, хона даромада чароғро даргиронид ва писарашро ҳамроҳ гирифта ба таки дари кӯча баромад, ки шавҳарашро пешвоз гирад...

Гашти шоми говгум шуд, кӣ будани оянда ва равандагонро аз дур муайян кардан мумкин набуд, бинобар ин Соро ҳар ояндаеро ки аз дур медид, гумон мекард шавҳараш меояд, аммо баъд аз ба пеши дарвоза расида гузашта рафтани он кас медонист, ки ӯ шавҳараш набудааст.

Шодиро хоб пахш кард, ҳар замон пинак рафта қариб буд ба як сӯ ғалтида равад, аммо баъд аз ҳушьёр кардани модараш бедор шуда бо оҳанги дилтангона:

— Дада кай меояд-а? — гуфта мепурсид.

Аммо бо вуҷуди аз шом ду соат гузаштан, Мурод наомад. Соро маҷбур шуд, ки бачаро ғирифта ба хона дарорад.

Соро Шодиро дар хона монда худаш ба сари дег омад, ширбиринҷ монанди лои похса сахт шуда монда буд. Дар як табақча як кафгир ош кашида барои Шодӣ даровард, ки хоби ӯ сахт бурдааст, ӯро бедор карда ош хӯрондани шуд, аммо бедор кардани ӯ мумкин нашуд, дар як гӯшаи хона ҷой андохта бачаро бардошта бурда ба рӯи ҷой хобонид ва худаш боз ба сари кӯча баромад, ки шавҳарашро пешвоз гирад...

Акнун аз кӯча касе намегузашт, мардум ҳама хона ба хона шуда рафтагӣ буданд...

Соро баъд аз соатҳои дароз дар кӯчаи холӣ нишаста ба роҳи омади Мурод чашм дӯхта нигарон шудан «мабодо бача натарсад» гуфта ба хона даромад.

Бача ором ва осуда мехобид, аммо дили Соро осоиш ва ором надошт, ӯ дар хона нишаста натавониста боз ба сари кӯча баромад ва боз гашта ба хона даромад...

Баъд аз чанд бор дар байни кӯча ва хона даро-буро кардан омада ба пеши писарчааш нишаст ва чашмашро ба рӯи ӯ дӯхта дар фикру хаёл фурӯ рафт:

— «Ба ӯ чӣ рӯй дода бошад?»...

Соро ба ин саволи дар фикри худ ба худ додааш ҷавоб ёфта наметавонист. Дар ҳамин вақт аз рӯи ҳавлӣ овози по шунида шуд.

— «Охир омад» гӯён аз шодӣ дили Соро задан гирифт ва баъд аз ором ёфтани дилаш аз ҷояш хест, ки шавҳарашро пешвоз гирад.

Соро аз ҷояш хеста ба ояндаи аз дар даромада истодагӣ рӯ ба рӯ шуда дид, ки зани калони бой будааст. Соро монанди касе ки нохост ба сараш як сатил оби хунук рехта бошанд, якбора ларзида рафт.

Соро ки дар як вақт ба ду ҳолати зидди якдигар — хурсандии зиёд ва маъюсии зиёд дучор омада буд, қариб буд аз худ равад. Ӯ худдорӣ карда ҳанӯз фурсати аз бойбибӣ пурсидани дараки шавҳарашро наёфта буд, ки ӯ пурсид:

— Мурод-ака дар кучост?

Ин пурсиши бойбибӣ ба Соро чунон расид, ки гӯё аз сари ӯ як дег оби ҷӯшонро рехта бошанд, сар то қадамаш вижжос зада сӯхта рафтагӣ барин шуду базӯр:

— Хабари ӯро ман аз шумо фаҳмиданӣ будам!—гуфта тавонист.

Бойбибӣ ба маълумотдиҳӣ даромад:

— Баъд аз сар шудани бӯрон бойамакатон Шоқулро ҷеғ зада оварда барои хабаргирӣ аз Мурод ба дашт фиристоданд ва ба ӯ таъин карданд, ки агар гӯсфандон дар бӯрон гурехта бошанд, барои ёфта ғундошта гирифта овардани онҳо ба Мурод ёрӣ диҳад. «Мурод гушна мондагист» гуфта ман бо Шоқул ба ӯ дута нон фиристодам...

— Шоқул ӯро дар дашт наёфтааст? — гӯён Соро суханӣ бойбибиро бурида бо тарсу ларз пурсид.

— Сабр кунед, ҳамаашро гуфта медиҳам,—гӯён бойбибӣ гапи худро давом кунонид,— Шоқул ба чарогоҳ рафта дар он ҷо на аз Мурод ва на аз гӯсфандон асаре наёфтааст. Баъд аз он ҳар тарафи даштро, кӯлҳо, найзорҳо ва паттазорҳоро аз як сар кофтуков кардааст. Дар вақти фурӯ рафта истодани офтоб як қисми гӯсфандонро дар як найзор дидааст...

— Дадеш дар пеши он гӯсфандон набудааст? — гӯён Соро пурсид.

— Сабр кунед, мегӯям. Шоқул як гургро дидааст, ки як гӯсфандро кафонда хӯрда истода будааст, ӯ даррав он гургро бо милтиқ андохта ғалтондааст ва баъд аз он боз Мурод ва гӯсфандони дигарро кофтан гирифтааст. Лекин ҳарчанд ковад ҳам дараке наёфтааст, баъд аз торик шудан, гӯсфандони ба даст даромадаро ҳай карда овардан гирифтааст.

— Охир Мурод чӣ шудааст? — гуфта пурсид дар як ҳолате ки гӯё тамоми вазнинихон дуньё ба сараш монанди санги осиё гашта истода бошад.

— Гуфтам-ку,— гуфт бойзанак қадре овозашро баланд карда,— аз ӯ дарак наёфтааст.

— Ба фикри шумоён ба сари ӯ чӣ бало омада бошад? — гуфта мепурсам,— гуфт Соро ҳам овозашро баланд карда.

— Бойамакатон мегӯянд «ачаб нест, ки ба сабаби бисьёр талаф шудани гӯсфандон аз ман тарсида рӯй пинҳон карда бошад, ё ин ки ба ягон тараф рафта бошад. Лекин барои қазое ки аз осмон омадааст, ман ӯро кохиш намекунам. Ба Соро гӯй, агар даракашро ёбад, ӯро пеши ман фиристонад, ман дилдорӣ дода ӯро боз ба кори муқаррарнаш мефармоям».

— Ман дараки ӯро аз кучо ёфта метавонам? — гуфт Соро бо оромие ки ба сабаби шунидани фикри бой дар худ пайдо карда буд.

— Мо фардо пагоҳирӯзӣ, боз Шоқулро барои кофтукови ӯ ба дашт мефиристонем,— гӯён бойзанак аз пеши Соро баромада рафт...

* * *

Рӯзи дигари он рӯзе ки Мурод ба хонааш наомада буд, боз бойбибӣ ба пеши Соро омад, ин дафъа ҳам бевақт,— шабона вақти хоб омад. Хабаре ки имшаб ӯ овард, аз хабари дина шаб овардагиаш ҳам бадтар буд:

Назар ба гуфтаи ӯ ҳамон рӯз Шоқул ба дашт рафта аз пагоҳӣ то бегоҳӣ ҳама ҷойро кофтуков кардааст, аммо дар ҳеҷ ҷо ягон нишонаи Муродро надидааст. Баъд аз канда шудани умедаш аз ҳама ҷо пойлуч шуда ба кӯли найзоре ки рӯзи бӯрон гӯсфандон гурехта ба ҳамон ҷо паноҳ бурда будаанд, даромадааст, он найзорро ҳам сар то по кофта дидааст, аз он ҷо ҳам асаре наёфтааст. Лекин дар вақте ки аз кӯл баргашта мебаромадааст, дар зери найҳо асари хун, либосҳои дарида порашуда ва устухони одамӣ барин устухонҳоро дидааст...

Бо шунидани ин хабар, аҳволи ба Соро рӯй додагӣ ва изтироби дили пурдардшудаи ӯро ҳеҷ як қалам тасвир карда наметавонад, ба чашми бинанда фақат ҳамин қадар намуд, ки ӯ «воҳ!» гӯён ду панҷаашро ба сари сина зад ва гӯё ки аз он ҷо дилу шуши тангшудаи худро канда гирифта мебароварда бошад, бо чанголаш ғиҷим карду баъд аз он гӯё ки дар зери ӯ динамит гузошта оташ дардода бошанд, аз ҷояш якбора парид ва дубора ба рӯи хона ғалтида чун моргазидагон ғунча шуда печутоб хӯрд ва баъд аз дақикае рангаш сафед шуд ва дасту пояш ба ҳар тараф ёзид ва худаш ҳам дароз кашид. Дигар на садое ва на ҳаракате аз вай дида нашуд.

Бойзанак муқаррар кард, ки ӯ мурдааст, аммо вақте ки оиначаи бағалиашро бароварда ба даҳони ӯ дошт, ба рӯи оина ғубори намдоре пайдо шуд. Аз ин ҳол бойзанак донист, ки ӯ ҳанӯз намурдааст.

Шодӣ ҳам, бо дод гуфта ба замин ғалтидани модараш, гирьякунон ва додгӯён худро ба болои модараш партофт.

Вақте ки бойзанак аз хонаи Соро баромада мерафт, аз он ҷо танҳо овози гирьяи писарча шунида мешуд...

VI

Баъд аз як ҳафтаи гум шудани Мурод, Эшонкулбой имому оқсаққоли қишлокро пеши Соро барои завчигӣ фиристод. Онҳо баъд аз «афсӯс хӯрданашон» аз ҷиҳати Муродро гург хӯрдан, супориши бойро ба Соро расониданд.

Назар ба гуфтаи онҳо бой аз ҷиҳати нобуд шудани Мурод бисьёр ғамгин будааст, барои хурсанд кардани арвоҳи Мурод ва ба тарзи мукофот ба хизматҳои чандаш Соро ки аз имому оқсаққол ин гапро шунид, якбора гирья карда фиристод ва баъд аз қадре гириста холӣ кардани дили худ гуфт:

— Аввало ҳоло маълум нест, ки шавҳари маро гург хӯрдааст, ё не? Дуюм агар рафту шавҳари маро гург хӯрда бошад ҳам, ҳоло ман шавҳар карданро намехоҳам, барои писарчаи ман падари ӯгай даркор нест. Агар умраш боқӣ бошад, ӯ ҳам дар қатори он бачагони бепадару бекас, ки дар мамлакати мо кам нестанд, калон мешавад, меравад.

Дар вақте ки Эшонкулбой мехост барои ба даст додани Соро, ки талаби ӯро рад кардааст, ягон чо-

раи қатъитар бинад — дар қишлоқ хабаре овоза шуд: назар ба ин хабар аҳолии як қишлоқ, ки дар лаби дарьёи Аму буда, аз қишлоқи бой хеле дар поёнтар дар канори дарьё як мурдаи оббурдаро ёфтаанд. Назар ба қавли касе ки ин хабарро аз он қишлоқ овардааст, ӯ мурдаро ба чашми худ дида будааст ва он мурда ба Мурод монанд будааст ва инчунин назар ба гапи он одам Мурод ба пои худ дар дарьё ғарқ нашуда будааст, балки ӯро бо тир зада кушта ба об партофта будаанд.

Соро ки ин хабарро шунид, бачаашро ба шонааш борвор баста лаб-лаби дарьё ба он қишлоқ рафт. Дар он ҷо гӯри мурдаеро ки аз канори дарьё ёфта гӯронда будаанд, кушоёнда дид: пӯстҳои бадани мурда варамида кафида ва аз ҳолати аслиаш тамоман дигаргун шудагӣ буд, бинобар ин Соро муайян надонист, ки он мурдаи шавҳараш аст, ё дигаре? Бо вуҷуди ин ӯ ба гумони ин ки шояд мурдаи шавҳараш бошад, аз дидани он ҳол аз ҳуш рафт ва баъд аз ба ҳуш омадан, ҳар тарафи мурдаро гардонда дид, ки аз тир асаре ҳаст ё нест. Бинобар пӯсида будани бадани мурда, ки бештарини ҷояш сӯрох шуда буд, нишонаи тирро ҳам муайян карда натавонист.

Соро чӣ шудани тақдири шавҳари худро муайян карда натавониста бо дидаи гирьён, бо дили бирьён ва бо тани ларзон ба хона баргашт. Лекин ба сабаби ин ки вақти ғоиб шудани шавҳараш дер кашид ва гург хӯрдан ва ё ин ки кушта шудани ӯ ба тарзи инкор карда нашуданӣ овоза шуд, ба азо нишаст.

* * *

Ҳанӯз рӯзҳои азодории Соро нагузашта буд, ки Эшонқулбой дубора ба ӯ кас фиристода ба занӣ талаб кард ва ин дафъа супориши худро бо оҳанги дурусттар ба ӯ фиристод. Назар ба қавли ин миёнаравон, бой мегуфтааст, ки:

— «Соро мурдаи шавҳари худро ба чашми худ дида омад. Акнун барои шавҳар накардан дар ӯ ҳеҷ баҳонае намонд. Бо вуҷуди ин агар ӯ «шавҳар намекунам» гӯяд, ман розӣ намешавам, ки дар қишлоқи ман як зани ҷавони бешавҳар зиндагонӣ кунад ва сабаби ба ҳаром афтодани ҷавонон шавад. Модом ки шавҳар карданаш даркор аст, аз ҳама ман беҳтар ва авлотарам ва агар ӯ каси дигарро аз ман беҳтар донад, дар ин қишлоқ касе нест, ки ба деворе ки ман пой мондаам, пой ниҳад».

Соро ҳам ин дафъа оҳангашро дигар кард: ба ин гуна миёнаравони беҳаё ки аз номи як беномус ва эҳтимол кушандаи шавҳараш ҳам бошад, тӯтивор гап мезананд — узргӯӣ ва баҳоначӯӣ карда нанишаст ва бе ибо ба даҳонаш чӣ алфозе ки омад, ба рӯи онҳо зада бароварда пеш кард.

Лекин бой бо ин қадарҳо дам шуда нарафт: ӯ аввал гулӯи «калоншавандагони» қишлоқро равған кард ва баъд аз он дар зери дасти Шоқул якчанд нафар шӯрапуштонро ба хонаи Соро фиристод, ки ӯро шабона пахш карда гирифта оварда ба бой супурданд ва бой имомро оварда никоҳ ҳам кунонид ва ба ҳамин тариқа Соро дар қатори занони никоҳии бой даромад.

* * *

Соро ба қатори занони никоҳии бой даровардан шуд. Лекин бой ҳоло ӯро зани никоҳии худ намедонист, ҳатто ҳоло дар вай он ҳавасеро ҳам надошт, ки ба вай дар аввалҳои дидани худ ӯро пайдо карда буд. Ҳоло бой аз даровардани ӯ ба дасти худ ду мақсад дошт:

Якум ба ҳама ва аз ин ҷумла ба Соро ҳам фаҳмондан мехост, ки бойҳо ва махсусан Эшонқулбой ба ҳар коре ки даҳан ва чанг занад, албатта ба вуҷуд оварда метавонад ва касе ки ба хоҳиши ӯ муқобил барояд, ба ҳамон рӯзе ки Соро афтидааст — меафтад ва дар охир боз ба сар фаровардан маҷбур мешавад; дуюм ӯ мехост ки ба ҷои Муроди каму беш музд мегирифтагӣ як каниз ва як ғуломбачаи бемузд ва «бедирамхарида» ба даст дарорад.

Бинобар ин ӯ аз рӯзи дуюми «никоҳ» Сороро дар корҳои сахти хона ва саҳро кор фармудан гирифт.

Соро ҳам, чунон ки аз аввал зани Эшонқулбой шуданро намехост, ҳоло ҳам ӯ худро бо ҳеҷ роҳ зани ӯ намедонист: бинобар ин ӯ куртаи наверо ки шаби никоҳ бавай мувофиқи урфу одат бо зӯрӣ пӯшонда буданд,— дар ҳамон соати аввалӣ ки танҳо монд, аз тани худ кашида ҳаво дод ва ҳамон либосҳои обшуста, дарида ва ямоқиро, ки дар хонаи худ мепӯшид, пӯшидан гирифт.

Зиндагонии меҳнатии Соро дар хонаи бой, аз зиндагонии меҳнатии занони меҳнаткашони он вақт, ки тоқатгудоз буд, чанд-чанд сахттар буд. Ӯ монанди канизакони замони ғуломдорӣ, ки маҳз барои меҳнат кунонидан харида шуда бошанд, маҷбур буд, ки ҳамеша кор кунад,

дуруст чиз нахӯрда ва дуруст нахобида кор кунад, дар зери дашноми бой ва занони ӯ ва дар зери зарбу лати тоқатгудози онҳо «вой» нагуфта кор кунад.

Шодӣ ки бой ба вай «падар» шуданӣ буд, дар хонаи ӯ аз бепадарони бекас бадтар зиндагонӣ мекард, ӯ мисли сагбачагони бесоҳибе дар кӯча зоидашуда, аз ҳар кас шаллоқ хӯрда зиндагонӣ мекард, ӯ монанди моҳичаи аз об дуршудае ки дар реги тафсон афтода бошад — тапида ва чон канда зиндагонӣ мекард.

Шодиро аз ҳама зиёдтар писари бой — Истам азоб медод, ӯ аз Шодӣ се сол калонтар буд ва аз ҳамин калониш худ фоида бурда ӯро рӯзе чанд бор мезад ва агар дар вақти задани Истам, Шодӣ мегирист, модари Истам омада ӯро мезад, ки чаро гирья мекунад.

Шодӣ вақте ки калонтар шуд, рӯзе қувваи мудофиагии худро озмуда диду дар вақти задани Истам ӯро, аз пои Истам гирифта бардошта ӯро ба пушти суфа ғелонда фиристод.

Модари Истам ӯро ба ин «гуноҳ» ба задани худ каноат накарда ба шавҳари худ — Эшонқулбой ҳам занонд. Бачаи бечораи хурдсол ба ин зарбу лати одами калонсол тоб наоварда дар ҳолате, ки тамоми баданаш абгор шуда буд, бемор шуда ғалтид, дар ин беморияш мурданӣ як моҳ хобида ба пой хест. Аммо то чанд гоҳ ҳар бор ки хоҳ бой бошад, хоҳ занаш ӯро медиданд, мезадандаш.

Шодӣ ба ин гуна зарбу латҳои пай дар пай тоб оварда натавонист ва маҷбур шуд, ки худро ба назари хӯбандҳои шоҳ даромада руст шуда мехобид.

Модари бечора — он модаре, ки тамоми ҳаёташ ба ӯ баста буд ва ӯро аз чони худ азизтар мешуморид, ба ин аҳволи вай ёрмандӣ расонида наметавонист, ҳатто як бурда нони қоқро ҳам аз нафси худ зада ба ӯ пинҳонӣ медод.

Бой, аз рӯзе ки Сороро ба хонаи худ овардааст, Шодиро ягон бор ҳам бо номи худаш чеғ назадааст ва ҳар вақт ӯро «ятимча» гуфта чеғ мезад, «ятимча» гуфта кор мефармуд ва «ятимча» гуфта мезад.

Касони дигаре ҳам, ки дар ҳавлии бой буданд, аз забони бой гирифта ӯро «ятимча» мегуфтанд ва аз забони онҳо гирифта дигарон ҳам ӯро «ятимча» мегуфтагӣ шуданд.

Вақте ки Шодӣ калонтар шуд, аломати хурдиро ки

часпаки «ча» аст, партофта «ятим» гуфтан гирифтанд ва номи аслии ӯ тамоман аз хотирҳо фаромӯш гардид, ҳатто худаш ҳам номи аслии худро аз ёдаш бароварду ҳар кас, ки аз вай «номат чист» гуфта мепурсид, ӯ «Ятим» гуфта чавоб медод.

Ба ин муносибат мо ҳам дар ин ҷикоя баъд аз ин ӯро «Ятим» гуфта ном мебарем ва гоҳо номи падарашро ҳамроҳ карда «Ятим Мурод» мегӯем.

VII

Моҳи февраль буд, аз ҳаво борони барфрезадор меборид, гоҳо аз ҳар тараф бодҳои сахт ва тунд мевазиданд. Дар чунин ҳаво мардуми бисьёре дар майдони васеи саркушодае дар зери боду бориш рост меистоданд. Дар лаби дарьё сарпаноҳе набуд, ки онҳо дар он чо нишинанд, дар он чо на деҳ буд, на диёр, на иморат буд, на ғор. Танҳо як чодари карбосии бо рӯян ранг карда ба назар менамуд, ки ба рӯи он аз парчаҳои алвон гул бурида дӯхтагӣ буд ва дар тарафи пеши чодар як шомиёнаи роҳ-роҳ нақшдорро айвонвор кашида буданд.

Дар дарунӣ ин чодар касе набуд, аммо дар беруни он — дар зери шомиёна ду-се нафар қаровулвор рост истода буданд, бар сари ин одамҳо саллаҳои шалғамибастаи сипоҳигарӣ, бар танашон чомаҳои зеҳкалони бухорӣ ва ба пояшон мӯзаҳои пошнабаланди американӣ буд. Инҳо миёнҳошонро бо фӯтаҳои сафед баста буданд ва ин нишон медод, ки онҳо аз хизматчиёни дараҷаи пасти дарбори амирӣ будаанд.

Ин одамон атрофи чодарро аз назар гузаронида меистоданд ва мардуми дар он чо ғуншударо аз сад қадам наздиктар ба пеши чодар омадан намегузоштанд, ҳатто агар касе ба тарафи чодар бодиққаттар нигоҳ кунад — яке аз онҳо бо овози баланд:

— Ба ин сӯ нигоҳ накун! Чашмонатро пӯш! — гӯён фарьёд мекашид.

Аз дур як савори дартозоянда намудор шуд, ҳамаи чашмони он касоне ки дар он чо буданд, ба тарафи оянда дӯхта гардид. Савор ба пеши чодар расида омада ба касоне ки дар зери шомиёна истода буданд:

— Палтари олӣ кӯчид,— гуфт ва дарҳол сари аспашро пас гардонда бо роҳе ки омада буд, боз дартоз рафт.

Пас аз ду дақиқа як савори дигар асп давонда омада:

— Зоти олӣ асп пурсиданд,— гуфт ва ин ҳам бо роҳи омадааш боз гашта аспи худро давонда рафт.

Баъд аз ду дақиқаи дигар савори дигаре омада:

— Зоти ҳумоюнӣ зинн аспро зинат доданд (яъне савор шудааст),— боз гашта аспи худро давонда рафт.

Баъд аз он ба фосилаи ҳар як, ё ду дақиқа саворони якка-якка асп давонда меомаданд ва бе он ки ба касе чизе гӯянд, пас гашта боз асп давонда мерафтанд...

Аспдавонихон номаълуммақсад бисьёр дароз накашид ва саворе омад, ки дар пушти худ — бар рӯи полони асп як кати кӯтоҳпояи қӯринро чорбанд карда баста буд ва ӯ ба ҳамин ҳол асп медавонид.

Аз миёни одамони дар он ҷо ғуншуда як одами чорукпӯши қӯҳнаҷома, аз як одами сипоҳимонанд, ки дар паҳлуяш истода буд, пурсид:

— Ин чист?

— Ин кати хоссаи олист, ки ҳар гоҳ ҷаноби олӣ дар ҷое хобиданӣ шаванд, бар рӯи ҳамин кат меёзанд,— одами сипоҳитағма ҷавоб дод.

Аз паси катбардор савори дигаре пайдо шуд, ин савор як деги сиёҳро дар чипта печонда бар болои асп дар пеши худ дошта асп давонда меомад.

— Ин чист? — пурсандаи аввалӣ пурсид.

— Ин деги пурпалави тозадам аст, ки аз сари оташдон бардошта оварда истодааст,— ҷавоб дод сипоҳе ва давом кард,— агар ҷаноби олӣ дар байни ду манзил баногоҳ ош суроғ кунанд, аз ҳамин дег даррав кашида медиҳанд.

Боз як савор дартоз омад, бар болои аспи ин савор як ҷуфт чорчӯби дучашма, ки ба каҷовари хиштказӣ монандӣ дошт, бастагӣ буд, дар ҳар чашми ин чорчӯб як кӯзаи сафолин буда, дар он ҷо ҳамагӣ чор кӯза ба назар меномуд ва дар миёнаи кӯзаҳо савор нишастагӣ буд, ӯ дар дасти худ як косаи хитоиро дошта ва поҳои худро ба тарафи гардани асп овезон карда асп медавонид.

— Ин чист? — чорукпӯш пурсид.

— Ин одамро «сӯфиобкаш» мегӯянд,— гуфт одами сипоҳимонанд ва давом кард,— он кӯзаҳоро бо оби махсус пур кардаанд, ки ҳар вақт ҷаноби олӣ об хоҳанд, аз он кӯза дар он коса рехта медиҳанд.

Аз паси ин савор боз як савори дигар асп давонда омад, ин савор косаеро дар рӯймол гузошта, чор гӯшаи

рӯймолро ба дасти худ гирифта, косаро овезон бардошта меомад.

— Ин чист?

— Ин одам шарбатдор аст ва косае ки дар он рӯймол аст, пуршарбат аст, агар баногоҳ ҳаваси ҷаноби олӣ ба шарбат равад, шарбатдор дарҳол он косаро ба пеши ҷаноби олӣ медорад.

Аз канори роҳ аз сӯрохие йӯрмоне намоён шуд, якчанд тамошобинон бо сангу кулӯх ба вай ҳуҷум карданд, йӯрмон аз одамон гурехта худро ба миёнаи роҳ андохт. Аспи шарбатдор ки аз он ҷо мегузашт, давидани йӯрмонро дида хӯсид ва чароғпоя шуда худро пас партофт. Шарбатдор, ки нигарони ин аҳвол набуд, аз асп ғалтид ва аз дасти ӯ рӯмоли косадор парида рафта дар пеши тамошобинон афтид. Коса шикаста пора-пора шуд. Аммо дар коса шарбат-марбат набудааст.

— Ин коса холӣ будааст-ку,— гуфт чорукпӯш, ба касе ки ба вай он коса «пуршарбат» гуфта буд, бо оҳанги дурӯғгӯйкунанда.

Каси сипоҳитағма шармида сурх шуд ва як каси дигар ба сухан даромад.

— Мумкин аст, ки амир дар он кат дар умри худ ягон бор ҳам нахобида бошад, он дег ҳам холӣ ва он кӯзаҳо ҳам беоб бошанд. Лекин ин чизҳоро барои ба назари мардум «ҷилва кунондани дабдабаи подшоҳӣ» ба ҳамин тартиб гирифта мегарданд ва медаванд.

Акнун аз роҳ на ин ки саворагон якка-якка, балки саворони бисьёр, бо аспу аробаҳои пурбор бо ҳам омехта, ба ҳаво, ба атроф ва ба якдигарашон лойҳои роҳро парронда мегузаштанд.

Дар қатори аробаҳо як аробаи каппадоре намуд, ки бар рӯи каппаи вай намади калонеро партофта, ҳама ҷои аробаро маҳкам пӯшонда буданд.

— Ин аробаи ӯрда аст,— гуфт каси сипоҳитағма бе он ки аз ӯ касе чӣ хел аробаи будани онро пурсида бошад ва давом кард,— дар дарунаш ҳарами мӯҳтарам ва занони хоссаи ҷаноби олӣ нишастаанд ва барои нигоҳдории онҳо аз назари номаҳрамон, болои аробаро маҳкам пӯшондаанд.

Аробаи рафта ба пеши чодар истод, яке аз хизматчиён, ки дар пеши чодар — дар зери шомиёна буд, як тарафи намадро кушода бардошт, аз даруни аробаи чанд писарбачаи 16—17-сола паси якдигар фаромада ба чо-

дар даромаданд. Либосҳои ин бачагон хуб ва тоза бошад ҳам, рангашон кандагӣ ва заҳир шудагӣ буд, ранги рӯи инҳо чунон менамуд, ки гӯё баъд аз дуру дароз дар зиндон хобидан ҳозир баромада бошанд ва ё ин ки аз бемории чандинсола навакак сар бардошта бошанд.

— Инҳо киҳоанд? — гуфта пурсид он чорукпӯши кунҷков ки ҳар чизро пурсида фаҳмидан мехост. Аммо он одами сипоҳимонанди маҳмадоно, ки ҳар чизро эзоҳ мекард ва навакак он аробаро «аробаи ӯрда» гуфта буд, ба ин пурсиш чизе нагуфт. Ҳамоно аз дурӯғ баромадани эзоҳи ҳозираи худ шарманда шуда буд, ки рӯи худро ба тарафе тофт ва худро чунон нишон дод, ки гӯё ин пурсишро нашунидааст.

Лекин каси дигаре ба ин пурсиш ҷавоб дод:

— Инҳо бачагонеанд, ки амир онҳоро бо зӯрӣ ва зулм аз падару модарҳошон ҷудо карда гирифтааст; инҳо асирони мазлумеанд, ки амир онҳоро дар лойиҳаи мурдори дарбори худ бо бандҳои ваҳшоният нигоҳ медорад; инҳо он сабзаҳои навхезанд, ки дар зери мӯзаи мурдори амир поймол шудаанд; инҳо он ғунчаҳои навшукуфтаанд, ки дар тафбоди бедод пажмурда гардидаанд; инҳо аз ҳаёти дарборӣ нафрат доранд, азоб мекашанд, алам мебинанд; бинобар ин инҳо ҳарчанд зиндаанд, ранги рӯяшон мурдамонанд кандааст.

Баъд аз гузашта тамом шудани саворон ва аробаҳо, дастаи аскари хоссаи амир намоён шуд, либоси ин аскарон монанди либоси аҳли Кавказ буда, худашон ҳам Кавказ номида мешуданд.

Баъд аз гузаштани дастаи аскари Қавказ, удайчӣ ва шиғовулони амир пайдо шуданд. Дар дасти инҳо чӯбдастҳои сартиллои заркӯб буда, ба аспони давриву абзоли тиллодор савор буданд, аммо инҳо аспҳошонро намедавонданд ва бо яккақадам оҳиста-оҳиста меронданд.

Яке аз инҳо бо овози баланд мегуфт:

— Ҳазрати амир музаффару мансур шаванд!

Ва дигаре аз паи он фарьёд мекашид:

— Ҳазрати амир ҷаҳонгир шаванд! Теғашон бурро ва сафарашон бехатар шавад!

Сеюмӣ гӯё ба онҳо ҷавоб медод.

— «Илоҳи омин!»

Пурсандаи чорукпӯш бо шунидани ин садоҳо қаҳкосанон ханда карда фиристод.

— Чаро механдӣ? — гуфта яке аз ӯ пурсид.

— Амир дар муқобили меҳнаткашони зулмдида, ки ба даст яроқ гирифта барои аз мамлакат нест кардани ӯ бархостаанд, зафар намеёфт, зафар наёфт ва зафар ҳам нахоҳад ёфт. Ин аст, ки мебинем аз мамлакат пеш карда шуда, бо расвоӣ ба хоки бегонагон гурехта рафта истодааст. Инҳо ҳанӯз «ҳазрати амир музаффару мансур шаванд, теғашон бурро шавад» ва «ҷаҳонгир шаванд!» гӯён фарьёд мекашанд. Магар ин ҷон ханда нест?! — гуфт чорукпӯш.

— Аз дасти меҳнаткашони ситамдида, ки ба даст яроқ гирифтаанд, сари худро саломат гирифта гурехта тавонистан ҳам, барои амир як зафар аст,— гуфт як одами дигар ва давом кард,— ҳарчанд ҷаҳонгир нашавад ҳам, дар хоки бегонагон дар ба дар гашта «ҷаҳонгард» мешавад.

Ниҳоят дастае намудор шуд, ки мегуфтанд «дар миёнаи онҳо амир меояд», аммо азбаски атрофи ӯро афғонони яроқдор печонда гирифта буданд, ҳеҷ кас ӯро дида наметавонист.

— Чаро амир аз афғонон ба худ посбон гирифтааст? — гуфта чорукпӯши кунҷков пурсид.

— Азбаски ӯ ба мардум бисьёр зулм кардааст, аз ҳама метарсад, ҳатто ба аскарони хоссаи худаш ҳам дилаш пур намешавад. Бинобар ин дар ҳимояти бегонагон, ки бо пули аз мардум тороҷкардааш харида гирифтааст — мегурезад,— гуфта яке аз тамошобинон эзоҳ дод.

Амир ба пеши чодар аспи худро нигоҳ дошта фаромад ва ба чодар даромада ғоиб шуд. Баъд аз дақиқае яке аз пешхизматон як амалдорро ҷеғ зада ба пеши амир дароварад. Он амалдор баъд аз 5 дақиқа аз пеши амир баромада, ба пеши гурӯҳи тамошобинон омад, аз байни онҳо бойҳо, арбобу оқсаққолҳо, муллоҳо ва амалдорони маҳаллиро ҷудо карда ба канорае бурд ва ба онҳо саломи ва супориши амирро расонда гуфт:

— Ҷаноби олӣ мувофиқи тақдиру насиба ва хоҳиши илоҳӣ ба хоки ҳамсоя мегузаранд ва зоти олӣ нахостанд, ки ғуломони содиқашон дар дасти большевикон азоб кашанд, бинобар ин марҳамат карда гуфтанд, ки «бойҳо ҳамаи молҳои манқул, пулҳои нақда, ҳайвоноти чорпоятонро бо зану бачаашон гирифта аз дунболи ман аз дарьё гузаранд» ва низ марҳамат карданд, ки «ятим, чӯпон ва хизматгорҳошонро ҳам ҳамроҳи худ гирифта аз

дарьё гузаронанд, то ки ба воситаи онҳо дар хоки ҳамсояамо, ки дӯсти мо аст, мисли ватани худашон корҳои деҳқонӣ, чорводорӣ ва савдогарии худро ба роҳ андохта тавонанд; муллоҳо дар ҳаққи мо дуо карда дар ҳамин ҷо бошанд ва мардумро ба муқобили большевикон ва меҳнаткашони пойбараҳна, ки ба мо теғ кашидаанд, аз номи шариат шӯронанд; амалдоронӣ маҳаллӣ ба даст яроқ гирифта деҳотро тороҷ кунанд, иморат ва киштзорҳоро сӯзонанд, мардумро кушанд ва хонавайрон кунанд, то ки ҳама аз ҷонашон безор шуда даврони моро шод кунанд; арбобу оқсаққолҳо бар рӯяшон ниқоб кашида ба дарунӣ ҳукумати большевикон дароянд ва то метавонанд аз дарун истода кори онҳоро вайрон кунанд...»

«Аъёни мамлакат» бо шунидани ин суханони амир:

— Ҳамаамо, бо ҷону молу зану фарзанд бандаи фармони олӣ мебошем ва умедворем, ки ба зуди мамлакати «худ»-ро боз ба даст дарорем,— гуён ғулғула бардоштанд.

Дар ҷавоби ин ғулғулаи онҳо аз дарунӣ омман мардум, ки бештарин чоруқпӯш буданд, касе дасташро ба даҳонаш бурда ҷиртак кашид ва дигаре бо овози баланд гуфт:

— Баъд аз ин, ин мамлакатро танҳо дар хоби шабатон хоҳед дид!

Аммо барои амир ва амалдорони ӯ фурсат нашуд, ки аз миёни мардум ин «таҳқиркунандагони» худашонро ёфта ҷазо диҳанд: аз дур садои тӯпе шунида шуд, амир ва амалдорони ӯ ба киштиҳое ки барои онҳо тайёр истода буданд, даромаданд ва киштибонон сари киштиҳоро ба тарафи Афғонистон гардонда дубела рондан гирифтанд.

Баъди аз назарҳо дур шудани амир, бойҳо бойбачаҳо ва одамони ба худ наздикашонро фармуданд, ки ба дашт раванд, ҳар рама ва галаеро ки ёбанд, пеш андохта ҳай карда оварда аз дарьё гузаронанд ва худҳошон барои аз дарьё гузаронидани моли манқул, пули нақда, зану бача ва хизматгоронашон ба деҳаҳошон рафтанд. Аз ин ҷумла Эшонқулбой барои ҳай карда овардани рама ва галаҳо Шоқулро ба дашт фиристод ва худ асп давонда ба тарафи қишлоқи худ рафт.

Дар лаби дарьё якчанд киштии калони бодбонии маҳаллӣ тайёр буд. Савороне ки рама ва галаҳоро аз дашт ва чарогоҳҳо ронда оварда буданд, ба қадри гунҷонида тавонистанашон дар киштиҳо ҷойгир карданд. Аммо дар

лаби дарьё хеле гӯсфандон монданд, ки барои онҳо дар киштиҳо ҷой набуд. Ҳайвонронон хостанд, ки поҳои гӯсфандонро баста онҳоро мисли борҳои бечон дар киштӣ болои ҳам гузоранд, лекин ба ин кор киштибонон розӣ нашуданд:

— Агар дар киштӣ аз бардошташ зиёдтар бор бор карда шавад, меғӯтад — ғарқ мешавад,— гуфтанд.

Ятим Мурод ки аз дунболи гӯсфандон афтону хезон ба лаби дарьё расида омада буд, дар қатори гӯсфандон ба киштӣ даромад. Яке аз ҳайвонронон, ки дар болои ба киштиҳо зиёдатар гӯсфанд даровардан бо киштибонон ҷанҷол мекард, ба киштӣ даромадани Ятимро дид ва давида рафта ӯро бардошта ба лаби дарьё ҳаво доду:

— Ту ба газаки кӣ даво мешавӣ, ба ҷои ту як гӯсфанд аз дарьё гузарад барои мо нафъноктар аст — гӯён аз киштӣ баромад ва яке аз гӯсфандони дар киштӣ нағунҷидаро дошта ба вай дароварда истода ба киштибон:

— Ана ин гӯсфанд ба ҷои он бача ҷойгир шавад! — гуфт.

Ятим, ки дар вақти аз киштӣ берун ҳаво додан ғелида рафта буд, аз ҷояш хеста дартоз боз ба лаби киштӣ омада часпида даромаданӣ шуда:

— Очем, ба очем меравам — гӯён фарьёд кашида ба гирья даромад. Аммо ҳайвонроне ки ӯро аз киштӣ берун ҳаво дода буд, ба даромаданаш роҳ намедод.

Ба гирьяю зории Ятим раҳми киштибон омада ӯро бардошта ба киштӣ дароварда ва дар паҳлуи худ шинонда ба ӯ гуфт:

— Майлаш, киштӣ вазнин шуда ғӯтад, мол ва ҳайвоноти бойҳо нобуд мешавад, ба ман чӣ? Туро бошад дар вақти ғарқ шудани киштӣ ҳамроҳи худ гирифта саломат мебарорам ва ба модарат мерасонам.

* * *

Ятим Мурод баъд аз гузаштан аз дарьё ҷоҳоеро ки дар он ҷоҳо эмигрантҳои сафед ҷой гирифта буданд, ягон-ягон дид, доманаҳои кӯҳҳо, чуқуру чақари заронид, аммо дар он ҷоҳо аз модари меҳрубонаш, ки мақсади ягонаи аз дарьё гузаштанаш ба ӯ расидан буд, асаре наёфт.

Ятим, баъд аз он ки аз наздикиҳои дарьё модари худ-

ро наёфт, ба дарунтари мамлакати бегона рафтанӣ шуда ба роҳ даромад. Ӯ ҳар вақт аз чоҳое мегузашт, ки дар он чоҳо эмигрантҳои сафед буданд. Вақте ки рӯз бегоҳ шуда шаб расид, ба ӯ сустие ки аз гушнагӣ рӯй дода буд, пайдо шуд. Ночор ба манзили як оилаи эмигранте рафта нон пурсид. Лекин соҳиби оила ба чои ба вай як бурда нон додан, ӯро бо санг зада пеш кард:

— Дар ин мамлакати мусофиратӣ худамонро сер кардем, ки ту мондӣ,— гуфт.

Ва ҳол он ки аъзои он оила чуволҳои пурорду гандумро чо ба чо мекарданд, нонҳои дар вақти гурез пухта овардаашонро шамол медоданд, гӯштҳоро намак мезаданд, гӯсфандҳоро чӯшида барои чуғрот хобондан, равған чудо кардан ва қурут хушкондан тайёрӣ медиданд.

Ятим, шаб ба мағорае даромада, дар ҳолате ки рӯдаҳояш аз гушнагӣ мепечид хобид, аммо хобаш намебурд, ба ҳар тараф меғелид ва модари меҳрубонашро ёд карда сари худро ба девори мағора зада гирья мекард. Аммо касе набуд, ки фарьёди ӯро шунавад ва ба гирьяю зории вай раҳмаш ояд...

Дар охирҳои шаб хоби Ятим бурда буд, ё ки беҳуш шуда буд, инро худи вай ҳам намедонист, аммо вақте чашм кушод, ки равшании офтоб ба даруни мағора партави худро андохтааст.

Ятим аз мағора баромада боз ба роҳ даромад, боз ба чои нон санг хӯрда ба роҳаш давом кард.

Дар чоштгоҳӣ тамоман аз қувват рафта ба алафзоре ки буттаҳои хушкидаи порсолааш намоён буд, дароз кашид ва бехтиёр яке шохчаҳои хушкидаи дар боришҳои зимистонӣ намгирифтаи алафро шикаста ба даҳонаш андохт ва хоид. Лекин фурӯ бурда натавонист, шохча ба даҳонаш як мазаи талхи дилбечокун дода буд. Шохчаи хоидаашро аз даҳонаш партофт ва пай дар пай туф кардан гирифт, аммо ғашьёни дил ва бадмазагии даҳонаш барҳам намехӯрд.

Баъд аз чанд дақиқа дилу даҳон ба ҳолати аслиашон омаданд ва боз гушнагӣ зӯрӣ карда ӯро ба хӯрдани ягон чиз мекашид. Ӯ чӯбчаеро гирифта бо вай заминро кофт ва аз таги хок як решаи аз нами баҳорӣ чонгирифтаи алафро ёфта ба даҳанаш андохта хоид.

Ин ҳам талх ва бадмаза буд, лекин дар вақти хоидан аз вай ширае баромад, ки ба фурӯ бурдани он дили Ятимро моил кард, ӯ чашмонашро пӯшонда пӯсти пешона ва

рӯяшро баҳам кашида, он решаи хоидаашро фурӯ бурд, дилаш бечо нашуд ва реша рафта ба меъда чой гирифт.

Ятим аз ин ҳол далер шуда боз якчанд решаро кофта ёфта хоида фурӯ бурд. Меъдааш қадаре ором гирифт ва худаш ҳам барои ба пой хестан қувват пайдо кард ва хеста ба роҳ даромад.

Ятим имрӯз чанд бор бо реша ва обҳои кӯлмак меъдаи худро ором дод ва то бегоҳӣ ба кофтани модараш давом карда шабона боз дар мағорае хобид.

Имшаб аввали шаб хобаш ба осонӣ ва зудӣ бурд, аммо як вақти шаб аз хоб бедор шуд, ки шикамаш сахт мепечонад, қай кардан мехоҳад, аммо қай намеояд.

Шабро чун мӯи дар оташафтода ба худ печида ва монанди мохии аз об дуршуда дар чои худ тапида гузаронид ва баъд аз баромадани офтоб аз мағора баромад. Аммо печиши шикам ва қублаҳои по ӯро намегузоштанд, ки рост хеста роҳ равад, қублаҳои дирӯз дар пояш пайдошуда имшаб кафида пояшро пурчароҳат карда будданд.

Акнун барои ӯ ду кор монда буд: ё мебоист дар ин чо монда ба тақдир тан дода мурдани худро нигарон бошад, ё ин ки бо гавак кашидан бошад ҳам дар роҳи мақсад — дар роҳи ёфта дидани модари меҳрубон чавлон кунад.

Ӯ дар дили худ гуфт: «хоҳ дар ин чо монам ва хоҳ рафтан гирам, насибаи ман мурдан аст, аммо дар як чо монда аз мурдани дар ноумедӣ, дар роҳи расидан ба мақсад — ба ёфтани модар, мурдан беҳтар аст» ва ба роҳ давом кардани шуда аз чояш хест ва баъд аз панҷ-шаш қадам партофтан дар роҳ ғалтид, дарди шикам ва по ӯро ба рост шудан намонданд. Ӯ ба гаваккашӣ даромад. Нӯғҳои панҷаи по, сарҳои зону ва кафҳои дасташро ба замин гузошта гавак кашидан гирифт.

Баъд аз соате гавак кашидан нӯғҳои сангҳои сартези роҳ ва кундачаҳои алафҳо ва хорҳои хушкида зонуҳо ва кафҳои дасти ӯро харошида хуншор карданд. Аммо ӯ аз роҳи худ боз намонд ва оринҷҳояшро ба замин тир карда боз гавак кашидан гирифт...

* * *

Ятим дар рӯзи чоруми гаваккашии худ дар вақте ки ҳеч умед надошт — модарашро дид: модараш

дар пеши як работи калон, ки дар саҳрои васее бино ёфта буд, молҳоро чаронда мегашт.

Ятим бо дидани модараш:

— Модарҷон! — гӯён беихтиёр ва бо як қуввати номаълум аз ҷояш ҷаста хест ва монанди коҳпорае ки ба тарафи каҳрабо кашида шавад, ба тарафи модараш нигоҳ карда парид. Лекин баъд аз панҷ-шаш қадам давидан беҳушвор ба замин ғалтид ва маълум нашуд, ки ӯ аз хурсандии аз ҳад зиёди ногаҳонӣ беҳуд шуда буд, ё ин ки шиддати дарди шикам ва озори по ҳушашро аз сараш рабуда буд.

Соро овози писари ба ҷон баробари худро шиносхт ва чӯбдасти чӯпониашро ба як тараф ҳаво дода, ду дасташро ба ду тараф ёзонда ва бағал кушода монанди мурғе ки ба тарафи чӯҷаи худ медавад:

— Ҷонакам, ҷонаки азизакам, ҷонаки ширинакам — гӯён ба сӯи ӯ давид...

Ятим дар бағали пуршафқати модар ва дар зери бӯсаҳои гарму ширини мехрубононаи ӯ ба ҳуш омад ва лабони хушкидаи худро ба лабони шаккарини модари мехрубон часпонда чунон ки дар хурдсолӣ синаи ӯро мемакид, бо як ҳирс ва шавқ забони ӯро макидан гирифт. Аммо монанди хумории шаробзадае ки як қадаҳи пурро ба якборагӣ нӯшида бошад, боз аз худ рафт...

Соро баъд аз он ки Ятимро дар оғӯши гарми худ, бо бӯсаҳои обдор дубора ба ҳуш овард, дар паҳлуи ӯ даромада ӯро ба работ даровард. Дар работ на бой буд ва на писару занони ӯ.

Соро баъд аз сер кардани Ятим бо нону ҷуғрот модару фарзанд ҳар ду ба сӯҳбат ва нақли саргузашт даромаданд.

IX

— Ин работ аз они кист? — гӯён Ятим гап сар кард.

— Ин работ аз они яке аз бойҳои маҳаллӣ будааст, ки ӯ дар зимистон ба ҳавлии дар қишлоқбудан худ кӯчида будааст, бой аз соҳибаш пурсида гирифта дар ҳамин ҷо ҷойгир шуд.

— Худи бой дар куҷост?

— Барои ба ин тараф гузаронидани молҳои боқимондааш ба лаби дарьё рафт.

— Палонҷҳоят дар куҷоанд?

— Барҳам хӯрданд,— гуфт Соро ва чӣ гуна барҳам хӯрдани онҳоро ягон-ягон гуфта дод.

Аз рӯи гуфтаи Соро дар вақти ба лаби дарьё гирифта овардани Эшонқулбой занон ва молҳои худро, дар он ҷо танҳо як киштӣ буд, бой молҳои снёх, асбоби рӯзгор, ғалладона ва дигар чизҳои худро ба киштӣ даровард, азбаски бори киштӣ аз қадри бардошташ зиёд шуд, киштибон розӣ нашуд, ки бой ва занонаш ба вай дароянд. Бой маҷбур шуд, ки худаш ва аҳли хонаводаашро аз дарьё бо гупсар [1] гузаронад.

Эшонқулбой се зани худро ба се гупсар савор кард ва худаш ҳам ба як гупсар савор шуда писари худ Истамро дар паси худ савор карда ба ӯ гуфт, ки:

— Чашмонатро пӯшон ва ду дастатро ба зери бағали ман даровард маро маҳкам дор.

Худи бой пеш-пеш ва занонаш аз дунбол, ба оббурдӣ даромаданд. То расидан ба миёнаҷои дарьё гупсарҳо як дараҷа бо осудагӣ мерафтанд. Аммо вақте ки гупсарсаворон ба ҷои пурмавҷи дарьё расиданд, ду зани бой гупсарҳошонро идора карда натавонистанд: аввал зани калонӣ ва баъд зани миёна аз болои гупсар ғелиданд ва баъд аз ду-се бор дар об тагу рӯ шудан, дар рафти тез об нопадид шуда рафтанд ва бой бо Соро ва Истам ба канори дарьё баромада тавонистанд.

Соро дар охири ин ҳикоя худ гуфт:

— Ҳамин тарз шуда ман зани ягона, канизаки ягона, чӯпони ягона ва хизматгори ягонаи бой шуда мондам.

— Истам чӣ шуд? — гуфта Ятим пурсид.

— Истам ҳамроҳи падараш аз дарьё саломат гузашт, лекин ҳозир дар ин ҷо нест, бой ҳамроҳи худаш ӯро ҳам гирифта бурд ва ҳеҷ вақт ӯро ба пеши ман танҳо намегузорад, ба ман дилаш пур намешавад, «матабодо душманӣ карда ба писари ман зарар нарасонад» гуфта, аз ман метарсад.

— Чӯпон ва ятимҳои бой чӣ шуданд? — гуфта Ятим пурсид.

Соро барои ҷавоб додан ба ин пурсиши писараш ҳикояти рӯзи гурезро гуфта дод.

Аз рӯи гуфтаи Соро бойҳои қишлоқ ва дар ин қатор

---

[1] *Гупсар* — машки об барин аст, ки дарунашро пурбод карда ба вай савор шуда аз обҳои калон мегузаранд.

Эшонкулбой, баъд аз гусел кардани амир, ба қишлоқашон рафта молҳошонро ғундоштаанд, ғалла-донаҳошонро ба ҷуволҳо ҷой кардаанд, нон пазонда ва гусфанд кушта хӯроки ҷандрӯзаашонро тайёр кардаанд, ятим ва чӯпонони худро — акнун мамлакати мо кофиристон шуд, ҳамроҳи мо биёед ба мусулмонобод меравем — гуфта, онҳоро ҳам иғво кардаанд.

Дар ҳамин вақт ба қишлоқ як одам пайдо шуда меояд, ки дер боз дар ин қишлоқ набуд. Ӯ ҳамон касе буд, ки хабари дар лаби дарьё ёфта шудани мурдаи Муродро оварда буд ва баъд аз он ҳодиса боз ғоиб шуда рафта буд. Соле як бор-ду бор барои хабаргирии зану фарзандаш ба қишлоқ ояд ҳам, як шаб ҳобида боз баромада мерафт.

Ана ҳамин одам рӯзи гурехтани амир ва барои гурез тайёрӣ дида истодани бойҳо ба қишлоқ даромада омад. Ӯ омманӣ камбағалон, ятимон ва чӯпононро ғун карда аз революция гап зад ва мардумро ба нарафтан аз дунболи бойҳо далолат карда гуфт:

— Ҳукумати Советӣ — ҳукумати коргарон ва деҳқонон аст, ин ҳукумат ҳамеша камбағалонро ёрӣ мерасонад, онҳоро аз бандагии боён халос мекунад, ба онҳо обу замин медиҳад, фарзандони камбағалон ва бачагони бекас ва бепадару модарро ба сағирхонаҳо даровар да парвариш мекунад, онҳоро хононда, кор ва ҳунар ёд дода ба дуньё мебарорад. Большевикон ки бойҳо шумохоро аз онҳо метарсонанд, кистанд? — гуфта он одам як савол дод ва худаш дар ҷавоби ин савол гуфт:

— Большевикон пешқадамтарини коргаронанд, ки дар як партия ғун шудаанд, инҳо озод кардани одамонро аз дасти бойҳо, амирҳо ва амалдорони онҳо — ба худ вазифа карда гирифтаанд. Онҳо тамоман коргарони Россияро ба атрофи худ ғун карда, мардуми Россияро аз зулми подшоҳ, амалдорони ӯ ва бойҳои муфтхӯр халос карданд. Партияи большевикӣ ба ҳукумати коргару деҳқон раҳбарӣ мекунад. Ба сари партияи большевикӣ Ленин барин, Сталин барин донишмандони ягонаи дуньё нишастаанд, инҳо он гуна одамонеанд, ки тамоми умри худро дар роҳи бахту саодати одамони меҳнаткаш сарф кардаанд.

Он одам мардумро бо диққат аз назараш гузаронида дид, ки онҳо суханҳои ӯро чунон ки ангурҳои яккачиниро мехӯрда бошанд, дона-дона фурӯ бурда истодаанд ва

ӯ аз таъсири суханони худ ба шавқ омада боз давом кард:

— Бойҳо мегуфтаанд ки «акнун мамлакати мо кофиристон шуд» ва шумоҳоро бо ин гап метарсонидаанд. Лекин дар назари большевикон ва ҳукумати советӣ «кофир», «мусулмон» гуфтагӣ гап нест. Дар назари большевикон одамон ба ду қисм ҷудо мешаванд: боён ва бечорагон, муфтхӯрон ва меҳнаткашон. Ҳукумати советӣ дар зери раҳбарии партияи большевикӣ, ҳамаи меҳнаткашони рӯи дуньёро дӯсти худ ва фарзанди азизи худ медонад. Ин аст ки меҳнаткашони халқи кабири рус ва барпокунандагони аввалин Ҳукумати Советӣ ба ёрии меҳнаткашони Бухоро расида омаданд ва инҳоро аз зери зулм ва бедоди амир халос карданд ва баъд аз ин ҳам ба моён ҳамеша ёрӣ хоҳанд расонид.

Аз ҳама пештар ятими Шоқул, ки барои мурдани мурғ ду дандони пеши ӯро Шоқул бо санг зада шикаста буд, ба гап даромад ва ӯ гуфтаҳои ҷавонро қувват дода азобҳои аз дасти Шоқул кашидаашро ҳикоя карда дод ва дар охири сухани худ гуфт:

— Ман 15 сол дар Шоқулбойбача хизмат кардам, нони серӣ нахӯрдам, либоси нав напӯшидам, дар бадали ин ҳама хизмати бемузду миннат, аз вай як санг мукофот гирифтам, ки бо вай ду дандони пеши маро зада шикаст, мардум маро пештар «Эргаш» мегуфта бошанд, баъд аз ин «мукофот» **«Эргаш-бедандон»** мегуфтагӣ шуданд.

Он одам баъд аз сухани Эргаш-бедандон:

— Справка — гӯён ба гап даромад — агар Шоқул дар муқобили хизматҳои ту як санг «мукофот» дода дандонҳоятро шикаста бошад, ӯ ба Мурод бо фармоиши Эшонқул як тир «мукофот» дода ӯро аз дуньё тамоман нест кард, зани ӯро ба канизакӣ ва писари ӯро ба ятимӣ андохт.

Мардум аз ин справкаи он ҷавон ба шӯр омаданд, то ҳол ҳар кадоми онҳо бо фармоиши Эшонқулбой куштани Муродро гумон карда бошанд ҳам, бо ин гуна рӯйростӣ нашунида буданд.

Ин хабар ба Соро расида ӯ ҳам равшан донист, ки кушандаи шавҳари мехрубонаш Шоқули хунхӯр ва бои гургрӯй будааст.

Дар паси ин маҷлис мардум чунон оташин шуда буданд, ки агар ярок медоштанд, бойҳои ба гурез тайёр-

шударо зада кушта ҳаман чизҳои онҳоро толон мекарданд. Ҳайфо ки онҳо ғайр аз белу каланд силоҳе надоштанд ва ҳар кадоми бойҳо бошанд, ду-се милтики панҷтира доштанд. Албатта ҳеҷ кадоми меҳнаткашон ба гапи бойҳо даромада аз дунболи онҳо нарафтанд.

Соро воқиаи рӯзи гурезро ҳикоя карда гуфт, ки:

— Ҳамин тарз шуда ятим ва чӯпонони Эшонқулбой ҳам ба қатори меҳнаткашони дигар ба Ҳукумати Советӣ дил баста, аз дунболи бой наёмаданд ва ман ҳам омадани набудам. Аммо ин бон хунхӯр як қадам ҳам маро аз худаш дур накард, дар ҳолате ки ба кифташ милтиқ, ба миёнаш шамшер ва ба дасташ тапонча буд — маро пеш андохта оварда, ба гупсар савор кард ва дар дарьё гупсархон занони дигарашро ба ҳоли худхошон сардода бошад ҳам, аз гурехтани ман тарсида чилави гупсареро ки ман савор шуда будам, ба дасти худаш гирифт.

— Он одаме ки ба бойҳо муқобил баромадааст, кӣ будааст?— гуфта Ятим аз модараш пурсид ва:— магар ман ӯро намешиносам?— гуфта як саволи иловагӣ дод.

— Не, ту ӯро намешиносӣ, ӯ ба қишлоқ кам меомад, бояд ту ӯро ҳеҷ надида бошӣ,— гуфт Соро ба писараш ва баъд аз як дам шуда гирифтан, боз давом кард: — эй... нашиносӣ ҳам медонӣ, ана вай Қурбон ном бачек ҳаст-ку...

— Ҳа, ҳа, ӯро медонам,— гуфта Ятим сухани модарашро бурид,— ӯ бачаи бисьёр нағз аст, ман ӯро «Ака-Қурбон» мегуфтам. Дар чарогоҳ агар ман гӯсфандонро дуруст сариштa карда натавонам, ӯ ба ман ёрӣ медод.

— Дуруст аст, — гуфт Соро ва сухани худашро давом кунонид,— ана ҳамин одаме ки ман гуфтам, падари Ҳамин Қурбон аст ва Рӯзимурод ном дорад.

— Акнун шинохтам, ман як бор дида будамаш. Қурбон ба ман нишон дода «ана ҳамин падари ман» гуфта буд. Лекин ман бовар накарда будам, вай бача барин буд, қадаш баланд бошад ҳам, риш надошт ва камакак мӯйлаб дошт.

— Синни ӯ аз сӣ зиёд аст, лекин ӯ риши худро меҳисобад, барои ҳамин ба назари ту бача барин намудаст.

— Дуруст аст,— гуфт Ятим.

Соро дар охири ин сӯҳбат ба писари худ гуфт:

— Ту аз дунболи ман намеомадӣ, хуб буд. Агар ту дар он ҷо мемондӣ, аз рӯи қавли Рӯзимурод туро большевикон ба сағирхона гирифта парвариш мекарданд, мехононданд ва одам карда мебаровардаанд. Агар умр вафо мекард, боз якдигарро медидем.

Ятим Мурод баъд аз ин сӯҳбате ки бо модараш кард, дар фикри гашта рафтан ба мамлакати большевикон — ба ватани худаш афтод ва орзу мекард, ки ба он ҷо рафта ба сағирхона парвариш ёфта одам шуда барояд. Лекин ба сабаби хурдсолиаш роҳи ба амал овардани ин фикри худро намеёфт.

X

Аз рӯи справкае ки Рӯзимурод дар маҷлиси умумии камбағалони қишлоқ дод, Мурод дар рӯзи ғум шудагиаш аввали пагоҳӣ аз хонааш баромад ва ба ҳавлии Эшонқулбой рафта, аз он ҷо рамаро ронда ба дашт барои чаро бурд.

Дар дашт гӯсфандон ҳанӯз аз хӯрок сер нашуда буданд, ки ҳаво вайрон шуд. Аввал шамоли сахт хест ва баъд аз андак фурсате аз тарафи шимоли ғарбӣ абри сиёҳ бархоста омадан гирифт, садои ғурриши абру гулдурроси ҳаво дашту дарароро ба ғулғула андохт.

Бодҳои мухолифи аз ҳар тараф вазанда бар якдигар бархӯрда, хасу хошоку сангу хокро лӯла карда бар осмон баровардан гирифтанд, ҳатто гиёҳҳои таре ҳам ки ҳанӯз решаашон дар хок буданд, ба шакли гирдбод ба осмон мепариданд, гирдбод бисьёр баланд мебаромад, бинанда гумон мекард дар миёнаи замин ва осмон як маноран гирдгардандае сохтаанд, ки пояш дар замин фурӯ кӯфта шуда ва сараш ба осмон расидааст.

Бисьёр вақт аз миён нагузашта, гирдбод он дашти васеъро бо он гуна манорахои гирдгарданда пур кард.

Мурод ки баногоҳ ба ин гуна ҳодиса бархӯрд, раман дар зери дасташ будагиро ором дода натавониста гуреза зонид. Ӯ саросема шуда чӣ кор кардани худро намедонист. Ӯ медонист, ки гӯсфандон гурехтанд, аммо намедонист, ки онҳо ба кадом тараф рафтаанд, чунки чашм кушодан, ба атроф нигоҳ кардан ва як қадам дуртар аз пеши худро дидан мумкин набуд.

Мурод, баъд аз он ки соате кӯр-кӯрона ба ҳар тараф давид — маҷбур шуд, ки чашмони ба сӯзиш омадаашро бо кафҳои дастонаш маҳкам гирифта дар ҷое нишинад ва ором гирифтани ҳаворо нигарон бошад...

Абрҳое ки онҳоро боди шимоли ғарбӣ ронда меоварданд, ба боришҳои даромаданд. Тобиши чарогаккҳо (чакмоқҳо) дар даште ки дар рӯз мисли шаб торик шуда буд, ҷо-ҷо равшанӣ мепошиданд, борон чангу хокҳоеро ки онҳоро гирдбодҳо хезонда буданд, хобондан гирифт, бод ҳанӯз ором нагирифта бошад ҳам, ба атроф чашм андохтан ва ба ҳар тараф рафта кофтуков кардан мумкин шуд.

Мурод ба ҷустуҷӯи гӯсфандон даромад, ӯ баъд аз такудави бисьёре онҳоро дар як найзор ёфт. Гӯсфандон дар найзор ҳам ором наменистанд, дар он ҷо ҳам дар обҳои кӯлмак ва лойқаҳо ғӯтида-ғӯтида ба ҳар тараф медавиданд ва мегурехтанд.

Мурод сабаби ин безобитагии гӯсфандонро ёфтанӣ шуда диққат карда дид, ки дар найзор ба онҳо гург вохӯрда яке аз ҳамчинсонашонро кафонда хӯрда истода будааст. Гӯсфандон монанди касе ки «аз борон гурехта ба новадон гирифтор шуда» бошад, аз бӯрон гурехта ба чанголи гург дучор шуда будаанд.

Мурод ки ин аҳволро дид, чӣ кор карданашро надониста ҳайрон шуда монд: дар дасти ӯ яроқе набуд, ки ба воситаи вай бо гург чангида тавонад, ӯ дар дасти худ танҳо як чӯбдасти чӯпонии саркач дошт, ки вай дар чанги гург кор намеомад, агар бо он гуна силоҳ ба чанги гург дарояд, мумкин буд, ки гург худи ӯро ҳам кафонда хӯрад.

Дар ҳамин вақте ки Мурод дар кори худ ҳайрон монда буд, аз тарафи қишлоқ Шоқул намудор шуд, ӯ ба пушти худ як милтикро овехта ва аспашро давонда меомад. Вақте ки Шоқул ба пеши найзор наздик расид, аспи ӯ дар вақти ҷаҳидан аз як заҳкаш, ба даруни вай ғалтид. Дар вақти ғалтидани асп, Шоқул худро аз болои вай ҳаво дода ба лаби заҳкаш баромад ва хост ки аспашро ҳам кашола карда аз он ҷо барорад, аммо натавонист, чунки асп ҳар қадар ки барои халос кардани худ ҳаракат мекард, ҳамон қадар ҳам дар лойдон фурӯтар мерафт. Шоқул бо қуввате ки дар бадан ва ғайрате ки дар дил дошт, барои халос кардани асп кӯшиш

кунад ҳам, ба ҷое нарасид ва дар зери обу арақ ғӯтида суст шуда дар лаби заҳкаш нишаста монд.

Мурод, барои ёрӣ додан ба Шоқул ва аспи ӯ ба тарафи онҳо давид. Ӯ ба лаби заҳкаш расида дар вай даромад, аз тарафи пеши асп чӯкка зада зонуҳояшро дар ҷои чимтоли заҳкаш банд карда бо буни гардани худ аз сари синаи асп бардошт. Асп бо ёрии ӯ тавонист, ки ду пои пешашро аз лойдон бардошта ба лаби заҳкаш банд кунад ва дар он вақт Мурод худро аз таки асп канор кашид.

Асп, баъд аз он ки ду пои пешаш ба хушкӣ банд шуд, бо як ҷавлони дигар худро аз заҳкаш бароварда.

Шоқул ки ин аҳволро дид, аз қувват ва зӯрии Мурод дар тааҷҷуб афтод, ӯ дар зоҳир барои ин кори мӯъҷизаворӣ Мурод, ба вай «офарин» гуфта бошад ҳам, дар дили худ «ман марди майдони ин одам нестам, агар рӯйрост дар байни мо задухӯрд рӯй диҳад, ӯ гарди маро ба осмон мебарорад» — гуфт.

Шоқул аспи аз лойдон раҳонёфтаашро етак карда бо Мурод дар пеши найзор омад ва аз бағали худ ду нон бароварда ба ӯ дода аз натиҷаи имрӯза бӯрон пурсид.

Мурод ки аз даво-дави имрӯза ҳам гурусна монда ва ҳам монда шуда буд, сари ду по нишаста як лаби нонро газида хӯрда истода ҳикояти бӯронро ва ҳозир хӯрда истодани як гург як гӯсфандро ба ӯ гуфта дод.

Шоқул дар кӯҷо будани ҷои гургро аз Мурод пурсид, Мурод ба ӯ ҷоеро ки дар он ҷо гург гӯсфандро хӯрда истода буд, нишон дод.

Шоқул милтики худро ба пеши рӯяш ба даст гирифта ба он тараф нигоҳ карда гавак кашид ва рафта ба як пастхамӣ, ки дар он ҷо ӯро гург намедид, ба замин хобида нишон гирифт.

Вақте ки дуди милтик аз пеши чашми Шоқул пароканда шуд, ӯ дид гург ғалтидааст ва дар пеши гӯсфанде ки худ кафонда буд, ғелида ҷон канда истодааст.

Гӯсфандоне ки ҳанӯз аз дахшати гург ором нагирифта буданд, бо шунидани овози милтик боз ҳам зиёдтар шав гирифта девонавор ба ҳар тараф давидан гирифтанд.

Мурод кӯшиш мекард, ки гӯсфандонро ором дода онҳоро аз найзор барорад. Аммо Шоқул ба ӯ гуфт:

— Беҳуда ташвиш макаш ва зӯри бечо кор нафармо! Ҳоло онҳоро ром кардан мумкин нест. Ҳозир онҳо-

ро ба ҳолашон гузошта худат бо ман биё! Ба лаби дарьё меравем. Ту дар он ҷо нонатро дар об тар карда мехӯрӣ ва ман ягон мурғи титав мезанам ва ба мукобили хизмати имрӯз ба ман кардаат он мургро ба ту медиҳам, ки ба хонаат бурда бо зану бачаат кабоб карда мехӯрӣ. То он вақт гӯсфандон ҳам ором мегиранд.

Мурод маслиҳати Шоқулро қабул кард. Шоқул аспи худро тушоқ кард, дар пеши найзор ба чаро гузошт ва ҳар ду ба тарафи лаби дарьё рафтанд.

* * *

Акнун борон суст шуда буд, аз ҳаво камкам намреза меомад, лекин дар натиҷаи имрӯза бӯрон, борон ва гирдбод дар дашт ҳеҷ ҷонзоде ба назар наменамуд. Бо вуҷуди ин, Шоқул дар вақти роҳ рафтанаш, гӯё ки касе, ё чизеро мекофта бошад, ба ҳар тараф чашм медавонд. Мурод ки аз саросемагии Шоқул дар тааҷҷуб афтод:

— Магар аз касе, ё чизе хавотир кашида истодай ки ба ҳар тараф менигарӣ? — гуфта пурсид.

— Не, аз ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз хавотир надорам, ман дар умрам ҳеҷ гоҳ хавотиреро дар дили худ роҳ надодаам ва аз ҳеҷ кас ва аз ҳеҷ чиз натарсидаам ва наметарсам. Лекин «шояд ягон шикор ба назарам намояд» гуфта ба ҳар тараф нигоҳ мекунам,— гуфт Шоқул дар ҷавоби Мурод.

— Дар ин гуна рӯз шикоре дар дашт намоён нахоҳад шуд,— гуфт Мурод,— ҳамагӣ аз бӯрон ва борон гурехтаанд.

— Шояд аз бӯрон ва борон гурехта ба мо вохӯранд...

Мурод ва Шоқул ба лаби дарьё расида нишастанд. Мурод нонхӯриро сар кард ва Шоқул ин тараф-он тарафи милтиқи худро аз назар гузаронида истода сайёдиро таъриф карда рафт:

— Сайёдӣ — шикорчигӣ ҳунари бисьёр хуб аст, шикорчӣ ҳар рӯз гӯшти тозаи бомаза мехӯрад; аз фурӯшпӯстҳои рӯбоҳ ва оҳу барин ҳайвонҳои шикорӣ кисааш ҳамеша пурпул мешавад; бо задани шағол ва гург баррин ҳайвоноти дарранда, одам ва ҳайвонҳоро аз нобуд

шудан дар чанголи онҳо халос мекунад. Агар ман он гургро намезадам, то ҳол ҳаман гӯсфандонро дарронда мепартофт ва дур набуд, ки ба худат ҳам зарар расонад.

Шоқул аз ҷояш хеста ҳар тарафро аз назараш гузаронид ва боз ба ҷояш нишаста ба худситоӣ даромад:

— Худам ҳам шикорчии бисьёр гузаро шудаам, агар чашми булбулро нишон гирам ҳам, тирам ба хато наметавад...

Шоқул нафасе хомӯш шуда монда дар ҳолате ки тирхонаи милтиқро аз назараш мегузаронид, боз гап сар кард:

— Лекин ман ин ҳунарро бо осонӣ ба даст надаровардаам: бисьёр машқ кардам, бисьёр тиру дорухоро нобуд кардам, ки шикорчии хуб шудам. Ҳозир ҳам, ҳар вақт ки фурсати холӣ ёбам машқ мекунам, вагарна дастам аз милтиқ ва чашмам аз нишонгирӣ бегона мешуд. Агар ба саҳро баромада ба ягон шикор вонахӯрам, машқ карда ба хона бармегардам. Дар ин ҷо ҳам ягон чиз ба назар наменамояд, андак машқ кардан даркор мешавад.

Шоқул, баъд аз ҷо ба ҷо кардани патронҳо дар тирхонаи милтиқ ва аз назар гузаронидани атроф, ба Мурод гуфт:

— Аз ҷоят хез, чӯбдастатро бурда мана дар он лойка ростнокӣ халонда мон! Ва ягон ҷояшро нишон деҳ канӣ ҷои ту нишон додагиро зада метавонам, ё не?

Мурод чӯбдасти худро бурда дар ҷое ки Шоқул нишон дода буд, ба замин халонид ва сари лӯндаи вайро ба ӯ нишон дода:

— Ана аз хамин ҷояш зан — гӯён хост ки аз пеши нишон дур шавад.

Шоқул, ки милтиқро тайёр карда ба даст гирифта истода буд, дур шудани Муродро мунтазир нашуда кулангро пахш карда сар дод.

Мурод ғалтид: тир ба чӯбдаст нарасида ба паҳлуи Мурод бархӯрда буд.

Шоқул милтиқро ба як тараф партофта, дартоз ба пеши Мурод рафт ва аз пояш гирифта, кашола карда бурда, танаи ҳанӯз дар ҷастухез будаи ӯро ба дарьё партофт ва дар дили худ:

«Акнун аспи бидав ва милтиқи панҷтира тамоман моли ҳалоли худам шуд» — гуфт.

XI

Эшонқулбой, пас аз он ки ҳаман молу ашьёи худро аз дарьё гузаронид, ба дарунтари мамлакати ҳамсоя кӯчид. Ӯ дар он ҷо барои худ работ сохт ва Шоқулро ҳам ба худ ҳамработ кард.

Бой, пас аз ҷойгир шудан дар работи нав, ба духтари яке аз эмигрантҳои сафед хонадор шуд. Зани нави бой, бо зани Шоқул дар дарунии работ бойбика шуда менишастанд. Корҳои рӯзгорӣ, нигоҳубини ҳайвонот ва рамачарониӣ — ҳамагӣ ба гардани Соро бор шуда буд ва Ятими хурдсол дар ин корҳои вазнин ба модари худ ёрмандӣ мекард.

Бой як зиндагонии асрорнокеро сар кард: ӯ Шоқул ва писари худ — Истамро ҳамроҳи худ гирифта нимаҳои шаб савора аз работ баромада мерафтанд ва баъд аз чанд рӯз ғоиб шуда рафтан, боз нимаҳои шаб дар работ пайдо мешуданд; дар шабҳое ки бой дар работ бошад, одамони саллакабуди фашдароз, ки нӯги фашҳошон ба миёнашон мерасид, ба пеши ӯ меомаданд. Ин одамон милтиқ, таппонча ва халтаҳои пуртирро оварда ба бой медоданд ва ӯ ба онҳо пулҳои тиллоии николаӣ ё ин ки рупияҳои афғонӣ медод.

Ҳар вақт ки дар работи бой ин гуна ярокҳо ҷамъ мешуданд, ӯ бо ҳамроҳии Шоқул ва писараш таппонча ва халтаҳои пуртирро дар хӯрчинҳо ҷой мекард, милтиқҳоро даста-даста карда ба шолҳо мепечонд, ҳар сеяшон се хӯрчинро ба се асп бор карда савор мешуданд ва дастаҳои милтиқро ба пеши худ гирифта нимшабӣ аз работ баромада мерафтанд ва баъд аз чанд рӯз баргашта меомаданд, аммо дар вақти омаданашон хӯрчинҳояшон холӣ буд ва дар пешашон ягонта ҳам милтиқ намешуд.

Ятим, ки ин аҳволро медид, сирри ин корро нафаҳмида ҳайрон мемонд, боре ӯ сабабӣ дар работ милтиқ, таппонча ва тир ғундоштан ва боз бароварда бурда нест карда омаданро аз модараш пурсид.

Соро дар ҷавоб гуфт:

— Ман гумон мекунам, ки ярокҷаллобӣ дар ин мулк кори фоиданоки хушдаромад бошад ва бой ба савдогарии ярок даромада бошад.

Дар ин миён воқиае рӯй дод, ки Ятим сирри ғоиб шуда рафтанҳои бойро, ҳам ярок ғун карда гирифта бурданҳои ӯро ошкоро фаҳмид:

Рӯзе Ятим баъд аз шом бо модараш гӯсфандонро аз чаро оварданд. Соро ба ҳавлии даруни работ даромад ва Ятим ҳайвонҳоро ба гӯсфандхона дароварда ҷой кард. Баъд аз он ӯ хошокҳои пеши оғилро ҳамвор карда барои худ ҷойхоб тайёр кард ва ба болои хошок баромада чорзону зада нишаст.

Баъд аз соате писари бой — Истам як коса обро бо як бурда нони қоқи мағор кардагӣ оварда ба Ятим барои хӯроки шабонааш дод. Ятим баъд аз тар карда хӯрдани он нон дар об, барои хобидан ёзид.

Аммо хоби Ятим намебурд: ҳаво гарм ва дим буд, пашшаҳои дарозпочаи шохдори хартумноки молхона ба ӯ ҳуҷум меоварданд, нешҳои сӯзанмонанди худро ба гӯшу гардану сару рӯ ва дасту пою оринҷу зонуи ӯ фурӯ мефиристоданд. Ҷоҳои пашшагазидаи бадани Ятим, чунон ки дар ҷои сӯхта намакоб рехта бошанд, сӯзиш карда хориш мекард, ҳар вақт ки Ятим он ҷоҳоро мехорид, сӯзиш ва хориш боз ҳам зиёдтар ва сахттар мегардид...

Шаб аз нима гузашта бошад ҳам, барои Ятим хобидан муяссар нашуд. Дар ин миён дарвозаи работро касе тақ-тақ зад.

Бо шунидани садои тақ-тақ, Шоқул аз дарун баромада дарвозаро кушод. Аз дарвоза ду савор даромада аз аспҳояшон фаромаданд.

Шоқул аспони онҳоро ягон-ягон аз дасташон гирифта ба мехҳое, ки дар девори работ задагӣ буд, қантар кард ва худашонро то пеши суфае, ки дар наздикӣ оғил сохта шуда буд, бурда худ барои овардани чароғу палос ва хабар додан ба бой ба дарун рафт.

Баъд аз дақиқае бой ба дасти худ чароғеро гирифта аз дарун баромад, Шоқул шолчаеро оварда бар рӯи суфа паҳн кард, бой чароғро дар миёнаҷои палос гузошта бо меҳмонон вохӯрдӣ ва пурсупос кард ва ҳамаашон дар атрофи чароғ давра шуда нишастанд.

Ятим дар зери рӯшнои чароғ навомадагонро аз назар гузаронид, пӯшок ва афту андоми ин одамҳо ба одамони маҳаллӣ — ба он саллакабудони фашдароз, ки шабона меомаданд, монандӣ надошт, инҳо ба одамони он тарафи дарьё ки Ятим афту андоми онҳоро ҳанӯз аз ёдаш набароварда буд, монандӣ доштанд.

Сухан сар шуд, тарзи гапзаниҳои инҳо ҳам ба тарзи гапзании одамони он тарафи дарьё монандӣ дошт,

ки Ятим дар миёнаи онхо рўйда ва калон шуда буд. Инхо дар миёнаи ганхошон бештарии Хисор, Регар, Кўктош, Қаболиён, Дехнав ва Тирмиз барин район ва қишлокҳои он тарафи дарьёро ном мебурданд.

Дар ин миён номхои одамонеро хам, ки Ятим аз ин пеш нашунида буд, гирифта гап заданд. Дар миёнаи ин гуна номхо, бисьёртар Иброхимбек, Фузайлмахсум, Эшони Султон, Анварпошшо, Чабборхўчаин, Давлатманд-бй ва Кўршермат барин номхоро гирифта гап мезаданд. Дар миёнаи гуфтугузорхо калиман босмачй ва кўрбошй хам бисьёр гуфта мешуд.

Ятим аз забони онхо калиман большевикро хам бисьёр шунид. Ў ин калимаро як-ду бор аз забони модараш хам шунида буд, модараш ба ў таърифи большевикро дар хикояи рўзи гурези худ, аз забони Рўзимурод накл карда буд. Аммо имшаб ў аз забони ин мехмонон дар хаккй большевикон ганхои бад мешунид.

Аз хаман ин гуфтугузорхо Ятим хамин кадарро фахмида гирифт, ки дар он тарафи дарьё большевикон хукумати коргару дехконро барпо кардаанд, он хукумат ба атрофи худ нойбараҳнагон, камбағалон, ятимхо, чўпонхо, дехконони чорьяккор ва хизматгоронеро, ки дар вакти амир дар бойхо, дар зери азобу укубат кор мекарданд, ғун кардааст, ба онхо замин, об ва кор ёфта додааст. Бойхо, эшонхо, муллохо ва амалдорони амирро аз хукмфармой кардан ба сари бечорагон дур кардааст.

Бойхо, судхўрхо, эшонхо, амалдорони амир ва муллохо ба мукобили большевикон ва хукумати коргару дехкон босмачй ном дастахои аскарй сохта баровардаанд. Номхое, ки дар боло гуфта шуд, номхои саркардагони хамин босмачиён будааст. Максади босмачиён барҳам додани хукумати коргару дехкон, дубора гулом карда додани камбағалон ба боён ва аз сари нав ба тахт шинонида подшох кардани амир будааст.

Вакте ки навбати гап ба Эшонкулбой расид, ў ба тариқи таълимот гуфт:

— Босмачиён худро «босмачй» наноманд, зеро маънии ин сухан дузди роҳзан гуфтан аст, мардум аз дузду роҳзан нафрат мекунанд. Бехтарини номхо он аст, ки Анварпошшо ба босмачиён додааст: ў босмачиёнро лашкари ислом номида, худро амири лашкари ислом меномад.

Бой дар хусуси плани кори босмачиён гуфт:

— Босмачиён бояд дар рохи афтонидани хукумати коргару дехкон танхо большевиконро ва онхоеро, ки ба кори хукумат даромадаанд ва ба большевикон ва ба хукумати коргару дехкон ёрй медиҳанд — ёфта мекушем, гуфта нагарданд. Балки ҳар камбағал ва ҳар ятим ва чўпонро, ки дар дасташон афтад, бенбо ва мулохиза куштан гиранд. Чунки такьягохи большевикон ва хукумати коргару дехкон, камбағалон ва ятиму чўпононанд, ки бештарини мардуманд. Агар коргарҳо ва камбағалҳо намебуданд, большевик хам ба майдон намеомад, хукумати коргару дехкон хам.

Яке аз мехмонон ба гап даромада гуфт:

— То хол, дар рохи куштани камбағалон, бо зану бачагонашон пои мо хеч налангидааст ва дар вакти куштани онхо дасти мо наларзидааст. Мо бисьёр вакт либоси аскарони сурхро пўшида рафта дехаҳоро месўзонем ва камбағалонро мекушем. Бо ин кор мо ду шикорро бо як тир мезанем: аз як тараф камбағалонро нест мекунем ва аз тарафи дигар дар миёнаи мардум нисбат ба большевикон ва аскарони сурх нафрат пайдо мекунонем...

Мехмонон баъд аз хўрдани таоме, ки Шокул аз дарун бароварда буд, ба рафтан тайёр шуданд. Шокул аз дарун чанд дона милтик ва таппонча ва чанд халта тир баровард. Таппонча ва тирхоро дар хўрчини мехмонон чой кард ва милтикҳоро ба шолчаҳо печонда бо ресмон баста ба онхо супурд.

Дар вакти рафтан, яке аз мехмонон ба бой нигоҳ карда гуфт:

— Вазифаи бойхое, ки аз замину об ва аз хонаву чой ва мулку асбобашон чудо шуда, дар мамлакатҳои ғарибй афтодаанд, ба босмачихо ёрй додан аст, бояд онхо хаман чизхои дар даст доштаашонро — то либоси танашон хам бошад, фурўхта ва ба пули он яроқ ва аслиҳа харида ба босмачиён диҳанд. Дар он вакт мо зафар меёбем ва бойхо ба обу замин, ба молу ашьё ва ба ятиму чўпони худашон сохиб мешаванд ва ҳар хароҷотеро, ки имрўз кардаанд, яке бар дах, яке бар сад ва хатто яке бар хазор карда гардонда мегиранд.

— Мо дар ин рох,— гуфт бой,— на танхо молу ашьёи худро дареғ намедорем, хатто агар лозим шавад, чони худро хам фидо мекунем...

Дар ҳамин вақт овози карсас зада паридани таппонча шунида шуд ва бой:

— Вой мурдам! — гӯён ба замин ғалтид. Меҳмонон ва Шоқул хандиданд. Маълум шуд, ки яке аз меҳмонон бо тиру дору пур ё холӣ будани таппончаи худро озмуда диданӣ шуда, дар ҳаво парронда будааст ва дар ҳақиқат таппонча пур будааст, ки яке аз тирҳои ӯ баромадааст.

Он меҳмон аз хӯрчин тиреро гирифта чои холишударо таппончаи худро пур кард ва онҳо аспҳошонро савор шуда аз работ баромаданд. Бой бошад ҳамчунон бехуш дар рӯи ҳавлӣ хобида буд.

Ятим, ки қаймоқи ин сӯҳбатро чида гирифта буд, дар дили худ гуфт: «кадом вақте ки ман ба ватани худ равам, кори аввалини ман дастгир карда ба дасти ҳукумати коргару деҳқон супурдани бойҳо бошад, ки онҳо босмачиёнро ярокдор карда, камбағал ва ятимонро мекушондаанд».

XII

Аз миён ду сол гузашт. Шумораи гӯсфандони Эшонқулбой ки сарчашмаи асосии даромади ӯ буд, хеле кам шуд. Бештарин гӯсфандони вай ба иморати работ, ба хонадоршавӣ ва хусусан ба ярокдор кардани босмачиён сарф шуда буд.

Бой дид, ки гӯсфандони бокимондаашро танҳо худи Соро чаронда метавонад, як бурда нони қоқи ҳаррӯза ба Ятим медодагиашро харчи барзиёд донист ва як пагоҳӣ пеш аз баромадани офтоб Ятимро аз работаш бароварда пеш кард:

— Кучое ки меравӣ, рав! Барои хӯрдани ту нони барзиёд надорам,— гуфт.

Соро ҳаман кӯҳна-колаҳои Ятимро бароварда ба вай пӯшонд, якта нонро дар як латтаи кӯҳна печонда дар бағали ӯ андохт ва ӯро ба оғӯши худ кашида ба гирья даромад. Баъд аз тар кардани рӯю мӯй ӯ бо обии чашми сӯзноки худ ва пок кардани чашми ӯ аз гирья ба вай гуфт:

— Дар ин мамлакат бисьёр овора шуда нагард, бо кадом роҳе ки тавонӣ зудтар аз дарьё гузашта ба ватани худ рав. Дар он чо сағирхонаро кофта ёб. Дар он

чо туро парвариш карда хононда мебароранд. Хафа нашав! Агар аҷал амон диҳад, ман ҳам аз дунболи ту расида меравам.

Ятим, пойбараҳна ва пиёда ба роҳ даромад, то аз назар ғоиб шудани работ дар ҳар қадам як бор рӯи худро гардонда нигоҳ мекард ва ҳамин ки модари меҳрубонашро, ки дар пеши работ рост истода буд, медид, боз гирьяаш меомад ва чашмони худро пок карда бо дили нохоҳам боз як қадам пеш мепартофт.

Ин чудоӣ барои Ятим бисьёр душвор буд, ӯ аз ягона касаш, ки ба вай меҳрубонӣ мекард ва нози ӯро мебардошт ва дар душвориҳо ба вай тасаллӣ ва дилдорӣ медод, чудо мешуд.

Ӯ чанд бор қасд кард, ки аз роҳи худ гардад ва ба модари меҳрубонаш наздик шавад, аммо дархол фикр карда, номумкин будани ин корро мефаҳмид: модом ки хӯҷаин дар работи худ роҳ намедиҳад, пас дар кучо хоҳад хобид ва модом ки хӯҷаин аз вай як бурда нони қоқиро ҳам дареғ медорад, пас чиро хӯрда зиндагӣ хоҳад кард.

Ҳоли модари сарсахти бадбахт, аз ҳоли Ятим ҳам чонсӯзтар буд: ӯ ба чашми худ медид, ки писари ба чон баробараш аз ӯ ба сурати абадӣ дур шуда истодааст, аммо имкон надошт, ки ӯро дар пеши худ нигоҳ дорад ва ӯ ба чашми худ медид, ки гӯё чонаш аз баданаш баромада рафта истодааст, аммо кудрати он надошт, ки ӯро дар бадани худ нигоҳ дорад.

Соро хост, ки ҳамроҳи писараш худаш ҳам аз работи бой баромада равад. Лекин ӯ ба ин кор ҷасорат карда натавонист, зеро ӯ медонист, ки агар рафтанӣ шавад, бой на танҳо ӯро намегузорад, балки мурдавор мезанад ҳам, бинобар ин ӯ ба амал овардани ин фикри худро чунон ки ба писараш ваъда дода буд, то ёфт шудани фурсати муносиб, пас партофт.

Соро чашми худро аз Ятим намеканд, ҳар қадар ки Ятим аз вай дуртар мерафт, пеши чашми ӯ ториктар мешуд, охир рафта-рафта Ятим аз чашми ӯ ғоиб шуд ва ба назари Соро ӯ офтобе буд, ки дар уфуқи дур фурӯ рафт ва дуньё ҳам ба назари ӯ чунон торик шуд, ки гӯё офтоб фурӯ рафта ва торикӣ оламро фаро гирифта бошад.

— Мочахар! Чаро дар ин чо мӯла барин рост исто-

дай ва рӯз пешин шуд, ханӯз гӯсфандонро ба чаро намебарорӣ?

Соро бо ин садо хушьёр шуда чашм кушода дид, ки бой ӯро дашном медиҳад ва офтоб ҳам кади найза баланд шуда, нури худро ба олам паҳн кардааст.

Соро аз дахшат ва ваҳшати бой тарсида гӯсфандонро ба чаро бурд. Лекин ҳаман фикру хаёлаш ба писараш банд буд. Ӯ ҳамеша дар пай он буд, ки фурсате ёфта аз хонаи бой гурезад.

Бой ҳам аз ин фикри Соро бӯй бурд. Бинобар ин ӯ писарашро, ки акнун калон шуда буд, ба болои Соро дидбон гузошт ва ӯро (писарашро) то зарур нашавад, аз хона дур намекард ва ҳамроҳи худ ба чое намебурд. Истам барои ба амал овардани ин супориши бой ҳамеша дар атрофи Соро тортанак барин тор танида мегашт.

* * *

Ятим рох мерафт, аммо намедонист, ки ба кучо меравад, ӯ ба худ муқаррар карда буд, ки ба лаби дарьё рафта аз он чо зудтар ба ватани худ гузарад. Аммо намедонист, ки ин рох ӯро ба лаби дарьё мерасонад, ё не?

Ӯ як тарафро роҳи лаби дарьё тахмин карда аз доманаҳои кӯҳ, аз болои теппаҳо, аз дараҳо, аз қирҳо, аз чӯйҳо ва аз чарихо мегузашт. Вакте ки монда мешуд, дар лаби обе нишаста дам мегирифт ва як бурда аз нане ки модараш ба вай дода буд, ба об тар карда мехӯрд ва боз ба рохаш давом мекард...

Рӯз гузашт, офтоб фурӯ рафта дуньё торик шудан гирифт. Ятим ба як кулбае ки аз пешаш баромад, ба умеди чойхоб ёфтан даромад. Дар рӯи ҳавлии ин кулба ба тарафе як буз бастагӣ буд, ки бачааш вайро мемакид, дар як тарафи дигар як зану як мард рӯ ба рӯи ҳамдигар нишаста нону чуғрот мехӯрданд.

Мардак аз Ятим, ки буданашро ва барои чӣ ба ин чо даромаданашро пурсид.

— Ман як мусофири он тарафи дарьёям, ки модари худро гум кардаам ва ӯро кофта гаштаам ва ба ин чо барои шаб хобидан даромадам, — гуфт Ятим дар чавоб ва дар дили худ гуфт: «ин гапам дурӯғ нест, ман модари маро зоидагиро наковам ҳам, модареро мековам, ки маро дар оғӯши худ парвариш карда ба воя расонидааст — модари ватанро, он ватанеро, ки имрӯзҳо ватани ҳақиқии камбағалон ва ятимон шудааст — мековам».

— Бисьёр хуб,— гуфт мардак дар чавоби Ятим ва занак ӯро ба канори дастурхони худ шинонда, ба вай ҳам нону чуғрот дод.

Вакте ки Ятим аз хӯрдан фориғ шуд, занак ба канорае пӯстакчаеро паҳн карда ӯро дар он чо хобонид.

Пагоҳи барвакт Ятим аз хобаш хеста дасту рӯяшро шуст ва барои рафтан тайёр шуд. Аммо занак ба ӯ рухсат надод, ки чизе нахӯрда ба роҳ барояд ва як бурда нонро дар ним коса шир пора карда ба ӯ хӯронд ва барои роҳ ҳам якта нон дода ӯро гусел карданӣ шуд.

Ятим барои рафтан аз чояш хеста қадам партофт ва аз қадам партофтанаш маълум мешуд, ки пояш озор дорад. Занак ӯро аз роҳ боздошта поча ва кафи пояшро аз назар гузаронид: дар кафи пои ӯ обилаҳо — кубдаанд.

— Бо ин пой ту сад қадам ҳам рафта наметавонӣ,— гуфт занак ба ӯ ва ӯро шинонда латтакӯҳна ва шолпарчаҳоро ба пои ӯ чоруқвор печонид ва бо ресмоне маҳкам басту:

— Акнун рафтан гир, ба амони худо,— гуфт.

Ятим дар рӯзи дуюми сафари худ, бо нони занаки некхоҳ, меъдаи худро ором дода то бегоҳӣ роҳ рафта тавонист. Сари шаб ба як деҳаи ободтаре расид, ба як дарвозаи калоне ки дар сари деҳа ба ӯ вохӯрда буд, даромад. Ин як ҳавлии калоне буда, чанд хонаи ҳишаст, оғилхона ва айвон дошт, рӯи ҳавлӣ бо гӯсфандон ва молҳои снёх пур буд.

Як мардак, ки будан ва барои чӣ омаданашро аз Ятим пурсид. Ӯ чавоби сохтаи дишабаашро ба мардак дод.

— Дар ин чо барои мусофир чой нест,— гуфт он мардак бо оҳанги шубҳадорона.

Ятим ба шубҳаи он мардак пай бурда гуфт:

— Дар як ҳавлии васеъ ки дар вай ҳамин қадар ҳайвон ғунҷидааст, на ин ки барои як бачаи 14-сола якшаба сарпаноҳӣ ёфт нашавад. Ман мефаҳмам, ки шумо маро дузд гумон карда истодаед ва лекин агар ман дузд мебудам ҳам, дар ҳамин синну дар ҳамин аҳвол аз дасти ман чӣ меомад.

Мардак шармид ва гӯшаеро ба ӯ нишон дода:

— Рав, ана дар он ҷо бихоб! — гуфт...

Шаб гузашт. Ятим аввали пагоҳӣ хеста ба рафтан тайёр шуд. Мардак ки имшаб аз ӯ ягон ҳаракати барзиёде надида буд, хост, ки аз вай фонда барад ва ба ӯ гуфт:

— Ту монда шудагӣ барин менамоӣ, якчанд рӯз дар ҳавлии ман истода дам гир. Чӯпони ман бемор шуда рафтааст, то дуруст шуда омадани ӯ, ту гӯсфандони маро чаронда мегардӣ.

Ин таклиф ба Ятим маъқул шуд, ӯ дар ҳақиқат ҳам дар ин пиёдагардии дирӯза хеле монда шуда буд ва инчунин дар дили худ фикр кард, ки «якчанд рӯз чӯпонии ин мардакро мекунам, ҳар ноне ки барои хӯрдани ман диҳад, як қисмашро сарф ва як қисми дигарашро сарфа карда нигоҳ медорам. Вақте ки якчандрӯза хӯрокворӣ ғун шуд, ба роҳ мебароям ва бе он ки дар рох гиёҳ хӯрда бемор шавам, ба лаби дарьё мерасам. Он тарафи дарьё бошад ватани азизи пурнеъмати ман аст». Ятим бо ҳамин мулоҳиза:

— Майлаш менстам! — гуфт дар ҷавоби таклифи соҳиби хона.

Соҳиби ҳавлӣ як хоначае ки дар пеши оғил буд, барои хобухез ба Ятим дод. Ятим дар хонаи хӯҷаини нав аз пагоҳ то бегоҳ чӯпонӣ мекард. Хӯҷаин барои хӯроки ҳаррӯзаи ӯ ба вай як нон ва як дона қурут медод.

Ятим қурутро ҳеҷ намехӯрд, аз нон нимтаашро мехӯрд ва ҳар рӯз нимта нон ва якта қурутро дар латтакӯҳнае ки модараш дар вай нон баста дода буд, печонда дар хоначааш захира мекард.

Ятим, дар рӯзи даҳуми ба ҳавлии хӯҷаини нав омадааш хост, ки қурут ва нони он рӯз сарфакардаашро ҳам дар латтааш бандад, аммо латтаро холӣ ёфт: нону қурутҳои чандин рӯз боз ғункардааш набудаанд. Ӯ ин ҳолро аз хӯҷаин пурсид.

— Янгаат ба хоначаи ту даромада нону қурутҳои нахӯрдамондаатро дидааст ва «нобуд шуда намонад» гуфта гирифта бурдааст,— гуфт хӯҷаин дар ҷавоби Ятим.

Ятим чизе нагуфту дам шуд. Аммо дар дили худ гуфт, ки аз сари нав ба озуқазахиракунӣ медароям ва баъд аз ин хӯроквории ғундоштаамро дар ҷое пинҳон мекунам, ки ёфта гирифта натавонанд.

Лекин аз он рӯз сар карда хӯҷаин ба ӯ қурут ҳеҷ надод ва нонро бошад як парчекак дода:

— Ту бачаи хуб будай, хӯрок кам мехӯрдай, баракалло! — гӯён ӯро «таъриф ва таҳсин» карда монд.

Ятим баъд аз ин, дар фикри дигар афтод: фурсати муносибе ёфта ду-сета нони хӯҷаинро «дуздида» баромада гурехтанӣ шуд.

* * *

Ятим ба умеди ёфтани фурсати муносиби гурез, чӯпонии хӯҷаинии нави худро карда гаштан гирифт. Бисьёр дер накашид ва ин фурсат ёфт шуд:

Ятим як бегоҳӣ баъд аз шом рамаро аз чаро оварда, ки хӯҷаин дар ҳавлӣ нест ва аспаш ҳам нест, гумон кард, ки ӯ ба ягон ҷои дур савора рафтааст. Баъд аз ба оғил даровардани гӯсфандон ба ҳавлии дарун даромад, ки дар хона чароғ месӯзад, бачагон хобидаанд, аммо хӯҷаинзан ҳам нест.

Ӯ ҳар тарафи ҳавлиро гашта аз назар гузаронид, дар он ҷоҳо ҳам хӯҷаинзан набуд. Аз даричае ки ба ҳавлии ҳамсоя кушода мешуд, овози гап шунида шуд. Ятим гӯш андохт, хӯҷаинзан бо зани ҳамсоя дар хонаи ӯ гап зада нишаста будааст:

— «Фурсати муносиб ёфт шуд» — гуфт Ятим дар дили худ ва дарҳол ба хона омада ҳар тарафро кофт. Дар тахтбоми хона дар зери кӯрпаҳо як сандуқи чӯбиро дид.

Ӯ сандуқро кушод, ки дарунаш пур аз нон аст, ба нияти панҷрӯза сафар, панҷта нонро бардошт ва аз хона баромад.

Ӯ дар айвон сабади овезаеро дид, ки дар ғарғараи шифти айвон овезон аст ва ресмони ғарғара ба сутун бастагӣ аст, ӯ ресмонро аз сутун кушода сабадро аз шифт фароварда дид, дар даруни вай қурутҳои нимхушк буд барои хушкондан овехта монда будаанд. Барои нонхӯриш аз қурут ҳам дах донаи калон-калонашро чудо карда болои нонҳо гузошт.

Ятим ба хонаи худ рафта нонҳо ва қурутҳоро дар латтакӯҳнаи худ баст.

Ҳаман пӯшокҳои кӯҳна-колаи худро пӯшид ва чӯбдасти чӯпонии худро ба даст ва тугунчакро ба бағал гирифта ба роҳ баромад...

Ятим ҳанӯз аз деҳа дур нашуда буд, ки як савор аз пешаш баромада:

— Ҳа, бахайр, кучо меравӣ? — гуфта пурсид.

Ятим овозро шиноҳт: ин овози хӯчанин наваш буд.

— Ҳеҷ чо! Ҳамин тавр, барои шамол хӯрдан баромада будам,— гуфт Ятим дар чавоб, бо овози тарсону ларзон.

— Барои шамол хӯрдан?.. Рӯзи дароз аз шамол сер нашуда будӣ-дия — гӯён хӯчанин аз асп фаромад ва аз баҳали Ятим тугунчакро бароварда кушода дид.

— «Намехӯрам, намехӯрам, оши маро дар тагора каш» гуфтагӣ барин, ту нон нахӯрда панҷ нон ва дах курутро якбора хӯрданӣ будӣ-дия,— гуфт.

Ятим гап назад. Хӯчанин тугунчакро боз баста ба дасти ӯ дода худ ба аспаш савор шуда ба Ятим:

— Пеш даро! — гуфт.

Ятим пеш-пеш пиёда ва хӯчанин аз кафо савора ба тарафи деҳа рафтан гирифтанд. Вакте ки ба пеши дарвозаи хӯчанин расиданд, Ятим хост, ки ба ҳавлӣ дарояд, аммо хӯчанин роҳ надод:

— Акнун дар ҳавлии ман барои ту чой нест, рахи рост рафтан гир.

Ятим рафтан гирифт ва хӯчанин ҳам савора аз дунболи ӯ мерафт...

Баъд аз тахминан 5 километр роҳ рафтан ба пеши ҳавлие расиданд, ки дар пеши дарвозаи вай як посбони милтикдор рост истода буд.

— Исто! — гӯён хӯчанин ба ятим фармон дод.

Ятим истод ва хӯчанин аз асп фаромада аспро ба дарахте ки дар сари кӯча буд, баст ва Ятимро пеш андохта ба ҳавлӣ даромад. Дар рӯи ҳавлӣ чароге буда, дар пеши он якчанд кас чой нӯшида нишаста буданд.

— Чӣ гап? — гуфта пурсид яке аз нишастагон аз хӯчанин.

— Дар вакте ки ин бача аз хонаи ман ҳамин чизҳоро дар дасташ будагиро дуздида баромада рафта истода будааст, дастгираш кардам. Ҷазо дода шуданашро илтимос мекунам,— гуфт хӯчанин ва Ятимро бо тугунчаки дар дасташ будагӣ ба онҳо супурд.

— Кӯтвол (миршаб) ҳоло хобидаанд, шумо ба кори худ рафтан гиред, мо фардо, вакте ки кӯтвол баромада ба кор нишастанд, арз карда ҷазо медиҳонем,— гуфт яке аз он одамҳо.

Хӯчанин баромада рафт. Одамони кӯтвол (миршаб)

Ятимро дар таҳхонае дароварда дарро аз берун бастанд ва худашон боз дар пеши чароғ нишаста бо нон ва курути Ятим ба чойхӯрӣ даромаданд.

* * *

Таҳхонае ки Ятимро дар он ҷо бандӣ карданд, як хонаҷои бисьёр тангу торик буд. Дар он ҷо ғайр аз Ятим боз панҷ-шаш каси дигар хобида буданд. Ятим ҳам баъд аз пешпо хӯрдан ба сару тани як-ду нафари онҳо ва шунидани ҳакоратҳои обдор гӯшаи хонае ёфта дароз кашид. Ӯ шабро «баъд аз ин ба сари хурдтараки танҳои ман чиҳо меомада бошад?» гӯён дар фикру хаёл гузаронида дар вакти субҳ хобид...

Ятим вакте чашми худро кушод, ки дар кушода шудааст, равшании офтоб аз он ҷо меафтад ва касе «дуздбача!» гӯён ӯро ҷеғ мезанад.

Он кас Ятимро бароварда ба пеши суфае, ки бар болои вай чанд кас нишаста буданд, бурд ва як нафари аз одамҳо аз ҷояш хеста пушти Ятимро бараҳна карда ба заминаш хобонида пахш карда истод ва дигаре аз ҷояш хеста бар сари Ятим омада бо камчин ба пушти бараҳнаи ӯ задан гирифт.

Ятим фарьёд мекард, аммо касоне ки дар он ҷо буданд, механдиданд ва яке аз онҳо гуфт:

— Токати камчин, ки надоштӣ, чаро дуздӣ кардӣ?

Баъд аз зада шудан, боз ӯро бурда ба таҳхона андохтанд ва дарро аз берун бастанд.

Ятим сабаби бепурсиш заданро надониста, аз касоне, ки аз худаш пештар дар он ҷо бандӣ шуда буданд, пурсид.

Назар ба қавли онҳо мувофиқи қонуни ҳукумати маҳаллӣ дузд ва чинояткорро чанд рӯз пай дар ҳам, ҳар рӯз як бор бепурсиш мезадаанд, баъд аз он агар лозим донанд, мепурсидаанд ва агар ба фикри ҳокимон ҷинояти он кас собит шуда бошад ва ба пурсиш эҳтиёҷ набошад, бепурсиш ба вай ҷазо таъин мекардаанд.

Мувофиқи ҳамин «қонун» Ятимро се рӯз пай дар ҳам, аз ҳабсхона бароварда зада боз дароварда ҳабс карданд. Рӯзи чорум ӯро бароварда ба як шахси ришторошидан буруттофтае, ки бар болои курсӣ дар рӯи ҳавлӣ нишаста буд, рӯ ба рӯ карданд.

— Ба ту сад рупия ҷурмона таъин шуд,— гуфт он

одами риштарошида,— агар ин маблағро ҳозир диҳӣ, ҳозир халос мешавӣ, агар дар пеши худ пул надошта бошӣ ва падару модар, ё ин ки хешовандони дигаратро дарак диҳӣ, мо одам фиристода пули ҷурмонаро аз онҳо меруёнем ва баъд аз он туро озод мекунем.

— Ман на пул дорам ва на хешу табор,— гуфт Ятим дар ҷавоб,— танҳо як модар дорам, ки дар кӯҷо будани ӯро намедонам ва дар ҷустуҷӯи ӯ баромада ба ҳамин балоҳо гирифтор шудам.

— Ин тавр бошад рӯзе як бор қамчин хӯрда хоб рафтан мегирӣ,— гуфт одами риштарошида,— дар ин миён ё мемурӣ, ё ин ки пулро ёфта медиҳӣ.

— Ҳар чи шавад, аз тақдирам медонам,— гуфт Ятим ва гирья карда сар дод.

Аммо ба оби чашми ӯ раҳми касе наёмад ва ӯро боз як бори дигар заданд. Лекин дар вақти задан оби чашми Ятим хушкид ва ба ҷои вай аз чашмони ӯ оташи ғазаб шӯълавар шуд. Ҳарчанд дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам, дод нагуфт ва дандон ба дандон монда дам истод. Вақте ки зада шуда ӯро:

— Хез! — гуфтанд:

— Магар аз задан сер шудед,— гуфт бо оҳанги масхарадорона, аз ҷояш хеста истода.

Дар ҷавоби ин сухани Ятим яке аз онҳо бо мушти худ ба паси гардани ӯ сахт зад, ӯ рӯйнокӣ ғалтид ва давида аз ҷояш хеста ба занандан худ теғ кашида нигоҳ карда истод.

Он одам як торсакӣ ба рӯи ӯ зада:

— Равон шав ба ҳабсхона,— гуфт...

Ятим дар ҳабсхона ба маҳбусон, ба худаш сад рупия ҷазо таъин карданашонро ҳикоя кард.

— Ба ту ҷазои сабук таъин кардаанд,— гуфт яке аз маҳбусон,— аммо ба ҳар кадоми мо ҳазор рупиягӣ ҷурмона таъин карданд.

— Шумоён пул доштагетон, ёфта дода метавонистагетон, аммо ман аз кучо пул ёфта медиҳам? — гуфт Ятим.

— Дар ҳеҷ кадоми мо ҳам ягон пайса (пули сиёх) нест,— гуфт яке аз онҳо.

— Ин тавр бошад, магар дар ин ҷо хобидан мегиретон?

— Ё хобидан мегирем, ё моро халос мекунанд,— гуфт он маҳбус...

* * *

Ятим дар шаби шашуми маҳбусии худ дар нимаҳои шаб бо овози шӯру ғавғо аз хоб бедор шуд. Чашмони худро молида-молида ба ғавғо гӯш андохта истода буд, ки овози пасиҳам холӣ шудани чанд милтиқ шунида шуд. Аз миён дақиқае нагузашта ғавғокунандагон ба дари ҳабсхона расида омаданд ва дарро зада шикаста ба таҳхона даромаданд ва маҳбусонро ҳамроҳи худ гирифта баровардаанд.

Аз дунболи онҳо Ятим ҳам аз ҳабсхона баромад. Дар рӯи ҳавлии миршабхона бисьёр одамон машъал гиронда истода буданд. Ятим дар зери рӯшнои машъалҳо дид, ки дар рӯи ҳавлӣ се мурда хобидааст. Ғавғочиён ду мурдаро бардошта гирифтанд, мурдаи сеюм бояд мурдаи яке аз одамони миршаб бошад, ки вайро ба ҳоли худаш гузоштанд.

Ғавғочиён маҳбусонро пеш андохта мурдаҳошонро бардошта аз миршабхона баромаданд. Аз дунболи онҳо Ятим ҳам баромад. Дар пеши дарвоза боз як мурда ба хоку хун ҷӯлида хобида буд, магар ин мурдаи посбони миршабхона буд, ки ғавғочиён ба вай ҳам даст нарасонданд.

Ғавғочиён монанди аввалӣ машъал ва мурдаашонро бардошта ғавғокунон ба тарафе рафтанд ва Ятим аз онҳо ҷудо шуда ба тарафи дигаре нигоҳ карда рафт...

* * *

Дар вақти сафед шудани рӯз Ятим ба доманаи кӯҳе расид. Ӯ акнун ҳам гушна монда буд ва ҳам монда шуда буд. Бар рӯи сангу хок дароз кашида қадаре хобид. Аммо аз гушнагӣ хобаш намебурд.

Баъд аз офтоб паҳн шудан ӯ аз ҷояш хеста ба ҷустуҷӯи хӯрокворӣ даромад. Ғайр аз решаҳои алафҳои худрӯ чизеро наёфт. Аммо ба хӯрдани онҳо дил накард. Ду сол пеш аз ин реша хӯрда бемори мурданӣ шудани худро ҳанӯз аз ёдаш набароварда буд.

Алафҳои навсабзидаро чида гирифта хоида дид, онҳо ҳам талх буданд, аз фурӯ бурдани онҳо ҳам тарсида, боз аз даҳонаш партофт.

Лекин ягон чиз ёфта хӯрдан даркор буд, ҳарчанд бекувват ва монда шуда бошад ҳам, ба умеди чизе

хӯрданӣ ёфтан пештар рафт, аз пешаш як санглохи беоб баромад, ки канорхои ӯ пуррег буд. Ӯ барои дамгирӣ бар рӯи реги гарм ёзид ва назараш ба чизҳои куббамонанди зардчаранг афтод, ки регро бардошта истода буд.

Ятим даст дароз карда яке аз онҳоро аз замин кашида гирифта дидан замон, чашмаш чароғ барин равшан шуд ва дахонаш об кушод: ин, як чизи хӯрданиии балаззати ба ӯ шиносо буд — ин занбӯруғ буд.

Ятим дар вақтҳои дар ватани худ чӯпонӣ карданаш дар баҳорон занбӯруғҳоро аз замин чида дар оташи кӯр гӯронда пухта намак зада мехӯрд ва ба вай лаззат медод. Ҳоло дар дасти ӯ на намак буд ва на оташ ва на гӯгирде ки бо вай оташ даргиронад. «Хуб, зарар надорад, худаш чизи нарм аст, хомо-хом хӯрда тачриба карда бинам» гуфт ӯ худ ба худ ва ду-се донаи онҳоро гирифта дар оби кӯлмаки санглох шуста хӯрд. Меъдааш ором гирифт ва хобаш хам бурд...

Ятим аз хоб бедор шуд, ки рӯз гашт кардааст, шикамаш дард намекунад, ташна мондааст. Лаб-лаби санглох қадаре болотар рафта оби тозатаре ёфта нӯшид ва боз гашта ба занбӯруғзор омада сад дона барин занбӯруғ чида, дар бағал ва кисахои либосҳои кӯҳнаи болоиҳам пӯшидааш чой карда ба рох даромад...

XIII

Ятим чор шабу рӯз рох рафт, аз тарси дастгир шуда дубора ба зиндон афтодан шабона рох мерафт ва рӯзхо дар ғорҳо, дар чархо ва ё ин ки дар камарҳои кӯххо мехобид. Занбӯруғ бошад барои ӯ тӯшаи рох ва хӯроки сафар буд.

Ӯ дар рӯзи панҷуми сафараш — дар вақти баромадани офтоб ба теппае баромада барои худ ғоре мечуст, ки ба назараш дарьёе намуд. Ин дарьё, дарьёи Аму буд, дарьёи Аму будани онро худи Ятим хам пай бурд. Чунки назар ба шуниди ӯ дар он гирду пеш дарьёи калони дигаре набуд, ки ба дарьёи Аму монанд бошад. Лекин ин чои дарьё, он чое набуд, ки ӯ ду сол пеш аз ин аз он ҷо гузашта буд, ин чой қадаре боло буд, ё ин ки қадаре поёнтар аз он гузаргоҳ буд. Дар ҳар ҳол ин дарьё, хамон дарьёи Аму буд, ки дар он тарафи вай ватани азизи ӯ воқеъ шудааст.

Ятим уфуқи ватани худро ва парчаҳои ба дарьё пайвастаи вайро дида, дарьёи бо селоб пуршуда барин ҷӯш зада рафт ва худдорӣ карда натавониста бо овози баланд дод зада гуфт:

— Эй ватани азизи ман, ки модари ҳақиқии ман мебошӣ, зудтар маро ба оғӯши марҳамати худ каш! Модари ҷисмонии ман маро зонда бошад, ту маро парвариш карда расондай! Хусусан ту баъд аз гузаштанат ба зери роҳбарии большевикон боз ҳам мехрубонтар, боз ҳам шафқатноктар ва боз ҳам зеботар шудай! Модари ҷисмониам маро зонда барои ба балоҳо гирифтор шудани ман сабаб шуда бошад, ту маро ва монанди ман фарзандҳоятро аз балоҳо халос карда, тарбия карда, одам карда расонда истодай! Ман, то ҷон дар бадан дорам, аз хизмати ту сар наметобам, ва агар лозим шавад сарамро, танамро, хунамро, ҷонамро дар роҳи ту фидо мекунам!.. Ҳайфо, ки ман ҳоло оббозиро намедонам, то ки ин дарьёи пурмавҷро бурида гузашта ба хоки мукаддаси ту бӯса занам; афсӯс, ки ман паррандагон барин болу пар надорам, то ки аз болои ин оби беамон парида гузашта, насими рӯҳафзои туро то сер шудан фурӯ кашида, захираи зиндагонии худ кунам...

Ятим баъд аз он ки ҳамин тарз гуфтугузор, ҳиссиёти дарунии мавҷзада истодаашро қадаре холӣ кард — ба фикри аз дарьё гузаштан афтода ба ҳар тарафи канори дарьё чашм андохта дид, дар канори дарьё на як кишти, на як гупсар ва на як одам — хулоса чизе ки барои аз дарьё гузаштани ӯ восита шавад, наменамуд. Фақат дар ҷои аз дарьё дуртари канор, дар паси найзор як хонаи снёхе ки дар он ҷо зада буданд, менамуд.

Ятим аз теппа фаромада ба тарафи ҳамон хонаи снёх равона шуд. Ӯ ба пеши хонаи снёх расида, аз дари он ба дарунаш нигоҳ кард. Дар он ҷо як туркмани миёнсоли снёхчарӯ нишаста буд, ки бар болои гулхан чойчӯшеро овезон карда дар зери вай хезум месӯзонид.

Ятим ба туркман салом дод.

— Алайкӯм салом, биё писар! — гуфт туркман.

Ятим ба хонаи снёх даромад, соҳиби хона даст дароз карда бо ӯ вохӯрдӣ карда барои нишастан ҷой нишон дод. Туркман баъд аз пурсупосҳои туркманӣ, аз Ятим, кӣ будани ӯро ва мақсадашро пурсид.

Ятим, фарзанди он тарафи дарьё будани худро, ба-

рон дидани модараш ба ин тараф гузаштанашро ва боз ба тарафи ватани худ гузаштанӣ будanашро гуфта дод.

— Барои ин кор як кадар сабр карданат даркор аст,— гуфт туркман,— касби аслии ман дар ин ҷо деҳқонӣ бошад ҳам, агар рост ояд, гоҳо одамонро аз дарьё гузаронда ҳам мемонам. Лекин одамоне ки аз ин ҷо гузаштан мехоҳанд, одамони рост набуда, гурезагон ва моли гурезагузаронандагон (контрабандистон) мебошанд. Гурезаро, ё моли гурезаро аз дарьё гузарондан — аз ҷоии худ гузаштан гуфтан аст. Бинобар ин ман ин корро вақте мекунам, ки баробари хунбахои худам пул меруҳда бошад.

Туркман аз сухан бозистода ба гулхан чӯб чид ва оташи аз даргирифтан мондаро пуфкунон даргиронид ва боз сухани худро давом кунонид:

— Ту бояд то пайдо шудани ягон гурезан хушпул сабр кунӣ ва то он вақт хизмати маро карда ва ба корҳои деҳқонии ман ёрӣ дода гардӣ.

Ятим ин таклифи туркманро қабул кард ва дар дили худ «дер ҳам шавад, мақсадам аз ин ҷо ҳосил хоҳад шуд» гӯён хурсандӣ кард.

Чойчӯши туркман чӯшид, аз вай ду чойник чой дам кард, яке аз чойникҳоро бо як пиёла ба пеши Ятим монда, дигарашро бо як пиёлаи дигар ба пеши худ гирифт. Аз девори хонаи сиёҳ аз байни панчарахояш латтабастаеро гирифта кушода пахш кард. Дар дарунии латта ду зағора буд, якеро дар пеши Ятим, дигареро дар пеши худ пора карда партофт ва ҳар ду ба чою нонхӯрӣ даромаданд...

Баъд аз чой туркман ба Ятим:

— Биё писар, акнун ман туро ба сари киштзори худ бурда киштаҳоямро нишон дихам,— гуфт.

Туркман пеш-пеш, Ятим аз дунболи ӯ аз хонаи сиёҳ баромада ба тарафи киштзор равона гардиданд...

Дар пеши хонаи сиёҳ як найзор буд, ки як тарафаш ба хонаи сиёҳ часпида менстод ва дар миёнаи ин найзор як кӯлчаи хавзмонанде буд, ки як тарафаш бо як чӯи киштигард ба оби дарьё мепайваст. Дар гӯшаи ба хонаи сиёҳ наздикбудаи кӯл киштии хурди заврақмонанд ба мехе бастагӣ буд.

Туркман киштиро ба Ятим нишон дода:

— Дар вақти аз дарьё гузаронидани ту, ана ҳамин киштӣ кор медиҳад,— гуфт.

Ятим киштиро дида ва сухани умедбахшои туркманро шунида, бовариаш ба ҳосил шудани мақсадаш боз ҳам зиёда гардид ва бо дили шодмон, қадами худро боз ҳам калонтар партофта аз дунболи туркман рафтан гирифт...

Ба киштзор расиданд. Киштзори туркман заминчаҳо — палчаҳои хурд-хурд буд. Дар як палча харбуза ва тарбуз киштагӣ буда, дар зери рошҳои вай лӯбиё ва нахӯд шинондагӣ буд ва дар палчаҳои дигар мош, арзан, қӯноқ, чуворӣ, кунҷид ва зағир барин киштҳои донадор ва равғандор киштагӣ буд ва миёнаҳои буттаҳои киштро алафҳои бегона пахш карда буданд.

Туркман киштҳои худро ба Ятим нишон дода:

— Кори ту алафҳои бегонаи киштзорро дасткаш карда баровардан, замини харбуза ва тарбузро бо бел гардонда нарм кардан ва дар бехҳои чуворӣ хок кашида, вайро дар вақти об додан намеғалтидагӣ кардан аст,— гуфт.

Туркман дар як дақиқа плани кори чилрӯза, ё якмоҳаро ба Ятим гуфта дода, дар роҳи ба ҳавас овардани ӯ гуфт:

— То ба охир расондани ту ин корҳоро, ягон гурезан серпул ҳам расида меомадагист, дар он вақт ман туро бепул ва барои худо аз дарьё гузаронида мемонам.

— Дуруст! — гӯён Ятим дарҳол ба кори дасткаш кардани алафҳои бегона даромаданӣ шуд. Аммо туркман роҳ надод ва:

— Имрӯз даматро гир, фардо ба кор медарой, «кори монда шудагӣ нимкора мемонад» гуфтаанд,— гуфт ва ҳар ду ба хонаи сиёҳ нигоҳ карда баргаштанд...

Баъд аз ба хонаи сиёҳ даромаданашон туркман ба Ятим гуфт:

— Ман акнун ба ӯба (ба деҳа) меравам. Ту дар ин ҷо хобида дам мегирӣ. Лекин баъд аз фурӯ рафтани офтоб, ҳушьёртар буданат даркор аст, мабодо қалтабонон (дуздон) омада киштиро кушода гирифта набаранд.

Ятим бо сарҷунбонӣ қабул кардани худро фаҳмонид.

Туркман ҷоман худашро, ки дар мехи хонаи сиёҳ овезон буд, гирифта пӯшида истода боз ба гап даромад:

— Ту бо сафед шудани рӯз ба кор даро, ман ҳам

пагоҳӣ аз ӯба нон оварда дар ин ҷо ҷой ҷӯшонда туро хӯронда менӯшонам,— гуфт ва милтиқеро ки дар мехи ҷомаовезнаш овезон буд, гирифт ва гупсареро ки дар ҳамон мех овезон буд, ба Ятим нишон дода:

— Аз ин хабардор бош, мабодо саге омада вайро хоида напартояд — гуфт ва аз хонаи снёҳ баромада рафт.

* * *

Ятим дар хонаи снёҳ қадаре дароз кашида хобид ва баъди аз назар дур шуда ғоиб гардидани туркман аз ҷояш хест. Ӯ гупсарро аз сари мех гирифта ба лаби кӯл равона шуд. Баъд аз ба об тар карда нармондани гупсар ӯро пуф карда пурбод карда дамонд ва даҳонашро маҳкам баста ба об андохт, худаш ҳам либосҳояшро кашида ба об даромада вайро савор шуда гирифт. Лекин ӯ монанди касоне, ки велосипедсаворшавиро нав меомӯзанд, дар ҳар ҷунбиши гупсар ба як тараф ғелида дар об меғӯтид ва боз ба рӯи об баромада, онро савор шуда, ба ҳаракат додан мекӯшид.

Ятим, баъд аз он ки қариб як соат дар канори кӯл машқ карда бар болои гупсар нишастанро омӯхт, вайро пештар ронд. Ба назари ӯ аз гупсарро савор шуда дар як ҷо истодан — бо вай пештар рафтан осонтар намуд. Аз ин ҳол далерӣ пайдо карда вайро тезтар рондан гирифт, гупсар чӣ қадар ки тезтар равад, ҳамон қадар ӯ бар болои вай осудатар менишаст ва ба тарафе ҳам нахӯрда мерафт...

Ба ҳамин тариқа, Ятим бо гупсар то ҷои ба дарьё пайвастани кӯл рафт ва аз он ҷо баргашта, боз ба ҷое ки гупсарро аз он ҷо савор шуда буд, омад.

Ӯ аз об баромада гупсарро ҳам бароварда ва баъд аз дами вайро холӣ карда ба ҷояш бурда овехтан баргашта ба лаби кӯл омад ва ба машқи киштиронӣ даромад.

Қиштиро савор шуда бо бел рондан барои ӯ аз гупсарро савор шуда бо даст рондан осонтар буд, ӯ аз болои киштӣ ғелида дар об намеғӯтид. Танҳо барои киштиронӣ дар белзанӣ дасти худро пазондан ва варзиш кардан даркор буд.

Дастони хурдтараке, ки пеш аз он киштӣ наронда буданд, дар аввали кор бо ду-се бел задан суст ва карахт шуда аз кор мемонданд, лекин баъд аз қадаре дам

дода боз ба кор даровардан аз аввала зиёдтар кор мекарданд...

Ятим бо ҳамин тариқа монугир коркунӣ ҳамон рӯз то бегоҳӣ то лаби дарьё даҳ бор рафта омад.

Офтоб фурӯ рафт. Ятим хеле монда шуда буд, ҳамин тарз бошад ҳам, бо умеде ки машқи имрӯзааш ба ӯ дода буд, хурсандӣ мекард: ӯ дар дили худ «агар гурезаи серпуле ки туркман мехоҳад маро бо ӯ аз дарьё гузаронад, ба зудӣ наёяд, худ роҳи ба сари худ аз дарьё гузаштанро ёфтам» мегуфт.

Ӯ аз лаби кӯл ба хонаи снёҳ омада дар он ҷо дароз кашида ёзид ва ёзидан ҳамон, хобаш сахт бурд...

Дар нимаҳои шаб буд, ки ӯ бо тапар-тапари сумҳои аспӣ аз хоб бедор шуд ва «магар қалтабони киштидузд омад» гӯён аз ҷояш ҷаста хеста аз хонаи снёҳ баромад. Ӯ акнун киштиро на танҳо барои туркман, балки барои худаш ҳам маҷбур буд, ки аз дузд нигаҳдорӣ кунад, чунки киштӣ ба ӯ ҳунареро, ки барои аз дарьё гузаштан даркор мешавад, ёд медод.

Ӯ дар пеши дари хонаи снёҳ истода ба тарафе, ки садои суми асп меомад, нигоҳ кард, аз он тараф як не, ду аспакӣ меомад. Аммо вақте ки саворон наздик расиданд, онҳо ба тарафи кӯл, ки киштӣ дар он ҷо бастагӣ буд, нарафта рост ба пеши хонаи снёҳ омаданд. Ҳар дуи саворон ҳам бо милтиқ ва шамшер ярокдор шудагӣ буданд.

— Қанқчӣ (киштибон)-ро ҷеғ зан,— гуфт яке аз саворон, ки ба наздикии Ятим расида аспи худро нигоҳ дошта буд.

— Киштибон дар ин ҷо нест,— гуфта ҷавоб дод Ятим.

— Куҷо рафтааст?

— Ба ӯба (деҳа) рафтааст!

— Зағора-мағора бошад бароварда ба мо бидеҳ!

— Зағораи будагиро тамом хӯрда рафта буд, худи ман ҳам гушна хобидаам.

— «Занғоба» (занқаҳба) — гӯён киштибонро, ки барои онҳо нон нагузошта будааст, дашном дод он савор ва онҳо атрофи найзорро давр зада ба тарафи поёни дарьё нигоҳ карда рафтанд.

Ятим дар дили худ «ман инҳоро дузд гумон кунам, гадо будаанд, лекин гадои ярокдорро дар умри худ ак-

нун дидам» гӯён ба хонаи сиёҳ даромада боз дароз кашида хобид...

Имшаб ӯро ғайр аз он ду савор, ки аз хоби ширинаш бедор карданд, дигар касе ва ҳодисае нороҳат накард, дар вақте ки ӯ аз хоб сер шуда аз ҷояш хест, офтоб паҳн шуда буд.

Кори якуми имрӯзаи Ятим, киштзорхишовакунӣ нашуда, бо гупсар ва киштӣ машққунӣ шуд. Ӯ баъд аз ду соат машқ кардан, аз тарси омада мондани туркман, ба сари киштзор рафт ва ба дасткаш карда аз байни киштҳо чида гирифтани алафҳои бегона даромад...

* * *

Дар вақте ки офтоб ба болои сари Ятим рост омада, соат ба дувоздаҳ расида буд, туркман аз ӯбаи худ баргашта омад. Ӯ аввал ба хонаи сиёҳ даромада гулханро даргиронда чойҷӯшро ҷӯшонд ва баъд аз он ба сари киштзор рафта кори имрӯзакардаи Ятимро аз назараш гузаронид:

— Кори имрӯзаат он қадар бараканок нашудааст-ку — гӯён Ятимро коҳиш кардагӣ барин шуд ва зуд оҳанги худро дигар карда:

— Хайр, зарар надорад, ҳоло ин кор барои ту — кори нав аст, оҳиста-оҳиста омӯхта мешавӣ ва корат ҳам бараканоктар мешавад,— гуфта ӯро дилдорӣ дод ва сухани худро давом дода:

— Хуб, бинё, чой нӯшем! — гӯён ӯро гирифта ба хонаи сиёҳ бурд...

Дар вақти чойнӯшӣ Ятим ба туркман гадоёни ярокдори аспсаворро, ки шабона омада буданд, гуфта дод.

Туркман баъд аз қаҳқосзанон хандидан:

— Онҳо гадо нестанд, онҳо посбонони лабидарьёни ҳукумати моанд,— гуфт ва илова кард,— лекин онҳо ҳамеша гушна мебошанд ва бо гадоӣ шиками худро сер карда мегарданд ва бинобар ин бо як зағора як гурезаи ба дастафтодаро сардода мефиристонанд.

Туркман хомӯш монда чои пиёлаи худро нӯшида боз ба пиёла чой кашида монда, гуфт:

— Онҳо агар рост ояд, аз дуздӣ ва роҳзанӣ ҳам рӯй намегардонанд, аммо онҳо ин корро дар ҳаққи бечорае мекунанд, ки бо худашон дастбагиребон шуда натавонад, ба ман барин одам, ки ба як тирашон ду тир холӣ мекунад, аз бинӣ боло гап зада наметавонанд...

Баъд аз чойнӯшӣ, туркман боз ба ӯбаи худ гашта рафтанӣ шуда:

— Дар вақти набудани ман, касе маро пурсида ояд, ба ӯба фиристон, агар ин гуна одам шабона дар бевақтӣ ояд, «ҳамин чо бихоб! Пагоҳӣ меояд» гӯй,— гуфт.

Туркман дар вақти баргашта рафта истодани худ, як зағораи аз чой зиёдатӣ карда мондагиро ба Ятим дода:

— Ҳар вақт ки гушна монӣ инро мехӯрӣ, хабардор бош ки «сагони ярокдор» аз дастат чанг зада гирифта нахӯранд ва худат дурустакак кор кун! — гӯён баромада рафт...

Баъд аз чой ҳам Ятим бештарин вақти худро ба гупсар ва киштиронӣ сарф кард, яъне ба қавли туркман, кори баъд аз пешинии дар киштзор кардаи ӯ «он қадар бараканок нашуд»...

Ятим дар рафти кори худ аз ҳар чиз бештар вақтҳои аз ӯба омада рафтани туркманро ба ҳисоб гирифт: ӯ ҳар рӯз дар соатҳои 11—12 аз ӯба меомад, чой мечӯшонд ва ҳосили кори Ятимро аз назар гузаронида бо вай чой менӯшид ва барои хӯроки шабонаи ӯ якта зағораро ба вай дода ва ӯро ба бараканоктар кор кардан далолат карда, боз ба ӯбаи худ мерафт.

Ятим баъд аз муайян кардани вақтҳои омада рафтани туркман, вақтҳои кори худро ҳам муайян кард: ӯ ҳар рӯз пагоҳӣ ва чандсоата вақти худро ба гупсар ва киштимашққунӣ сарф мекард ва 4—5 соати миёнаи рӯзро дар киштзор мегузаронд.

Ӯ рафта-рафта гупсар ва киштиро ба дарьё бароварда дар ҷараёни об ҳам рондан гирифт ва дар ин кор ҳам хеле таҷриба пайдо кард. Ғайр аз ин ӯ бе гупсар ва киштӣ дар об даромадан, обро буридан ва дар об ғӯтида нафас нигоҳ доштанро ҳам машқ кардан гирифт.

Қорҳои киштзории Ятим ҳам хеле пеш рафт, ӯ алафҳои бегонаро дастакаш карда киштзорро чун гулзор аз хасу хошок пок кард.

Туркман ҳам, аз натиҷаи кори Ятим хурсанд буд, гоҳо ӯро бо «офарин» ва «баракалло» мемукофотонид ва гоҳо:

— Хубтар кор кардан гир, худо хоҳад ба наздикӣ ягон гурезаи хушпул омада мемонад ва бо вай туро бепул аз об гузаронда мемонам,— гӯён ӯро умедвор ва ба пеш бурдани кор шавқдор карда мемонд.

Туркман мувофиқи қадду басти Ятим як белчаи оханин созонда оварда ба ӯ дод ва баъд аз тамом шудани кори дастии киштзор, ӯро ба нарм кардани замин ва хок кашидан ба бехи ҷувориҳо андохт...

Ятим чил рӯз кор карда гупсарсавори хуб ва киштирони таҷрибанок шуд, ӯ гупсар ва киштии худро хатто дар муқобили омади об хам ронда метавонистагӣ гардид.

Кори киштзор хам тамом шуд ва туркман ба ӯ як замини чимтолро нишон дода бо бел гардондан, решаҳои алафҳои бегонаашро чидан ва барои дар тирамоҳ алафи юнучка киштан тайёр карда мондани онро фармуд ва:

— То он вақт ягон гурезаи серпул хам омада мемондагист,— гуфта ӯро умедвор карда монд.

* * *

Ятим кори навро сар кард, аммо аз гурезаи хушпул ҳеҷ дарак набуд. Ӯ фикр мекард, ки «магар то гузаштани рӯзҳои тобистон ва ғундошта гирифтани ҳосилоти каштзор, он гуна гурезаи серпул намеояд?»

Як шаб бо ин гуна фикру хаёл хоби Ятим набурд. Баъд аз ними шаб аз тарафи найзор садои шипир-шипир рох рафтани одаме шунида шуд. Ӯ зуд аз ҷояш хеста аз хонаи сиёҳ баромада ба тарафи киштӣ давида ва дид, ки ду кас киштиро кушода истодаанд, якбора фарьёд кашид:

— Кистед?

— Натарс, ман! — гуфт овози шиносое. Ин овози туркман буд.

Ятим шодикунон ба тарафи ӯ давида:

— Магар гурезаи серпул ёфт шуд?— гуфт,— ман ҳам тайёр шудан гирам-дия?

— Не, ин одам аз дарьё намегузарад, ба як арали байни об барои харбузаи тирамоҳикорӣ меравад,— гуфт туркман.

Дурӯғ будани ин гапи туркманро Ятим ҳам фаҳмид, зеро ӯ хам медонист, ки барои харбузакорӣ шабона намераванд. Ӯ фикр мекард: «кӣ медонад дар байни ин чил рӯзе ки ман дар ин ҷо бо умеди аз дарьё гузаштан кор мекунам, дар вақти хоби ман ин фиребгар чӣ қадар

гурезаҳои серпулро аз дарьё гузаронида бошад? Аммо ҳанӯз маро ба омадани ягон гурезаи хушпул умедвор карда мегардад».

Ятим баъд аз ин ҳодиса ба худ қарор дод, ки дигар ба туркман умедвор нашуда бо кӯшиши худаш аз дарьё гузарад.

XIV

Ятим як рӯз ҳеҷ кор накарда дам гирифт. Дар вақти омад-омади туркман худро бемор тарошида хобид.

Туркман аз ӯба омада Ятимро бемор ёфт, ӯ «уҳ-уҳ» гӯён хобида буд. Ӯ чой ҷӯшонид, худ нӯшид ва ба Ятим нӯшонид.

Ятим дар вақти чой имрӯз нон нахӯрд, туркман ҳарчанд «нон хӯр» гуфта зӯр карда бошад ҳам, ӯ нахӯрд ва:

— Дилам намекашад, сарам сахт дард карда истодааст,— гуфт.

Туркман имрӯз дар лаби дарьё дер намонд ва барои хӯроки рӯзона ва шабонаи Ятим ду зағора гузошта, зуд ба ӯба гашта рафт.

Ятим баъд аз рафтани туркман тайёрӣ диданро сар кард: гупсарро гирифта ҳар тарафи вайро аз назар гузаронид, ҷои дарз ва бахьяҳои вайро ягон-ягон дида бомустаҳкамии он ва ба ҳар гуна зарбу лати обӣ ва бодӣ ба тоб оварда тавонистани он қаноат ҳосил кард.

Баъд аз он ба сари киштӣ рафт ва ҳама ҷояшро аз назар гузаронид, пахтаҳои як ҷоман даридан худро бароварда бо як чӯби сартез ба дарзҳо ва шикофҳо ва ба ҷои баҳам пайвастани тахтаҳо ва чӯбҳо тар карда тиқконд.

Боз гашта ба хонаи снёҳ омада яке аз зағораҳоро бо обӣ гарми чойҷӯш тар карда хӯрд ва барои қадаре хобидан дароз кашид.

Хобаш намебурд ва фикру хаёлаш ба гузаштан аз дарьёи Аму барин як дарьёи калон, ба тани танҳо ки дар умраш якум бор вокеъ мешуд, банд буд...

Ба ҳар ҳоле ки буд, бонзтироб ва ҳаяҷон, соате сад бор аз ин паҳлу ба он паҳлу гардида рӯзро гузаронид.

Ятим баъд аз фурӯ рафтани офтоб гупсар ва зағораро гирифта рафта ба киштӣ даромад ва ресмони киштиро аз мех кушода вайро ронда то ҷои ба ҳам пайвастиро аз мех кушода вайро ронда то ҷои ба ҳам пайвас-

тани кӯл ва дарьё рафт ва дар он ҷо ба хубӣ торик шудани шабро нигарон шуда лангар андохта истод.

Дар ҳамин вақт ду посбони ҳукумати маҳаллӣ бо лаб-лаби дарьё ба тарафи Ятим нигоҳ карда омаданд. Вақте ки чашми Ятим ба онҳо афтод, тарсида рафт ва «дар вақти ба мақсад мерасам гуфта истоданам, магар дастгир мешавам» гуфта аз дили худ гузаронид.

Посбонон рост ба лаби кӯл омада Ятимро диданд ва яке аз онҳо:

— Ҳа гуреза! Монда нашав! — гӯён аз асп фаромада ба киштӣ баромад ва дар он ҷо ғайр аз гупсар, пӯшокиҳои даридаи Ятим ва якта зағора чизи дигар наёфт. Зағораро дар дасти худ дошта истода, аз Ятим кӣ буданашро ва дар ин ҷо чӣ кор карда истоданашро пурсид.

Ятим худро ба онҳо шогирди туркмани киштибон карда нишон дод ва:

— Дар ин ҷо киштиониро машқ карда гашта будам ва шумоёнро дида истода мондам,— гуфт.

Он одам ӯро бандӣ карда аз киштӣ баровардаӣ шуд, аммо посбони дигар:

— Мондан гир! Ин бача гуреза шудан катӣ чӣ кор карда метавонад. Зағораро гирифта омадан гир! — гуфт.

Он одам Ятимро ба ҳоли худаш монда аз киштӣ баромада ба аспаш савор шуд ва ҳар ду посбон зағораро ду тақсим карда гирифта хӯрда-хӯрда аспҳои худхошонро ронда рафтанд, кӯл ва найзорро давр зада боз ба лаби дарьё фаромада аз назар ғоиб шуданд.

Ятим, дар пеши назари посбонон киштии худро ба тарафи хонаи сиёҳ ронд ва баъд аз дур шудани онҳо боз гашта ба лаби дарьё омада дар он ҷо истод...

Рӯи олам тамоман торик шуд, ғайр аз равшании ситорагони осмон, чизи равшане ба назар наменамуд, дар оби лойолуди зардчаи тираранги оби Аму акси ситорагон маълум намешуд ва барои Ятим вақти сар кардани кори бузург расида буд, ӯ киштии худро ба тарафи даруни дарьё нигоҳ кунонда ронд ва ӯ аз бими он ки ягон одам омада дида намонад, дар ҳар бел задан, як бор канори дур шуданстодаи дарьёро аз назар мегузаронид...

Ӯ дар канор сиёҳии ду касро дид, аввал гумон кард, ки дар хаёлаш ҳамин тарз менамуда бошад, «вагарна

дар ин вақти шаб дар ин ҷоҳо одам чӣ кор мекунад?» Лекин дер нагузашт, ки одами ҳақиқӣ будани он сиёҳҳо маълум шуд, яке аз онҳо оҳиста-оҳиста ва дигаре дартоз, аммо ҳар дуяшон ҳам ба лаби дарьё нигоҳ карда меомаданд.

Одами дартозоянда ба лаби дарьё расида бо овози баланд:

— Исто қалтабони дузд! Ба ин тараф баргард! Вагарна мепарронамат! — гӯён фарьёд кашид.

Ятим ин овозро шинохт — ин, овози хӯҷаини охирини худаш — туркмани киштибон буд.

Ятим аз шабона ва бар хилофи одати худ омадани ӯ пай бурд, ки ягон гурезаи серпул ва ба қавли худаш «ягон харбузакор»-ро ба даст даровардааст, он одами оҳиста-оҳистаоянда бояд он гуреза бошад.

Ятим дар дили худ гуфт «агар ҳозир ман ба дасти ӯ афтам, маро бо як тир парронда мепартояд. Он беҳ ки ҳарчи қувват ва фурсат дорам гурезам».

Ятим бо ҳамин мулоҳиза киштиро дубела ронда ба миёнаҷои дарьё бурдан гирифт.

Туркман милтиқи худро ба тарафи Ятим нигоҳ карда холӣ кард ва бо шунида шудани овози милтиқи ӯ, аз тарафи муқобил — аз тарафи ватани азизи Ятим ҳам овози пай дар пай холӣ шудани чанд милтиқ шунида шуд ва баъд аз он низ, ҳам аз тарафи туркман ва ҳам аз тарафи муқобил овозҳои милтиқ омадан гирифтанд.

Тири милтиқи туркман ба киштӣ наздик нашуда ба кадом тарафи номаълум ғоиб шуда рафта истода бошад ҳам, тирҳои милтиқҳои тарафи муқобил аз гирду пеши киштӣ виззосзанон гузаштан гирифтанд.

Ятим аз ин ҳол тарсид ва «тирҳои якум аз болотар гузаранд ҳам, ба киштӣ, ё ки ба сари ман рост омада расидани тирҳои дуюм муқаррар аст» гуфт ӯ дар дили худ ва киштиро ба ихтиёри худаш дар рафти об сардода, худаш ба зери девори киштӣ ва онро ба худ сипар карда дароз кашид ва даст дароз карда гупсарро гирифта дар ҷои хобаш вайро пуф карда дам кардан гирифт.

Тирҳои тарафи муқобил ба дарун ва беруни лаби киштӣ расидан гирифтанд. Ятим дар як вазъияти душвори таҳлукаиоке монда буд: аз як тараф ба худаш тир расида бими талаф шудан бошад, аз тарафи дигар аз ҷоҳои тир сӯрохкардан киштӣ об даромада ваҳми ғарқ

шудани он хам буд. Ӯ барои халос кардани худ аз ин вазъият, ҷилави гупсарро, ки пурбод карда монда буд, ба банди дасти худ печонда баст ва хазида ба он тарафи лаби киштӣ рафта худро бо гупсар дар об андохт...

* * *

Ятим дар даруни дарьё ба гупсар савор нашуд, дар ҳолате ки худаш бо банди дасташ ба вай бастагӣ буд, онро ба рафти об сар дод. Худаш бештарин дар зери об мерафт ва ҳар вақт ки нафасаш тангӣ кунад, сарашро аз об берун карда як нафас мекашид ва боз дарҳол дар зери об фурӯ мерафт...

Садои тирҳои тарафи муқобил ҳанӯз ҳам шунида мешуданд ва бештарини онҳо омада ба киштӣ мерасиданд, ин ҳол то тамоман пуроб шудани киштӣ ва бо рӯи об ҳамрӯй шудани лабҳои он давом кард. Баъд аз он милтиқпарронӣ бурида шуд.

Ятим тахминан то ду соат гупсарро савор нашуда, гоҳ ғӯтида ва гоҳ рӯй гирифта бо гупсар баробар дар рафти об рафтан гирифт. Баъд аз он ки садои милтиқ тамоман бурида шуд, ӯ ба гупсар савор шуд ва понтар рафта аз он ҷо ба канор баромаданӣ шуда боз бо рафти об рафтан гирифт...

Баъд аз ягон соати дигар сайри дарьё кардани Ятим, аз пеши ӯ як ҷазирача баромад. Ӯ аз ҳад зиёд монда ва суст шудагӣ буд, бинобар ин ӯ дар ҷазира дам гирифтанӣ шуда ба он ҷо баромада гупсарашро ҳам ҳамроҳи худ бароварда.

Лекин ба ҷазира баромадан хамон, пояш дар лойдон фурӯ рафт, ҷазира ба тозагӣ ташкил ёфтагӣ буда, хок ва регҳои дар он ҷо ҷамъ шудагӣ ҳанӯз дар ҳолати чимчимагӣ будаанд. Ӯ поҳои худро зуд-зуд аз лой канда монда, худашро ба миёначойтари ҷазира гирифт. Хоки миёнаи ҷазира қадаре хушкида пойбардор шуда будааст. Ӯ дар он ҷо гупсари пурбодро ба зери сараш гирифта дароз кашид.

Ӯ, ҳам гушна мондагӣ, ҳам монда шудагӣ ва ҳам хунук хӯрдагӣ буд. Ӯ монанди касони варача гирифтагӣ меларзид ва дандонҳояш шақарросанон ба ҳамдигар бармехӯрданд.

Ӯ чанд дақиқа хобид, аммо ба ҷои ором гирифтан, аҳволаш бад шудан гирифт. Ӯ сари худро бардошта тарафи муқобил — тарафи ватани азизи худашро аз назар гузаронид, канор наздик буд, найҳо ва паттаҳои лаби дарьё ба назараш равшан менамуданд.

Ӯ дар дили худ гуфт: «дур нест, ки дар ин ҷо умри ман ба поён расад. Аммо баъд аз наздик расидан ба мақсад, мурда мондан — мурдан бисьёр пуралам аст. Он беҳ, ки ҳар чи бодобод сафари худро давом кунам, агар бимирам ҳам, ба модари меҳрубонам — ба ватани азизам як қадам наздиктар шуда бимирам».

Шавқ ва ҳаваси аз ҳад зиёда ба ватан доштаи ӯ ба вай қувват дод, ӯ аз ҷояш хеста гупсарро бардошта ба канори ҷазирача рафт ва гупсарро дар об андохта, ба вай савор шуда ба тарафи канор нигаронда ронд. Ӯ бар болои гупсар хам хобида поҳояшро ба пушт дароз карда ҳам бо поҳояш, ҳам бо дастонаш обро мебурид. Ӯ бар рӯи об мурғобивор шино мекард...

Канор наздик буд, обе ки аз миёнаи ҷазирача ва канор мегузашт, ҷараёни он қадар тез надошт, қариб аз ҳавз ва кӯл фарқ намекард.

Ятим ду чашмашро аз канор намеканд, ва дар он тараф будан ва ё набудани касеро бо диққат муояна мекард. Ӯ метарсид: «мабодо дар канор дар дасти босмачиён афтад, азбаски ятим ва камбағалбачаам, аз дасти онҳо халос шуданам мумкин нест» мегуфт ӯ дар дили худ.

Аммо дар канор касе наменамуд, ҳама ҷо ором ва бесадо, ҳатто боди сабуке ҳам намевазид, ки баргҳои найҳо ва паттаҳои канорро ҷунбонад. Ӯ хотирҷамъона гупсари худро ба канор меронд.

Дар зери рӯшноии ситораҳои дурахшони осмони беғубор ҳар чизи канор ба назари Ятим равшан ва ошкор намудан гирифт.

Ӯ бо шавқи зудтар расидан ба модари меҳрубон — ба ватани азиз, боз ҳам боғайраттар гупсарро меронд. Ниҳоят гупсар рафта ба канор расид ва дар вақте ки ӯ хост бехи най, ё паттаеро дошта худро ба канор барорад ва бо ин ният дасти худро ба тарафи канор дароз кард, як дасти пурқуввате аз банди дасти ӯ маҳкам гирифт ва дасти дигаре омада аз гардани гупсар дошт.

Ятим дастгир шуда буд, аммо намедонист, ки ӯро кӣ дастгир кардааст, чунки тамоми бадани дастгиркунанда дар байни баргҳои най ва шохчаҳои паттан канори дарьё пинҳон буд.

ҚИСМИ ДУЮМ

I

Дасти пурқуввате ки аз банди дасти Ятим гирифта буд, ӯро аз об ба хушкӣ кашида бароварда, дасти дигар гипсарро ҳам баробари ӯ ба хушкӣ кашид ва баъд аз баровардани Ятим ва гипсари ӯ, соҳиби даст аз чояш хест, дар ҳамин вақт ду каси дигар аз поинтари канор, аз байни найзор баромада омада, инҳо ҳам ба болои сари Ятим рост истоданд.

Ҳар сеи ин одамони ношинос, дар либос ва қиёфате буданд, ки Ятим аз он пеш бо он либос ва қиёфа касеро надида буд — либоси ҳаман онҳо аврупоӣ буда, якранг ва дар як қадду бар бурида дӯхта шуда буд ва ҳар сеи онҳо ҳам бо милтиқ, таппонча ва гранатҳо яроқдор буданд.

Касе ки Ятимро дастгир карда аз об бароварда буд, ӯро ба ҳоли худаш гузошта, даҳони гипсарро кушода ба даруни вай нигоҳ кард ва дарунашро даст-даст карда ҳам дид, дар вай ягон хат ва ё ин ки чизи дигаре набуд.

Баъд аз он он одам аз Ятим кӣ будани ӯро, аз кучо омада ва ба чӣ мақсад аз дарьё гузаштанашро пурсид.

Ятим суханҳои ӯро нафаҳмид ва ба рӯи ӯ нигоҳ карда ҳайрон шуда монд.

Яке аз он касоне ки аз миёнаи найзор баромада омада буданд, забони русӣ надонистани Ятимро пай бурда, саволҳои пурсандаро ба ӯ бо забоне, ки ӯ мефаҳмид, тарҷума карда дод.

Ятим дар ҷавоб ходисаҳои аз сараш гузаштаро ба кадре ки дар ёдаш буд, ягон-ягон ҳикоя карда дод ва дар бораи ба чӣ мақсад аз дарьё гузаштанаш гуфт:

— Ман аз дарьё бо мақсади ба ватани азизи худ —

ба он ватане, ки дар зери раҳбарии большевикон, доди камбағалон ва ятимонро аз дасти бойҳо гирифта дода истодааст, расидан, дар ин ҷо дар сағирхонаҳо парвариш ёфта, хонда одам шуда баромадан, ба муқобили касоне, ки бар зидди ватанам ва большевикон сар бардоштаанд, ҷангидан ва он бойҳоеро, ки босмачиёни хунхӯрро яроқдор карда, камбағалҳоро кушонда ва ватанамро сӯзонда истодаанд — дастгир карда ба дасти большевикон супоридан — гузаштам.

— Агар гапҳое ки дар ин ҷо гуфтӣ рост бошанд, ба ҳаман мақсадҳоят мерасӣ,— гуфт пурсанда ба воситаи тарҷумон ва сумкаи овезаашро кушода аз даруни вай як лӯнда қанд ва як дона конфети шакалодӣ бароварда ба Ятим дода гуфт:

— Инҳоро хӯр, дилат қувват гирад, меравем.

Ятим қандро ба даҳонаш андохта макидан гирифт. Ӯ аз он пеш дар хонаи бой афти қандро дида бошад ҳам, то ҳол таъми вайро начашида буд. Қанд барои ӯ як чизи ширини бомаза шуда баромад ва ба болои ин, вай ба меъдаи аз гушнагӣ бетоқатшудаи ӯ ором, ба дил дар тарсафтодаи ӯ осоиш ва ба бадани аз сардӣ ларзиданстодаи ӯ гармӣ дод.

Ятим дар вақти макида истодани қанд, коғазҳои ранга ва нукрамонанди конфетро якта-якта кушода дар як дасти худ нигоҳ дошт ва ба дасти дигараш конфети шакалодии чигариранги нармро дошта истода, ба конфет ва коғазҳои вай бо назари тааҷҷуб ва шубҳа нигоҳ мекард, чунки ӯ аз он пеш ин гуна чизро надидагӣ буд.

Вақте ки Ятим бо нигоҳҳои худ чӣ будани конфет ва коғазҳои вайро нафаҳмид, бо назари пурсиш ба тарҷумон нигоҳ кард.

Тарҷумон бо нимханд ба Ятим нигоҳ карда конфетро ба вай нишон дода:

— Инашро хӯр! — ва коғазҳояшро нишон дода:

— Инҳоро парто,— гуфт.

Ятим конфетро ба даҳонаш андохт, ин аз қанд ҳам бомазатар, болаззаттар ва ба даҳон форамтар баромад. Ӯ дар вақти хонда истоданаш конфетро, коғазҳоро ягон ягон аз назари худ гузаронид ва коғази дарунии кӯрғошимии тунукашро бо сари ангуштонаш молида дид. Аммо напартофт.

— Парто, инҳоро чӣ кор мекунӣ? Инҳо коғазҳои бекорандак!— гуфт тарҷумон ба Ятим.

Ӯ боқимондаҳои обӣ конфетро фурӯ бурда истода, бо дилҳои кашол ва чашмони нигарон коғазҳои вайро ба замин партофт, лекин чашмонашро аз онҳо намеканд. Агар он касон аз вай чизе пурсанд, ба онҳо нигоҳ карда ҷавоб медод ва боз ба тарафи коғазҳои конфет чашм меандохт.

Ятим бо хӯрдани конфети шакалодӣ қувваи зиёде пайдо кард, акнун ӯ намеларзид ва ба ранги рӯяш ҳам сурхӣ пайдо шуда буд.

Касе ки Ятимро дастгир карда буд, бо тарҷумон ӯро ба застава бурданӣ шуд. Онҳо ба роҳ даромаданд ва Ятим пешопеши онҳо бо дили хурсанд ва меъдаи ором роҳ мерафт.

* * *

Вақте ки сарҳадчиён Ятимро ба застава расонданд, ба тани ӯ танҳо як эзор буда, ҳама ҷои дигари баданаш бараҳна буд. Дар он ҷо ӯро либосҳои тоза пӯшонда, ба хоначае, ба пеши касе даровардаанд. Либоси ин одам ҳам бо либоси касоне ки Ятимро дастгир карда оварда буданд, ҳамранг буд.

Он одам ҳам ба Ятим он пурсишҳоеро дод, ки ба ӯ дар лаби дарьё дода буданд. Ӯ ҳам дар ҷавоб ҳамон гапҳоеро гуфт, ки дар лаби дарьё гуфта буд. Фақат фарқи ин пурсиш аз пурсиши аввалӣ дар ин ҷо буд, ки ин савол ва ҷавобҳоро ба коғазе навишта истоданд...

Баъд аз тамом шудани пурсиш, пурсанда гуфт:

— Хуб, гирифта баретон, хӯронетон, хобонетон! Дам гирад. Боз мебинем.

Ятимро аз пеши он кас бароварда ба хонаи дигаре даровардаанд. Хона торик буд, лекин баногоҳ равшан шуда рафт.

Аз ин ҳол Ятим як қад парида ларзида рафт ва ба дарачаи хушаш аз сар рафтан ҳайрон монд, дар ҳолате ки рангаш парида ва лабҳояш сап-сафед шуда буд, як ба лампочкаи овезаи дар шифт будагӣ ва як ба он посбоне, ки ӯро ба ин хона даровардаанд буд, нигоҳ кард.

Посбон, ки ин ҳолати тарс, тааҷҷуб ва ҳайрати Ятимро пай бурда буд:

— Натарс! Ин чароғи худафрӯз аст, номи ин электрик аст,— гуфт ва ба пеши девор рафта калиди басту кушои вайро тоб дода чароғро ду-се бор кушта ва дар-

гиронда нишон дода ва худаш аз хона баромада, дари вайро аз берун баста рафт.

Ятим дар умри худ ғайр аз чароғи снёҳ, лампаи карасинӣ ва шамъи бадбӯи чарбугӣ дигар чароғеро надида буд. Чароғи электрикиро «рӯшноии аҷоибест, ки большевикон ба ватани мо овардаанд» гуфта ҳисоб кард ва худ ба пеши калид рафта бо дасти худ вайро тофта, ду-се бор чароғро кушта ва даргиронда дид.

Акнун хурсандии Ятимро поёне набуд, дили хурдтараки ӯ, ки аз ҳамон қадар торикии пуразобу укубат ба ин рӯшноии мӯъҷизанамои пурроҳат расида буд, шодмониро ба худ ғунҷонида наметавонист. Ӯ касеро мехост, ки таассуроти шодии худро ба вай гуфта, худро сабук кунад.

Ятим дар ин вақт модари меҳрубон ва Ака-Қурбони худро ёд кард. Ӯ мехост, ки дар ин вақт онҳо дар пешаш бошанд ва ӯ бо дасти худ электрикро кушта-гиронда ҳунари худро ва яке аз неъматҳоеро ҳам, ки большевикон овардаанд, ба онҳо — ба дӯстони бисьёр наздики худаш нишон диҳад.

Ятим, баъд аз қадаре паст шудани ҳаяҷони дилаш, ки аз дидани электрик ва омӯхтани куштан ва даргиронданӣ ӯ пайдо шуда буд — хонаро аз назар гузаронид, хона як хоначаи танг буд, аз рӯи одат вайро хучра гуфтан муносиб буд, лекин бисьёр тоза ва озода буд, деворҳояш сап-сафед буд, дар шифт ва заминаш тахтаҳои суфта задагӣ ва рӯи онҳо бо рангу равған чило додагӣ буд. Дар як тарафи ин ҳуҷра як кат буда, бар рӯи вай кат як бистари нарм паҳн кардагӣ буд ва дар як гӯшаи ҳуҷра як чорпоя буда, бар рӯи вай клиёнка ва ба пешаш як курсича буд.

Ятим ин гуна ҳуҷраро дар умри худ якум бор — акнун дида истода буд. Ӯ дар дили худ «бояд саҳирхонаи большевикон ҳамин бошад» гуфт.

Ва ҳол он ки он ҳуҷра ҳабсхона буд. Агар дар ҳамон вақт касе ба Ятим «ин ҳуҷра — ҳабсхона аст» мегуфт, чунон дар ғазаб мешуд, ки забони ӯро аз дахонаш кашида партофтан мехост. Чунки ӯ яку ним моҳ пештар аз он дар он тарафи дарьё ҳабсхонаи давлати ҳамсояро дида буд. Он ҳабсхона монанди як оғилчаи хӯчаинаш, ки дар он ҷо тагали масти ҷангараи худро якка баста мемонд, торик, ифлос ва деворҳояш чиркин ва снёх буд. Ба касоне ки дар он ҳабсхона бандӣ мешу-

данд, либос намепӯшонданд ва муомилаи хуб намекарданд, балки ҳаман либосҳои онҳоро кашида гирифта ва баданашро қамчинкорӣ карда, ба он ҷо дароварда ҳабс мекарданд.

Дар вақте ки Ятим аз ҷиҳати дар «сағирхона» бо ин гуна ба зудӣ ҷойгир шуданаш хурсанди карда истода буд, касе дари ҳуҷраро кушода, дар ҳолате, ки дар дасташ чой, нон ва қанд буд, даромада он чизҳоро бар рӯи чорпоя монд ва курсичаро ба Ятим нишон дода:

— Биё, нишин, чой нӯш ва нон хӯр! — гуфта, баромада дарро баста рафт.

Ятим қандро дар чои гарм андохта ба нонхӯрӣ даромад...

Дар вақте ки Ятим бо чою нон шикамашро сер кард, боз дар кушода шуда ҳамон одаме, ки чою нонро оварда буд даромад, стакон, тақсимӣ ва тақсимчаҳоро аз рӯи чорпоя ғундошта гирифт, катро ба Ятим нишон дода:

— Ин ҷойхоби туст — гуфт.

Он кас дар вақти аз дар баромада истоданаш Ятимро ба пеши калиди электрик бурда вайро баста ва кушода ба ӯ нишон дод ва:

— Дар вақти хобиданат чароғро куш! — гуфт.

Ятим мағрурона сарашро ҷунбонида бо дасти хуҷ чароғро як-ду бор кушта ва даргиронда:

— Ман ин корро кайхо ёд гирифтаам,— гуфт бо оҳанги фахркунона.

— Молодец, офарин! —— гӯён он одам аз ҳуҷра баромад ва дарро баста рафт.

Ятим либосҳояшро кашида бар рӯи кати нарм дароз кашид, ӯ чунон ки дар умри худ якум бор бар рӯи кат мехобид, инчунин бар рӯи бистари нарм ҳам якум бор меёзид. Ӯ бо мондани сараш ба хоб рафт...

* * *

Ятим бо овози пои посбони мӯзадоре ки бар рӯи поли ҳуҷра мегашт, бедор шуд. Аз тирезаи ҳуҷра партави офтоб ба дарун афтода, ҳуҷра гарм шуда ва соат ҳам ба дувоздаҳ расидагӣ буд.

Посбон Ятимро, ки либосҳояшро пӯшида буд, аз ҳуҷра бароварда, ӯ дар берун шамол хӯрда ва дасту рӯ

шуста боз гашта ба ҳуҷра даромад ва посбон дарро баста рафт.

Баъд аз чанд дақиқа касе, ки саҳарӣ чой оварда буд, боз чой, нон ва қанд оварда барои хӯрдани Ятим бар рӯи чорпоя монда рафт.

Ятим баъд аз хӯрдани нону чой боз бар рӯи кат ёзида чашмонашро ба шифт дӯхта қадаре хобид, акнун дили ӯ тангӣ карда истода буд:

— «Охир, дар сағирхона мехононанд мегуфтанд-ку, хониш кай сар мешуда бошад, бачагони дигар дар куҷо бошанд? Танҳоӣ ба дил зад-ку» гуфт худ ба худ.

Ӯ аз ҷояш хеста пеши тирезаи панҷараоҳанин рафта аз он ҷо ба берун нигоҳ карданӣ шуд, аммо берун нанамуд, чунки ба шишаи тиреза як чизи сафед молидагӣ буд, ки аз он ҷо назар намегузашт.

Баъд аз он ӯ бар рӯи ҳавлӣ баромаданӣ шуда дарро кушоданӣ шуд, дар кушода нашуд — аз берун бастагӣ буд. Аз ин ҳол дили ӯ аз ҳад зиёд танг шуда рафт:

— «Аҷаб? — гуфт ӯ худ ба худ — дар сағирхона бачаро дар як хона танҳо ҳабс карда мемондаанд-дия? Ин кори хуб нест, ин ҳолро ба калонҳо гуфта, ин тартиброи дигар кунондан даркор аст»...

Ӯ боз ёзид, боз аз ҷояш хеста дар рӯи хона ба ин тараф ва он тараф қадам зад... Дилтангии ӯ ба дараҷаи охирин расида буд, ки дар кушода шуд, касе ки чой оварда буд, шӯрбо ва нон оварда бар рӯи чорпоя гузошта зарфҳои чойро ғундошта гирифт.

Он кас мехост, ки дарро кушода барояд. Ятим ба ӯ:

— Амак, ин ҷо ист! — гуфт,— дар ин ҷо хониш кай сар мешавад?

Он одам баъд аз он ки бо тааҷҷуб дар рӯи Ятим чашми худро дӯхт:

— Дар ин ҷо намехонанд — гуфт.

— Бачагони дигар дар куҷоанд?

— Дар ин ҷо, ғайр аз ту, бачаи дигар нест!

Он одам тааҷҷубкунон аз дар баромада ва онро аз берун баста рафт ва Ятим ҳам дар бораи сағирхонаи бебача ва бехониш тааҷҷубкунон ба курсӣ нишаста шӯрбохӯриро сар кард.

Ятим нонро дар шӯрбо пора карда покиза хӯрд, кортошка ва гӯшташро ҳам нӯши ҷон кард:

— «Шӯрбош балаззат будааст,— гуфт ӯ худ ба

худ,— дар хонаи Эшонкулбой дар холате, ки хар рўз як гўсфанд кушта худхошон мехўрданд, ба ман нони магоркардагии кокро хушк медоданд, вай хам на ба дарачаи серй. Дар хафта — понздах рўз ба ман шўрбо диханд хам, он, оби хушки нимгарм буд, агар гўшт доданй шаванд, устухонро бо корд тарошида, гуштхои нармашро гирифта, вайро мисли чўби хушк луб-луч карда ба ман медоданд. Дар ин чо бо ин гуна шўрбои бамаза гўшти лахми беустухон хам додаанд».

Ятим, баъд аз худ ба худ таърифи кардани шўрбо:

— «Хаман ин чизхо хуб аст, лекин дар ин чо гайр аз хўрда хобидан кори дигар набудааст-дия, ба ин хол токати кас тоб оварда наметавонад, хеч набошад ягон бача дар пешам мебуд ва бо вай гохо бозй мекардем ва гап мезадем майлаш буд» гуфт худ ба худ ва аз сари курсй хеста рафта боз ба болои кат дароз кашид...

* * *

Ятимро, ки баъд аз тамом сер шудани шикамаш хобаш сахт бурда буд, посбони омада бедор кард ва:

— Биё бо ман! — гўён ўро ба хонае, ки дар вакти сахарй дар он чо пурсуков карда будандаш, даровард.

Дар он хона гайр аз касе ки сахар аз Ятим гап пурсида буд, боз ду каси дигар буд. Имрўз хам хамон шунидашро шунид ва имрўз хам саволу чавобхо навишта шуданд.

Баъд аз пурсиш, пурсанда ба посбон нигох карда:

— Инро берун бароварда нигох дор! Боз чег мезанам — гуфт.

Посбон Ятимро бароварда дар пеши дар ба рўи нимкат шинонд ва худаш хам дар он чо нишаст ва аз мнён бисьёр вакт нагузашта аз дарун чег зада ба дарун даровардандаш.

— Туро бароварда сар медихем, ба хонаат меравй? — гуфт пурсанда ба Ятим.

— Ман хона надорам,— гуфт Ятим дар чавоб.

— Бояд хешу табор дошта бошй, ба хонаи онхо меравй?

— Ман хешу табор хам надорам.

— Ин тавр бошад баъд аз он ки мо бароварда сар дихем, ба кучо меравй? — гуфт пурсанда.

— Ман аз ин чо ба чои дигаре намеравам, дар хамин чо монда мехонам. Факат дари хонаеро, ки ман дар ин чо мехобам, кушода монанд шудагеш,— гуфт Ятим.

Баъд аз ин ки дар он чо будагихо ба якдигар нигох карда хандиданд, пурсанда ба Ятим гуфт:

— Дар ин чо намехононанд.

— Чаро, дар сагирхона мехононанд гуфта будандку? — гуфт Ятим.

— Ин чо сагирхона нест,— гуфт пурсанда дар холате, ки хандаи худро нигох дошта наметавонист ва дигарон хам механдиданд.

Пурсанда боз пурсид:

— Агар ба сагирхона фиристонем, меравй?

— Меравам! — гуфт Ятим дар холате, ки хам хурсанд шуда буд, хам тааччуб мекард ва хам мешармид.

Касоне ки дар он чо буданд, дар холате ки механдиданд, бо хам русй гап заданд:

— Синну соли ин бача калон менамояд, назар ба кадду басташ бояд аз шонздах кам набошад, дар ин синну сол аз рўи одат бачагонро аз сагирхона мебаронд, мо чй гуна ўро ба сагирхона мефиристонем? — гуфт яке аз он одамхо.

— Кадаш дароз бошад хам, мувофики чавобе ки додааст, 14 сола аст. Гайр аз ин, ин бача хонаву чой ва хешу табор надорад, ўро хонондан хам даркор аст, холо гайр аз сагирхона, мо муассисаи дигаре надорем, ки дар он чо тарбия ёфта, хўрда пўшида хонанд. Бинобар ин формалистй карда нанишаста ин бачаро ба сагирхона фиристодан даркор аст,— гуфт пурсанда.

Дигарон хам ин таклифро кабул карданд ва пурсанда хам ба Ятим нигох карда:

— Ту берун баромада ист! Мо хат нависонда хозир туро ба сагирхона мефиристонем,— гуфт.

Ятим берун баромада истод ва баъд аз чанд дакика як посбон, ки дар дасташ як конверт буд, омада ўро гирифта ба сагирхона бурд...

* * *

Посбон дар сагирхона Ятимро ба як хучра дароварда конвертеро, ки дар дасташ буд, ба як касе, ки дар он чо нишаста буд, дод ва худаш бо Ятим бар рўи дивони нарме нишаст.

Он кас конвертро кушода, хатро бароварда хонд ва сарашро набардошта:

— Бисьёр хуб! — гуфт ва каламро гирифта бар рӯи хат чизе навишт ва яке аз куббачаҳоеро, ки дар пушти он кас дар девор катор шинондагӣ буд, пахш кард.

Аз хонаи дигаре каси дигаре даромада омад. Касе ки аз корҳояш сардори сағирхона буданаш маълум буд, хатро ба дасти он одами нав омадагӣ дода:

— Инро ба расмият гузаронед! — гуфт.

Он кас баъд аз он ки хатро аз назараш гузаронид, ба Ятим як нигоҳ карда:

— Бача ҳамин аст?— гуфта аз сардори худ пурсид.

— Ҳамин аст! — гуфт сардор дар ҳолате, ки як дафтарро варақ зада истода буд, бе он ки сари худро аз кори худ бардорад.

Он кас ба Ятим ва посбон нигоҳ карда:

— Канӣ, биёетон — гӯён онҳоро аз дунболи худ гирифта бурд ва худаш ба столи пеши чорпоя гузашта нишаста, барои нишастани онҳо нимкатро нишон дод. Онҳо ҳам нишастанд.

Он кас, ки аз корҳояш котиби сағирхона буданаш маълум мешуд, дафтареро кушода ба хате, ки сардораш ба ӯ дода буд, нигоҳ карда ба он дафтар якчанд сатр гап навишт. Баъд аз он як коғази сафедро гирифта ва ба гӯшаи вай штамп пахш карда дар рӯи вай ҳам чанд сатр гап навишт ва дар поёнаш мӯҳр пахш кард. Пас, аз хона баромада як зани миёнсоли сафедпӯшро ҳамроҳи худ оварда, хати худаш навиштагиро ба дасти ӯ дода, ба Ятим ва посбон ишорат карда:

— Инҳоро гирифта баред, ба бача либоси сағирхонагӣ пӯшонда, пӯшокҳои дар танаш будагиро ба ин кас (посбонро нишон дода) диҳед ва хатро ҳам даст монда ба ҳамин кас диҳед,— гуфт.

Занаки сафедпӯш Ятим ва посбонро ҳамроҳи худ гирифта бурда ба як хона даровард. Ин хона хеле калон буда, дар як тарафаш шкафҳои либосовезӣ катор карда мондагӣ буд.

Занаки сафедпӯш яке аз шкафҳоро кушод, дар он чо либосҳои гуногунқаддубар буд, занак як даста аз он либосҳоро гирифта ба қадди Ятим андоза карда дид, он либос ҳам кӯтоҳ ва ҳам танг барин менамуд. Ӯ он либосҳоро ба чояш гузошта, боз як даста либоси дигарро гирифта истода:

— Ҳозир аз ҳамин дарозтар ва васеътар либос надорем, агар тангӣ кунад ҳам, кӯтоҳӣ кунад ҳам, ҳаминро пӯшида меистӣ, баъд аз он мувофиқи қадду бастат либоси дигар мефармоем,— гуфт ба Ятим ва ба посбон нигоҳ карда:

— Шумо боз қадаре нигарон шуда меистед, ман либосҳои дар бар доштаи бачаро кашида бароварда ба шумо медиҳам — гӯён Ятимро бо як даста либос ба як хонае, ки дари даромадаш аз даруни либосхона буд, гирифта даровард.

— Майлаш,— гуфта посбон монанди касоне, ки дилашон тангӣ карда бошад, ҳуштаккашон бар рӯи хона қадам задан гирифт.

Занак, посбонро бисьёр мунтазир накарда, либосҳои дар тани Ятим будагиро гирифта бароварда ба як газет печонда ба дасти ӯ дод ва хати котиб ба худаш додагиро ҳам даст монда, ба вай супурд.

Занак баъд аз хушбошӣ карда гусел кардани посбон худаш ба хонае, ки Ятимро даровардаа буд, боз даромад ва баъд аз чанд дақиқа ӯро аз дунболи худ гирифта баровард.

Агар посбон нарафтагӣ мебуд, бовар намекард, ки ин бача, ҳамон бачаест, ки худаш овардааст: ӯ дар оби гарм тану бадан ва сару рӯяшро бо собун шуста топ-тоза шудааст, мӯяш шона кардагӣ, нохунҳои дасту пояш гирифтагӣ, курта-лозимии сафед, костюми сафед, брюки сафед, каллапӯши сафед, пайпоқи сафед ва туфлии сафед пӯшидааст.

— Ба пеши оинаи қаднамо рафта нигоҳ кун канӣ, худатро мешиносӣ-мӣ? — гуфт занак ба Ятим.

— Ман аз ин пеш худро дар оина надидаам, ки имрӯз чӣ қадар дигар шуданамро муайян карда тавонам,— гуфт Ятим ба тарафи оина рафта истода ва ба оина рӯ ба рӯ шуда ба худаш нигоҳ карда истода илова кард,— агар худро пештар дар оина дидагӣ мебудам, имрӯз дар зери ин сару либос, албатта худамро шинохта наметавонистам,— гуфт ва лабҳои бо ханда кушодашударафташро ба ҳам кашида натавониста чанд сония нигоҳ карда истод...

* * *

Дар вақте ки Ятим дар пеши оина буд, ба пеши тирезае ки ба рӯ ба рӯи оина кушода мешуд, як

бача аз берун омада рост истода ба акси аз дарун ояна намудаистодаи Ятим диққат карда нигоҳ карда монд. Ин бача аз Ятим баландқадтар ва тану баданаш аз ӯ пурратар ва дасту пояш аз дасту пои ӯ расидатар буд. Лекин афту андомаш ба Ятим монандӣ дошт: чашми ӯ ҳам монанди чашми Ятим сиёҳ, рӯяш ҳам монанди рӯи ӯ сафеди сурхчатоб, мӯяш ҳам монанди мӯи ӯ тӯсии чилодор ва дасташ ҳам монанди дасти ҳозираи ӯ шуста ва покиза буд.

Ин бача қадаре ба акси Ятим нигоҳ карда истода аз он ҷо ба пеши дари даромади хона рафта, аз он ҷо:

— Хола, даромадан мумкин аст? — гуфта пурсид.

Занак ба он бача нигоҳ карда:

— Мумкин аст, марҳамат кунед! — гуфт.

Он бача ба хона даромад, Ятим, ки ба хона даромада омадани касеро пай бурда буд, аз пеши оина рӯяшро гардонда ба ӯ нигоҳ кард.

Бачаи нав омадагӣ баъд аз қадаре ба Ятим нигоҳ карда истодан:

— Мебахшӣ, рафиқ! Магар ту писари Муродамак — Ятим нестӣ?

Ятим аз ин пурсиши ногаҳонии як бача, ки ӯ номи худаш ва номи падарашро бехато ёфта буд, дар ҳайрат афтода ҳатто ҷавоб доданро ҳам фаромӯш карда, ба пурсанда бо тааҷҷуб нигоҳ карда монд ва баъд аз фурсате:

— Э... Ту ака Қурбони ман-ку, акаҷони ман-ку,— гӯён ба тарафи ӯ давид...

Ҳар ду ҷавони наврас, баъд аз якдигарро ба оғӯш кашида, бӯсида вохӯрдӣ кардан ба аҳволпурсии якдигар даромаданд:

— Канӣ гап зан, дар куҷо будӣ, модарат тандуруст аст, дар ин ҷо чӣ кор карда истодай,— гуфта Қурбон аз Ятим пурсид.

— Рӯзҳои аз сари ман гузаштагиро напурс! Барои гап зада додани онҳо шабе даркор аст, субҳ надошта бошад, ё рӯзе даркор аст, офтобаш фурӯ наравад. Модарам, дар вақте ки ман аз вай ҷудо шудам, дуруст буд, зинда буд, лекин зинда дар гӯр буд. Ҳозир ман дар ин ҷо ба ҳамин сағирхона даромада ҷойгир шуда истодаам,— гуфт Ятим дар ҷавоби ӯ ва навбати пурсупосро ба худаш гирифта пурсид:

— Канӣ худат гап зан! Ҳолат чӣ тавр аст, падару модарат саломатанд? Қишлоқ ба чӣ ҳол аст, худат ин ҷо чӣ кор карда гаштай?

— Аз сари хурди ман ҳам бисьёр балоҳои калон гузашт, падару модарам аз тарафи босмачиён кушта шуданд, қишлоқ ҳам аз тарафи онҳо сӯзонда шуд. Барои гуфта додани ҳаман он воқиаҳо:

«Бесубҳ шабе хоҳам,
Бо ту ғами дил гӯям
Ман гирьяму ту хандӣ,
Танҳо туву танҳо ман!»

— Худам бошам, дар ҳамин сағирхона парвариш ёфта хату савод бароварда, ба комсомол даромадам. Ин сағирхона дар таҳти шефии ташкилоти комсомолии сарҳадчиён аст. Ман дар ин ҷо аз тарафи ташкилот барои тафтиши баъзе корҳои сағирхона омадам,— гуфт Қурбон ва дасташро ба тарафи Ятим дароз карда:

— Хайр, ҳозир саломат мон! — Ту дар ин ҷо ҷойгир шуда хотирҷамъ шав! Ман ҳам корҳои ба худам фармудаи ташкилоти комсомолро ба ҷо орам. Баъд аз он дуруздароз бо ҳам нишаста дарди дил ва саргузаштгӯӣ мекунем,— гуфту дасти Ятимро маҳкам фишурда Қурбон баромада рафт.

Ятим бошад, дар бораи чӣ гуна ҷой, ё одам будани комсомол, ки Қурбон ба вай даромадааст ва ин сағирхонаи калони озода ҳам ба вай нигоҳ мекардааст, андеша карда монд.

Хонандагони мо бошанд ба шунидани саргузаштҳои Қурбон ва падари ӯ ҳавас доранд ва мо бошем бо баён кардани он воқиаҳо, ба қаноат кунондани ҳавас ва шавқи хонандагони худ кӯшиш мекунем.

II

Падари Қурбон — Рӯзимурод дар аввалҳо дар тарафҳои Бухоро мардикорӣ мекард, ҳар вақт ки панҷ-шаш танга пасандоз кард, ба қишлоқи худ омада зану бачагонашро медид ва нафақаи онҳоро тайёр карда боз ба кор мерафт.

Ӯ дар яке аз ҳамин гуна сафарҳояш — дар вақти аз Бухоро ба қишлоқи худ омада истоданаш, дар роҳ ба гӯр карда истодани мурдаи Мурод, ки об бароварда партофта буд, рост омад, мурдан ӯро шинохт, ҳатто ба пои

худ ба дарьё наафтодани ӯро, балки аз тарафи касе бо тири милтиқ кушта шуда ба дарьё партофта шуданашро ҳам, бо аломати тири дар паҳлуи ӯ даромада рафтагӣ, муқаррар кард.

Ҳамин хабарро ӯ ба қишлоқ расонид ва баъд аз пурсукови бисьёре ӯ муайян кард, ки Муродро Шоқул бо фармоиши Эшонқулбой кушта ба дарьё партофта будааст. Лекин дар он вақт ӯ ба муқобили он чиноятқорон муборизa карда натавонист. Чунки ҳукумати амир ва амалдорони ӯ бойҳоро ҳимоят мекарданд ва линги камбағалонеро, ки ба муқобили бойҳо сар бардоранд, ҳатто гап зананд, аз осмон меоварданд. Лекин дар рӯзи гурези амир ва ба гурез тайёр шуда истодани бойҳо, дар вақте ки ӯ дар байни камбағалон ба муқобили боён ташвиқот мекард, ба тарзи справка болои ин чиноят ва чиноятқоронро рӯйрост кушода дода буд.

Рӯзимурод дар вақти сохтани роҳи оҳани Бухоро — Тирмиз аз яккамардикорӣ даст кашида, дар қатори коргарони заминкови роҳи оҳан даромад. Баъд аз сохта шудани роҳ ва ба роҳ даромадани ҳаракати поездҳо, ӯ дар депои Тирмиз коргари корҳои снёҳ шуда кор кард, чанд гоҳ ба ҳамин сифат кор карда гашта, сониҳо дар ҳамон депо шогирди оҳангар ва баъд аз он халифаи оҳангар шуда кор кард.

Рӯзимурод Революцияи Февраль ва Октябрьро дар байни роҳноҳанчиёни Тирмиз ва ҳамроҳи онҳо пешвоз гирифт, дар байни онҳо тарбия ёфт, дар он ҷо шуури синфиаш кушода шуд ва тараққӣ кард. Ӯ маъно ва сабабҳои синфии кушта шудани Муродро аз тарафи Эшонқулбой ва Шоқул, дар ҳамон вақтҳо фаҳмид — ӯ мехост, ки мақсади ҳақиқии онҳо аз куштани Мурод — ин хусусро ба камбағалон фаҳмондан аст, ки агар онҳо (камбағалон) ба боён мутеъ бошанд, аз гуфту фармони онҳо (бойҳо) набароянд ва агар бойҳо талаб кунанд ҳатто занҳошонро ҳам аз онҳо дареғ надоранд, ҷон ба саломат мебаранд ва дар дунъё зиндагонӣ карда метавонанд, вагарна Мурод барин мурда мераванд.

Дар вақтҳое ки Рӯзимурод дар депои Тирмиз кор мекард, дар Бухоро воқиаи Қолесов рӯй дод. Дар воқиаҳои Қолесов ҷадидон роли авантюристӣ, хоинӣ ва дурӯягиро бозӣ карданд, аз як тараф «мо революционер» гуфта раҳбарии ҳаракати оммаро ба дасти худ гирифтанӣ шуданд ва аз тарафи дигар бо амир роҳи муросо ва оштиро пеш гирифта, роҳи ҳаракати революционии оммаро бастанд.

Амир аз ин фурсати сулҳ ва оштихоҳии ҷадидон фонда бурда, қувваи худро сафарбарӣ карда, меҳнаткашони ба муқобилаш бархостаро торумор кард ва он меҳнаткашонеро ҳам, ки ҳанӯз ташкил наёфта буданд, лекин дар дили худ душмании амир ва синфи мустасмирро мепарвариданд, хона ба хона ва танҳо-танҳо дастгир карда кушт.

Амир дар ин ҳаракати контрреволюционии худ, барои маҳрум кардани меҳнаткашони Бухоро аз ёрмандии халқи бузурги рус ва аскарони сурхи ӯ, аз ҳама пештар роҳҳои оҳани аз қаламрави худаш мегузаштагиро вайрон карда ба сурати ваҳшиёна ва хоинона коргарони роҳи оҳанро бо зану бачаҳошон кушт, аз ин ҷумла коргарони роҳи оҳани Бухоро — Тирмизро ҳам то бачаҳои ширмаконашон сар бурид.

Яке аз коргарони роҳи оҳан, ки аз ин террори амир ҷон ба саломат бурда буд, Рӯзимурод буд. Рӯзимурод бо коргарони рус ва партияи большевикӣ алоқа карда, дар музофоти Бухоро ба муқобили амир дар роҳи бар по хезондан ва шӯрондани меҳнаткашони Бухоро кор кард; дар революцияи Бухоро яроқ ба даст гирифта иштирок кард; дар Бухорои Шарқӣ—дар Тоҷикистони имрӯза барои пеш кардани амир аз он ҷоҳо дар қатори партизанҳои сурх, ки дар паҳлуи аскарони сурх истода меҷангиданд, ҷой гирифта мубориза кард; дар вақти гурехта истодани амир, дар байни меҳнаткашони Бухорои Шарқӣ ташвиқот бурда, онҳоро аз иғвои бойҳо халос кард ва аз ин ҷумла ба қишлоқи худаш, ки дар сарҳад буд, рафта меҳнаткашони он ҷоро ҳам аз пайравӣ кардан ба бойҳо нигоҳ дошта монд.

Рӯзимурод камбағал ва батракони қишлоқро на танҳо аз пайравӣ кардани ба бойҳо нигаҳ дошта намонд, балки меҳнаткашонро дар роҳи соҳибӣ кардани замину оби бойҳои гуреза ва асбоби деҳқонии онҳо ва барои дар қишлоқи худ хӯҷаин шуда обод кардани он ташкил кард.

Лекин кори дар роҳи ободии қишлоқ кардаистодаи Рӯзимурод бисьёр дароз накашид: ба зудӣ амир, амалдорони ӯ, бойҳо ва ҷадидҳо босмачигариро ташкил карда, ба муқобили большевикон, ба муқобили камбағалон, ба муқобили ҳаман меҳнаткашон ва ба муқобили дар

мамлакат хўҷаин шуда барои ободӣ ва азнавсозӣ кӯшиш кардани онҳо — баромаданд, аз ҷумла Эшонқулбой ва Шоқул ҳам, дар мамлакатҳои берун ярок тайёр карда ба босмачиён ёрӣ доданд ва дар навбати аввал онҳоро ба муқобили қишлоқи пештараи «худашон», ки дар вай бо сардории Рӯзимурод камбағалон сохиби мекарданд, фиристоданд.

Дар муқобили ин ташаббуси хоинонаи бойҳои гурезаи қишлоқ, Рӯзимурод дастонашро ба багал андохта дам нанишаст: ӯ дархол бо ташкилоти партиявии район ва ревкоми он ҷо алоқа баста ва ярок гирифта, аз худи деҳқонони камбағал ва батракон дастаи худмудофиакунӣ дуруст кард.

III

Моҳи декабри с. 1921 буд. Ҳаво он қадар хунук набошад ҳам, барф бо донаҳои калон-калони лаклакӣ меборид. Барфҳои бориданстода пеш-пеш об шуда, хокҳои ширешмонанди канорҳои дарьёи Амуро лой сакичмонанди часпак мекарданд.

Қишлоқ хомӯш ва ором буд, фақат ин хомӯширо садои дар лои сақичмонанди елим барин часпак, шалпшалп карда пой мондани дастаи худмудофиакунии қишлоқ вайрон мекард, даста ба вайронии ҳаво ва лои замин нигоҳ накарда, чун парвонаи гирди шамъ, гирдо-гирди қишлоқро мегашт ва аз ҳуҷуми ногаҳонии босмачиён вайро мудофиа карданӣ мешуд...

Шаб аз нима гузашт, нафарҳои даста, ки дар зери барф ва рӯи лой мегаштанд хунук хӯрданд, бинобар ин сардор ва раҳбари даста — Рӯзимурод дар атрофи қишлоқ, ҷо-ҷо посбон гузошта дигаронро барои гармшавӣ ва дамгирӣ ба хонаҳошон рухсат дод ва худаш ҳам ба хонаи худ даромада, ба пеши оташ нишаста, поҳояшро гарм ва либосҳояшро хушконидан гирифт...

Рӯзимуродро, ки дар пеши гулхан хобида монда буд, садои як милтиқи аз дур парронидашуда бедор кард. Ӯ ки либосҳояшро накашида хобида буд, бедор шудан замон милтиқашро ба даст гирифта аз хона ба рӯи ҳавлӣ ҷаста баромад ва бо тезии баркмонанд аз ҳавлӣ ба кӯча рафт.

Дар сари кӯча яке аз посбонон, ки Рӯзимурод ӯро дар

берунӣ қишлоқ ба қаровулӣ таъин карда буд, асп давонда омада ба ӯ рӯ ба рӯ шуда маълумот дод:

— Дар вақте ки ман бо рафиқам дар ҷоҳои ба мо таъиншуда дидбонӣ карда мегаштем, баногоҳ босмачиён ҳуҷум карда ба мо тир парронданд гирифтанд. Рафиқи ман бо тири аввалин ғалтид ва ман барои ба ту хабар додан асп давонда ба ин тараф омадам.

Дар ин вақт аз ҳар тарафи қишлоқ садои милтиқ шунида шудан гирифт, ба рафта бедор карда ҷеғ зада овардани нафарҳои дастаи худмудофиакунӣ ҳам эҳтиёҷ нафтод: ҳаман онҳо ҳам бо садои аввалин милтиқ бедор шуда буданд ва то бо посбон гап зада тамом кардани Рӯзимурод, ҳаман онҳо пасу пеш омада дар гирди ӯ ғун шуданд ва ба фармони ӯ тайёр истоданд.

Рӯзимурод дастаро ба чанд гурӯҳ тақсим карда, ҳар гурӯҳро дар зери раҳбарии як ҷавони далер, ба як тарафи қишлоқ фиристод ва худаш ҳам гурӯҳеро гирифта ба тарафе ки як посбонаш аз тарафи босмачиён кушта шуда буд, рафт.

Рӯзимурод ҳанӯз аз қишлоқ набаромада буд, ки ба босмачиён рост омад: босмачиёне, ки як посбонро кушта буданд, ба қишлоқ пахш карда даромада, ҳавлиҳои канори қишлоқро толон мекарданд ва «молҳои пинҳон карданро ёфта диҳед» гӯён деҳқононро дар таҳти қин гирифта, бо қамчин, бо қундоқи милтиқ ва бо пушти шамшер мезаданд.

Рӯзимурод, ки бо ғурриши шермонанд ҳаёҳуй андохта ба акси ҳуҷум даромада буд, дар 15 дақиқа онҳоро торумор карда ба гурехтан маҷбур кард.

Босмачиён мурдаи ду одам ва як аспро ба майдон гузошта гурехтанд, аммо маҷрӯҳ шудани чӣ қадар одами онҳо маълум нашуд. Аз дастаи Рӯзимурод танҳо ду нафар сабук маҷрӯҳ шуда буд.

Рӯзимурод нафарҳои аспакии худро барои хабаргирии тарафҳои дигари қишлоқ фиристода худаш дар ҳолате, ки пиёда буд, бо пиёдагон, босмачиёни ба гуреза маҷбуршударо пеш карда рафт. Лекин ба босмачиёне, ки савора мегурехтанд расида натавонист, онҳо дар паси як тале, ки дар он ҷо буд, ғоиб шуда рафтанд.

Рӯзимурод ба болои он тал — теппа баромада дар он ҷо шинак сохт ва ба хабари аҳволи атрофи қишлоқ нигарон шуда истод...

Акнун барф монда буд, ҳаво кушода, абрҳо бартараф

гардида буданд, ситорахо монанди чилчароғи шифти хонагӣ медурахшиданд ва ҳаво сард шуда буд, сахт набошад ҳам, боди тунди сабук рӯи одамро мелесид ва гӯё, ки яхпарчаҳои шаффофро молида истода бошад, пӯсти рӯи касро ба фар-фар паридан маҷбур мекард. Сардии ҳаво ба дараҷаи яхбандондани лои замин наранда бошад ҳам, бадани одамони либостунукро меларзонд...

Бисьёр вакт нагузашта чапарҳое, ки барои хабаргирии атрофи қишлоқ рафта буданд, пасу пеш расида омадан гирифтанд. Назар ба маълумоти онҳо дар он тарафҳо хотирҷамъӣ буд, аз босмачиён асаре наменамуд, онҳо дар он тарафҳо ба ягон кас ва чое ҳуҷум накарда будаанд, чапарҳо мегуфтанд:

— Маълум мешавад, ки босмачиён барои фиреб додани мо ва пароканда кардани қувваи мо аз ҳар тараф тире андохтаанд ва ҳуҷуми ҳақиқии худро танҳо аз ҳамин тараф сар кардаанд.

Чапарҳо дар он тарафҳо дар този асп то дурҳо рафта бошанд ҳам, ягон босмачиро надидаанд.

Рӯзимурод бо шунидани ин хабарҳо як дараҷа осуда шуда бошад ҳам, тамоман хотирҷамъ нашуд, балки аз ин фурсати осоиш фоида бурда, барои дурусттар истодагӣ кардан ба ҳуҷуми ояндаи босмачиён ба тайёрӣ даромад. Бинобар ин ӯ ба посбонони атрофи қишлоқ хабар фиристода фармуд, ки дар чоҳои муҳим дидбон гузошта худҳошон ба маркази қишлоқ ғун шаванд ва худаш ҳам бар болои тал дидбони кордонеро монда, бо нафарони худ ба қишлоқ баргашт...

* * *

Рӯзимурод дар пеши масҷиди қишлоқ ҳамаи бошандагони он ҷоро — хоҳ пир бошанд, хоҳ ҷавон ва хоҳ яроқнок бошанд, хоҳ беяроқ — ғун кард ва баъд аз ғун шудани мардум ӯ маҷлисро кушода ба гап даромад:

— Душман ҳанӯз зинда аст, ҳатто зиёд ва қувватнок шуда истодааст. Ба як бор шикаст хӯрда гурехтани ӯ фиреб хӯрда осуда нишастан як кори бачагонае мешуд. Бинобар ин ҳамаамон ба даст яроқ гирифта тавонистан ва ҷанг карда тавонистанро ёд гирифтанамон даркор аст.

— Барои ҳама кас ярокро аз куҷо меёбем, ки ҳамаамон машқ мекунем,— гуфта як кас сухани Рӯзимуродро бурид.

— Сабр кун, ман ба чӣ тариқа машқ карда тавонистани ҳама касро гуфта медиҳам,— гуфт Рӯзимурод ба он кас нигоҳ карда ва сухани худро давом кунонид,— рафиконе ки то ҳол ба даст милтиқ гирифта машқи ҷангро нағз азхуд кардаанд, яроққошонро ба касоне ки то ҳол машқ накардаанд, медиҳанд ва худҳошон ба даст каланд ва бел гирифта ба атрофи қишлоқ баромада хандақ мекованд ва шинак месозанд. То милтиқандозӣ ва нишонгириро омӯхтани он рафиқон мо ба район одам фиристода, яроқ меорем ва ҳамаро мусаллаҳ мекунем.

Баъд аз Рӯзимурод Эргаш-бедандон ба сухан даромада, гапҳои ӯро қувват дод ва баъд аз гап задани чанд нафари дигар мувофиқи таклифи Рӯзимурод қарори даҳанакӣ қабул карда шуд.

Рӯзимурод, баъд аз маҷлис барои яроқ талаб кардан ба район одам фиристода, дар қишлоқ корро сар кард. Мувофиқи қарори маҷлис, ҷангнодидагон ба машқи милтиқ ва дигарон ба хандаққовӣ ва шинаксозӣ даромадан. Худи Рӯзимурод асп савор шуда ба болои шинакҳо сон мегашт ва гоҳ ба сари машққунандагон мерафт.

То соатҳои 12 рӯз хеле кор пеш рафт, чанд хандақ кофта шуда пешҳои онҳо бо тӯдаҳои хокҳо баланд карда шуд ва дасту дили онҳое ҳам, ки то имрӯз ба даст яроқ нагирифта буданд, аз садои милтиқ намелар зидагӣ шуд, баъзеашон ҳатто нишонро ҳам мезаданд.

Рӯзимурод аз ин комьёбӣ хурсанд шуд, ӯ мардумро барои хӯрокхӯрӣ ба дусоата дамгирӣ рухсат дода, худаш ҳам ба хӯрокхӯрӣ нишаст...

* * *

Рӯзимурод ҳанӯз хӯрокашро хӯрда тамом накарда буд, ки як пиёда ба пеши ӯ омада бо ӯ махфиёна ба гап даромад. Назар ба маълумоти ӯ дар як қишлоқе, ки аз он ҷо тахминан 25 километр дурӣ доштааст, босмачиён ҳаракати махфиёна сар кардаанд. Онҳо дар хонаи оқсаққоли он қишлоқ, ки то ҳол ба рӯяш ниқоб кашида худро тарафдори Ҳукумати Советӣ нишон медодааст, маҷлисҳои махфӣ мекардаанд, онҳо баъд аз яроқдор кардани нафарони худашон, ки дар ҳар ҷо махфиёна мегаштаанд, рӯйрост хуруҷ карданӣ будаанд.

— Босмачиён ярокро аз кучо мегиранд,— гуфта Рӯзимурод сухани пиёдаро бурид.

Назар ба чавобе, ки пиёда ба ин пурсиши Рӯзимурод дод, маълум шуд, ки босмачиён то ҳол бештарин яроки худро аз мамлакати ҳамсоя мегирифтаанд. Як қисм яроқҳое, ки ба онҳо аз берун меояд, ба дасти сарҳадчиён афтад ҳам, ба ҳар ҳол бо роҳҳои гурезагӣ боз ярок омада менстодааст, лекин дар ҳамин рӯзҳо онҳо умед доштаанд, ки аз даруни мамлакати худамон яроқи бисьёре ба даст дароранд ва бо онҳо ҳаман одамони худро яроқдор кунанд, ҳатто онҳо мегуфтаанд, ки:

— «Агар мо ба атрофи худ боз ҳазорҳо йигити нав кашем ҳам, аз яроқ камӣ намекашем».

Назар ба қавли он пиёда, камбағалони он қишлоқ, ки аз хуручи ба наздикӣ мешудагии он босмачиён хабар ёфтаанд, ба қишлоқҳои атроф кас фиристода ин аҳволро фаҳмидаанд ва аз ин чумла он пиёдаро ба ин қишлоқ — ба Рӯзимурод фиристодаанд.

Рӯзимурод, ки ин аҳволро шунид, аз як тараф тайёрии худро тезонида бошад, аз тарафи дигар барои овардани яроқ боз ба район — ба ревком як одами дигар фиристод.

* * *

Дар рӯзи дуюми кор, атрофи қишлоқ гӯё тамоман бо хандақҳо ва шинакҳо печонда гирифта шуд. Ба пеш рафтани кори хандақковӣ заҳкашҳои кӯҳна ҳам ёрӣ дод: як заҳкаши калон ва дароз буд, ки аз пеши тал то ба як кӯли пуроби найзор қариб чорьяки гирдо-гирди қишлоқро фаро мегирифт, кофтан ва пуроб кардани ин заҳкаш бо андак меҳнат ба даст даромад.

Машқи милтиқ ҳам мувофиқи дилхоҳ пеш рафт, қариб ҳаманн он касоне ки милтиқ бардошта метавонистанд, бо навбат машқ карда тирандозӣ ва нишонзаниро ёд гирифтанд.

Акнун комьёбии аҳолии қишлоқ дар мудофиа, танҳо ба милтиқҳо ва тирҳое ки аз район омаданашро нигарон буданд, нигоҳ карда монда буд. Аммо аз район хабари навмедонае омад: ҳар ду чапаре ки ба район барои яроқ биёрӣ рафта буданд, дасти холӣ баргашта омаданд. Назар ба қавли онҳо раиси ревком ба онҳо гуфтааст:

— «Овозаҳое ки дар бораи ба қишлоқҳо ҳучуми но-

гаҳонӣ кардани босмачиён шуда истодааст, овозаи бе-асли бардурӯғ аст. Ин гуна овозаҳоро худи босмачиён қасдан паҳн мекунанд. Мақсади онҳо аз ин кор, бо ин гуна овозаҳо дастаҳои худмудофиакунии қишлоқҳоро тарсонда, онҳоро дар паи аз район яроқталабӣ андохтан ва ба воситаи онҳо яроқҳои районро ба қишлоқҳо пароканда кардан ва баъд аз он райони беярок, ё ин ки камьяроқмондаро бо осонӣ пахш карда гирифтан аст».

Назар ба қавли раиси ревком баъди ба дасти босмачиён даромадани район, қишлоқҳо худ аз худ аз они онҳо мешудаанд, бинобар ин яроқҳои дар район будагиро пароканда карда ба қишлоқҳо фиристодан дуруст набудааст. Агар ба ягон қишлоқ таҳлукаи ҳақиқӣ рӯй додаро ба ревком хабар диҳанд, ӯ на танҳо барои бо ярок ёрӣ додан, балки барои ба зудӣ ба он чо фиристодани кувваи чонноки яроқдор ҳам тайёр будааст.

Рӯзимурод аз ин чавоби раиси ревком ба шубҳа афтода бошад ҳам, навмед нашуд, балки ба кувваи худ — ба кувваи камбағалони қишлоқ такья карда истода, боз ҳам боҷиддияттар ба кори тайёрии мудофиа даромад...

IV

Шинакҳо сохта шуданд, дар онҳо чавонони мусаллаҳ чой гирифтанд. Онҳое ки тирандозиро ба тозагӣ омӯхта буданд, дар дасти худ каланд, бел, табару теша барин асбобҳои деҳқониро гирифта дар чои кувваи эҳтиётӣ истоданд. Рӯзимурод баъд аз он ки савора гардиш карда ҳаман шинакҳо ва чавонони дар онҳо нишастаро аз назар гузаронид, ба болои тал омада дар шинаки марказӣ қарор гирифт.

Он шаб-бо оромӣ ва хомӯшӣ гузашт, хомӯшии оншаро танҳо садои суми аспҳо ва овози «Бедор бош! Ҳушьёр бош!» гуфта аз шинак ба шинак хабаргирон гаштани чапарҳои дастаи худмудофиакунӣ вайрон мекард.

Лекин тахминан ду соат пеш аз баромадани офтоб, садои милтиқҳое, ки дар атрофи қишлоқ чо-чо ва якка-якка парронда мешуданд, шунида шуд. Аз паси ин садоҳо чапарҳо дартоз омада ба Рӯзимурод хабари дар атроф—дуртар аз қишлоқ намудор шудани снёҳии босмачиёнро ва аз дур якка-якка тир андохтани онҳоро расонданд. Дар ҳамин вакт аз рӯ ба рӯи тале ҳам, ки Рӯзимурод дар он чо буд, снёҳии босмачиён намоён шуд ва

онҳо оҳиста-оҳиста ба тарафи тал нигоҳ карда меомаданд.

Рӯзимурод нафарони худро фармуд, ки милтиқҳоро бар рӯи даст гирифта муҳайёи парронданшуда истанд. Вақте ки босмачиён расида омада, мехостанд аз паҳлуи тал ба тарафи қишлоқ гузаранд, ӯ ба оташкушоӣ фармон дод.

Як қатор милтикдастоне, ки дар канори тал дар шинак нишаста буданд, якбора ва ба тарзи шиллик (залп) тир андохтанд. Як босмачӣ тир хӯрда аз болои асп фурӯ ғалтид, аспаш ба тарафи қишлоқ гурехт ва босмачиёни дигар сарҳои аспони худро пас гардонда гурехтанд.

Ҷавонони худмудофиакунӣ ки дар канори пеши тал дар шинак нишаста буданд, бо фармони Рӯзимурод аз дунболи босмачиёни гурехта рафта истодагӣ тир андохтанд. Аммо тирҳои онҳо хато хӯрд — ба босмачиён нарасид. Баъд аз гузаштани босмачиён аз майдони тиррас Рӯзимурод милтиқпарроииро боздошт...

Баъд аз сафед шуда омадани рӯз, як тӯдаи калони босмачиён ба тал наздик расида омада, ба тирандозӣ даромаданд. Дастаи худмудофиакунӣ ҳам ҷавоб дода истод, лекин тири ҳеҷ як тараф ба дигар тараф намерасид.

Аммо тири Рӯзимурод рӯ ба камӣ овард, агар тирандозиро давом мекунонид, бетир монданаш муайян буд. Бинобар ин ӯ нафарони худро ба милтиқ напарронданва ба шинак наздик омадани босмачиёнро нигарон шуда истодан фармон дод ва барои хабар додани таҳлукаи ҳақиқӣ ва талаб кардани «қувваи яроқдор», ҳеҷ набошад яроқ, ба район — ба ревком боз одам фиристод ва ин дафъа ба ин хизмат одами мӯътамад ва хушьёри худ Эргаш-бедандонро фармуд...

Босмачиён то баромадани офтоб чанд бор ба тал ҳуҷум карда бошанд ҳам, ҳеҷ коре карда натавонистанд, дар ҳар боре ки ба тал наздик мерасиданд, ду-се мурдаашонро дар майдон гузошта ба гурехтан маҷбур мешуданд.

Лекин рафта-рафта тири Рӯзимурод бисьёр кам шуд, ба дараҷае кам шуд, ки ин ҳолро босмачиён ҳам ҳис карданд. Босмачиён кам мондани тири Рӯзимуродро фаҳмида буданд, ӯро боз ҳам бисьёртар ба исроф кардани тир маҷбур карданӣ шуда, ба тарафи тал ба ҳуҷуми пай дар пай даромаданд, онҳо ба тарафҳои дигари қишлоқ ҳам

ҳуҷумҳо оварда маҷбур карданд, ки посбонони он тарафҳо ҳам тир исроф кунанд. Дере нагузашт, ки аз он тарафҳо ҳам ба Рӯзимурод тир талабкунӣ чапарҳо омадан гирифтанд.

Рӯзимурод ба ваъдаи аз район тир омадан замон ба онҳо фиристодан онҳоро баргардонда мефиристод.

Баъд аз андак фурсат гурӯҳҳои посбонони атроф, ки тирашон тамом шуда буд, яке аз паси дигаре омада ба пеши Рӯзимурод ба болои тал ғун шудан гирифтанд. Дар тал қувваи ҷоннок зиёд шуд, аммо чизи муҳимме ки ба воситаи вай аз ин қувва фонда бурда шавад—тир набуд.

Босмачиёне ҳам, ки ба муқобили гурӯҳҳои бетир буданд, аз дунболи онҳо омада ба пеши тал расиданд ва талро аз ҳар тараф печонда гирифтанд.

Ҳуҷуми босмачиён шиддат кард ва ба муқобили ин ҳуҷум тирандозии шинакнишинон торафт суст шудан гирифт. Аз бештарин шинакҳо шинакнишинон душманро бо қундоқи милтиқ ва бо белу каланд мегардонданд.

Рӯзимурод шинакнишинонро ба ваъдаи ба зудӣ омадани яроқ аз район, дилдорӣ дода, онҳоро ба тариқаи бо дандону нохун ҷангидан бошад ҳам, ба истодагарӣ далолат мекард...

* * *

Умеди Рӯзимурод, ки ба омадани яроқ аз район буд ва ваъдаи ӯ, ки дар ин бора ба шинакнишинон медод, беасл баромад: Эргаш-бедандон аз миёнаи найзор худро ба заҳкаш гирифта ва аз даруни об худро ба тал расонда як хабари бисьёр навмедонае овард.

Назар ба қавли Эргаш-бедандон ӯ ба район рафта, ба пеши раиси ревком даромада, ба ӯ таҳлукаи ҳақиқии бар сари қишлоқ омадаро ҳикоя кардааст ва аз ӯ қуввои ҷоннокӣ мусаллаҳ, ҳеҷ набошад милтиқ ва тир талабидааст.

Раиси ревком дар ҷавоби Эргаш гуфтааст:

— Аз тайёрии босмачиён барои ҳуҷум кардан ба район хабар ҳаст. Дар ин ҳол ман қувваи ҷоннокӣ мусаллаҳ унтараф истад, ягон тирро ҳам ба қишлоқ дода фиристода наметавонам.

Дар вақте ки Эргаш талаби худро такрор карда ба болои ин талаб истодагӣ мекард, пешхизмати раис ба ӯ даромада:

— Аз марказ одами вакили мухтори чумҳурияти шӯрои халкии Бухоро омад. Ба шумо сӯҳбати пинҳонӣ доштааст,— гуфт.

Ранс ба Эргаш-бедандон нигоҳ карда:

— Ту берун баромада ист! — гуфт ва ба пешхизмати худ,— ба одами вакили мухтор гӯё пеши ман дарояд.

Одами вакили мухтор ба пеши ранси ревком даромад ва ҳар ду бо ҳам баъд аз ду-се дақиқа сӯҳбати маҳрамона кардан, ба рӯи хавлӣ баромаданд. Дар он ҷо ранс ба одамони худ нигоҳ карда:

— Ҳамаатон савор шаветон! Ба як ҷо меравем. Дар ин ҷо аз одамони маҳаллӣ ду нигоҳбони беяроқи пиёда монда мешавад,— гуфт ва худ ба асп савор шуд.

Эргаш ба вай наздик расида:

— Ман чӣ кор кунам, ба ман чӣ ҷавоб медиҳед? — гуфта пурсид.

— Ту дар ҳамин ҷо бош, мо баъд аз ягон соат меоем, баъд аз он дар боран кори ту гап мезанем, — гӯён аспашро ҳай карда аз ревкомхона баромад ва аз дунболи ӯ одамонаш ҳам савор шуда равон шуданд...

Баъд аз ним соати баромада рафтани ранс, пиёда, савора, яроқнок ва беяроқ як гурӯҳи калони босмачӣ омада ба ревкомхона пахш карда даромаданд. Қӯрбошии босмачиён ба рӯи суфа баромада қолин паҳн кунонда кӯрпача андозонда, дар он ҷо ҳокими амир барин, чорзону зада нишаст ва йигитҳон ӯ дар поёни суфа дар рӯ ба рӯи қӯрбошӣ монанди шогирдпешагони ҳокимони амир даст пеш гирифта истоданд.

— Қанӣ, ҳама чизро ғун кунетон! — гуфта фармон дод қӯрбошӣ ба одамони худ.

Босмачиён, гӯё, ки як чизи худашон пинҳон кардагиро гирифта мебароварда бошанд, рост рафта шоххо, бедаҳо ва хошокҳоро ба як тараф гардонда, аз таги онҳо сандуққо, куттиҳо ва борҳои тойбастаро баровардан гирифтанд ва онҳоро ягон-ягон бардошта бурда пеши қӯрбошӣ гузоштанд.

Қӯрбошӣ аз кисаи худ як даста калидро бароварда ба яке аз одамони худ дода фармуд, ки бо онҳо дарҳои анборҳоро кушоянд ва гуфт:

— Калиди ҳар қуфлро ёфта ба худаш андозетон, ки куфлҳо вайрон нашаванд.

Қӯрбошӣ ба одамоне, ки дар пеши ӯ сандуққо, куттиҳо ва борҳои бастаро ғун карда буданд, кушодани онҳоро фармуд. Патронҳо, милтиққо, таппончаҳо ва шамшерҳоеро ки йигитҳо аз даруни онҳо мебароварданд, қӯрбошӣ ба рӯйхате ки дар даст дошт, нигоҳ карда, аз назар мегузаронид.

Эргаш-бедандон ба ин ҳол тааҷҷубкунон нигоҳ карда менистод. Чашми қӯрбошӣ, ки нохост ба ӯ афтод:

— Ту кистӣ ва дар ин ҷо чӣ кор мекунӣ? — гуфта аз вай пурсид.

— Ман яке аз одамони ранси ревком мебошам, «то омадани бег ту дар ин ҷо посбонӣ карда ист!» гуфта маро дар ин ҷо монда рафта буданд,— гуфта Эргаш ҷавоби сохта дод.

— Бисьёр хуб,— гуфт қӯрбошӣ,— акнун бег омаданд, акнун дар ин ҷо қаравулӣ карда истодани одами ранси ревком ҳеҷ даркорӣ надорад. Милтиқи дар даст доштагиатро бо патронҳояш ба мо супор ва худат аз дунболи рансат «саҳат саломат» рафтан гир!

Эргаш милтиқ ва патронҳояшро супурда ба тарафи собот рафта аспашро кушодан гирифт.

— Асп ба мо даркор аст. Ту пиёда равӣ ҳам рансатро ёфта мегирӣ,— гуфт қӯрбошӣ ба Эргаш.

* * *

Эргаш-бедандон аз ревкомхона баромада, пиёда ба роҳ даромад. Ӯ мехост, ки ҳар чи зудтар ба кишлоқ расида ин хабари даҳшатасарро ба Рӯзимурод расонад. Аммо беаспӣ барои ба амал овардани ин хоҳиши ӯ халал мерасонид. Бо вуҷуди ин ӯ то қувват дар пои дошт медавид, баробари як аспи дартозраванда роҳ рафта натавонад ҳам, баробари як аспи роҳдор раҳсипорӣ мекард.

Аммо ҳанӯз ниман роҳро нарафта буд, ки зиёда монда шуд, ба лаби чашмае нишаста об нӯшид ва барои дамгирӣ қадаре дар он ҷо истода монд.

Чашма дар чарӣ буд, болои чарӣ роҳи калон ва он тарафи роҳ паттазори ғулие буд.

Эргаш дар канори чашма поҳои худро молида менишаст, ки аз кадом тараф буд як занак пайдо шуд, занак чавон, чашму абрӯяш сиёҳ, мӯҳояш дароз, бисьёр хушрӯ ва зебо буд. Дар дасти занак як кӯзаи сафолин буда, маълум мешуд, ки ӯ барои обгирӣ омадааст.

Занак ба лаби чашма наздик расида буд, ки чашмаш

ба Эргаш афтод ва бояд аз ӯ дар шубҳа афтода бошад, ки аз роҳ рафтан бозистод ва рӯймоли дар сараш будагиро ба рӯяш фароварда як гӯшаи онро газида рӯяшро пинҳон кард ва аз гӯшаи рӯймол бо гӯшаи чашмаш ба тарафи Эргаш тез-тез нигоҳ кардан гирифт.

Эргаш ҳаё ва шубҳаи занакро пай бурда чашмашро аз вай канд ва худро ба нодонӣ зада поҳои худро молидан гирифт.

Занак аз одоб ва назокати Эргаш далер шуда ба лаби чашма омад ва кӯзаашро ба замин гузошта аз Эргаш пурсид:

— Дар ин гирду пеш ягон босмачиро надидаӣ амак?

— Дар ин наздикиҳо надидаам, аммо районро гирифтанд.

— Худо зудтар онҳоро бардорад ва хонаашонро сӯзонад, ки хонаи мардумро сӯхтанд,— гуфт занак ва кӯзаашро бардошта ба обгири чашма даромада вайро пур кардан гирифт ва худаш ҳам ба кафи худ об гирифта менӯшид.

— Дар қишлоқи шумоён босмачиҳо чӣ корҳо кардаанд? — гуфта Эргаш аз занак пурсид.

Занак кӯзаи пуробшудаашро аз чашма кашида бароварда дар канор гузошт ва худаш рост истода ҷавоб дод:

— Молҳои манқул ва чорпоҳоро бурданд, занон ва духтаронро беобрӯ карданд. Ду марди ба онҳо муқобил баромадагиро куштанд, се мардро бандӣ карда пеши кӯрбошӣ бурданд. Мардони дигар ба кӯҳ гурехтанд.

Занак аз сухан бозистода кӯзаро бардошта ба кифти худ гузошт ва бо дасти худ аз дастаи кӯза дошта боз ба гап даромад:

— Як шабонарӯз аст, ки бачагон об нанӯшидаанд, дидам, ки аз ташнагӣ ҳалқу даҳони бачагон хушкид, бо ҳазор тарсу ларз ба об баромадам.

— Магар мардина надорӣ хоҳар, ки дар ҳамин гуна рӯзи ваҳмнок худ ба об баромадаӣ? — Эргаш пурсид.

— Мардам ҳаст, ӯ маро бо бачагонам дар ғоре пинҳон карда, худаш ба қуллаи кӯҳ гурехт, як сар гӯсфанд ва як сар буз доштем, ки онҳоро аз дасти босмачиён гурезонда бо худ бурд — гӯён занак аз лаби чашма, ба лаби ҷарӣ — ба роҳи калон баромад.

Дар ҳамин вақт аз дур саворе намоён шуд, ӯ як одами миёнсоли шикамкалони фарбеҳ буда, дар миёнаш шамшер ва ба пушташ милтиқ овезон буд, ӯ пешонаи

худро бо латтае баста буд, ки ин, нишонаи босмачигӣ буд.

Занак бо дидани ин савор қадами худро тезтар кард, аммо савор аспашро ду-се қамчин зада давонда ба ӯ расид ва:

— Ист! — гӯён ба занак фармон дод.

Занак кӯзаи пуроби худро аз кифташ ба роҳ ҳаво дода худ ба даруни паттазор гурехт. Босмачӣ аз асп фаромада, аспашро ба шохи дарахте баста аз дунболи занак давид.

Занак монанди боде ки аз байни шохаҳои дарахт гузарад, аз байни паттаҳо бо тезӣ мегузашт ва мегурехт, ӯ ба харошида шудани сару рӯяш, хаста шудани дасту пояш ва даридани либосҳояш нигоҳ накарда медавид. Аммо босмачии фарбеҳи ғафстана мисли ӯ бо тезӣ аз миёнаи дарахтони хордор гузашта наметавонист.

Босмачӣ дид, ки ба занак расида наметавонад ва масофати миёни худаш ва занак торафт дуртар мешавад, милтиқашро аз пушташ ба рӯи дасташ гирифт ва фармон дод:

— Исто, вагарна мепарронамат!

Занак бо шунидани ин «фармон» боз ҳам қадами худро тезтар кард ва босмачӣ ба ҳаво нигоҳ карда тир андохт.

Занак бо шунидани садои милтиқ ба гумони он ки тир ба худаш расидааст, як фарьёди ҷонкоҳе кашид ва рӯйнокӣ ба замин ғалтид. Босмачӣ ба умеди ба даст даровардани шикори худ осудадилона қадам мезад.

Эргаш, ки аз канори чашма ба канори роҳ баромада ин манзараро тамошо мекард, бо дидани ин ҳол дар ғаб омад. Аммо ба дасти ӯ силоҳе набуд, ки бо босмачӣ дарафтода, занакро халос кунад, ӯ дида истода буд, ки занаки мазлума ҳамин замон ба чанголи босмачӣ, монанди мурғе ки ба чанголи шағол афтода бошад, меафтид. Аммо чорае надошт, ки ба занак ёрӣ расонад. Ӯ монанди шере, ки дар ғазаб омада бошад, дандон мехоид ва меғуррид, аммо чанголи шерона надошт, ки он гургро — босмачиро дарронда партояд.

Дар ҳамин вақт ба хотири Эргаш расид, бо илҳом шудани ин фикр, чашмонаш, ки бо оташи дудолуди ғазаб аланга мезад, чароғ барин равшан шуд ва ба лабу даҳонаш аломати табассуми шодӣ пайдо шуд. Ӯ худ ба худ:

— «Чи хуш бувад, ки барояд ба як карашма ду кор» гуён ба тарафи аспи Давид ва аспи босмачиро аз шохи дарахт кушода ба вай савор шуда фарьёд кашид:

— Ӯ, гурги дупо, хабардор бош, ки аспат аз даст рафт — гуён ба аспи пошна зада ба роҳ даромад.

Босмачӣ бо шунидани овози Эргаш ва садои суми аспи сарашро пас гардонда ба роҳ нигоҳ кард, ки хақиқатан аспашро бурда истодаанд. Ӯ занакро ба ҳоли худ гузошта ба тарафи роҳ давид. Аммо то кашола карда баровардани ӯ танаи гафси худро аз байни шоххои хордор, Эргаш хеле дур рафта буд. Босмачӣ фарьёд кард:

— Исто, вагарна мепарронамат!

Эргаш дар чавоби ин сухани босмачӣ, дар зери пахлуи аспи ду пошнаи дигар зад ва аспи аз аввалнаш хам тезтар ба давидан даромад.

Босмачӣ пай дар хам тир меандохт ва аспи аз садои милтиқ боз хам знёдтар шав гирифта, девонавор медавид...

Эргаш баъди тамоман дур шуданаш аз майдони тиррас ба баландие баромада аспро аз тохтан боздошта ба ақиб нигоҳ карда дид, ки босмачӣ ҳанӯз ба умеди ба даст даровардани аспи худ тир меандозад ва занак аз патта баромада ба тарафи доманаи кӯҳ медавад.

Эргаш баъд аз он ки ба доманаи кӯҳ расида, ба шикофие даромада гонб шуда рафтани занакро дид, ба тарафи кишлоқи худ нигоҳ карда аспи давонда рафт...

Ӯ қишлоқро дар ҳолате ки аз ҳар тараф бо босмачиён печонда гирифта шудагӣ буд, ёфт. Танҳо тарафи кӯли найзор кушодагӣ буд, ки ӯ аспро дар он чо ба ҳоли худ сардода ба миёнаи найҳо даромад ва аз он чо худро ба дарунии заҳкаш гирифта ба тал — ба пеши Рӯзимурод расонид.

Эргаш-бедандон ҳикояи барои яроқталабӣ ба ранси ревком вохӯрданашро, чавоби ранси ревкомро, хам воқиаҳои дар район ва дар роҳ рӯйдодагиро ба Рӯзимурод накл карда акнун тамом карда буд, ки пиёдан дигаре аз даруни заҳкаш баромада ба пеши Рӯзимурод давида омад. Хабаре ки ин пиёда оварда буд, аз хабари Эргаш овардагӣ хам бадтар ва нафратангезтар буд.

Назар ба қавли ин пиёда вакили мухтори ҳукумати шӯроии халқии Бухоро дар корҳои Бухорои Шарқӣ ба Ҳукумати Советӣ исьён кардааст, ӯ хаман яроққо, тилло ва тангаҳо ва дигар чизҳои ҳукуматиро, ки дар даст

доштааст, ба босмачиён дода, худаш хам бо одамони ба худаш содиқ ба Анварпошшо ва Иброҳимбек ҳамроҳ шуда рафтааст.

Рӯзимурод, ки бо шунидани ин хабар дарғазаб шуда буд, худ ба худ савол дод:

— «Вакили мухтор кист?»

Ва баъд аз қадре хомӯш истодан, ба ин пурсиши худ, худ чавоб доданӣ шуда гуфт:

— «Вакили мухтор тағойбачаи яке аз миллионерҳои Бухорост, ки он миллионер сардори ҷадидони Бухоро буда, бо роҳи ҳила инони ихтиёри хукумати Халқии Бухороро ба дасти худ гирифтааст. Маълум мешавад, ки ин хоин, аз тарафи он хоин, ба Бухорои Шарқӣ, барои ташкил кардан ва қувват додани босмачигарӣ вакили мухтор шуда омада будааст».

Рӯзимурод қадаре сукут карда истода гапро ба сари ранси ревком оварда, боз худ ба худ гуфт:

— «Ранси ревкоми райони мо бошад, ин хам яке аз бойбачагони Бухоро буда, сагбачаи фармонбардор ва вафодори он хоинон аст».

Рӯзимурод баъд аз он ки ба хоинон ин гуна як тарҷуман ҳоли кӯтоҳ ва лекин пуррае дод, муштҳои худро гиреҳ карда ва дастони аз ғазаб ба худ кашидашудаашро ба ду тараф ёзонда худ ба худ гапзаниашро давом кунонид:

— «Аз ин хоинон, ғайр аз ҳамин, чизи дигареро чашм доштан дурust набуд. Агар дӯст шудани гург ба гӯсфанд, шагол ба мурғ, калхот ба кафтар мумкин мебуд, дӯст шудани инҳо хам ба Ҳукумати Советӣ мумкин мешуд. Ҳайфо ки дар зиндагӣ мисли ин, як ҳодисае дида нашудааст».

Рӯзимурод гуфтугузори худ ба худиро монда, ба мардум нигоҳ карда бо овози баланд гуфт:

— Рафиқон, вазифаи мо ин аст, ки умедамонро аз ёрии ин хоинон тамоман канда ва ба партияи бузурги Ленин — Сталин, ба партияи большевикӣ, ба Ҳукумати Советӣ ва ба пролетарҳои халқи бузурги рус такья карда истода ба муқобили душманони халқ — ба муқобили босмачиён ва ҳомиёни онҳо бичангем, то рехта шудани қатраи охирини хунамон бичангем, агар яроқ наёбем, бо нохун ва дандонамон бошад хам, бичангем. Агар мо дар ин роҳ фидо шуда маҳв шавем, бо ёрии пролетарҳои хал-

ки бузурги рус фарзандонамон, синфамон ба мақсад хоҳанд расид. Рафиқон, то ҷон дар рамақ доред, ба пеш!

— Меҷангем! То рехта шудани қатраи охирини хунамон меҷангем! Агар ярок наёбем, бо нохун ва дандонамон бошад ҳам, меҷангем! — гӯён мардум бо як овоз ҷавоб доданд.

Рӯзимурод бо ёрии омма аз аввалиаш ҳам сахттар ва боғайратонатар ба кори мудофиа даромад...

* * *

Аҳволи дастаи худмудофиакунӣ аз ҷиҳати камии тир бисьёр ба тангӣ афтода буд, босмачиён шинакҳоро аз ҳар тараф печонда гирифта буданд, онҳо ба тарафи шинакҳо тирҳоро борон барин меборониданд, аммо шинакнишинон дар муқобили сад тири онҳо бо як тир — ин ҳам дар вақти ба шинак даромаданӣ шудани босмачие ҷавоб медоданд.

Дар ин вақт расида омадани қуввати ҷонноки нав ва ярокҳои нав ба босмачиён, аҳволи шинакнишинонро боз ҳам тангтар кард...

Оқибат тири шинакнишинон тамоман ба поён расида кор — чунон ки Рӯзимурод гуфта буд — ба ҷангидани бо дандону нохун расид: босмачиёнеро, ки ба шинак пахш карда медаромаданд, шинакнишинон бо сарнайза ва қундоқи милтиқ мезаданд ва бемилтиқон, босмачиеро, ки дар даруни шинак ба дасташон меафтод, бо панҷаашон буғ карда бо дандонашон сару рӯи онҳоро медарониданд.

Рафта-рафта қувваи ҷонноки Рӯзимурод ҳам кам шуд ва дар пеши ӯ якчанд нафари башумур монд. Рӯзимурод боз ҳам боғайратонатар меҷангид.

Дар шинаки паҳлуӣ, ки Эргаш-бедандон танҳо монда буд, аз даруни хандақ хазида ва гавак кашида омада, худро ба Рӯзимурод расонид. Бо омадани ӯ аз як тараф рӯҳи Рӯзимурод баланд шуда бошад, аз тарафи дигар ба қуввати ҷангии ӯ боз ду даст зам гардид. Рӯзимурод ва Эргаш-бедандон ҳар ду дар як ҷо истода, бо ёрии якдигар шервор меҷангиданд ва ҳар босмачии ба канори шинакрасидаро ба халос шудан рох намедоданд.

Дар ҳамин вақт сардори босмачиён ба шинак наздик омада, ба йигитҳои худ:

— Одамони боқимондаро зинда ба даст дароред! Кӯбкорӣ мекунем,— гуён фармон дод.

Босмачиён бо шунидани ин фармон бе он ки тире андозанд, ба сари Рӯзимурод ва Эргаш-бедандон аз ҳар тараф рехтанд. Лекин Рӯзимурод:

— Большевик ба дасти душман зинда намеафтад! — гӯён ба кор даромад ва бо Эргаш пушт ба пушт истода босмачиёни ба шинак даромадаро дошта калла ба калла меза мекуштанд ва монанди шере, ки худмурдаро аз пеши худ дур андозад, лошаи босмачиёнро аз шинак берун хаво медоданд.

Босмачиён диданд, ки онҳоро зинда ба даст даровардан мумкин нест, аз ҳар тараф ба тирборонкунӣ даромаданд. Дар навбати аввал Эргаш, бо тире, ки ба сари диндлаш хӯрда буд, ба замин ғалтид.

Акнун Рӯзимурод танҳо монда буд ва аз чанд ҷояш тир хӯрда суст шуд, ӯ пуштнокӣ ба девори шинак такья карда ҳанӯз рост меистод ва аз чанд ҷои баданаш хун шорида баромада, либосашро гулгун мекард.

Оқибат ӯ ҳам бо шамшере ки аз фарқи сараш расида буд, ба замин ғелид ва босмачиён бадани ба замин ғелида хобидаи ӯро тирборон мекарданд. Баъд аз монанди ғелбер сӯрох-сӯрох шудани сар то пои Рӯзимурод, ӯро бахоли худ партофта, ҳаман нимҷон мондагиҳои шинакнишинонро ҳам тирборон карда баданашонро тӯри моҳидорӣ барин карданд.

* * *

Босмачиёни ваҳшӣ, ки муваққатан ғолиб омада буданд, аз шароби ин ғалаба маст гардида, тамоман девона шуданд: онҳо ба қишлоқи бенигаҳбон монданд ва тамоман тороҷ карданд, беморон, пирон, занон ва бачагонро, ки ба ҷанг ҳамроҳӣ карда натавониста дар хона монда буданд, аз қишлоқ ронда бароварда дар майдоне ғун карда ба гирдогирди онҳо қаравул гузоштанд.

Баъд аз он қишлоқро ки аз одам ва мол холӣ монда буд, оташ заданд. Ин як оташи зулми ваҳшиёнае буд, ки шӯълаи вай бо дуди оҳи мазлумон печида ба фалак мебаромад.

Босмачиён, баъд аз фориғ шуданашон аз кори қиш-

лок, ба сари асирони қишлокӣ ғун шуданд: занон ва духтарони зеборо аз миёнаи асирон ҷудо карда, ба як канор бароварда мондаид; пирон, кампирон ва занони «ба худашон подаркор»-ро ба ҷарме андохта тирборон карданд ва дигаронро ба пеши тал хай карда бурданд, ки дар он ҷо онҳоро ягон-ягон бузвор (лекин зиндаву зор) кӯбкорӣ карда тозанд...

Босмачиён акнун кӯбкоиро сар карда як касро дар миёнаи худ кашмакаш мекарданд, ки аз дур тӯдаи саворон намоён шуданд. Босмачиён ояндагонро аз дастахои худ гумон карда барои нишон додани ғалабаи худ ба онҳо, «кӯбкоритози»-и худро боз ҳам бошавқотатар давом кунонданд.

Босмачиён ба болои асири нимҷон, савора тӯда шуда яке аз по, дигаре аз даст, сеюмӣ аз гардан, чорумӣ аз миёни он асир гирифта ҳар яке ба тарафи худ мекашид ва онҳое ҳам ки дар канортар буданд, ба сари аспи худ қамчин зада кӯшиш мекарданд, ки ба сари ҷасади асир расанд ва ба ягон ҷои ӯ даст зада, ба тарафи худ кашанд ва ҳар кас зӯр мезад, ки ҷасади асирро аз миёнаи тӯда гирифта бароварда ба пеши босмачиёни навоянда ба тариқи пешкаш партояд.

Лекин тӯдаи зоғвор ба сари ҷасади асир ғуншудан босмачиёнро садои даҳшатовари тр-тр-три пулемёт пароканда кард. Тирҳои жолавор борандаи пулемёт, босмачиёни дар як ҷо гунистодаро тут барин мерехт.

Босмачиёни зинда мондаги, босмачӣ набудани ояндагонро вақте фахмиданд, ки барои гурез роҳашон баста шуда буд: ояндагон давро-даври онҳоро печонда гирифта аз милтиқҳо ва пулемётҳо тир меборонданд.

Оқибат, босмачиёни зинда мондагӣ аз аспашон пиёда шуда худро ба болои тал ба шинаке ки аз тарафи Рӯзимурод сохта шуда буд, гирифтанд ва дар он ҷо милтиқҳошонро ба даст гирифта истода ба шинак наздик омада, навомадагонро нигарон шуданд.

Лекин навомадагон ба шинак наздик нашуда ба тарафи вай гранатаҳои дастӣ андохтанд. Дар натиҷа дудҳок ба осмон баланд баромада аз байни онҳо дасту пои босмачиён ба замин рехтан гирифт...

Дар натиҷаи яксоата ҷанг, ба бисьёр кам босмачиён гурехта халос шудан насиб шуд ва бештарини онҳо ба ҷазои сазовори кирдори худ расида буданд.

Навомадагон аъзоёни ташкилоти комсомолии сарҳадчиён буданд, вақте ки онҳо дар таҳти ҳучуми босмачиён мондани он қишлокро шунданд, фидоиюор ба ихтиёри худ ба майдон даромада бо рухсати ташкилот ва раҳбарияти сарҳадчиён, дар зери дасти Семён Семёнович ном комсомолец ба ёрии аҳолии он қишлок давида буданд.

Ихтиёриёни комсомол, баъд аз торумор кардани босмачиён беморон ва маҷрӯҳонро ба беморхонаи сарҳад фиристоданд; барои занон ва духтароне ки аз дасти босмачиён саломат монда буданд, дар наздикии сарҳад як артели кӯрпадӯзӣ кушода, онҳоро дар он ҷо ҷойгир карданд; барои пирон ва барҷомондагон, дар сарҳад хобгоҳ кушода онҳоро дар он ҷо хӯронда пӯшонданд; аммо барои бачагони хурдсол дар таҳти шефии комсомол дар сарҳад сағирхона кушода, тарбияи онҳоро дар он ҷо ташкил карданд.

Писари Рӯзимурод — Қурбон, ки ӯро қаҳрамони ҳикояи мо — Ятим Мурод «ака Қурбон» мегӯяд, дар ҳамон рӯз бо ёрии комсомол аз дасти босмачиён халос шуда дар қатори бачагони дигар ба ҳамон сағирхона оварда шуда буд.

Сағирхонае ҳам ки қаҳрамони ҳикояи мо — Ятим Мурод дар вай ҷой гирифт, ҳамон сағирхона буд.

VI

Сағирхона як сағирхонаи интернатионалӣ буд: дар он ҷо чунон ки тоҷик, ӯзбек, қазоқ ва туркман бачагони миллатҳои маҳаллӣ буданд, инчунин бачагони рус, украин, поляк ва латыш барои европоиҳо ҳам ҷойгир шуда буданд. Лекин бештарини бачагони миллатҳои маҳаллӣ буда, бештарини инҳо ҳам он бачагоне буданд, ки падару модарҳошонро босмачиён кушта буданд.

Аз байни бачагони миллатҳои маҳаллӣ Норбибиш ном як духтарча бо Ятим бисьёртар унс ва улфат гирифт. Ин духтарча бо Ятим ҳамсол бошад ҳам, қадаш аз вай пасттар ва сохти баданаш аз сохти бадани ӯ нозуктар буд. Ӯ бо мӯи сиёҳи кӯтоҳбуридаи ҷингила, бо рӯи гандумии кулчамонанди гирда, бо чашми сиёҳи пурнури шӯълапош — назари ҳар касро ба тарафи худ мекашид. Бар болои бинӣ ва рӯи пешонаш ни духтарча дусе дона нағзак бошад ҳам, ни ба хуси ва зебоии ӯ ҳеҷ

зарар намерасонид, балки ин доғҳо, монанди нуқтаҳои кандакорӣ, ки бар рӯи як парча тиллои шаффоф канда бошандаш, боз ҳам зеботар, боз ҳам шинамтар менамуданд.

Як хусусияти махсусе, ки дар афту андоми ин духтарча менамуд, ин буд, ки дар паси гардани ӯ — дар миёнаи сари шона ва чои мӯйбароии сараш як хати хокистарранги сиёҳтоб буд. Азбаски ин хат дар пушти гардан ва зери ҳалқаҳои овезони мӯи чингилаи ӯ буд, ба назари ҳар кас наменамуд. Агар ин хат ба назари касе менамуд ҳам, хусни духтарчаро ба пеши ӯ баландтар мекард. Зеро ин хати сиёҳча бар гардани сафеди ӯ, мисли як чадвали саводие менамуд, ки бар сутунчаи нуқрагӣ кашида бошанд.

Ин духтарбачаро дар он сағирхона аз калон то хурд, аз тарбиячиён ва хизматгорон гирифта, то бачагони бошандаи он чо — ҳамагӣ дӯст медоштанд, ӯро дӯстдорӣ мекарданд, хоҳ дар вақти бозӣ бошад, хоҳ дар вақти хӯрокхӯрӣ, хотири ӯро риоя мекарданд.

Сабаби ин қадар дӯст доштани мардум ӯро ба хусн ва зебоии ӯ набуда, балки дар тарчумаи аҳволи ӯ буд. Ин духтарча як саргузашти чунон фочианоке дошт, ки шунавандаро дар гирья меовард. Бо таъсири ин саргузашт бояд бошад, ӯ бисьёр камгап, сархам ва маҳзун буд. Ӯ тарчумаи ҳоли худро ба касе ҳикоя намекард, эҳтимол тафсилоти тарчумаи ҳоли худро худи ӯ ҳам намедонист. Аммо сағирхонагиён сар то пои саргузашти ӯро аз як русанак, ки модархондаи ӯ буд, шунида буданд, ин саргузашт даҳан ба даҳан ба ҳар кас расида буд.

Норбибиш аз ҳама бачагон зиёдатар Ятимро дӯст медошт. Дар сағирхона, хонаи ӯ аз хонаи Ятим чудо бошад ҳам, дар вақтҳои бозӣ бештар бо Ятим бозӣ мекард, дар ошхӯрӣ ба паҳлуи Ятим менишаст, дар саёҳатҳои фаннӣ (экскурсияҳо) ҳам дар паҳлуи Ятим мерафт.

Азбаски ӯ чанд сол пештар аз Ятим дар сағирхона чойгир шудааст, хату саводи хубе бароварда буд. Ӯ бо хату саводи худ ҳам ба Ятим ёрӣ медод.

Ятим баъди аз синфи мактаб баромадан, давида пеши Норбибиш мерафт ва чоҳои номафҳуммондаи сабақашро аз вай ёд мегирифт.

Ба Норбибиш ҳам тарчумаи ҳоли Ятим бештар таъсир карда буд, ӯ саргузашти Ятимро аз забони Ятим шунида, тамоман омӯхта буд.

Вақте ки Ятим ба ӯ аз модараш чӣ гуна чудо шуданашро ва ба чӣ дарача дӯст доштани модараш ӯро, ба вай ҳикоя кард, ӯ як оҳи дарозе кашид ва гуфт:

— Ҳайфо, ки ман модар надорам ва кӣ будани модарамро ҳам намедонам.

— Оё падар дорӣ? — Ятим аз ӯ пурсид.

— Не, падар ҳам надорам ва кӣ будани падарамро ҳам намедонам.

Ятим, ки ин ду-се калиман аз забони Норбибиш шунидааш, дили ғамдидаашро об карда буд, ба ҳоли ӯ бисьёр дилаш сӯхт ва қариб буд, ки гирья карда сардиҳад. Аммо хурсандӣ ва хушбахтиҳои дар сағирхона дидаашро ба хотир оварда, аз гирья худдорӣ кард. Ин хурсандӣ ва хушбахтиҳо ба назари Ятим чунон дурахшон буданд, ки ҳар гуна торикиҳои ғаму кулфатро аз пеши чашми ӯ дур мекарданд.

Бо вучуди ин, Ятим аз пурсукови саргузашти Норбибиш худдорӣ карда натавонист ва оҳиста-оҳиста як қисми саргузашти ӯро донисга гирифт.

Норбибиш ҳам ки саргузашти Ятим ба худаш бисьёр таъсир карда буд, аввалин бор ҳоли худро бо забони худ ба ӯ гуфта дод.

Мо чизеро ки Норбибиш дар боран худ ба Ятим гуфта буд, кӯтоҳ карда дар поин менависем.

* * *

Дар роҳи оҳани Бухоро — Тирмиз дар наздикии станцияи Тирмиз Иван Иванович Самарский ном як рус қаравулӣ мекард. Ӯ як зан, ду писарчаи 8—10-сола ва як духтарчаи шашсола дошт.

Дар қаравулхона зиндагонии Иван ба хубӣ мегузашт, ӯ дар пеши қаравулхона боғчае сохта буд, ки дар вай картошка, карам, бодиринг ва помидор барин киштҳои сабзавотӣ, ҳам чуворимакка ва офтобпараст барин киштхои донагӣ ва равғанӣ кишта мерасонид.

Ғайр аз ин, гови сершире дошт, ки шир ва равғани вай аз хӯроки аҳлу аёлаш зиёдатӣ мекард.

Аммо зиндагонии осудаҳолонаи Иван бисьёр дароз накашид, дар соли 1918 реакцияи амирӣ хонадони ӯро барбод дод.

Чунон ки мо дар аввалҳои ин ҳикоя гуфта гузаштем, дар соли 1918, ба муносибати воқиаи Колесов, амири Бу-

хоро роҳҳои оҳани дар каламрави худаш бударо вайрон кард ва коргарони ба дасташ афтодаи роҳро бо зану бачагонашон кушт.

Ана дар рӯзҳои ҳамин фочиаҳои вахшиёна як гурӯҳ аз одамони амир ба каравулхонае, ки дар он чо Иван посбонӣ мекард, хучум оварданд, каравулхонаро сӯхтанд, Иванро бандӣ карданд ва ӯро бо бачагонаш ба як каравулхонаи дуртар аз станцияи Тирмиз бурданд.

Одамони амир аз каравулхонаҳои дигар ҳам коргаронӣ дастгир кардаашонро ба он чо оварда гун карда бударанд, дар байни он коргарон русҳо, точикҳо, ӯзбекҳо, торкҳо, қазоқҳо ва туркманҳо ҳам буданд. Ҳар коргареро, ки бандӣ карда ба он чо гун карда буданд, зану бачагонашро ҳам оварда буданд.

Одамони амир, баъд аз вайрон кардани роҳи оҳан, қат карда партофтани рельсҳо, сӯхтани шпалҳо ва каравулхонаҳо — куштани асиронро сар карданд, онҳо коргарони дастубаста ва зану бачагони онҳоро ба як чо гун карда бо шамшерҳо, кордҳо, ханчарҳо ва калтакҳо зада куштанд.

Яке аз он касоне ки аз ин куштор саломат монд, зани Иван — Мария буд, ӯ пагоҳонии ҳамон рӯзе ки ин фочиаи ваҳшиёна рӯй дод, ба даште дуртар аз каравулхона гови худро ба чаро бурда буд. Ӯ дар нимрӯзӣ вайрон карда истодани одамони амир роҳи оҳанро аз чӯпонбачае шунид ва гови худро ба чаро гузошта ба каравулхона рафт, ки на каравулхона хаст ва на хонааш, ҳаман он чоҳоро сӯхтаанд, ки ҳанӯз аз хокистараш дуд мебарояд.

Мария аз ин ҳол чунон дахшат хӯрд, ки қариб буд девона шавад. Лекин худдорӣ карда, ба чустучӯи шавҳар ва бачагонаш афтод, аммо аз онҳо асаре наёфт. Мария як рельси қат карда партофтагиро ба даст гирифта мағзи оташ ва хокистарҳоро кофта дид, лекин аз он чоҳо ҳам асари сӯхтаи бадани одам ва нимсӯхтаи устухони одамиро наёфт.

Мария аз он чо ба тарафи каравулхонаи дигаре рафт, ки аз он чо ҳам дуди оташ баланд шуда ба назари ӯ менамуд. Вакте ки ӯ ба пеши он каравулхона расид, дар он чо як манзараи боз ҳам дахшатовартареро дид: дар он чо мурдаҳои коргарон, коргарзанон ва бачагони онҳо тӯда шуда хобида буданд.

Ӯ бо дидани ин манзара аз ҳуш рафт ва баъд аз ба

ҳуш омаданаш дар байни мурдаҳо даромада кофт, ки мабодо шавҳар ва бачагони худаш ҳам дар он миён бошанд.

Мария дар патинчаи кофтуков, боз ба як манзараи бадбахтонае вохӯрд: ӯ часадҳои шавҳар ва бачагони худро дид, ки бо шамшер кушта шуда буданд.

Мария боз аз ҳуш рафт ва баъд аз ба ҳуш омаданаш мурдаи шавҳар ва бачагонашро аз байни мурдаҳо ҷашола карда бароварда, ки барои гӯронидани онҳо чорае ёбад. Аммо аз таги мурдаи бачагонаш часади як духтарчае баромад, ки вай ҳанӯз зинда буд. Ин духтарча, ки тахминан се сол умр дошт, аз паси гарданаш шамшер хӯрдагӣ буд, ҳанӯз аз чои захми шамшер хун мебаромад, лекин бача зинда буд, хушаш ба сараш набошад ҳам, гоҳо мечунбид.

Мария нигоҳ доштани ҳаёти ин бачаро ки мисли як ёдгории аз таги мурдаи бачагони худаш ёфт шудааст, аз гӯронидани мурдаи шавҳар ва бачагони худаш заруртар донист. Ӯ дар дили худ гуфт:

— «Онҳо мурданд ва тамом шуданд, ҳоло, ё баъд аз як рӯз гӯронидани мурдаи онҳо ҳеч фарк надорад. Аммо агар ба зудӣ чора набинам, ин бача ҳам мемурад».

Ӯ бо ҳамин мулоҳиза духтарчаро аз байни мурдагон беруи бароварда бо сарбанди худ захми гардани ӯро баст. Лекин ин, як чораи муваккатӣ буд. Барои нигоҳ доштани ҳаёти духтарча ба пеши ягон врач, ҳеч набошад ба пеши ягон фельдшер бурдан даркор буд. Врач ва фельдшер танҳо дар станцияи Тирмиз буд, ки ба чӣ ҳол будани он чо ба Мария маълум набуд. Ӯ фикр мекард «дар он чо ҳам ҳамин фочиа рӯй дода ҳама кушта шудаанд, ё ин ки фельдшер ва докторҳо саломатанд?»

Мария дар пеши худ қарор дод «бе донистани ҳақикати ҳоли он чо, ба он чо рафтан, ҳам барои худам ва ҳам барои ин бача, ки ҷасодуфан зинда мондааст, таҳлуканок аст!»

«Аммо ба кучо бояд бурд, ки ба захми ин духтарча чораи дурусттар дида шавад?» — Мария фикр мекард.

Дар ҳамин вакт ба хотири Мария касе расид, ки ӯ духтарчаи захмдорро бардошта, ба тарафи қишлоқи он кас нигоҳ карда давид.

Ин қишлоқ ба роҳи оҳан наздик буд: дар он қишлоқ зане буд, ки шавҳари ӯ ҳам монанди шавҳари Мария дар роҳи оҳан қаравулӣ мекард. Ба ин муносибат Ма-

рия чанд бор ба он қишлоқ — ба пеши он занак рафта омадааст.

Шавҳари он занак ду сол аз ин пеш мурда бошад ҳам, рафтуомади Мария бо он занак ҳанӯз давом мекард.

Мария духтарчаро бардошта давон-давон ба хонаи он занак бурд. Он занаки маҳаллӣ ба захми духтарча илочи маҳаллӣ кард: ӯ намадпарчаеро сӯхта, хокистари вайро ба захми гардани духтарча пахш карда, аз рӯи он бо латтае баст. Баъд аз он атолае пухта кам-кам ба гулӯи бача фурӯ фиристод.

Бача баъд аз соате чашм кушода ба гап даромад. Ӯ дар аввали гап заданаш:

— Оча! — гӯён бо забони маҳаллӣ овоз бароварда. Аз ин маълум шуд, ки он духтарбача фарзанди яке аз коргарони маҳаллӣ будааст.

Духтарча, ки дар гирду пеши худ модари худро наёфт, ба гирья даромад. Мария ва занаки соҳибхона ҳар қадар кӯшиш кунанд ҳам, гирьяи ӯро боздошта натавонистанд. Лекин бача, ки аз бисьёр рафтани хун аз бадаш, аз ҳад зиёд суст шудагӣ буд, баъд аз қадаре гирья кардан боз беҳуш гардид ва аз зӯри гирья захми гардаш дубора кушода шуда будааст, аз он ҷо боз хун заҳида баромад.

Занаки соҳибхона дубора намад сӯхта ба захми духтарча баст ва ӯро ба ҷогаҳ хобонид. Бача ин дафъа оромона ба хоб рафт.

* * *

Занаки соҳибхона, баъд аз хобонидани духтарча, бо хоҳиши Мария ба қишлоқ баромад, ки шояд аз аҳволи Тирмиз хабаре ёбад. Ӯ баъд аз чанд дақиқа, боз гашта омада, ба Мария хабари хуше расонид:

Назар ба хабаре, ки ӯ аз як деҳқон гирифтааст, станцияи Тирмиз саҳат, саломат будааст. Ин деҳқон ҳамон рӯз ба Тирмиз барои фурӯхтан тухми мурғ бурда будааст. Дар вақти дар Тирмиз будани ин деҳқон, одамони амир барои вайрон кардани станция ба он ҷо ҳуҷум кардаанд шудаанд, лекин ба тири коргарони мусаллаҳ тоб оварда натавониста, баъд аз чанд каси худро ба куштан додан, паснокӣ гурехтаанд.

Мария ки ин хабарро баъд аз фурӯ рафтани офтоб

шунида буд, дар он вақт ба роҳ баромаданро салоҳ надид ва он шабро дар хаёли шавҳар ва бачагони худ ба ғаму андӯҳи тоқатгудоз гузаронид ва пеш аз баромадани офтоб ба тарафи Тирмиз нигоҳ карда давид.

Мария ба Тирмиз вақте расид, ки коргарони он ҷо мусаллаҳ шуда, барои гӯронидани куштагони амир, ба рафтан тайёр шуда истодаанд. Ӯ ҳам ба қатори онҳо ба расми дафни мурдагон ҳамроҳӣ кард ва дар он миёни шавҳар ва бачагони худаш ҳам гӯронида шуданд.

Мария бо ёрмандии коргарони роҳи оҳан барои худ дар Тирмиз хона ва коре ёфта, барои овардани духтарча ба қишлоқ рафт. Дар вақти ба қишлоқ баргашта рафтани Мария духтарча тамоман саҳат нашуда бошад ҳам, оромона мехобид, бо иштиҳо хӯрок мехӯрд ва оҳиста-оҳиста роҳ мерафт ва ҳаваси бозӣ нишон медод.

Мария то тамоман дуруст шудан ва ба қувват омадани духтарча дар қишлоқ монд. Баъд аз он ки захми гардани бача сахт шуда ва латтаҳои вайро ҳам кушода партофт, ӯро бардошта ба Тирмиз бурд.

Мария дар вақти ба Тирмиз рафтанӣ шуданаш аз соҳибхоназан хоҳиш кард, ки ба духтарча як номи маҳаллӣ монад. Соҳибхоназан гуфт:

— Ман як духтарча доштам, ки ба сабаби дар як рӯи он як доғи сурх будан, ба ӯ Норбибиш ном ниҳода будам. Лекин ӯ пеш аз падараш мурд. Ман ба ин бача бо ёдгории он духтарчаи худам Норбибиш ном медиҳам.

Мария ҳам ин номро писандид.

* * *

Мария то ба кор даромадани роҳи оҳани Бухоро — Тирмиз дар Тирмиз истода Норбибишро тарбия кард. Баъд аз революцияи Бухоро ва гурехтани амир, ӯ дар қаравулхонае ки шавҳараш қаравулӣ мекард, посбон шуд.

Дар вақти 8-сола шудани Норбибиш, бекасӣ, доғи фарзанд ва марги шавҳар ба Мария бисьёр зӯр оварда. Ӯ хост, ки ба Самара (Куйбышеви ҳозира) ба пеши хешовандонаш кӯчад. Аммо бо худ бурдани Норбибишро, ки фарзанди як шахси маҳаллӣ ва тарбияёфтаи як вилояти серофтоб буд, муносиб надид ва ӯро ба сағирхонае, ки дар застава дар лаби дарьёи Аму, дар таҳти ше-

фии ташкилоти комсомол кушода шуда буд, супурда худ ба сафар баромад.

Хати снёҳчае ки дар паси гардани Норбибиш дида мешуд, асари он сӯхтан намад буд, ки дар вақти сесолагиаш ба чои захми шамшер пахш карда буданд.

VII

Ятим Мурод дар сағирхона 4 сол тарбия ёфта бар болои хату савод баровардан, баробари программаи мактаби ҳафтсола маълумоти умумӣ ҳам гирифт. Ӯ ҳар рӯз, баъд аз гузаштани ҷадвали дарси ҳаррӯза барои маълумотгирӣ ба тарзи хусусӣ ҳам кӯшиш мекард. Ба сабаби калон будани солаш, дарсхонии знёда аз программа ба сиҳатии ӯ халал намерасонид.

Дар вақтҳои хату саводбарориаш, дар дарсҳои беруни аз программа ва тайёр кардани дарсҳо ба ӯ Норбибиш ёрӣ медода бошад, дар вақтҳои боло рафтани маълумоташ барои вай ёридиҳандагони дигар ҳам пайдо шуданд: дар ин вақтҳо чунон ки ба ӯ Қурбон ёрӣ медод, сардори дастаи ихтиёрии комсомолон, ки қурбонҳоро аз дасти босмачиён халос карда буд, инчунин ёрии худро аз вай дареғ намедошт.

Дар ин вақтхо Семён Семёнович ба сафи партия даромадагӣ буд ва ба ташкилоти комсомол, ки дар байни сархадчиён буд, раҳбарӣ мекард. Ӯ бачагони сағирхонаро, ки дар таҳти шефии комсомол буд, бо рӯҳи интернационалӣ, бо рӯҳи коммунистӣ (большевикӣ) тарбия карда, онҳоро ба дараҷаи ба комсомол лоиқ шудан мерасонид.

Семён Семёнович як ҷавони зардинарӯи доғи кунҷидакдори кабудчашми дӯстрӯй ва мулоимгуфтор буда, баробари ин, гуфтаҳояш ҷиддӣ ва қатъӣ буд. Ӯ ҳаман қуввату ҳиммати худро ба корҳои умумӣ дода буд ва корҳои шахсии худро ҳам ба корҳои умумӣ мувофиқ карда мебурд. Ӯ кӯшиш мекард, ки ҳар як ҷавонро барои ҷонишини содиқи коммунистон шудан сазовор карда расонад.

Семён Семёновичро хоҳ ҳамсолони худаш бошанд, хоҳ калонсолон ва хоҳ бачагони хурдсол «Сина» мегуфтанд. Мардумони маҳаллӣ бошанд калимаи «сина»-ро ба маънои аъзои бадани одамӣ фаҳмида «ҳақиқатан ин ҷавон синаи одамист, ки дил дар даруни вай менистад ва ё нӯги пистон аст, ки хурдсолонро «шир» дода ба воя мерасонад» мегуфтанд.

Ятим Мурод бештарин маълумоти умумӣ ва тарбияи снёсии худро аз ҳамин Сина гирифт ва Сина ӯро ба дараҷае, ки барои ба комсомол даромадан лаёқат пайдо кунад, тарбия карда расонид.

* * *

Ятим Мурод баробари хондан ва тарбияи снёсӣ гирифтан барин корҳои димоғӣ ва майнагӣ — ба корҳои физкультура ва спорт ҳам бисьёр машғулӣ мекард. Ӯ ки киштиронӣ ва гупсар саворшавиро кайҳо омӯхта буд, дар ин корҳо боз ҳам знёдтар машғулӣ карда, дар зер ва рӯи об моҳӣ барин мегаштагӣ шуд. Ӯ на танҳо бо киштӣ ва гупсар дарьёгардӣ мекард, балки дар дарьёи Аму барин як оби тезгард бо дасту пои худ оброи бурида ба муқобили омади об ҳам шиноварӣ карда метавонист, ҳатто дар зери он оби тезгард монанди ғаввотасони моҳир фурӯ рафта дар як ҷо менистод ва ба ҳар тараф мерафт. Ӯ ҳақиқатан ҳам дар ин хунар моҳир шуда буд.

Ятим Мурод ғайр аз спорти об, машқи ҷанг ҳам мекард, ӯ тирандозӣ, аспсаворӣ, шамшерзанӣ ва гранатаандозиро меомӯхт.

Дар машқи ҷанг ба Ятим Юрий Сенчиков ном як ҷавон ёрӣ медод. Юрий Сенчиков командири хурди полки саворӣ буда, дар ташкилоти комсомолии ин полк котиб ҳам буд. Сенчиков гӯё аз диловарӣ, аз қаҳрамонӣ, аз муҳаббати ватани социалистӣ, аз дӯстдории одамҳо сохта шуда буд. Ӯ ҳамеша ба фидо кардани ҳаёти худ барои нигоҳдории ҳаёти дигарон, ки барои мудофиаи Ватан, ё сохтмони социалистӣ ба кор оянд, тайёр буд. .

Ӯ ҳамеша бачагони калонсолтарро дар гирди худ ғун карда, ба онҳо машқи ҷангро меомӯхт ва дар айни ҳол кӯшиш мекард, ки ҳаман сифатҳои хуби худро ҳам ба онҳо гузаронад.

Юрий Сенчиков дар ҷангҳои ба муқобили босмачиён ҳамеша дар сафи пеш мегашт. Дар вақтҳое, ки атроф осуда бошад вақти худро бо сарҳадчиён мегузаронид ва дар амалиёти сарҳаддорӣ ҳамроҳӣ мекард. Дар ин гуна

вақтҳо бачагони калонсоли сағирхонаеро, ки дар сарҳад буд, машқи ҷанг меомӯхт.

Ятим ҳам ана аз ҳамин кас таълимоти ҳарбӣ гирифт ва нозукиҳои илми ҳарбиро бо амалиёти вай аз ӯ омӯхт.

* * *

Ятим Мурод дар 18-солагии худ ба комсомол даромад, дар вақти ба комсомол даромадани ӯ ҳам, котиби ташкилоти комсомолии сарҳадчиён Семён Семёнович — Сина буд.

Дар маҷлиси бюрои ташкилоти комсомолии сарҳадчиён, ки аризаи дар бораи ба комсомол даромадани додаи Ятим Мурод дида мешуд, Сина аз ӯ пурсид:

— Мақсадат аз даромадан ба комсомол чист?

— Мақсадам аз даромадан ба комсомол дар сохтмони социалистӣ боз ҳам ҷиддитар кор кардан, ба тарафи коммунизм раҳсипор гардидан, ба муқобили душманони халқ, ки ба ин роҳ монеъ шудан мехоҳанд, мубориза бурдан ва ба ҳамин тариқа барои фарзанди Ленин — Сталин шудан, барои ҷонишини содиқи коммунистон шудан лаёқат пайдо кардан аст,— гуфт Ятим Мурод ва сухани худро давом дода илова кард: — ман бояд, ки аз ҳар кор пештар сарҳадчӣ шуда ба муқобили ҷосусони хориҷӣ, ба муқобили босмачиён, ки агентҳои душманони хориҷӣ ва дохилианд ва ба муқобили ҳомиёни онҳо яроқ ба даст гирифта бичангам.

Аз ҳар кор пештар сарҳадчӣ шуда ба муқобили босмачиён ва ҷосусон ҷангиданро хоҳиш кардани Ятим тасодуфӣ набуд: дар он вақтҳо дар дохили мамлакат шайкаҳои калони босмачиён намонда бошанд ҳам, босмачиҳои чудогона, тӯдаҳои хурд-хурди онҳо буданд, ки бо босмачиёни гуреза шуда ба хориҷа рафтагӣ, бо амир ва бо ҷосусони хориҷӣ алоқа баста, дар даруни хоки советӣ вайронкориҳо мекарданд. Дар мубориза кардан ба муқобили онҳо сарҳадчигӣ роли калоне бозӣ мекард.

Ана ҳамин тарз шуда Ятим Мурод, ҳам ба комсомол даромад ва ҳам сарҳадчӣ шуд.

VIII

Дар баҳори соли 1931 Иброҳимбек қӯрбоши босмачӣ, ки дар хориҷ гуреза буд, пинҳонӣ аз сарҳадди мо гузашта, дар хоки Тоҷикистони Советӣ вайронкориро сар кард. Ӯ ба рӯ ба рӯи аскарони сурх ва партизанҳои сурх рӯйрост баромада натавонад ҳам, деҳконони камбағали танҳо ба дасташ афтодаро мекушт, ба номуси занон ва духтарони беҳомӣ бо одамони вахшии худ ҳуҷум мекард, анборҳои колхозҳо ва дӯконҳои кооперативиро тороҷ мекард, қаравулони онҳоро мекушт.

Аммо ҳаман меҳнаткашон ба муқобили ӯ хеста буданд, хоҳ дар районҳои Тоҷикистон бошад, хоҳ дар районҳои ба сарҳад наздики Ӯзбекистон деҳқонони меҳнаткаш ва колхозчиён аз байни худашон дастаҳои калтакдорони сурх ташкил дода Иброҳимбекро мекофтанд ва барои дастгир кардани ӯ кӯшиш мекарданд.

Лекин Иброҳимбек монанди мор ва каждум ҳамеша дар сӯрохиҳо, дар ғорҳо ва дар байни харсангҳои қуллаҳои кӯҳҳо мехазид ва мегурехт.

Иброҳимбекро дар дохили мамлакати советӣ ҳеҷ як такьягоҳе намонда буд, лекин хӯҷаинони ӯ, ки дар хориҷ буданд, бо роҳи гурезагӣ (контрабандистӣ) ҳамеша ба ӯ яроқ ва қувваҳои ҷоннок фиристода менстоданд.

Сабаб ин буд, ки дар он сол кори сарҳадчиён зиёда бисьёр ва зиёда ҷавобгаринок шуда буд. Онҳо хоби худро аз ёд бароварда ва ҳар як мӯи баданашонро як чашм карда сарҳадро мепоиданд ва дидбонӣ мекарданд.

Дар ҳамин қатор Ятим Мурод, Қурбон, Никитин ва Наврӯз ном як ҷавон, ки ба кори сарҳаддорӣ ба тозагӣ даромада буд, дар зери дасти Семён Семёнович (Сина) шабу рӯз нахобида, аз найзор ба найзор ва аз лойдон ба лойдон медавиданд, контрабандистҳоро медоштанд ва бо шайкаҳои ба худуд наздикомадаи босмачиён меҷангиданд.

Юрий Сенчиков бошад, бо взводи худ гоҳо ба районҳо баромада, бо шайкаҳои босмачиён меҷангид ва гоҳо ба сарҳад омада, ба корҳои Ятим ва Сина ёрӣ медод ва ӯ дар ҳар ҷое ки мудофиаи Ватани социалистӣ талаб кунад, даррав ҳозир мешуд.

* * *

Дар вақтҳои охир дар гурӯҳи Семён Семёнович як духтар пайдо шуд. Ин духтар акнун 17-сола шуда бошад ҳам, дар шуҷоат ва қаҳрамонӣ бо писарони 25-солаи диловар баробарӣ мекард. Ӯ як духтари меш-

чашми сафедрӯи чингиламӯи мнёнақомати пуррабадане буд. Ҳалқҳои мӯи хурморанги бар рӯи абрӯи качи снёҳчааш афтода, дил ва дидан бинандаро ба пешонаи ӯ банд мекард.

Ҳар кас мехост бо он духтар гап занад, шӯхӣ ва бозӣ кунад. Лекин ӯ аз ҳар гуна шӯхӣ ва аз ҳар гуна бозӣ худдорӣ мекард. Кӣ медонад, барои чӣ бошад, дар симои вай як асари ғам ва андӯҳ намоён буд, ки мо ин гуна асарро ба ҳеч як чавони советӣ надидаем.

Рафиқонаш ҳар вақт кӯшиш мекарданд, ки ӯро хурсанд кунанд, дар вақтҳои дамгирӣ дар пеши ӯ бозиҳо ташкил мекарданд ва ҳар гуна ҳикояҳои ачибу ғариб мегуфтанд ва мешуниданд, ки шояд бо ин корҳо асари бедимоғиро аз вай ягон дақиқа ҳам бошад бартараф кунанд.

Лекин ӯ ба ин гуна корҳо ҳеч илтифот намекард, монанди одамони мадҳуш ба ҳар чиз бепарвоёна муомила мекард. Аммо вақте ки ягон кори онд ба сарҳаддорӣ шавад, аз ҳама пештар ба майдон медаромад ва худро ба ҳар чои таҳлуканок бейбоёна мезад. Ҳатто ӯ дар ин гуна корҳо рухсат ва фармони командирро ҳам мунтазир шуда наменистод. Ӯ чанд бор барои бе рухсати командир кор карданаш танбеҳ ва чазои ҳарбӣ гирифта бошад ҳам, боз ягон воқиа рӯй диҳад, рухсат ва фармонро фаромӯш карда, худро ба миён мезад.

Ин духтарак дар 15-уми моҳи апрели соли 1931 мактаберо, ки дар вай мехонд, якбора тарк карда, бе рухсати дирекцияи мактаб аз Тошканд ба сарҳад омада, ба кори сарҳаддорӣ даромада буд.

Воқиаи мактабро тарк кардани ин духтарак ба ин тариқа рӯй дода буд:

Дар Тошканд, дар техникуми тарбияву таълим дар соати 12 рӯз шогирдон барои танаффуси 20-дақиқагӣ аз синф баромаданд. Онҳо барои зудтар нӯшидани чой якдигарро паҳлу зада ба сари буфет давиданд.

Дар ҳамин вақт ба зали дамгирии мактаб почтачӣ даромада омад. Як қисм талабагоне, ки дуртар аз Тошканд хешовандонашон буда аз онҳо нигарони хат буданд, пеши буфетро холӣ карда ба тарафи почтачӣ давиданд.

Талабагон ба почтачӣ роҳ ва фурсат намедоданд, ки ӯ ягон-ягон адреси рӯи конвертҳоро хонда ба соҳибонашон супорад: онҳо ӯро печонда гирифта «Оё ба ман хат ҳаст? Магар имрӯз ҳам барои ман хат наёвардӣ, рафик?

Дер вақт аст, ки ман аз хона хат нагирифтаам...» гӯён сари почтачиро гиҷ мекарданд.

Аз байни шогирдон танҳо он духтарак буд, ки гап назада ва дар бораи кадом як чиз фикр карда рост менстод...

Почтачӣ ба рӯи конверт нигоҳ карда истода:

— Сенчикова Наташа кист? — гуфта пурсид.

— Ҳаст, ман, — гӯён он духтарак ба почтачӣ наздик шуда дасти зебои пурмушаки худро ба тарафи ӯ дароз кард.

Дасти духтарак бо вуҷуди сермушакӣ ва боқувватӣ дар вақти дароз кардан ларзид ва ин ларзиш то вақте ки конвертро аз дасти почтачӣ гирифта бар рӯи вай чашм андохт, давом кард. Баъд аз он ки духтарак конвертро хонд, ларзиши баданаш ором гирифта ба лабони ғунчамонандаш нимшукуфтагӣ пайдо шуд ва як нафаси ором кашида дар дили худ:

— «Шукр, саломат будааст. Хат аз номи худаш» — гуфт ва ба канорае рафта, дар рӯи нимкате нишаст, ки конвертро кушода хатро хонад.

Бар рӯи конверт як мӯҳри сегӯшаи ҳарбӣ пахш кардагӣ буд, ки мактуб ба воситаи он мӯҳр бемарка — бепул омадааст. Духтарак баъд аз он ки як бори дигар рӯи конвертро хонд, як тарафи вайро дарронда аз дарун вай хатро бароварда. Хат дар як парча коғази блокнот бо қалами қариндош дар вақти тангӣ ва изтироб навишта шудагӣ барин буд, ки базӯр хонда мешуд.

Духтарак бо дидани ин гуна нақши қалам боз ба парешонҳолӣ афтода чашмашро ба охири мактуб давонд ва бо оромӣ худ ба худ:

— «Имзои худаш» — гуфт ва ба хондани хат даромад. Хат ба забони русӣ навишта шуда буд, ки мо мазмуни точикии вайро дар ин ҷо менависем:

Азизам Наташа!

Ман медонам, ки ту бо хондани ин хат дар ғаму кулфати бисьёр сахте меафтӣ. Лекин ман умедворам, ки ту ҳар ғамро большевикона аз худ дур карда, бабардошт шавӣ.

Ман ин хатро дар вақте менависам, ки гирду пешамро як гурӯҳи калони гургон — босмачӣ гирифтаанд. Зиндагонии ман аз чанд дақиқа беш намондааст. Ман барои халос кардани взводи худ ҷони худро фидо кардам. Чунки агар онҳо саломат монанд, то зиндаанд дар роҳи му-

дофиаи Ватани социалистиамон ва дар роҳи сохтмони социалистиамон хизмат хоҳанд кард. Аммо бо фидо шудани ман сафи мудофиаи Ватан ва сафи сохтмони социалистӣ танҳо як шахсро гум мекунад. Зинда бод Ватани социалистӣ! Зинда бод партияи большевикӣ! Зинда бод комсомоли ленинӣ-сталинӣ ки ҷонишини содиқи партияи Ленин — Сталин аст!

Наташаи азиз! Аз ту дубора хоҳиш мекунам сабр кун, бабардошт бош! Ин хабарро ба модарам нарасон ва аз номи ман хатҳои сохта карда ба ӯ нишон дода ӯро тасаллӣ дода гард.

Бо салом ва видои охирин баробари ҷон дӯстдорандаат: Юрий. Ниёзбулоғ, 8/IV—31.

Наташа баъд аз хондани ин мактуб гӯё ки ӯро ба рӯи нимкат мех карда монда бошанд, дар он ҷо беҳаракат шуда монд, пеши чашмашро пардаи снёхе гирифт, ки чизеро намедид. Аммо аз худ нарафта буд. Зеро агар мадҳуш мешуд, бояд аз рӯи нимкат меғалтид. Лекин чун мадҳушон чизеро намефаҳмид ва ҳис намекард, ки дар зал чиҳо шуда истодааст.

Як вақт чашмашро кушод, ки дар зали дамгирӣ касе нест, почтачӣ рафтааст, пеши буфет ҳам холӣ шудааст, шогирдон ба синфҳо даромадаанд ва дарс давом мекунад.

Ӯ аз ҷояш рост хеста истода боз як бори дигар мактубро аз назараш гузаронид. Баданаш ларзид. Лекин ин ларзиш аз тарс набуда, балки аз шиддати хашм ва оташинӣ буд, чашмони гӯсфандии нармнигоҳи ӯ монанди чашми шери ба ҷанг тайёршудаистода, бо оташи ғазаб шӯълавар гардиданд.

Ӯ хаёли бародари ба ҷон баробараш — Юрийро ба пеши чашмаш оварда ба ӯ гуфт:

— «Ту ҷони худро ба ҷояш фидо кардӣ, офарин бародари қаҳрамонам. Лекин ту як ҷои мактубатро нодуруст навиштӣ, ту навиштай ки «... бо фидо шудани ман сафи мудофиаи Ватан... танҳо як шахсро гум мекунад...» Ин нодуруст аст, балки фидо шудани ту ба сафи мудофиаи Ватан садҳо, ҳазорҳо ҷавонони қаҳрамонро мекашад. Аввалин касе ки бо фидо шудани ту ба сафи мудофиаи Ватан ҷои туро пур мекунад — ман мебошам».

Наташа баъд аз ин гуфтугузори хаёлӣ, на ба касе гап зад, на ба пеши директори мактаб даромада рухсат талабид ва на шарикдарсони худро дида хушбошӣ кард,

балки аз дари мактаб баромада рост ба вокзал рафт. Аз он ҷо ба номи модараш «ман ба сабаби бо телеграф чеҳ задани бародарам ба пеши ӯ рафтам ва фурсат нашуд, ки шуморо дида видоъ кунам. Мебахшед. Аз он ҷо як хати батафсил менависам» гуфта як хат партофт ва ба поезд нишаста ба сарҳадде, ки бародараш дар наздикии он курбон шуда буд, рафт.

IX

Дар 8-уми моҳи апрели соли 1931 Юрий Сенчиков барои муборизаи кардан ба муқобили босмачиён, бо взводи худ ба район баромада буд. Нафарони взводи Сенчиков ҳамагӣ комсомолец буданд ва худи ӯ ҳам, котиби ташкилоти комсомолии полки савора буд.

Сенчиков дар қишлоқи Ниёзбулоғ (дар райони Данғара) ба як тӯдаи калони босмачиён ногаҳонӣ вохӯрд. Шумораи босмачиён қариб 20 баробари шумораи нафарони взвод буд. Сенчиков фурсат наёфт, ки дар ҷое шинак сохта дар он ҷо истода бо босмачиён бичангад. Ӯ маҷбур шуд, ки дар майдони кушода ба ҷанг дарояд.

Дар аввал, ҷанг бо милтиқ ва пулемёт рафта бошад ҳам, босмачиён аз камии нафарони взвод ва аз бисьёрии худ фонда бурда ба взвод наздик омада, бо вай аралаш шуданд. Агар бо таъбири оммагӣ ифода кунем, ҷанг яке ҷанги мағлуба шуд. Дар ин гуна ҷанг ба ҷои тир, кундоқ ва сарнайзаи милтиқ ва ҳам дами шамшер кор мекард.

Сенчиков пешҷанги взвод шуда дар ҳар тохт сари ҷанд босмачиро аз танаашон ҷудо мекард.

Сенчиков ҷангро давом кунонда истода кӯшиш мекард, ки майдони ҷангро ба ҷои мувофиқе барад, то ки взводро дар он ҷо ба шинак кашида бо босмачиён ҷанғро ғолибона давом кунонда тавонад.

Лекин соат ба соат ба босмачиён қувват ва ёрии нав ба нав меомад ва ҳар боре, ки ба босмачиён кувваи нав меомад, аҳволи взвод боз ҳам вазнintар ва тангтар мешуд.

Сенчиков ҷангро давом кунонда истода, кӯшиш мекард, ки бурд кунад. Ӯ мехост, ки взводи худро ба болои тал кашида дар он ҷо шинак сохта ҷангро давом диҳад. Аммо ин, муяссар нашуд: босмачиён бо куввате ки ба онҳо ба тозагӣ омада буд, гирдо-гирди взводро ҳалқавор

печонда гирифтанд, роҳи умеди халосии взвод тамоман баста шуд.

Сенчиков, ки барои халос кардани взвод роҳ мечуст, фикре ба хотираш расида ба взвод команда дод, ки худро ба болои тал кашад. Аммо роҳе набуд, ки взвод аз он ҷо ба тал барояд.

Сенчиков баъд аз додани ин команда аспи худро давонда ба тарафи муқобили тал рафт. Босмачиён, ки бештарии кувваи худро барои бастани роҳи тал партофта, тарафи муқобили онро тунуктар гузошта буданд, ба хамлаи шеронаи Сенчиков истодагарӣ карда натавонистанд.

Сенчиков ҳалқаи босмачиёнро аз он тараф дарронда баромада, худро ба канорае гирифт. Аз паи Сенчиков ҷилавдори (коноводи) ӯ ҳам гирогир асп медавонд. Аммо ӯ коноводро аз роҳ гардонд ва худ ба танҳоӣ рафт.

Босмачиён гурехтани Сенчиковро дида аз дунболи ӯ пеш карданд. Лекин ҳар вақт, ки босмачиён ба вай наздик мешуданд, ӯ сари аспи худро гардонда пеши роҳи онҳоро мегирифт ва бо як ҳамлаи диловарона як-ду нафари онҳоро меғалтонд.

Босмачиён пас гашта мегурехтанд ва бори дигар бо гурӯҳе боз ҳам калонтар ӯро пеш мекарданд.

Вақте ки як гурӯҳи калони босмачиён аз дунболи Сенчиков афтоданд, ҳалқа тунуктар шуд ва взвод тавонист, ки сафи онҳоро дарронда ба болои тал барояд ва командан командири худро бачо орад.

Взвод дар болои тал шинак баста ва дар он ҷо паноҳ бурда босмачиёнро дар зери тирборони милтиқ ва пулемёт гирифт. Ин тирҳо кам хато мехӯрданд ва босмачиёни ғӯлӣ шуда ҳуҷумоварандаро монанди галаи зоғҳои бо сочма зада шудагӣ ба замин мерезонданд.

Дар натиҷаи ин ҷанг босмачиён бисьёр талафот доданд ва оқибат маҷбур шуданд, ки пароканда шуда гурезанд.

Нафарони взвод аз дунболи онҳо асп монда, дар вақти гурезашон ҳам каси бисьёреро аз онҳо кушта ва мачрӯҳ карданд.

Вақте ки взвод босмачиёнро торумор карда ба болои теппа ғун шуд, командири худ — Сенчиковро дар миён надид.

Офтоб фурӯ рафта торикӣ рӯи заминро фурӯ гирифта буд...

Взвод дар торикии шаб ҳарчанд байни мурдагон ва

мачрӯҳонро кофтуков карда бошад ҳам, нишонаи Сенчиковро аз ҷое наёфт.

Нафарони взвод шабро бар болои он тал гузаронидаанд ва аввали пагоҳӣ бо сафед шудани рӯз боз ба кофтукови командири худ даромаданд. Онҳо дар ҷустуҷӯи имрӯзаи худ як километр дуртар аз майдони ҷанг мурдаи ӯро дар як ҷарӣ ёфтанд ва дар гирду пеши ӯ мурдаҳои се нафар босмачиён, ки баъзеҳошон бо тири таппонча кушта шуда ва баъзеҳошон бо шамшер қалам карда шуда буданд, мехобиданд. Маълум мешуд, ки ҳаман онхоро худи Сенчиков якка ва танҳо пеш аз кушта шудани худаш куштааст.

Нафарони взвод мурдаи командири худро бардошта нанд, ки ба гарнизон баранд, дар вақти кофтукови либосҳои ӯ аз бағалаш як мактуб баромад.

Ин мактуб, ҳамон мактуб буд, ки бо хондани вай хоҳари Юрий Сенчиков — Наташа Сенчикова ба ҷои бародараш ба сафи мудофиаи Ватан давида буд.

X

Охирҳои моҳи июни соли 1931 шабона буд. Дар осмони софи беғубор ситораҳо медурахшиданд, аксҳои ситораҳо оби софи кӯлро чароғон карда буданд. Оби дарьёи Аму мавҷзанон меғелид, мавҷи об дар ҷараёни худ бо баландии як метр, зинапояи дарозе ташкил мекард. Акси ситораҳо аз оби сурхчаи лойолуди Аму нанамояд ҳам, партави онҳо рӯи он зинаҳои обии сурхчаро монанди тиллои сайқалзадашуда медурахшонид.

Дар байни кӯл ва лаби Аму як наистони калоне пайдо шуда буд, наистони сабз, бо баргҳои ханҷармонанди зумуррадини худ, дар байни чароғони обии кӯл ва зинапояҳои тиллоии дарьё як манзараи дилрабоеро ба назар ҳо ҷилва мекунонид.

Ятим, Қурбон, Никитин, Наврӯз ва Наташа дар зери сардории Семён Семёнович ин участкаро дидбонӣ мекарданд. Ятим ва Наврӯз дар як ҷо, Қурбон ва Никитин дар як ҷо, Наташа яккаву танҳо дар як ҷо истода ҳам тарафи дарьё, ҳам тарафи дашт ва ҳам даруни наистоно аз назар мегузаронидаанд. Онҳо дар доираҳои дидбонии худ на танҳо одамонро, ҳатто шапалакҳои шабпарӣ дар ҳаво парвозкунандаро, моҳиҳои дар об гардандаро,

кирмхои дар магзи хок харакаткунандаро, хулоса хар чой ва хар чизи чунбандаро бо пухтагй ва хушьёрй аз назар мегузарониданд.

Сина бошад, участкаи аз тарафи застава ба худаш супурдашударо соате сад бор гардида, дар хар бор одамони худро ба бедорй ва хушьёрй даъват мекард.

Чое ки Ятим ва Наврўз истода буданд, дар тарафи шаркии найзор буда, аз он чо, хам як тарафи кўл ва хам лаби дарьё менамуд.

Аз шаб тахминан ду соат гузашта буд, ки дар канори кўл як снёхче ба назари Ятим намуд. Снёхй бо лаблаби кўл ба тарафи найзор меомад.

Ятим аз Наврўз хушьёр истоданашро хохиш карда, худ бо торикии канори найзор ба тарафи кўл нигох карда гавак кашид. Пеш аз он ки ў аз канори найзор ба канори кўл барояд, снёхй ба гўшаи кўл, ки ба наистон мепайваст, омада расид ва аз он чо ки обхўран хайвонот буд, пони фаромада аз назари Ятим ғоиб шуд.

Акнун ба назари Ятим одам будани он снёхй муайян шуда буд, ў дар об ё ин ки дар найзор даромада аз гурехта рафтани он одам тарсида аз чояш хест ва монанди тире ки ба тарафи нишон равад, рост ба тарафи обхўра нигох карда давид.

Ятим ба даханаи обхўра расида дид, ки он одам дар лаби об нишаста дасту рўи худро шуста истодааст, худро ба болои ў партофт ва монанди шахбозе ки шикори худро гирад, пеш аз он ки он одам хабардор шавад, ба пушти ў расида, бо ду дасти худ аз ду банди дасташ махкам дошта:

— Ту кистй? Ва дар ин чо чй кор мекунй? — гуфта пурсид.

Одами дастгиршуда, ки ба сабаби ногахонй дастгир шуданаш тарсида ва ларзида рафта буд, бо шунидани овози Ятим хандиду:

— Ман чосусам, барои ба дасти ту афтодан ин чо омадам,— гуфт.

Дастони Ятим бо шунидани ин чавоб суст шуд ва одами пуштнокй дар пешаш нишастаро бар рў ба рўи худ гардонда бардошт ва аз обхўра бароварда ба баландии канори кўл монда истода:

— Ин корат тахлуканок аст, бечо кардй, ки шабона ин чо омадй,— гуфт.

Ин одам Норбибиш буд ва дар чавоби сухани охирини Ятим гуфт:

— Одам, каси дўстдоштаи худашро як мох набинад, барои дидани ў аз хеч тахлука намеандешидааст.

— Агар рўзона меомадй, он кадар хам тахлука набуд, хатто гуфта мешавад, ки хеч тахлука набуд. Чунки бештарин сархаддорон туро мешиносанд. Аммо шабона? Ин бисьёр тахлуканок, хатто худам хам то шунидани овозат туро нашинохтам, агар пеш карда ба ту нарасам ва туро гурехта рафтанстода гумон кунам, ачаб набуд, ки парронамат.

— Ин дастхо ва ин милтике ки ба ин дастхо супурда шудааст, маро намепарронанд,—гўён Норбибиш дастони Ятимро гирифта молида истода давом кард,— инхо барои дастгир кардан ва парронданн Эшонкулбой ва Шокул барин душманони Ватани социалистии мо халк шудаанд.

— Хуб, чаро рўзона наёмадй? — Ятим пурсид.

— Вакти имтихон аст. Ман бояд имсол имтихони давлатй дода, техникумро тамом кунам.

— А, имсол техникумро тамом мекунй?

— Берахм!— гуфт Норбибиш дасти Ятимро сахт чунбонда,— магар худат намедонй, ки ман имсол техникумро тамом мекунам? Медонй! Лекин касдан худро ба нодонй мезанй!

— Ба ростй намедонам,— гуфт Ятим хандакунон. Лекин аз оханги гап заданаш ва тарзи хандааш маълум шуда менстод, ки медонад ва бинобар ин барои як кадар ислох кардани ин дурўғи ошкорои худ давом кард,— дуруст, медонистам, лекин ба сабаби бисьёрии кори сархад ва тамоман ба ин кор банд шудани фикру хаёлам, фаромўш кардаам. Вагарна чаро касдан ба нодонй занам?— гўён Ятим боз хандид.

— Дурўғ мегўй! Касдан худро ба нодонй заданатро икрор кун! — гуфт Норбибиш бо оханги чиддй ва кадаре оташинона.

— Чаро дурўғ гўям, аз касдан худро ба нодонй задан ба ман чй фоида, ки дурўғ гўям? — гуфт Ятим ханда карда истода.

— Чунки аз ваъдае ки ба ман, ба мўхлати баъд аз тамом кардани ман техникумро дода будй, гаштай ва ачаб нест, ки ба ягон касе ба тозагй дил дода бошй.

«Офарин ба вичдони комсомолӣ ва большевикии ту!» — гуфт Норбибиш.

Ятим хандаашро бас карда чиддиёна ба сухан даромада:

— Гӯш кун Норбибиш!—гуфт,—оре, ман он ваъдаро ки ба ту додаам, фаромӯш накардаам. Лекин ман дар он вақт гумон карда будам, ки то тамом кардани ту техникумро ман ҳам якчанд кори муҳиммӣ дар дил доштаамро тамом мекунам ва осудадилона бохам аз рӯйхат мегузарем ва шодмонона зиндагӣ мекунем. Лекин он гумон ва тахмини ман дуруст набаромад ва ҳанӯз он корҳои муҳим, ки ман дар дил дорам, ба анҷом нарасидаанд. Бинобар ин аз ту хоҳиш мекунам, ки мӯҳлати ваъдаи маро то ба анҷом расидани он корҳои муҳиммӣ ман кашол диҳӣ.— Ятим Мурод дар ҳолате ки дастонаш дар дасти Норбибиш буд, аз сухан бозистода ба тарафи дарьё нигарист ва чашмонашро ба дарьё дӯхта истода боз сухани худро давом дод:

— Вагарна ман на аз ваъдаам гаштаам ва на ба касе дил додаам ва на ба касе дил хоҳам дод! — гуфт ӯ,— дар дуньё ман ду дилдор дорам, яке аз онҳо Ватани сотсиалистиамост, ки дар айни замон дилдори ту ҳам мебошад, дигарӣ худи ту! Вассалом. Акнун хоҳ бовар кун, хоҳ бовар накун!

Ятим Мурод ин гапҳоро чунон бо чиддият гуфт, ки бовар накардани онҳо ба Норбибиш мумкин набуд ва бинобар ин ӯ ҳам бо чиддият:

— Бовар кардам! — гуфт, — лекин аз ту ба ман фаҳмондани он корҳои муҳимматро, ки кашол додани ваъдаатро то тамом шудани онҳо мепурсӣ, хоҳиш мекунам.

— Ин мумкин аст,— гуфт Ятим Мурод чашмашро аз тарафи дарьё наканда.— ман бо худ аҳд бастаам: то кушандагони падарам ва ба бадбахтӣ андохтагони модарамро, ки дар айни замон душман ва бадхоҳи модари маънавиам — Ватани сотсиалистиам мебошанд, ба даст нағалтонам, ҳеҷ як шодиро ба худ қабул накунам. Бо ту якҷоя зиндагонӣ кардан, ки беҳтарини шодиҳои ман аст, албатта то он вақт мавқуф хоҳад монд.

— ...

Норбибиш мехост чизе гӯяд, аммо Ятим баъд аз як бори дигар ба тарафи дарьё бо диққат чашм дӯхтан:

— Исто! — гӯён ӯро аз сухан боздошт ва дасташро аз дасти ӯ кашида гирифта ба тарафи лаби дарьё нигоҳ

карда, ба гаваккашӣ даромад ва сухани худро давом кунонда бо пичирросе ки Норбибиш шунида метавонист:

— Ту дар ҳамин ҷо ба замин дароз кашида бихоб... Не, хубаш ин аст, ки ман барин гавак кашида аз дунбали ман омадан гирӣ. Лекин эҳтиёт бош, ки агар дар ин гирду пеш касе бошад, туро набинад,— гӯён гаваккашии худро давом кунонид.

XI

Ятим дар вақти бо Норбибиш гап зада истодани худ дар он тарафи дарьё — дар тарафи мамлакати ҳамсоя як снёҳиеро дид, ки рост менистод. Он снёҳӣ баъд аз қадаре рост истодан ғоиб шуд ва аз паси он боз якчанд снёҳӣ намудор шуда ба зудӣ нопадид гардиданд.

Ятим баъд аз дидани ин аломат гуфтугузори худро бо Норбибиш давом кунонда истода бошад ҳам, чашми худро аз дарьё намеканд. Баъд аз чанд дақиқа ӯ як снёхиро дар дарунӣ об дид, ки гоҳ ба назар менамуд ва гоҳо ғоиб мегардид ва лекин дар ҳар бор қадаре аз наздиктар намоён мегардид.

Ин буд, ки Ятим аз ин ҳол дар шитоб ва изтироб афтода гуфтугузори худро бо Норбибиш бурид ва ба тарафи лаби дарьё нигоҳ карда гавак кашид.

Ятим, дар вақте ки ба пеши Наврӯз расид, снёҳӣ хеле наздик омада буд ва як киштии маҳаллӣ будани он маълум мешуд. Қиштӣ гоҳо бар рӯи мавҷ баромада ба назар намоён мегардид ва гоҳо ба ҳамин мавҷ фаромада аз назар пинҳон мегардид. Лекин аз оби тезро бурида рост ба тарафи канор — ба тарафи найзор нигоҳ карда омада истоданаш маълум мешуд, ки вайро як дасти пурқуввати тачрибакоре идора карда ва бел зада меорад.

Ятим дид, ки Наврӯз пинак рафта истодааст, бо тан беҳе ӯро ҳушьёр карда, ба ӯ киштиро нишон дод ва худ ҳост, ки гаваккашии худро ба тарафи лаби дарьё нигоҳ кунонда давом кунонад.

Наврӯз ҳам ҳушьёр шуда нигоҳ карда киштиро дид, лекин ӯ таълимоти сарҳаддориро аз ёд бароварда гӯгирд зад ва папиросро даргиронда ба даҳонаш бурд, ки бо дуди тамоку хоби худро хубтар гурезонад.

Ятим, ки ин ҳаракати нобаҷои Наврӯзро дид, бе он ки овозе барорад, гаваккашон пас гашт ва пеши оташи

папироси Наврӯзро бо домани шинели худ пинҳ карда истода папиросро аз дасти ӯ кашида гирифта ба замин молида оташашро кушт ва ба ӯ бо пичирроси бисьёр паст:

— Ту хусусиятхои сарҳаддориро кай азхуд мекунӣ?— гуфт ва гаваккашии худро ба тарафи лаби дарьё нигох карда давом кунонид.

Лекин киштинишинон бо гӯшрд задани Наврӯз дар ни чо одам будани бояд фахмида бошанд, ки рафти киштии худро пас гардонда киштии ба сохили мо наздикомадаро ба тарафи сохили мамлакати хамсоя нигох карда баргардонда ронданн гирифтанд.

Ятим афсӯскунон ва дар дили худ Наврӯзро дашном дода бо сурьати барквор худро ба лаби дарьё расонид. Дар он чо — дар нуктае ки киштн дар вакти омада истодани худ ба он нукта нигох карда меомад, Сина, Никитин ва Наташа хам омадаанд ва онхо дар байни най ва паттахо истода, дар машварат кардананд.

— Чорае нест, менарронем ва киштиро ғарк мекунонем,— гуфт Никитин.

— Агар зинда мегирифтем, бисьёр чиз ва сирро ба даст медаровардем,— гуфт Сина.

— Ба даст медаровардем хуб буд,— гуфт Никитин,— холо ки ба даст дароварда натавонистем, махв кардани онхо хам хуб аст.

— Ба даст медарорем,— гуфт Ятим, ки ба пеши онхо расида омада сухани охирини Никитинро шунида буд ва дар дарунн найзор либосашро кашида истода аз Сина пурсид:

— Рухсат!

— Рав! Эхтиёт кун! Ба даст дарор! — гуфт Сина.

Ятим, ки дар бадани ӯ ғайр аз трусик чизи дигаре намонда буд, аз байни най ва паттахо ба лаби дарьё баромад ва аз он чо бе он ки садои обро барорад, охиста шорида ба дарьё даромада ғӯтида рафт. Дигар, хатто рафиқони дар наздикии ӯ истодагнаш хам пай набурданд, ки дар дарунн об касе бошад.

Ӯ дар хар 50—60 метр масофа монанди сагмохӣ сари худро аз об як мебароварда ва бо гирифтани нафаси тоза боз ғӯтида ғоиб шуда мерафт...

Ятим Мурод рафта ба киштӣ расид. Дар он вакт киштибоне ки аз будани сарҳадчиён тарсида дар гурехтан бисьёр қувват сарф кардааст, аз хад зиёд монда шуда

буд ва дасти ӯ чунон суст шуда буд, ки киштиро рост ба тарафи гурези худ ронда наметавонист ва киштӣ бархилофи он хама кӯшиши барзиёди киштибон ба рафти об мерафт.

Ятим Мурод ба сари киштӣ, ки дар он чо арғамчин баста мешуд, рафта расида, як дасти худро ба лаби киштӣ банд кард ва дасти дигари худро бо камоли устой дароз карда, арғамчини ҳалқа карда дар он чо гузошта шудагиро гирифта, ба даруни об кашида фаровард ва ӯ дар холате ки дар зери об ғӯтида меистод, нӯги арғамчинро ба миёнаш баста ба рох даромад.

Ятим Мурод худ аз таги об шино карда киштиро ба канор мекашид, аммо барои нафахмондан ба киштинишинон, дар холате ки дах метр ба тарафи канор кашад, рох медод, ки киштӣ бист метр бо рафти об равад.

Киштибон фахмид, ки киштнаш на танхо бо рафти об меравад, балки дар айни замон ба сохили советӣ наздик мешавад. Ӯ ин холатро аз чараёни бетартиби оби Аму донista кӯшиш кард, ки бо белзанихои бошиддат бо «бедониста кӯшиш кард, ки бо белзанихои бошиддат бо «бетартибихои чараён» мубориза кунад ва ҳеч набошад кореро кунад ки киштӣ рост ба поён — бо рафти об равад.

Аммо хамаи ин кӯшишҳои ӯ бар абас мерафтанд ва киштӣ торафт ба сохили советӣ наздиктар мешуд.

Вакте ки киштӣ ба сохил наздик рафта буд, киштибон фахмид, ки вайро кашида бурда истодаанд ва якбора фарьёд кашида:

— Арғамчинро бурретон! — гӯён ба киштинишинон фармон дод ва худ бо хавли чон ба умеди пас гардонда ни киштӣ бел задан гирифт.

— Бо чӣ чиз буррем?— яке аз киштинишинон аз ӯ пурсид.

— Дар киштӣ як корд хаст, вайро ёфта гирифта бо хамон корд бурретон!

Киштинишинон бо кофтукови бисьёре кордро ёфтанд, лекин бо он корди кунди зангзадаи дамаш баргашта, ки вай танхо барои дар сӯрохихои киштӣ ба пахта тиккондан бакор мерафт, арғамчини ғафси кандирӣ бурида нашуд.

— Корд намебурад!— гуфт яке аз онхо ки барои бурidани арғамчин зӯр мезаданд.

— Ин тавр бошад, арғамчинро кушоетон! — гуфт киштибон.

Лекин кӯртугуни арғамчини сахти ғафс, ки бо тар шуданаш дар об боз ҳам сахттар ва шахтар шуда буд, бо он ангуштоне ки аз тарс меларзиданд, кушода намешуд...

Киштӣ ба соҳил наздиктар мешуд. Киштибон ба зудӣ кушода нашудани арғамчинро дид, «қалтабон» гӯён кадом як касро дашном дода белро ба дарунӣ киштӣ пардохта барои кушодани арғамчин худаш давида рафт. Лекин дастони ӯ ҳам ки бо белзанин аз ҳад зиёд варам карда карахт шуда монда буданд, он тугунро кушода натавонистанд.

Киштибон дар ҳолате ки:

— Қалтабонон, магар чунуб будед, ки ба ин гуна бадбахтӣ дучор шудем — гӯён киштинишинонро дашном медод, милтикро гирифта деворан киштиро ба худ сипар карда мили милтикро ба тарафе ки ресмони киштӣ кашида мешуд, рост намуда аз об сар берун кардани киштикашро нигарон шуда истод.

Вақте ки барои нафасгирӣ аз об берун шудани сари Ятимро дид, ӯро нишон гирифта тир андохт. Баробари баромадани овози милтики киштибон, чунон ки сари Ятим дар об ғӯтида аз назарҳо ғоиб шуд, инчунин аз тарафи соҳили советӣ ҳам пай дар пай милтиқҳо холӣ шудан гирифт. Лекин бояд мақсади сарҳаддорон задани киштинишинон набуда, балки тарсонда саросема кардани онҳо бошад, ки тири онҳо баробари як қади одам аз рӯи киштӣ болотар мегузашт.

Ба сари киштикаши дар об ғӯтахӯрда магар зарареи нарасида буд, ки киштӣ мисли аввалӣ ба тарафи соҳил кашида мешуд.

— Гупсарро дам пур кунетон, қалтабонон! — гуфт киштирон бо оҳанги саросемаёна ва худаш бо рӯи синаш бар замини киштӣ хобида боз мили милтикро ба тарафи киштикаш рост кард ва аз об баромадани сари ӯро мунтазир шуда истод.

Гупсарро бо дам пур карданд, яке аз киштинишинони барои савор шуда гурехтан вайро дар об андохт. Лекин баробари дар об фароварда шудани гупсар тире аз соҳил омада ба шиками вай бархӯрд ва гупсар кафида бодаш баромада монанди пуфак чок гардида пуч шуда монд.

Киштибон, ки ин ҳолро дид, ба одами гупсарро дар об фароранда:

— Қалтабон! Ман на барои савор шуда гурехтани ту, балки барои савор шудани худам дам пур карда тайёр кардани гупсарро фармуда будам. Шумо қалтабонон дар ҳар ҳол ба даст меафтед — гӯён тамоми либосҳояшро кашида лучи модарзод шуда худро дар об андохт.

Лекин баробари ин ки ӯ худро дар об андохт, ба гардан ва ба дасту поҳои ӯ ресмонҳо печиданд ва он ресмонҳоро дастҳои пурзӯр ба тарафи соҳил мекашиданд. Ин дастҳои пурзӯр, дастони Қурбон ва Никитин буданд.

Дар ин вақт киштӣ ҳам ба соҳил бисьёр наздик шуда буд ва аз болои вай, тирҳои пай дар пай ояндаи милтиқҳо гузашта мерафтанд.

Се нафаре ки дар дарунӣ киштӣ буданд, ба соҳил наздик омадани киштиро дида либосҳошонро аз тан кашиданд, ки худро дар об андозанд.

Лекин аз соҳил:

— Начунбед, вагарна парронда мешавед!— гӯён овоз омада онҳоро аз ин кор боздошт. Ин овоз, овози Сина буд. Ва бояд барои таъкид кардани ин сухан бошад, аз паси шунида шудани он овоз, садои якбора холӣ шудани се милтиқ баромад ва тирҳо ҳам омада аз буни гӯши киштинишинон виззосзанон гузашта рафтанд ва онҳо монанди одамоне, ки дар ҳолати рост истодагиашон нохост мурда бошанд, дар дарунӣ киштӣ ғалтиданд. Инҳо тирхое буданд, ки онҳоро Наврӯз, Наташа ва Норбибиш бо фармони Сина андохта буданд.

Киштӣ омада ба як ҷои лойдони канори дарьё расида монд, аз он ҷо он тараф ки то хушкӣ якчанд метр роҳ буд, киштӣ рафта наметавонист.

Сина, Наташа ва Наврӯз дар лой ғӯтида-ғӯтида ба пеши киштӣ омаданд, дар дасти ҳар яки аз онҳо як тапонча буд, ки милҳои онҳоро ба тарафи киштинишинон рост карда нигоҳ медоштанд. Сина ба киштинишинон гуфт:

— Дастҳотонро боло бардошта аз киштӣ бароетон! Лекин киштинишинон, ки барои худро дар об партофта гурехтан то эзорҳошон ҳамаи либосҳошонро аз тан кашида буданд, дастҳошонро боло бардошта натавонистанд, чунки онҳо як дасташонро пеш ва дасти дигарашонро пас гирифта бо кафи дастҳояшон ҷои шармовари аъзояшонро пӯшондагӣ буданд.

Онҳо ба ҳамин ҳол аз киштӣ баромаданд. Сина, ки аз ин вазъияти онҳо хандааш омада буд, барои дастҳо-

шонро боло бардоштан дигар онҳоро маҷбур накард ва ӯ:

— Пеш дароетон! — гӯён онҳоро пеш андохт.

Дар хушкӣ дар зери назорати Никитин, киштибон ҳам дар ҳолате ки як дасташ ба пеш ва дасти дигараш акиб буд, рост меистод. Сина, Наташа ва Наврӯз киштиниши-нонро ҳам ба паҳлуи киштибон бурда қатор карда мон-данд.

Дар як гӯша Ятим нишаста буд, сари ӯро бо латтаи мармари сафед (марлӣ) Норбибиш ва Қурбон мебастанд.

Сина, ки ин ҳолро дид:

— Эй... ба ту чӣ шуд? — гӯён ба пеши Ятим рафт.

— Ҳеҷ чизе нашудааст, тири киштибон як чои пӯсти сарамро лесида рафта будааст, ки бандонда истодаам,— гуфт Ятим дар ҷавоб.

Тир на ба як ҷои сараш, балки ба чанд ҷои сараш бархӯрдааст, ҳам дурустакак захмдор кардааст, лекин азбаски ба майна зарар нарасондааст, бехавф аст,—гуфт Қурбон.

— Захмдор карда бошад ҳам, муҳим нест,— гуфт Ятим,— чӣ қадар безарар будани ин захмҳо аз ин ҷо маълум аст, ки ман захмдор шудани худамро баъд аз ба хушкӣ баромаданам, вақте ки ба рӯ ва чашмам аз сарам хун шорида омад, фаҳмидам. Дар вақти кор захмдор шудани худамро ҳаргиз ҳис накарда будам.

— Барои муҳим будани кор, аҳамияти захмро нафаҳмидай, агар фаҳмида бошӣ ҳам, аҳамият надодай,— гуфт Сина ба Ятим,— яке аз хусусиятҳои комсомолеци қаҳрамон ҳамин аст. Офарин!

Баъд аз баста шудани захмҳои сари Ятим, Сина ба Қурбон:

— Ту бо Наташа рафта чизҳои дар киштӣ будагиро ба хушкӣ бароретон. Ман бо Норбибиш ба Ятим нигоҳубин мекунем,— гӯён худ ба канорае рафт ва аз он ҷо либосҳои хушки Ятимро гирифта оварда ба пеши ӯ монда:

— Трусики тарро каш ва либосҳои хушкатро зуд пӯш, ки бисьёр хунук хӯрдай,— гуфт ва худ ба даруни паттазор даромад.

Дар вақти либоспӯшӣ Норбибиш ба Ятим ёрӣ дод. То пӯшидани Ятим либосҳояшро Сина аз даруни паттазор сумкаи овезаи майдонии худро гирифта оварда ва дар пеши Ятим нишаста сумкаро кушод. Аз даруни сумка як зарфи гармухунукнигаҳдоранда, як стакан ва як шишаро бароварда.

Сина даҳани шишаро кушода аз вай ду қошуқ барин коньякро ба стакан рехт ва зарфи гармухунукнигаҳдорандаро кушода аз вай то пур шудани стакан бар рӯи коньяк кофеи гармро рехта ба Ятим дод, ки нӯшад.

Ятим кофеи коньякдорро нӯшид ва баробари нӯшиданаш ба бадани ӯ гармӣ ва қувват пайдо шуда:

— Боз як стакан деҳ! — гуфт.

Сина стакани дуюмро бе коньяк, холис аз кофе пур карда дод.

Ятим бо нӯшидани стакани дуюм тамоман ба қувват омад ва ба Сина нигоҳ карда:

— Дастгиршудагонро тафтиш ва пурсуков кардан даркор аст,— гуфт.

— Пурсуков мекунем,— гуфт Сина аз ҷояш хеста истода,— лекин пеш аз пурсукови бандиён, чизҳои аз киштӣ бароварда шудагиро тафтиш карда диданамон даркор аст...

* * *

Аз киштӣ ду бастаи дарозрӯяи бисьёр вазнин, чор халтаи чармин, ки бо чизҳои вазнин пур буд, як доман чағбут (пахтаи кӯҳна), як корди кунди дамаш гаштагӣ, як милтиқ ва як қаторвазнаи [1] пурпатрон ва либосҳои бандиён бароварда шуда буданд.

Сина сар карда аввал бастаҳои вазнини дарозрӯяро кушоёнид. Аз даруни онҳо 50 дона милтиқи ёздаҳтира баромад, ящикҳо бошанд бо таппончаҳои гуногунсохти гуногунфирма пур буданд ва халтаҳои чармӣ бошанд бо тирҳои милтиқ ва таппонча пур будаанд.

Дар яке аз халтаҳо аз таги тирҳо як хат баромад. Хатро дар рӯшнони фонусчаи кисагии электрикӣ Қурбон хонда ба Сина бо русӣ тарҷима карда дод.

Ҳат ба номи Иброҳимбек-қӯрбошии босмачӣ навишта шудагӣ буд. Дар сари хат рӯйхати яроқҳо буда, баъд аз он бо ин мазмун давом мекард:

«Ҳозир ба шумо ҳамин яроқҳо фиристода шуданд, боз ба наздикӣ яроқ мефиристонем. Шумо сахт истодагӣ

[1] *Қаторвазна* — тасман чармини сербари дароз аст, ки дар вай патронҳоро қатор карда мегузаронанд.

кунед, ба қадри имкон бо аскарони сурх ва партизанҳои сурх рӯ ба рӯ нашавед. Бошишгоҳатонро ҳамеша дигар карда истед, шабро бештарин дар қуллаҳои кӯҳҳо гузаронед. Ҳар вақт, ки фурсат ёбед, аз тороҷ кардан ва куштани деҳқонон боз наистед, қишлоқҳоро сӯзонед ва коре кунед, ки мардум аз зиндагӣ безор шаванд. Ба колхоз ва колхозчиён ҳеҷ як раҳму шафқат нишон надиҳед! Инро аз ёд набароред, ки дар замони ҳозира такьягоҳи Ҳукумати Советӣ дар қишлоқ колхоз ва колхозчиёнанд...»

Дар хат дар чои мӯҳр ва имзо якчанд ишорати шартӣ буд, ки аз вай чизе фаҳмида намешуд.

Баъд аз тафтиш карда дидани чизҳое ки аз киштӣ бароварда шуда буданд, Сина ба воситаи телефони наклӣ, барои гирифта бурдани ярокҳо ва бандиҳо аз застава машинаи боркашӣ пурсид ва худ пурсукови бандиёнро сар кард.

Сина аз бандиён ягон-ягон номи худҳошон ва номи падарҳошон, куҷоӣ ва чикора буданашон, ба чӣ мақсад ба ин тараф гузаштанашон, дар куҷо ва аз тарафи кӣ тайёр карда шудани ин ярокҳо ва барои кӣ гирифта бурда истоданашон ин ярокҳоро пурсид.

Сина ҳар саволе ки ба ҳар бандӣ медод, Қурбон сухани ӯро тарҷима мекард. Лекин бандиён ба ҳеҷ як пурсиш ҷавоб намедоданд ва онҳо монанди скелетҳои одам, ки дар музейхонаҳои тиббӣ гузошта мешаванд, беҳис, бехаракат ва бесадо шах шуда рост меистоданд.

Ин пурсишҳо борҳо, ба тарзҳои гуногун ба онҳо дода шуда бошанд ҳам, онҳо вазъияти аввалӣ — вазъияти начунбида дамистии худро вайрон накарданд...

Рӯз сафед шуда омад, аммо ҳанӯз ҳам аз бандиён ҷавобе шунида намешуд.

Ятим, ки аз ин гуна бенатиҷа дароз кашидани пурсуков дилтанг шуда буд, ба манъ ва бездории Норбибиш нигоҳ накарда, аз ҷояш хест, ки рафта ба пурсуков ҳамроҳӣ кунад, шояд ки аз бандиён ҷавобе гирифта тавонад.

Ятим ба пеши бандиён омада, ҳамин ки дар рӯшнои рӯз онҳоро аз назар гузаронид, ба рафиқонаш:

— Кор тамом. Шумо пурсуков карда беҳуда худро азоб надиҳетон. Инҳо ҷавоб надода бошанд, ман аз ҷониби инҳо ҷавоб медиҳам,— гуфт.

Чашмони ҳама ба тарафи Ятим дӯхта шуда, гӯшҳояшон ҳам ба тарафи вай сиҳ шуданд.

Ятим пирсолтарини бандиёнро нишон дода:

— Ана ин хӯҷанни пештараи ман, ба куштан диҳандаи падари ман ва ба бадбахтиҳо дучоркунандаи модари ман — Эшонқул Мардон аст,— гуфт.

Аз бандиён миёнсолтарашро нишон дода:

— Ин кушандаи падари ман—Шоқул Субҳон,—гуфт Ятим ва як ҷавони навмузаллафро нишон дода:

— Ана ин, хӯҷаинзодаи ман, писари ҳамин Эшонқулбой аст, ки Истам ном дорад,— гуфт.

Ятим дар охир киштибонро нишон дода:

— Ин бошад хӯҷанни охирини ман Ӯроз Авазмуродзода аст, ки тамоми умрашро дар хизмати гурезачиёни серпул сарф кардааст,— гуфт.

Сарҳадчиён, ки тарҷимаи ҳоли ҳар як бандиёнро пурра аз Ятим шунида буданд, аз ҳад зиёд хурсанд шуда чапакзанон чанд бор «ура!» кашиданд ва Норбибиш бошад аз шодӣ ракс мекард ва ӯ рақскунон пеши Ятим омада ба гӯши ӯ гуфт:

— Мӯҳлати ваъдаи охиринат ҳам расид.

— Вафо мекунам,— гуфт Ятим дасти ӯро маҳкам фишурда...

Дар вақте ки сарҳадчиён дар ин гуна шодмонӣ сargарм буданд, аз даруни дарьё:

— Барои ба хушкӣ баровардани ин гуреза ба ман ёрӣ диҳетон! — гӯён овозе шунида шуд. Ҳама ба тарафи дарьё нигаристанд, ки Наташа дар ҳолате ки тамоман бараҳна буда дар даруни об аст, як одами гипсарсаворро аз ҷилави гипсараш дошта дар пеши лойдон истодааст.

Барои ёрӣ расонидан ба Наташа Сина давида рафт ва ҳар дуяшон гипсарсаворро бо гипсараш ба хушкӣ бароварда дар қатори бандиён оварданд.

Либоси ин одам монанди либоси занони маҳаллӣ буда, сару рӯяш бо рӯймоле чунон маҳкам печонда бастагӣ буд, ки танҳо дар пеши чашмонаш сӯрохии хурде гузоштагӣ буд.

— Ин гурезачӣ барои пинҳон доштани шахсияти худ ҳилаи «хубе» фикр карда баровардааст,— гуфт Никитин.

— Ман гурезачӣ нестам, ман аз дасти ин одам (Эшонқулбойро нишон дода) гурехта ба паноҳи большевикон омадаам,— гуфт он одам.

Ятим бо шунидани овози он кас:

— Модарам, модарҷонам. Туро медидагӣ рӯз будааст-а! — гӯён давида рафта он одамро дар бағал кашид...

Дар ҳамин вақт аз ҳаво ғурриши парвози аэроплан шунида шуд, ки аз паст мегузашт. Ҳама ба аэроплан чашм дӯхтанд. Аэроплан ба болои сари одамон омада як даста коғаз партофт. Сина яке аз он коғазхоро ба даст дароварда бо овози баланд хонд, ки дар он коғаз навишта шуда буд:

«Иброҳимбек-кӯрбошии босмачӣ, ки дар Боботоғӣ гурехта руст шуда мегашт, дирӯз дар канори дарьёи Кофарниҳон ба дасти калтакдорони сурх афтод!»

Шодмонӣ, чапакзанӣ ва «ура»-кашии сарҳадчиёнро дигар поёне набуд. Наташа, ки то ҳол дар хеч ханда, бозӣ ва шӯҳи ҳамроҳӣ намекард, «кушандан бародари азизам ба даст афтодааст» гӯён ба ракс даромад ва Никитин дастони ӯро ба дасти худ гирифт, ки ҳар ду бо ҳам раксиданд. Ятим ҳам модари сару рӯ бастагашро ки ҳанӯз дар бағалаш буд, бардошта раксидан гирифт. Норбибиш ба майдони ракс даромада буд, ки Ятим модарашро гузошта бо ӯ раксид. Дигарон чапак мезаданд...

Автомобили боркашӣ ҳам барои бурдани бандиён ва яроқҳо аз застава расида омад.

Офтоби чаҳонтоб аз паси кӯҳҳо баланд бардошта шуда, нурҳои дурахшони худро аз осмони оинанамо бар рӯи хушкӣ ва дарьё мепошид.

ЭЗОҲОТ

ҚИТОБИ ДУВВУМИ ДУҶИЛДАИ САДРИДДИН АЙНӢ

Чи тавре, ки дар «Дебоча»-и китоби якуми дуҷилдаи Садриддин Айнӣ — осори баргузидаи ӯ, ишора шудааст, ин нашр ба ҷашни 100-солагии рӯзи таваллуди нависанда бахшида мешавад. Ба китоби якуми ин дуҷилда, ба ғайр аз «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ном повести тарҷиманҳолӣ, публитсистикаи ӯ дарҷ гардид. Ин осор аз ҷилдҳои I ва IX «Куллиёт»-и С. Айнӣ бо баъзе ислоҳи лозим ва муқоисаи чопҳои шубҳаноки онҳо бо манобеи мавҷуд дарҷ шудааст. Ба китоби дуввуми дуҷилда асарҳои зерин дохил шуданд: «Ҷаллодони Бухоро», «Аҳмади Девбанд», «Мактаби кӯҳна», «Марги судхӯр», «Ятим».

Интихоби ин осор барои ҷилди дуввум аз он ҷиҳат аст, ки китобҳои калонҳаҷми нависандаро ба ин ҷилд дохил кардан номумкин аст. Вале, азбаски вазифаи мо намоиш додани фаъолияти ҷамъиятӣ ва ҳаёти пурҷӯшу хурӯши нависанда аст, мо асарҳои номбаршудаи ӯро ҳамчун намунаи навиштаҳои баденаш дар марҳалаҳои гуногуни ҷараёни зиндагиаш дар ин китоб овардем. Гуфтан мумкин, ки китоби якум, якҷоя бо китоби дуввуми дуҷилдаи С. Айнӣ, барои хонандаи тоҷик дар рӯзҳои ҷашни нависанда тӯҳфаи хубе хоҳад буд.

Барои китоби дуввуми дуҷилда «Ҷаллодони Бухоро» аз ҷилди I, «Марги судхӯр» ва «Ятим» аз ҷилди IV, «Аҳмади Девбанд» ва «Мактаби кӯҳна» аз ҷилди V «Куллиёт»-и Садриддин Айнӣ дарҷ карда шуданд. Эзоҳоти осор низ мисли китоби якум аз ҳамон ҷилдҳо бо баъзе иловаҳо ва ислоҳ иктибос ёфтанд, ки дар нигориши онҳо чанде аз ҳамкорони тартибдиҳандаи «Куллиёт» К. Айнӣ, М. Шукуров, Р. Ҳодизода ва Х. Айнӣ ширкат намуда буданд.

ҶАЛЛОДОНИ БУХОРО

«Ҷаллодони Бухоро» — аввалин асари насри бадеии С. Айнӣ аст, ки соли 1920 навишта шудааст. Нависанда пас аз 16 сол, соли 1936 ин повестьро аз нав кор карда ба он чанд тағьирот даровардааст. Ин асар соли 1937 чоп шуда буд. Ба забони тоҷикӣ бори дуввум соли 1949 дар маҷмӯаи «Асарҳои мунтахаб» (саҳ. 190—274) ва ниҳоят дар ҷилди якуми «Куллиёт»-и С. Айнӣ

(1958, саҳ. 101—182) чоп шудааст. Повесть ба забони русӣ ва ӯзбекӣ ва забонҳои дигар тарҷима ва интишор ёфтааст.

Воқеаи Колесовро муаллиф дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам» бо тафсил нақл кардааст.Ниг. С. Айнӣ, «Куллиёт», ҷилди I, саҳ. 11.

Ҷавонбухороиён — яке аз ҷараёнҳои ҳаракати буржуазӣ-миллатчигӣ, контрреволюционии ҷадидӣ буд. Ҷавонбухороиён идеяҳои пантуркистиро таблиғ намуда, ба Туркия такья мекарданд. «Ҷавонбухороиён» (ин ном дар соли 1918 ба вуҷуд омада буд) ва «ҷадидон» дар асл яканд. Соли 1920, дар арафаи шӯриши халқии Бухоро, ба муқобили истибдоди амир як гурӯҳ ҷадидони бухорой, ки дар Тошкент буданд, расман эълон намуданд, ки ташкилоти ҷадидии Бухоро партияи ҷавонбухороиён номида шавад. Пас аз сарнагун карда шудани аморат ва ташкил ёфтани Республикаи Советии Халқии Бухоро ҷавонбухороиён ба муқобили ҳокимияти халқ баромада ташкилотчии босмачиён шуданд. Дертар, як қисми ҷавонбухороиён ба хориҷа муҳоҷират намуд ва қисми дигари онҳо ҷосусони империализми Ғарб шуда фош гардид.

Лозимулқатл — ибораи арабӣ, яъне касе, ки аз нуқтаи назари шариат қатли он зарур аст.

Канахона — як навъ ҳабсхонаи амир буд, ки дар он ҷо кана, тахтакана ва монанди инҳо бисьёр буда, каси маҳбус аз газанди онҳо азобҳои тоқатфарсо мекашид.

Элнавкарон — аскарони ғайримунтазами амир (аскарони мунтазами ӯро сарбоз мегуфтанд), ки танҳо дар вақти ҷанг аз байни аҳолӣ (аз элотҳо) ҷамъ карда мешуданд.

Олуқ — калимаи ӯзбекист — маблағ ё тӯҳфае, ки дар вақти ба мансабе таъин шудани касе ба тариқи муборакбод фиристода ё оварда мешуд.

Амлокдор — амалдоре, ки ғайр аз заминҳои вақф аз тамоми заминҳои дигар андоз мегундошт.

Муҳрона — маблағе, ки дар вақти мӯҳр карда шудани ҳуҷҷатҳои гуногуни юридикӣ аз аҳоли меситониданд.

Шабгард — посбоне, ки дар ихтиёри миршаб буд ва шабона барои назорат кардан ба тартиб мегашт.

Даҳбоши ҷиреб — аз тобеони миршаб буда, ба як ҷиреби (участкаи) алоҳида маъмур буд.

Ҳуррият — ба манифести амир, ки 7-уми апрели соли 1917 дар бораи ҷорӣ намудани ислоҳот дар аморати Бухоро эълон карда шуд, ба ҷадидон ва касони аз паси онҳо гумроҳшуда ҳамин тавр ном дода буданд. *«Ҳуррият»* дар асл ба маънои озодӣ аст. Аммо чӣ тавре, ки С. Айнӣ дар тарҷимаи ҳоли худ навиштааст, дар охир чӣ будани ваъдаҳои хушки амир ва «ҳуррият» ба ҳама маълум шуд. (Ниг. С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди I саҳ. 76—83).

Ло ҳавла ва ло қуввата ва ҳоказо — оятест аз қуръон, ки тарҷимааш чунин аст: нест тарсе ва нест қуввате ба ҷуз аз худои олӣ ва бузург.

Ясавул — аз ходимони дарбори амир ё ҳоким буд, ки дар вақти сафар пеш-пеши онҳо ба сифати посбон мерафт. *Ясавулбошӣ* — сардори ясавулон аст.

Тӯқсабохона. Тӯқсабо — яке аз мансабҳои ҳарбӣ буд дар замони амир. Тӯқсабохона — ҷое буд дар арки амир, ки он ҷо тӯқсабоҳо менишастанд.

Даҳа нишастан — яъне даҳ рӯз нишастан аст. Дар замони пеш

дар моҳҳои муайян касони диндор дар хонақоҳҳо (гоҳо дар ҳавлии худ ҳам) ба пеши гӯшае парда кашида, даҳ рӯз ё чил рӯз (чилла нишастан) рӯи касеро надида менишастанд ва машғули ибодат мешуданд, ки гӯё савоби он калон будааст.

АҲМАДИ ДЕВБАНД

«Аҳмади Девбанд» — яке аз ҳикояҳои ёддоштии С. Айнӣ аст, ки дар образи қаҳрамони асосии он худи нависанда тасвир гардидааст. Ин ҳикоя бори аввал соли 1928 дар журнали «Раҳбари дониш» (№ 8—9, 11—12) чоп шуда буд. Баъд нависанда онро дубора таҳрир карда, соли 1936 дар журнали «Барои адабиёти социалистӣ» (№ 6) ва соли 1939 ба шакли китобча нашр намуд. Дар соли 1949 бо баъзе таҳрири ҷузъӣ ба «Асарҳои мунтаҳаб»-и нависанда низ дохил ва ниҳоят дар ҷилди I «Куллиёт»-и С. Айнӣ (1963, саҳ. 5—36) интишор ёфт.

Барои «Куллиёт» ҳамин таҳрири соли 1949 ба асос гирифта шуд.

Ин асар ба забони русӣ аввалин бор дар соли 1937 тарҷима шуда, дар маҷмӯаи С. Айнӣ «Из прошлого» («Аз гузашта») чоп шуда буд. Пас аз ин чандин бор ба забони русӣ нашр гардидааст. «Аҳмади Девбанд» ба забони ӯзбекӣ дар соли 1937 дар журнали «Муштум» (№ 12) чоп шудааст. Бори охир ба забони русӣ дар шашҷилдаи нависанда мунташир шудааст: Ниг. С. Айнӣ, Собрание сочинений в шести томах, том III, «Художественная литература», М., 1973, стр. 133—153.

Ниёз-ғуппон бо номи Лутфулло-ғуппон дар қисми якуми «Ёддоштҳо»-и нависанда низ тасвир ёфтааст. Як кас будани ин ду қаҳрамон низ дар «Ёддоштҳо» кайд шудааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. IV, саҳ. 76.

Тарф ва тарфбозии ғиждувоннён бо вобкандиён дар «Сайри Дарвешобод» ном боби қисми якуми «Ёддоштҳо»-и Айнӣ ҳам тасвир шудааст. Ниг. «Куллиёт», VI, саҳ. 121—137.

Нависанда *Ҳамро-гавбозро* дар «Ҷаллодони Бухоро» аз авал то охири асар ҷо-ҷо ёд кардааст, хусусан дар бобҳои «Дар ҳавлича» ва «Машинаи тороҷгарӣ». Ниг. «Куллиёт», ҷ. I, саҳ. 116—119, 180—182.

Ин саг бо ҳамин номи «Хайбар» дар қисми якуми романи «Фуломон» ва дар «Ёддоштҳо» низ тасвир шудааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. 3, саҳ. 129—135; ҷ. 6. саҳ. 61—64.

Ин Аҳмади нотарс, ки шабона ба ҷангали мазор корд зада омад, худи Айнии ҷавон буд. Ин нуктаро нависанда дар боби «Дев ва аждаҳо»-и қисми якуми «Ёддоштҳо» қайд кардааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 60.

Нависанда яке аз ин гуна занонро, ки бо афсонаҳои деву аждаҳо кӯдаконро метарсониданд, бо номи Султонпошшо дар қисми якуми «Ёддоштҳо» (бобҳои «Дар Соктаре», «Дев ва аждаҳо») тасвир кардааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 56—57.

Ин таълимоти падари Аҳмад, ки дар образи ӯ падари худи нависанда тасвир шудааст, бо овардани байти Саъдӣ дар қисми якуми «Ёддоштҳо» низ зикр гардидааст. Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 58—60.

МАКТАБИ КӮҲНА

«Мактаби кӯҳна» — аз ҳикояҳои ёддоштии С. Айнӣ аст, ки дар охири соли 1934 навишта шуда, аввалин бор дар соли 1935 ба шакли китобчаи алоҳида чоп шудааст. Пас чандин бор нашр гардида, ба китобҳои дарсии мактаби миёна ҳам даромадааст.

Ба забони русӣ якумин дафъа дар соли 1935 дар маҷмӯаи С. Айнӣ «Из прошлого» («Аз гузашта») ва баъд чандин бор такроран чоп шудааст. Ба хрестоматияи синфи шашуми мактаби миёнаи русӣ низ дохил гардидааст. Худи нависанда ин асарро ба забони ӯзбекӣ низ таҳрир карда буд, ки аз соли 1938 инчониб чоп мешавад. Ғайр аз ин ба забонҳои арманӣ, литвагӣ, озарбойчонӣ, туркманӣ, украинӣ, эстонӣ, қазоқӣ, қарақалпоқӣ, қирғизӣ, руминӣ, уйғурӣ, чехӣ, полякӣ, хитой ва ғайра тарҷима шудааст.

Нависанда ин бачаро дар қисми якуми «Ёддоштҳо» бо номи Абдулло ёд кардааст.Ниг. «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 92. Вале, мутаассифона, «саргузаштҳои бисьёр ачиб»-и ин бача дар «Ёддоштҳо» ва дигар асарҳои нависанда зикр нашуда мондааст.

«Аввали илм» — дуввумин китоби дарсии мадрасаҳои Бухоро буд, ки зарурияти диниро ба тарзи суолу ҷавоб зикр мекард ва пас аз китоби «Бидон» хонда мешуд.Ниг. С. Айнӣ, «Куллиёт», ҷ. VI, саҳ. 204.

МАРГИ СУДХӮР

Повести *«Марги судхӯр»* — аввал дар журнали «Барои адабиёти социалистӣ» (шумораҳои 3—4, 5—6 соли 1937) ва пас дар шакли китоб бори нахустин соли 1939 нашр шудааст. Дафъаи охир бо таҳрир ва иловаҳои худи муаллиф дар соли 1953 чоп шуда буд. Ин китоб бо унвони «Судхӯрнинг ӯлими» бо қаламӣ худи муаллиф ба забони ӯзбекӣ низ навишта шудааст, ки бори якум дар Тошкент нашр ёфтааст. «Марги судхӯр» ба забонҳои бисьёр халқҳои республикаҳои Иттифоқи Советӣ ва мамлакатҳои демократияи халқӣ, инчунин чандин бор ба забони французӣ ва ғайра тарҷима шуда, якчанд маротиба нашр гардидааст. Тарҷимаи русии такмильёфтаи вай дар шашҷилдаи нависанда интишор ёфтааст.Ниг.: С. Айни. Собрание сочинений в шести томах, том 3. Перевод повести «Смерть ростовщика» под редакцией К. Айни и Т. Гольц. «Художественная литература», М. 1973.

Вексель — ҳуҷҷати расмии қарздорӣ дар Россияи подшоҳӣ.

Мулозими қозӣ — пешхизмати қозӣ, ки мурофиакунандагонро ба назди қозӣ меовард.

Соли 1312 ҳиҷрӣ ба соли 1895 солшумории мелодӣ баробар меояд. Воқеаҳои он солро муаллиф дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» (ниг. Куллиёт, ҷ. I, саҳ. 41—45) ва дар ҷилди саввуми «Ёддоштҳо»-и худ тасвир кардааст.

Вақф — молу мулке, ки барои корҳои хайр вогузошта мешуд ва даромади он мебоист ба фоидаи талабаҳо, камбағалон ва дармондагон харҷ карда мешуд, аммо дар амал манбаи муфтхӯрии рӯҳониён буд.

Панҷсер — андозаи вазн буд, ки ба ду пуд баробар меомад (ҳар пуд 16 кг.).

Мисқол — андозаи вазн буд, ки аз 4 грамм андаке зиёдтар меомад.

Раста катори дӯконҳои молфурӯшӣ дар кӯчаю майдонҳо, чунончӣ: растаи атторӣ, растаи чинифурӯшӣ ва ғайра.

Ғалладон — куттичаи столҳои пастаки махсуси дӯконҳо барои андохтани пул.

Мадрасаи Кӯкалтош — яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро, ки бародари ширхораи Абдуллохони Шайбонӣ — Қулбобо-Кӯкалтош дар вақтҳои дар Ҳирот ҳукумат доштанаш соли 1578 бино кардааст. С. Айнӣ тасвири ин мадрасаро дар «Ёддоштҳо»-и худ додааст (ниг. С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 7, Душанбе, 1962).

Ифтитоҳона — зиёфат ва пешкаш ба муносибати шурӯъ кардани дарс дар сари таҳсил.

Пул — пули майдаи металлии Бухорои амирӣ, ки аз чорьяки тин иборат буд.

Танбон — эзор, пойчома.

Амир Музаффар — яке аз амирони сулолаи манғития буд, ки дар солҳои 1860—1885 дар Бухоро салтанат дошт.

Галаботур — он дастаҳои сарбозони амир, ки аз байни мардум ҷамъ карда ба ҷанг андохта мешуданд.

Баҳоваддин — сардори сулуки нақшбандия ҳисоб мешавад, ки дар соли 1381 вафот кардааст. *Нақшбандӣ* — тариқати иртиҷонии тасаввуфӣ буд, ки дар охирҳои асри XIV ба миён омада, дар Бухоро, Самарқанд, дар шаҳрҳои Хуросон ва баъдҳо дар Ҳиндустон хеле паҳн шуда буд.

Майдони Машқи Сарбоз — ин майдон дар Бухоро дар байни ду роҳ — роҳи Вобканду Ғиждувон ва роҳи Файзободу Дилкушову Ғурбон воқеъ буд. Тасвири Майдони Машқи Сарбозро муаллиф дар «Ёддоштҳо»-и худ додааст. Ниг. С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди VI, Душанбе, 1962, саҳ. 333—341.

Барги сабз — тӯҳфаи хоксорона, савғоти камарзиш.

Хати иршод — санаде, ки ба касе вазифаи тарбият кардани дигаронро иҷозат медиҳад.

Мурофиа — муҳокиман (тартиби дида баромадани) даъво дар қозихона.

Маҳзари даъвои шаръӣ — санаде, ки барои мурофиан қозӣ дар ҳузури даъвогар ва ҷавобгар тартиб дода мешуд.

Шариатпаноҳӣ — лақаби дабдабаноки қозӣ.

Бистуяк ҷавоби фарзи айн — 21 фармонии заруритарини шариат аз қабили намоз хондан, рӯза доштан, закоти мол додан ва ҳоказо.

Раҳматуллоҳи алайҳ — иборан арабӣ буда «раҳмати худо бод бар он кас» гуфтан аст.

Чиккаву пукка — тарафҳои чуқурчадор ба барҷастагӣ доштаи буҷул.

Қушбегӣ — сарвазири амирро мегуфтанд, ки ба корҳои дохилӣ ва хоричии амират мутасаддӣ буд.

Маснавии баъд аз намоз — дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози бомдод ва дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози пешин қисме аз «Маснавӣ»-и Ҷалолиддини Румиро мехонданд.

Намози широк — намозе, ки баъд аз баланд шудани офтоб хонда мешуд.

Зикру аврод — зикру дуоҳои ҳарррӯзаи аҳли дин.

Адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ — бурро ва равшан талаффуз

кардани овози ҳарфҳои махсуси забони арабӣ монанди: хеи ҳалқӣ, айн, сод, зод ва ҳоказо.

Маҷҷонан — муфт, ройгон.

Зерсутун — санг, кунда ё ғўлачўбе, ки дар зери сутун гузошта мешавад.

Маҳрам — хидматгори даргоҳ.

Гулавсор — (фулаксор) — нўхта.

Байъи шаръӣ — қавлу қарори мувофики қонуни шариат.

Тағалак — думчаи хўшаи ҷуворин сафед.

Муддаилайҳ — ҷавобгар, касе ки ба вай даъво карда мешавад.

Тарафайн — ду тараф гуфтан аст, яъне даъвогар ва ҷавобгар.

Шафеъ — шафоатгар, ҳомӣ, ҳимояткунанда.

Вакили даъво — адвокат, ҳукукшиносе, ки дар даъвои расмӣ ба сифати ҳимоятгари ҷавобгар иштирок мекард.

Маҳзари дафъ — (маҳзари дафъӣ) — ҳуҷҷатест, ки ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар менавишт.

Закун — калимаи вайрон талаффузшудаи русӣ аст, ки дурусташ закон — яъне қонун аст.

Ариши ароба — шоту (шоҳтир).

Арк — боргоҳи амирони Бухоро буд. Ҳоло музеи кишваршиносии Бухоро дар он ҷой гирифтааст.

Корвонбошӣ — дар ин ҷо ба маънои сардори гурўҳи савдогарон ва судхўрон.

Ясавул — аз ходимони дарбори амир ё ҳоким, ки дар вақти сафар пеш-пеши онҳо ба сифати посбон мерафт.

Мисқолӣ — докаи нафис.

Кимхобу кундал — номҳои матоъҳои гаронбаҳои маҳаллӣ, ки ҳоло аз истеъмол баромадаанд.

Мужик — калимаи русӣ буда деҳқон гуфтан аст.

Казои осмонӣ — қисмати бад, пешомади ногувор.

Мирзо Абдулқодири Бедил — шоири машҳури тоҷикзабон аст, ки дар соли 1644 дар шаҳри Азимободи вилояти Банголаи Ҳиндустон таваллуд ёфта, дар соли 1721 вафот кардааст.

Мизони соат — пружинаи соат.

Абдураҳмони Ҷомӣ — шоири машҳури форсу тоҷик аст, ки дар соли 1414 таваллуд ёфта, дар соли 1492 вафот кардааст.

ЯТИМ

«Ятим» — муаллиф ин асари худро роман номидааст ва бахшида ба Х-солагии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон навиштааст. «Ятим» дафъаи аввал дар соли 1940, дафъаи дуввум дар соли 1957 ва дафъаи саввум дар «Куллиёт»-и С. Айнӣ (ҷилди 4, 1961, саҳ. 185—345) нашр ёфтааст.

...аз дарьё гузаштанд — ба мамлакати хориҷа гурехтани амир дар назар дошта шудааст.

Дар ин ҷумла ба мамлакати хориҷа гурехта рафтани амир Олимхон ба назар дошта шудааст.

Гуланор — як навъ матои гардмонанди гулаш сурх.

Рўян — гиёҳест, ки аз решаи он ранги зард тайёр мекунанд.

Шомиёна — чатр, соябонест, ки барои мухофизат аз офтоб дар рўи ҳавлӣ ё дар назди бино ва ҷодир кашида мешавад.

Палтар олӣ — мақсад аз ин — амир бо гурўҳи дарбориён ва аҳли хонаши онҳо мебошад, ки ба роҳи гурез даромада буданд.

Ўрда — дар асл бошишгоҳи хон буда, дар ин ҷо ба маънои ҳарами ам кор фармуда шудааст.

Удайчва чиғовул — дар аморати Бухоро амалдороне буданд, ки дар кўҳ пеш-пеши амир дуогўён рафта роҳ мекўшоданд.

Молиҳқул — молу чизхое, ки аз ҷое ба ҷое бор карда ё ронда бурдан мкин бошад. Монанди палосу либос, ғалла, раман гўсфандон, ғи аспон ва ҳоказо.

Тушоқ калиман ўзбекӣ буда ба маънои пойбанд кардан, яъне ба ҳамдигбастани ду пои асп ва хар барин чорпоён мебошад.

Мўлаҷар вақтҳои қадим ба маънои санги болои қабр буда, баъдҳо баъзан қолиби гунбазшакли кулоҳ омадааст.

Кутвал (шаб) — калиман ҳиндуӣ буда маънои миршабро дорад, яъне дори дастаи шабгардон — посбонони як шаҳр, ки шабона ба бехи маҳалле масъул ҳисоб мешуданд.

Ҷурма — ҷаримона, ҷарима, штраф.

Хочагӯ — каппан кўчманчиён.

Арз — ариза.

Дар ин чимчимагӣ — яъне обдор ва нарм.

Вокеъ — вокеае, ки бо номи раиси Совети Комиссарони Халқи Туркистон Колесов вобастааст. Колесов дар охирҳои моҳи феврали 1918 қувваҳои ҳарбии худро аз Қўқанд ва Самарқанд ба Ўрда, 2-юми моҳи март бо ҳамроҳии ҷадидҳо барои сарнагун кардани ҳокимияти амир ба Бухоро ҳуҷум намуд. Вале ба ҷои ҳиёнати роҳбарони ҷадидҳо ин ҳуҷум бемуваффақият анҷом ёфт. Вокеаи Колесовро С. Айнӣ дар «Мухтасари таърихи ҳудам» батафсил нақл кардааст. Нигр. «Куллиёт», ҷилди 7—99.

Вакитор — раиси КИМ Республикаи Халқии Советии Бухоро дар ҳини инқилоби *Усмон Ҳоҷаев ном ҷадиде буд*, ки дар декабри 1921 ҳамчун вакили мухтор ба Душанбе омада бо роҳбарияти Давлати Советӣ бо босмачиён алоқа баста ва дар с зидди гарнизони Душанбе сардорӣ карда буд.

Ҷумҳурияти Шўравии Халқии Бухоро дар моҳи сентябри соли 1920 пас аз гун ҳалқии аморат барпо шуд. Қурултои 5-уми мехнаткашони ҳалқии Бухоро 19-уми сентябри соли 1924 сотсиалистӣ эълон кард. 19-уми сентябрь қарор дод, ки ба ҷумҳурияти СССР дохил шавад ва 1924 баъд аз тақсимоти миллӣ дар Осиёи Миёна ҳокимияти Халқии Сотсиалистии Бухоро дар байни республикаҳои ташкилшудаи Ўзбекистон, Туркманистон ва Тоҷикистон тақсим шуд.

Қўрбоши ба маънои вазири ҳарбӣ буда, баъдҳо сардороне босалоҳиятро чунин меномиданд.

Амир дар гуфтугузори оштӣ бо Колесов роҳҳои оҳанрро аз Қўқон то Зирабулоқ, аз Мурғоб то Ҷорҷўй ва аз Амиробод то Термиз вайрон карда, алоқаи Колесовро аз ҳар тараф бурид. Колесов маҷбур шуд, ки роҳи оҳанро аз нав сохта тарафи Самарқанд баргардад. (нигр. Куллиёт, ҷ. I, саҳ. 8 . 98).

Навмуз — он навбат — ҷавоне, ки ба хизмати мўйлаб баровард

МУНДАРИҶА

Ҷаллодони Бухоро 5
Ахмади Девбанд 7
Мактаби кӯҳна 10
Марги судхӯр 14
Ятим 3
Эзохот 4

Садриддин Айни

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕН

Том II

...на таджикском языке)

Рассом *С. Курбонов*
Муҳаррири расмҳо *Т. Корол*
Муҳаррири техникӣ *Л. Шашк*
Мусаҳҳеҳон *А. Сайфиддинов, А.*

ИБ № 91

Ба матбаа 2/VIII-1977 супурда шуд. ...нопа
19/I-1978 имзо шуд. Формати 84×108... Коға
№ 1. Ҷузъи чопии шартӣ 24,36 + вкл. ...2. Ҷуз
нашрию ҳисобӣ 23,89 + вкл. 0,25. Адади ...шр
Супориши № 2425. Нархаш дар муқова... лидан
1 с. 90 тин. Дар муқоваи бумвинилӣ 1 с. 80 т

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Айнӣ, 12

Комбинати полиграфии Комитети давлатии ...
Вазирони РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашри
полиграфия ва савдои китоб.

Фарҳорӣ
К.М